

VIDÉKISÉG ÉS VIDÉKKUTATÁSOK A KÁRPÁT- MEDENCÉBEN

Szerkesztette
Jakab Albert Zsolt • Vajda András

Vidékiiség és vidékkutatások
a Kárpát-medencében

KRIZA KÖNYVEK 48.

Sorozatszerkesztők

Ilyés Sándor
Jakab Albert Zsolt
Vajda András

VIDÉKISÉG ÉS VIDÉKKUTATÁSOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Szerkesztette:
Jakab Albert Zsolt – Vajda András

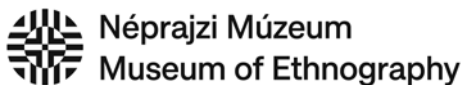
Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum
Kolozsvár – Budapest
2021

Lektorálta:

dr. habil. Kemecei Lajos néprajzkutató, főigazgató (Néprajzi Múzeum, Budapest)

dr. Pozsony Ferenc néprajzkutató, az MTA tagja, egyetemi tanár (BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár)

Támogatta:

A kötet a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében valósult meg.

- © Szerzők
- © Kriza János Néprajzi Társaság
- © Néprajzi Múzeum

Borítóterv: Szentes Zágón – IDEA PLUS, Kolozsvár

Számítógépes tördelés: Tipotéka

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés: IDEA Design&Print, Kolozsvár

Kiadók:

Kriza János Néprajzi Társaság
str. Croitorilor nr. 15/2.
400162 Cluj-Napoca
T./F.: +40-264-432-593
www.kjnt.ro

Néprajzi Múzeum
Kossuth Lajos tér 12
1055 Budapest
T.: +36 (1) 473-2400
www.neprajz.hu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Vidékiség és vidékkutatások a Kárpát-medencében /

szerkesztette: Jakab Albert Zsolt, Vajda András. -

Cluj-Napoca : „Kriza János” Néprajzi Társaság ; Budapest : Néprajzi Múzeum, 2021

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9015-24-7

ISBN 978-615-5682-16-2

I. Jakab, Albert Zsolt (ed.)

II. Vajda, András (ed.)

39

Tartalom

Jakab Albert Zsolt – Vajda András	
Ez mind vidék. A vidékre jellemző létformák és kulturális gyakorlatok átalakulása a 21. században	7
Oláh Sándor	
Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században	33
Peti Lehel	
Megélhetési stratégiák egy Kis-Küküllő menti településen	51
Szabó Á. Töhötöm – Markó Bálint – Hartel Tibor	
Táj, tájhasználat és mezőgazdaság: a mezőgazdasági termelés átalakulásának tényezői egy erdélyi rurális térségben	69
Megyesi Boldizsár	
Polgárosodásvita három évtized távlatából: áttekintés a mai mezőgazdasági üzemek tulajdonosainak társadalmi háttéréről Magyarországon	115
Biczó Gábor	
Együttélési pályák: kortárs rurális életvilágok vizsgálata Kelet- és Északkelet-Magyarországon	131
Kinda István	
A Mikes-tölgyek árnyékában. Etnikai terek és törekvések Zágónban	149
Szilágyi Levente	
Etnicitás és identitás határ menti rurális vallási közösségekben. Magyar anyanyelvű ortodoxok Szatmárban	171
Gagy József	
Zaj és csend a társadalomban	183
Lovas Kiss Antal	
A médiaeszközök hatása a rurális térben	203
Vajda András	
A disznótartás és disznóölés alakulása a Maros menti Sáromberkén	217
Balogh Balázs – Fülemile Ágnes	
A „svájci villa” típusú építkezés divatjának hatása Kalotaszegen	251
Szerzők	285

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

Ez mind vidék.

A vidékre jellemző létformák és kulturális gyakorlatok átalakulása a 21. században¹

A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* címet viselő, épp lezáruló NKFIH-kutatás elméleti alapvetéseinek, illetve a kutatási projekt keretében elért legfontosabb eredményeinek összegző bemutatása mellett a jelen tanulmánykötetben megjelent tanulmányokat ismerteti.

Kutatásunk alapvető célja az erdélyi vidéki társadalom jelenének és az egyéni emlékezetekben élő, ebből még rekonstruálható közelmúltjának a feltárása, az archaikus – de folyamatosan módosuló – valamint a korábban nem létező, újként jelentkező (például a digitális eszközök és az internet által meghatározott, az online térben jelentkező) kulturális viselkedések utóbbi tizenöt évben kialakult együttélésének, összefonódásának, vagy éppen egymásnak feszülésének, konfliktusainak felderítése volt. A kutatás során számba vettük a globalizáció és a digitalizáció által erőteljesen meghatározott 21. századi vidékiség jellemzőit és új, átfogó értelmezési keretet próbáltunk adni a vidékiség néprajzi megközelítéshez, valamint az épp alakuló, újfajta vidéki habitusok megértéséhez. Ugyanakkor ezeknek a folyamatoknak egy időben mélyebb kontextusba helyezésére tettünk kísérletet.

Felbomló horizontok • Hermann Bausinger úgy érvel, hogy a „horizont elmozdulása” azzal a következménnyel jár, hogy a hagyomány, amire eddig úgy tekintettek, mint ami a világot szervezi, elveszíti általános érvényességét (vö. Bausinger 1995: 81–83). A hagyományos paraszti környezet megbomlása/eltűnése, a gazdasági szerkezet átalakulása, a hagyományok és azok normatív erejének feloldódása a falu – mint önálló identitással rendelkező társadalmi szervezet – eltűnését eredményezte. Ehhez hasonló következtetésre jutott Alexander V. Chayanov is, aki a *The Theory of Peasant Economy* című könyvében a falu eltűnésének okát elsősorban a modernizációban látta. Megközelítésében a harmadik világ elmaradottságát nem a modernizáció lassúságával, hanem a modernizáció folyamata során létrejött függő-

1 A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében készült.

ségi viszonyokkal magyarázhatók (Chayanov 1986). Terry Marsden pedig a falusi települések átalakulásának a fent említett folyamatairól azt írja, hogy az önellátásra berendezkedett faluból fogyasztásra berendezkedett vidék lett (Marsden 1999). Ugyanakkor érdemes itt megemlíteni Kovách Imrének a vidéki társadalom átalakulásának 20. századi folyamatát összefoglaló munkáját is, ahol a szerző azt írja, hogy vidéknek nevezzük azt, ahol nincsenek parasztok, csak a parasztság emlékezete, különböző formákban, intézményekben (Kovách 2012).

A Bausinger által emlegetett horizontok határolta tér leírásához Arjun Appadurai a *lokalitás* fogalmát használja, aki szerint „a lokalitás mindenek előtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat, vagy térbeliséget jelent. Összetett fenomenológiai minőség, melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiái, és a viszonylagossá vált kontextusok közti kapcsolatsor hoz létre.” (Appadurai 2001: 3). A globalizáció, a világ minden pontján ható, nemzetek és kontinensek felett átívelő gazdasági, kulturális, társadalmi és információs folyamatok tehát megváltoztatja ugyan a helyhez és időhöz kötődő gyakorlatokat és jelentéstermeléseket, de nem számolják fel a lokális hagyományt, csupán új értelmezési horizontot kínál számára. A globalitás nem a lokalitás ellentéte, hanem a keret, melyben a lokalitás megteremtésére (mint a globalizáció által keltett elidegenedést feloldó technikára és identitásteremtő mechanizmusra) sor kerül.

Egy másik tanulmányában Hermann Bausinger az Ernest Bloch által bevezetett *párhuzamos különidejűség* fogalmával írja le „a heterogén részek egy idejű létezését”, azt a helyzetet, amikor „az elavult előre tör”, amikor a jelen „korábbi vágyakhoz és állapotokhoz nyúl vissza”. (Bausinger 1989: 24–25). Bloch meghatározása szerint a párhuzamos különidejűség tulajdonképpen egyidejűséget jelent, „eltérő, különböző történeti erőtenyezők által meghatározott elemek egyidejűségét”. Vagy még konkrétabban fogalmazva „a felfogások és életmódok, az eszmék és ideológiák különidejűségéről van szó, melyek egyidejűleg, a mában léteznek” (Bausinger 1989: 25).

Első alapvetésünk tehát, hogy az egyes régiók a fejlődésbeli fáziseltolódásokból, történeti fejlődés különbségeiből adódóan nem azonos szemlélet és viszonyulás ismerveit hordozzák, tehát egy időben, egymás mellett élnek más-más fejlődési ívű régiók, illetve egy régió/településen belül különböző korszakokból hátramaradt értékrendek, gyakorlatok, technológiák és termékeik. Ez a mozaikosság jellemzi ma az erdélyi vidékiséget és a vidéki létformákat.

Emellett a hagyománytalanítás és az örökségesítés egyszerre, de ellentétes irányba ható társadalmi folyamatait tartjuk fontosnak megemlíteni, mint a kortárs vidéki közösségek egyik leginkább megragadható ambivalenciáját. Az első terminus a közösségi autoritás és a hagyomány egyfajta megkérdőjelezését fedi, a második ennek ellenkezőjét, a hagyomány közösségbeli újraértelmezését, megszilárdulását és továbbélését jelenti (vö: Morris 1996, Heelas–Lash–Morris eds. 1996).

A fentiek értelemben a ruralitást itt mint sajátos, elsősorban nem gazdasági vagy társadalmi, hanem kulturális adottságok és történelmileg kialakult, kulturális jellemzők konstrukciójaként értelmezzük.

Ugyanakkor megkerülhetetlen a társadalomtudományi gondolkodásban meghonosodott urbánus–rurális valóságfelosztás, -felfogás sem (Kovách 2007), de a ruralitás mai, komplexebb, globális társadalomformákba való elhelyezése túlmutat ezen a dualitáson, a ruralitás ennél sokkal összetettebb probléma. Ezért második alapvetésünk arra irányul, hogy a vidéki társadalom jelenének és hatásaiban és emlékeiben a mában még élő, kitapintható közelmúltjának a feltárása, az archaikus/hagyományos – de folyamatosan módosuló – meg a korábban nem létező, újként jelentkező (például online) kulturális viselkedések utóbbi tíz évben kialakult együttélésének, összefonódásának és konfliktusainak a leírása nélkül nem lehet megérteni globális és lokális együttmozgását és együttes hatásait, illetve nem lehet kezelni és mélységeiben értelmezni az ebből adódó társadalmi problémákat. Innen szemlélve a kutatás két központi fogalma tehát a *modernizáció* és annak kommunikációs univerzuma, a tágan értelmezett *társadalmi kommunikáció* (vö: Gagyí 2009a).

Cezúrák • Az 1989-es változásokat követő időszakban az erdélyi falusi életvilágok alakulásának folyamata, a földtulajdonhoz való viszony a földosztók, a helyi vállalkozók (gyarapodók) és az önellátók hármasszerkezete mentén volt megragadható (lásd Gagyí 2007). Közel 30 év távlatából viszont az alapvető kérdés az, hogy Románia uniós csatlakozása tekinthető-e olyan korszakhatárnak, mely épp a nemzetek/országok fölött átívelő normatív szabályok, stratégiák és gyakorlatok következtében olyan jelentős változásokat eredményezett a romániai, és szűkebben az erdélyi vidék életében, azt a politikai diskurzus mellett a helyi társadalom és a társadalomtudományos gondolkodás egyaránt új korszakként érzékeli/értelmezi. Illetve: vannak-e a 2007-es EU-s csatlakozást követő korszaknak is a fentebb idézethez hasonló szereplői, kulcsemberei? És ha igen, akkor ők milyen társadalmi rétegekből kerülnek ki?

A vizsgálat tágabb kerete tehát az 1989 után kialakuló, de máig ható folyamatok adják. A dekollektivizáció után, a vidéket a mobilitás felerősödése (külföldi munkavállalás) és ennek következtében meghonosodó fogyasztási modellek nyomán kialakuló *fogyasztói* életmód (melyet a tárgyi környezet átalakulása, új szolgáltató intézmények és új fogyasztói identitások jellemeznek), valamint ezeket a mintákat terjesztő új médiák és a mindezt kontextualizáló, jelentéssel ellátó, folyamatos mediatisáltság jellemez. „Ez is – írja Gagyí József – a helyi társadalomnak a nagy társadalmi – ezúttal globális – átalakító folyamatokhoz való igazodása, tehát egy új kontextusban zajló technikai-társadalmi változásra épülő folyamat. Ami ebben igazán izgalmas, az a nyugatabbra időben és hatásaikban egymást követő folyamatok egymásba csúszása.”² (Gagyí 2009a: 30.)

Éppen ezért, Gagyí József fent idézett gondolatmenetét folytatva, és vele egyetértve „igen fontos és termékeny az a társadalomtudományi megközelítés, amely a

2 Gagyí József idézett tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a modernizált bekötőutak, a motorizáció felgyorsuló térhódítása és a számítógépek és az internethasználat elterjedése ugyanazokban az években történt meg (lásd Gagyí 2009a: 31).

felszíni társadalmi gesztikulációk mögötti/alatti, kulturálisan összehangolt, rejtett ellenállások, vagy a párhuzamos különidejű cselekedetek tanulmányozásával szeretne erről a társadalomról lényeges, a változására alkalmazkodására vonatkozó ismereteket kialakítani” (Gagyí 2009a: 30–31).

Erre azért is szükség van, mert az erdélyi néprajzkutatás ugyan jelezte és rögzítette a hagyományos paraszti társadalom és a gazdálkodó falu átalakulásának tényét, de továbbra is elmaradt annak megválaszolása, hogy mivé alakult az új, európai uniós csatlakozást követő, modernizációs hullám nyomán születő vidék? Mennyiben maradtak érvényben a hagyományos paraszti kultúra esetében tapasztalható, a táji tagoltságból adódó különbségek? Vagy az egyes régiókra jellemző mentalitások történeti beágyazottsága annyira erős, hogy képes ellenállni a fogyasztásra berendezkedett globális folyamatok uniformizálásra törekvő hatásainak.

A földművelő létformától való elszakadás • Ha a vidék átalakulásának európai történetét nézzük, akkor az az érzésünk támadhat, hogy a Nyugat esetében nagyjából 100 évvel korábban zajlottak le azok a folyamatok, melyekhez hasonlókra nálunk, a kelet-európai országokban, az utóbbi 30 évben került sor. Mindez – leszámítva a Kelet–Nyugat viszonylatában történetileg adatolható és hagyományosan fennálló „fáziseltolódást” – alapvetően a következő két okra vezethető vissza: a második világháború lezárását követő időszakban a kelet-európai országokban a hatalmi rend kiépítése és megszilárdítása érdekében folytatott harc közepette és következtében a falut egyszerre jellemezte (1) a fejlődés lassú természete és (2) a kívülről érkező hatások szerves beépülésének hiánya.³

Ennek ellenére a 20. században a kelet-európai országokban – így Romániában is – „folytatódott az »első munkától«, a földműveléstől való elszakadás” (Füzi 2009: 19),⁴ aminek következtében fokozatosan csökkenni kezdett a falu és a város közötti gazdasági és kulturális távolság/különbség.

Először az ország gazdaságának és társadalmi szerkezetének szocialista átalakítása hatott erőteljes átalakító erővel a romániai falusi létre, majd az elmúlt 30 évben a gazdasági és kulturális változások más formái, példának okáért a piacgazdaság, a globalizáció és az információs társadalom megjelenése voltak azok az erők, melyek átalakító erővel hatottak a falu világra, és amelyek következtében a falu–város közötti különbségek/távolságok tovább zsugorodtak.

A 20 századi paraszti társadalom átalakulását és az erre vonatkozó néprajzi kutatások eredményeit vizsgálva azt látjuk, hogy a 20. század közepén a szocialista modernizáció, az ipar fejlődése, az úthálózat kiépülése és a közlekedés intézményszerűsítése (vasúthálózat, rendszeres buszjáratok) nagy hatással volt ugyan a falusi lakosság mobilitására, sok esetben kétlaki életformák kialakulását eredményezve (vö.

3 A 19. század végén a román – túlnyomórészt vidéken élő és agrártevékenységet folytató – társadalom modernizációját – Mihai Eminescu gondolatmenetét továbbfejlesztve – Titu Maiorescu írta le a *tartalom nélküli formák* (forme fără fond) elméletével (lásd Maiorescu 1978: 153).

4 Kiemelés az eredetiben. A szerző szerint „a földművelés szétbomlásának ez a folytatódó és egyre gyorsuló folyamata kapcsolja a huszadik századot az öt megelőző századokhoz” (Füzi 2009: 19).

Gagy (2009b), de a parasztságra jellemző háztáji kisgazdálkodást, mint termelési formát, és az ehhez kapcsolódó, „a múltból örökölt munkamorált, gazdálkodási és gazdaságszervezési hagyományokat, közösségi normákat” nem számolta fel, ami a „paraszti és nem paraszti elemek” sajátos keveredését eredményezte. (Kőrösi 2006: 144) Ezt nevezi a néprajzi-szociológiai szakirodalom Márkus Istvánnak a hetvenes években Nagykőrösön folytatott kutatásai alapján utóparasztosodásnak (Márkus 1979). Szilágyi Miklós pedig a szocializmus időszakában kialakult és a vidéki társadalom teljes egésze által elfogadott kulturális rendszert nevezi utóparaszti hagyománynak, mely a régi és az új világ elemeinek keverékéből jött létre. Ez, a közösség minden tagja számára felkínálkozó életvezetési gyakorlat egyben „a munkás- és az alkalmazotti lét felszíne alatt a széttöredező paraszti hagyomány meghatározó elemeihez való eltökélt igazodást is jelentette” (lásd Kőrösi 2006: 144). Balogh Balázs viszont az utóparasztosodás kérdését vizsgálva arra mutat rá, hogy a szűkebben „gazdaságiként” felfogható jelenségekben, struktúrákban és gazdasági magatartásban olyan mögöttes szándékok mutatkoznak meg, mint az értékorientáció, társadalmi rang és presztízs kifejezésének lehetőségei és stratégiái (Balogh 2002).

Ezzel szemben a 20. század végén, a 21. század elején lezajlott nagy társadalmi-gazdasági átalakulást egyszerre jellemezte a változást kiváltó hullámok gyors egymásutánisága és a változás irányának sokfélesége: egyik oldalon a dekollektivizáció, a visszaparasztosodás és a demodernizáció jegyében zajló regresszív folyamatokat eredményezett, míg a másik oldalon a globalizáció, a digitalizáció és a mezőgazdaság industrializációja⁵ említhető mint olyan hatások, melyek nemcsak régióként, de az egyes családok esetében is eltérő életvezetési stratégiák, mindennapi gyakorlatok és forogatókönyvek alkalmazását eredményezték.

A médiakutatók pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy az internet, a számítógép és az okostelefon elterjedése vidéken nemcsak a virtualitás új/újszerű változatait teremtette meg, nem csupán új kommunikációs környezetet hozott létre, hanem a globalizáció sajátos helyi változatait a globálisitást⁶ is megteremtették. Ez pedig azt jelenti, hogy „bár továbbra is bizonyos fizikai helyeken élünk, manapság fokozott mértékben oszttjuk meg az információkat olyan emberekkel és olyan emberekről,

5 Ezalatt a teljes munkafolyamatot gépi erővel végző, nagyüzemi mezőgazdaságra való áttérést értjük, melynek során nemcsak az ember helyét a gépek, a család mint termelő egység helyét pedig az agráripai cégek, az önellátásra berendezkedett és a hagyományon, illetve a tapasztalaton alapuló gazdálkodói gyakorlatot pedig a mérnöki tudásra alapozó nagyüzemi menedzsment vették át. Ez a változás kihatott nemcsak a táj szerkezetére – a kis parcellás gazdálkodás helyébe a nagytáblás művelés lépett – hanem a tájban való élésre is. A határ levált a falu testéről. Ez leginkább abban a falun élő emberek gyakran ismétlődő megállapításában érhető tetten, miszerint a határon már nem lehet dolgozó embereket látni csupán gépeket.

6 Pontosabban szólva a globálisitásokat, Joshua Meyrowitz ugyanis azt mondja, hogy nemcsak az van, hogy ma mindnyájan „globálisításokban” élünk, de „minden egyes globálisitásban egyedülálló a maga módján”. Ami viszont közös bennük, hogy „mindegyiket befolyásolják globális trendek és a globális tudat” (Meyrowitz 2005: 30). A szerző a globálisitásokat mellett érvelve mondja, hogy „bármennyire is bonyolultak a technológiaink, bármennyire is igyekszünk több feladatot elvégezni egyszerre, nem vagyunk képesek ugyanazon időben egyszerre két helyen lenni. A tapasztalat helyhez kötöttsége állandó”. És a hely jelentősége még a tetemes társadalmi és technológiai változásokkal szemben is fennáll.” (Meyrowitz 2005: 29.)

akik a mienktől eltérő helyeken élnek. Gyakrabban kerülünk érintkezésbe olyan tapasztalatokkal és üzenetekkel, amelyeket eredetileg más helyeken élő emberek szántak. (Meyrowitz 2005: 31). A globalitásban tehát a globális és a lokális egymás mellett létezik (Meyrowitz 2005: 32). Az viszont más kérdés és további kutatások tárgyát képezheti, hogy mindez mit is jelen a kultúra, a gazdasági szerkezet, az egyéni és közösségi identitás és a mindennapi élet szervezése felől nézve? Az internet, a számítógép és az okostelefon elterjedése vidéken ugyanis „az értékhorizontokat megváltoztató, a világ változásaihoz való alkalmazkodást támogató, vagy a kulturális változásokat, kulturális együttéléseket (szinkronitásokat)⁷ generáló eszközök” (Gagy 2013: 58).

Kutatásunk során szerzett tapasztalataink alapján amellet érvelünk, hogy Románia 2007-es EU-s csatlakozása nemcsak politikátörténet szempontjából számít új korszakhatárnak, hanem a falusi/vidéki társadalom életének szinte minden területére kihatott, a vendégmunkások célország-választásaitól (migráció) kezdve az itthonmaradottak gazdálkodási (pl. földhasználat) és életvezetési szokásaiig. Még a hagyományos kultúra használatának új formái (örökségalkotás, örökséghasználat) is az Uniós szabályozások és minták hatása/nyomása alatt alakulnak (vö. Jakab–Vajda 2018). Ahogy Gagyi József találóan megfogalmazta, a mozgási tér kitágulása és az uniós pályázati rendszer által nyújtott nagyobb mértékű pénzforrások elérhetővé válása révén elindult/felgyorsult az infrastrukturális környezet átalakulása, új gazdálkodási és életvezetési stratégiák honosodtak meg és állandósultak, új tárgyv világ épült fel, új kapcsolatok jöttek létre, új vágyak és új interpretációk születtek (vö. Gagyi 2009a).

Ezzel az új helyzettel kapcsolatban a legfontosabb kérdés az, hogy a falusi települések gyors infrastrukturális átalakulása, a gazdálkodás és a jövedelemszerkezet változása és a társadalmi rétegződés, a megváltozott gépi környezet (a gazdálkodás megváltozott gépei, a személyi gépjármű, vagy az intim, családi környezetben a számítógép és a mobiltelefon), azok használata, funkciói milyen hatással vannak a vidéki életmódra, a gazdasági gyakorlatokra és stratégiákra, valamint a tájhasználatra, a közösségek kommunikatív és kulturális emlékezetére, biográfikus narratíváira, narratív viselkedésére, a tágon értelmezett hagyományokra. Ezek a kérdéseknek a néprajzi vizsgálatára Erdély vonatkozásában ugyanis máig csupán szórványosan került sor (vö. Ilyés–Jakab szerk. 2013; Jakab–Vajda szerk. 2018; Jakab–Vajda 2019 és 2020).

Romániának az Európai Unióhoz való csatlakozása óta elmúlt közel másfél évtizedben lezajlott változások nem csupán a falu–város, illetve a különböző táji–történeti–kulturális gyökerekkel rendelkező térségek közötti kulturális különbségek elmosódását, a gazdasági gyakorlatok és a mindennapi életvezetés terén történő egysegesülést jelentettek, hanem azt is, hogy a falusi környezetben élő lakosság is egyre gyakrabban és egyre nagyobb mértékben a közeli városban szervezik és élik életüket. A falu megszűnt létezőként funkcionálni (lásd Egyed 1981: 250), a falusi élet

7 A Hermann Bausinger által használt fogalommal párhuzamos egyidejűségeket (lásd fentebb).

sem képzelhető már el a városi szolgáltatások nélkül. Annak ellenére, hogy a falusi élettérnek a város felé történő erőteljes nyitása már a 20. század második felének, az erőltetett industrializáció és urbanizáció által meghatározott román társadalom esetében is jellemző volt, az utóbbi másfél évtized változásai hozták el a falunak a várostól való bonyolult függőségét. Ugyanis a falu–város kapcsolatában a közel-múltban lezajlott változások sokkal intenzívebbek és drasztikusabbak voltak.⁸ Ma már nemcsak a munkahely köti a vidéket a városhoz, de az egészségügyi szolgáltatásokat, az oktatást, a művelődést, kikapcsolódást és a szórakozást biztosító intézmények és szolgáltató egységek, sőt még a ruházzkodást és a mindennapi élelem beszerzését biztosító üzletek is. Az utóbbi másfél évtized tehát az *önellátás* szinte teljes megszűnését eredményezte.

A hagyományos földművelő létformától való elszakadás következtében ugyanakkor a vidéki közösségek életében – a Jacques Barzunnak a 19. század utolsó évtizedeire vonatkoztatott szavaival élve – „a hagyományt felváltotta a kényelem” (idézi Füzi 2009: 22).⁹ A földek reprivatizációját követő évekre jellemző, a kollektivizálás előtti időszakra jellemző kézi erővel földművelés véglegesen kikopott a gyakorlatból, helyét a különböző gyomirtók és a gépek vették át (lásd Vajda 2019a: 40). Míg a 20. század utolsó évtizedében a szénacsinalás összes munkafázisát – a kaszálástól a szárításon, összegyűjtésen és hazaszállításon át – a legtöbb földműveléssel foglalkozó családban kézi erővel végezték, addig az utóbbi évtizedben a teljes folyamat leginkább gépi erővel zajlik. Vagyis a mezőgazdaság iparosítása, a gépek megjelenése és elterjedése a falusi kisgazdaságokban a mezőgazdasági munkák jelentős részét fölöslegessé tette, ugyanúgy, ahogy a háztartási gépek tették ezt a háztartási munka jelentős részével. Ez az átalakulás, a különböző gépek széleskörű elterjedése, jelentős munkaerőt szabadított fel, azonban a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy mindez csak részben könnyítette meg az életet, sőt gyakran újabb terheket eredményezett (lásd Füzi 2009: 22). Ezek a gépek ugyanis folyamatos javítást, gondoskodást igényelnek (vö: Gagyi 2020a).

A kényelemnek a hagyománnyal szemben történő térnyerése ugyanakkor újfajta fogyasztói magatartások megjelenését és a *fogyasztás vágyának* (lásd Füzi 2009: 29) felerősödését is maga után vonta. A vidéki élettérben is háttérbe szorultak a természetes anyagokból, házilag, kézi erővel készült (azaz nem gyártott) eszközök és építmények, helyüket a tömegáruk vették át.

8 Itt kell megjegyezni, hogy a kommunizmus időszakában a falu–város viszony sokkal szervezesebb egybefonódást jelentett. A városi lakosság jelentős része rendelkezett falusi gyökerekkel, és a mindennapi élelem beszerzése terén számos szállal kötődött a faluhoz. Tehát nemcsak a faluról a város irányába történő nyitás/elmozdulás volt jellemző, hanem ez kiegészült egy a város felől a falu irányába történő nyitással is.

9 Jacques Barzun *Hajnalról alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve* [From Dawn to Decadence: 500 Years of Western Cultural Life] (2006) című könyvében azokat a hétköznapiaság szintjén 20. századnak tartott jelenségeket veszi számba, melyek valójában már a 19. század utolsó harmadában készen voltak. Erre az időszakra utalva mondja a szerző azt, hogy „ezek azok az évtizedek, amikor a hagyományt felváltotta a kényelem” (idézi Füzi 2009: 22). Vidéken a kényelmes környezet kialakulásának egyik első lépéseként a motorizáció mellett a villany bevezetését tekinthetjük (lásd Gagyi 2009b, illetve 2019a)

A különböző gépek megjelenése és széleskörű elterjedése nemcsak a munkaerő-igényre és a munkavégzés minőségére volt hatással, hanem a munkára fordítandó idő mértékére is. A mezőgazdaság (és részben az állattartás) gépesítése felgyorsította az egyes munkafolyamatokat, és ezzel a föld megműveléséhez szükséges idő is számos tekintetben lerövidült. Az így felszabadult időt a vidéki lakosság esetében elsősorban három terület sajátította ki: a tévé, a kocsma és a lokális ünnepek. Jellemző, hogy éppen a mezőgazdaság, és általában a falusi tevékenységek erőteljes motorizációjának időszakára tehető a falusi ünnepek és megemlékezések megszorodása is.¹⁰ A falunap és a templombúcsú mellett elszaporodnak a különböző emlékünnepek, kortárstalálkozók, idősök napja/vasárnapja, kórustalálkozók, hagyományos fesztiválok.¹¹

A földművelő életforma visszaszorulása és a háztáji gazdaság méretének összezsugorodása, a legtöbb család esetében pedig teljes eltűnése, a falusi települések agrár-jellegének fokozatos, majd egyre gyorsuló visszaszorulásának legpontosabb fokmérője. A parasztság – és ezzel együtt a hagyományos falu – gazdasági-kulturális átalakulásának/eltűnésének legbiztosabb jele. Ez a most is átalakulóban lévő világ – bár számos tekintetben már nem tekinthető sem parasztinak, sem pedig falusinak a szó klasszikus értelmében – mégsem válik urbánussá. Kérdés tehát, hogy mi az, ami ezt a vidéki világot az urbánustól leginkább megkülönbözteti? Ha nem a mezőgazdasági munka és a háztáji gazdálkodás, akkor mi tekinthető a 21. századi falu/vidék jellemző vonásának? Értelmezésünkben ezt a különbséget leginkább a *hiány* (lásd Gagy 2005: 87) és a *kényszer* (lásd Peti–Szabó 2006: 7) fogalmával lehet megragadni.

Ugyanakkor a 20. század végére nemcsak a hagyományos gazdálkodás tűnik el végérvényesen (Füzi 2009: 21). A gazdasági változások folyamányaként a család megszűnt termelő egységként működni, átadta helyét a virtuális családnak (lásd Boreczky 2004). A nagycsalád – amelybe beletartoztak a nagyszülők mellett a testvérek és a távoli rokonság is – a munkaalkalmak helyett/mellett az ünnepek táján ül össze. A találkozások gyakorisága ugyan csökkent, de az eltöltött idő minőségi időt jelent.

A vidéki életben is teret veszítenek/eltűnnek a „természetes”,¹² illetve feldolgozatlan élelmiszerek. A város és a falu táplálkozási szokásai közötti különbségek elsimulnak, mindkét esetben a piacról és a nagyáruházakból származó (sok esetben félkész) élelmiszerek lesznek jellemzőek. A különbségek elsimulásának folyamata azonban sokkal összetettebb folyamatot takar. A kommunizmus időszakában, illetve az 1990-es évek elején is falusi gyökerekkel rendelkező városi lakosság rend-

10 Ugyan más összefüggésben, de a 20. századi ünnepi megemlékezések alkalmainak, helyeinek és specialistáinak számbavételét Jakab Albert Zsolt végezte el (lásd Jakab 2018). A vidéki emlékünnepekhez lásd még Pozsony 2006: 262–280, 2015: 235–264.

11 Ehhez lásd Jakab Albert Zsolt *Emlékállítás és (meg)emlékezési gyakorlatok vidéken a poszt-szocialista időszakban* című előadását (*Párhuzamos ruralitások. A vidékiség formái Erdélyben – a KJNT vándorkonferenciája*, Gernyeszeg, 2018. szeptember 21.)

12 A hagyományos zöldség- és gabonafajtákat például különböző laboratóriumokban kifejlesztett, génmódosított fajok váltják fel.

szeresen „haza járt” beszerezni az alapélelmiszerek (pl. zöldség, disznóhús) jelentős részét. Ugyanakkor a ráció bevezetése idején a falusi lakosság bizonyos élelmiszercikkek (kenyér) vásárlásától el volt zárva, mások esetében (hentesáru, vaj stb.) pedig – a sorbaállítás intézményének és a klienteláris rendszerek működésének köszönhetően – korlátott volt a hozzáférése.

A földművelés egyre inkább a társadalom életének háttérében zajlik (Füzi 2009: 19). Ez nemcsak az társadalom egészének esetében igaz, hanem a szűkebb falusi környezetre is. Ezért van az, hogy – bár a falusi lakosság számottevő része még mindig földműveléssel és állattartással foglalkozik (vagy ezzel is foglalkozik) – a falu képén, de az egyes családok mindennapi életén sem látszanak az agrár-életmód jellegzetes vonásai.

Erre a megváltozott vidéki környezetre egyszerre ellentétes erők hatnak: miközben a vidéken élő lakosság egyik oldalon egyre gyorsuló ütemben próbál elszakadni agrár múltjától, és a mindennapok szervezésében megszabadulni a paraszti életformára jellemző épített környezettől, gazdasági és kulturális rutinoktól (lásd Vajda 2019a), a másik oldalon minduntalan felszínre törnek, aktivizálódnak olyan rutinok és mentalitásformák, melyek ebből az elfelejtteni/meghaladni kívánt életformából eredeztethetőek. Ezeket, a múltból, a népi kultúrából származó hiedelemalapú világmagyarázatokat, és az ebből adódó üzemzavarokat és szüneteket, „mint a túlságosan gyors mintakövetés útjába kerülő göröngyöket vagy megállókat” nevezi Hermann Bausinger regresszióknak (lásd Bausinger 1995: 44; a kérdéshez lásd még Gagyí 2020a). Ugyanakkor – egyfajta *kompenzációs gyakorlat*ként (Marquard 2001) – sor kerül az elfelejtett hagyományok felkutatására és újjáélesztésére (Vajda 2016, Keszeg 2018a: 33–38). A mai vidék egy másik jellegzetes vonása tehát a *kötődés az előzményekhez* (lásd Füzi 2009: 19).

A parasztkontinens (Gagyí szerk. 1999: 29), melynek helyszíne a falu, végleg elsüllyedt, és ami a helyén maradt, az szigetek és zátonyok sokfélesége és sokasága, egy olyan struktúra, melyben a változás bizonyos szinteket/területeket gyökeresen átalakított, míg másokat érintetlenül hagyott. Vagyis az átalakulás során „változatok sokasága” termelődött, és „ezek az átmeneti formák igen szívósnak bizonyulnak” (Gagyí 2009c: 145). Mindazonáltal a vidéki környezetben bizonyos – a hagyományos faluhoz és a parasztsághoz erősen kötődő – magatartásformák nemcsak megőrződnek, hanem újra is termelődnek.

A mai falu csak részben táplálkozik ennek az egykori, de mára elsüllyedt világnak az emlékeiből. A 21. századra a vidéki közösségek esetében is a globalizációs és modernizációs folyamatok, illetve az információs és kommunikációs technológia, valamint az okos eszközök széleskörű elterjedése határozzák meg a mindennapi rutinokat, a (gazdasági) élet szervezése során érvényesülő gyakorlatokat és stratégiákat. Azt is mondhatnánk, hogy egyfajta modernizációs kényszer, a fejlődés és az átalakulás kényszere és az átalakulásra képtelen tömegek (még ha ez utóbbiak száma egyre inkább zsugorodik) a 21. századi falu életében egyszerre vannak jelen, ezeknek az egymásnak feszülő, ellentétes irányba ható erőknek és ideológiáknak az együttes jelenléte jellemzi a 21. századi romániai/erdélyi/magyar vidéket.

Mindezek kikezdték a közösségek szerveződésének korábban érvényben lévő modelljeit, a hagyomány pozíciójának megingását, a közösségek életben betöltött szerepének nagymértékű megváltoztatását eredményezték.

Míg a hagyományos falusi társadalomban az egyén élete a közösség szeme előtt, a közösség jóváhagyásával zajlott, addig mára elolvadt a hagyomány életszervező és életútmodelleket termelő ereje. A hagyományos faluban alkalmanként (leginkább rituális keretek között) sor kerül arra, hogy a falu szembenézzon a maga erkölcsével, felvállalja tetteit. A hagyomány mint normatív keret számos olyan kontextust teremtett/tartott fenn, ahol a normaszegés, az erkölcsi kisiklások exkommunikálásra kerülhettek. Ezeknek a rítusoknak mint a helyi társadalom szelepeinek az volt a célja, hogy megszűnjenek a belső feszültségek és helyreálljon a társadalom rendje.¹³ A 21. századi falu esetében azonban ezek a rítusok, a közösségben megesezt normaszegéseknek ez a fajta kibeszélése már nem lehetséges. Leginkább azért, mert egyrészt megszűntek a hagyományos közösségek, másrészt azért, mert már nincsenek érvényben azok a közösségi normák és nem működik az a fajta közvélemény, mely ezeket a rítusokat működtette.¹⁴ Kissé sarkítva úgy is fogalmazhatnánk, hogy a közvélemény normatív szerepét végleg átvette a hatósági szabályozás.

A vidék 21. századi átalakulását tekintve azonban egy a fent vázolttal ellentétes folyamat is érvényesült. A mai vidéki létformák kialakulását ugyanis nem csupán az elmúlt negyedszázad során felerősödő külső erők határozták meg. Az átalakulás gyökerei magában a hagyományos, falusi társadalomban is tetten érhetőek. Vagyis a vidéken ma tapasztalható magatartásminták nem mind a városból/a falun kívülről származnak. Azt is mondhatnánk, hogy a ma ismert vidék a 20. század elején, de leginkább az utolsó harmadában formálódott. Legalábbis ekkor esett szét a hagyományos világkép, és a falusi közösségekben már ekkor megjelentek azok az életmodellek és magatartásformák, illetve az a technikai/gépi környezet (például a traktor és a személygépkocsi, hogy az életmódváltás szempontjából csak a legfontosabbakat említsük), melyeknek széleskörű elterjedésére az utóbbi 20 évben került sor. Vagyis vidéken még hangsúlyosabban, és még hosszabb ideig (egészen a 2000-es évek végéig) igaz Füzi Lászlónak a 20. századra vonatkozó állítása, mely szerint „ez a század a maga technikai világát az elvárható szinten nem tudta »széttéríteni« a világban [...], hanem új kizárásokat hoz létre” (Füzi 2009: 30).¹⁵ Ezzel magyarázható, hogy a 2000-es évek első felében a megváltozott gazdasági, kulturális és technikai környezet kihívásaihoz igazodó, a hagyományos életformát elhagyó romániai (erdélyi magyar) falusi lakosság még a

13 Ilyen volt például az erdélyi Mezőségen a hegybekiáltás évről-ról ismétlődő rituálisa, melynek során „a falu fiataljai két csoportra oszolva a falu két oldalán magasodó dombra mentek, ahonnan rögtönzött rituális párbeszéd formájában egymásnak kikiabálták az eltelt év deviáns eseményeit [...]. A szokás íratlan szabálya volt, hogy senkinek nem volt szabad megsértődnie, megharagudnia. A fiatalok a közvéleményt képviselték.” (Keszeg 2018b: 91.)

14 Természetesen meg kell említenünk, hogy a paraszti erkölcs és az ezt felügyelő közvélemény egységének, közösségi és kötelező jellegének megroppanására már korábban sor került. A városi iskolát járt, városi környezetben megfordult fiatalok már az 1950-es években „lenézéssel beszéltek anyáik szokásairól” (Nagy 1989: 283).

15 Kiemelés az eredetiben.

20. századból lépett az Európai Unióhoz való csatlakozás útjára, az Európai Unió egész területére kiterjedő szabad közlekedésnek és munkavállalás lehetőségének megjelenésével, a mezőgazdálkodásra és az állattenyésztésre vonatkozó EU-s normák és jogszabályok érvénybe lépésével azonban már a 21. században találta magát.

Vidéki létformák: témák és területek • A fentiekben vázolt felvetések ismeretében Erdélyben három ruralitástípus látszik kirajzolódni (1) a határmenti települések, melynek esetében a határ, a közlekedés és az úthálózat azok a kulcsfogalmak, melyek mentén az identitás és a ruralitás mibenléte értelmezhetővé válik (2) a nagyvárosi övezetek, azok a nagyvárosok vonzáskörében található települések, melynek esetében az alvó funkció, a nagy beruházások és pályázati rendszerben zajló fejlesztések, illetve a fogyasztói magatartások radikális átalakulása és a paraszti múltból jövő hagyományok előrehaladott térvesztése jellemző, valamint (3) a főbb útvonalaktól, valamint a gazdasági és kulturális centrumoktól távol eső, úgynevezett mélyrurál („deep rural”), ahol a fogyó lakosság, az előregedés, az elszegényedés és a cigányosodás, valamint a modern technológiát – a gépi erőt és a vegyi anyagokat – mellőző, vagy ritkán igénybe vevő, alapvetően kézi munkára támaszkodó, ezért sok tekintetben parasztinak mondható gazdálkodás és a hagyományos tájhasználat folytonossága/továbbélése jellemző. Ez utóbbi esetben a hagyomány mellett az örökség és örökséghasználat tűnnek olyan központi fogalmaknak, mely a jelenségeket magyarázzák (lásd Gagyi 2004).

A Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben címet viselő, épp lezáruló NKFIH-kutatásban¹⁶ esetelemzések vizsgálata mentén az elmúlt közel 15 év során végbement változásokra adott válaszokat vizsgáltuk, próbáltuk megragadni. Másként fogalmazva, a parasztság eltűnésének meg továbbélésének különböző változatait kutattuk, az eltűnés és továbbélés, meg az elit vezényelte feltámasztás hármásából összeálló kulturális minták konstruálta párhuzamos ruralitásokat. Ezért indokolt, sőt megkerülhetetlen a globális/lokális, illetve ezzel összefüggésben a globalitás mint sajátos 21. századi létmód kérdése mellett a sokféle modernizáció, a hagyománytalanítás és az örökségesítés, illetve a digitalizáció és mediatisáció alapkategóriák használata (lásd fentebb).

A kutatás során a kutatócsoport tagjai a következő témákat/területeket érintették, melyeken keresztül az időnként lassúbb, vagy gyorsabb szerkezeti átalakulások, ha úgy tetszik modernizációs és akkulturációs folyamatok megragadhatóak, példázhatóak, értelmezhetőek:

1. A változásokat magyarázó modernizáció fogalmának átalakulása a „sztálini modernizáció” felfogástól a pszeudomodernizáción át (Róth 2002) az Ulrich Beck féle reflexív modernizációig (Beck 2008: 146–159, Beck–Giddens-Lash 1994). „A moder-

¹⁶ A kutatás három intézmény, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézete, a Kriza János Néprajzi Társaság és a Sapientia EMTE Marosvásárhelyi Kar Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszéke keretében zajlott. A kutatásban résztvevők: Balogh Balázs, Borbély Sándor, Fülemlé Ágnes, Gagyi József, Jakab Albert Zsolt, Kovács Barna, Szilágyi Levente, Tőkés Gyöngyvér Erika és Vajda András.

nizáció – írja Gagyi József – ma is politikai jelszó, politikai prioritás. Kérdés, hogy milyen ritmusban történt mindez, és milyen regionális, lokális eltérések húzódnak az általános fogalomhasználat mögött?” (Gagyi 2009a: 32). Kutatásaink azt sugallják, hogy az általunk vizsgált területeken leginkább valamiféle kétarcú (vagy Janus-arcú) modernizáció érvényesült nem csak a földtulajdon kollektivizálását követő időszakban, hanem a Románia EU-csatlakozását követően is. Ez nem csak azt jelenti, hogy miközben elengedhetetlenül szükség volt/van a vidék modernizációjára, és a jelenből visszatekintve maguk a vidék lakosai is sikerként értelmezik (értelmezhetik) ezt a folyamatot, az eseményeket közvetlenül elszenvedő egyének számára ez rettentő sok terhet, bosszúságot, csalódást és bizonytalanságot, valamint erőteljes kulturális sokkot jelentett, hanem azt is, hogy a falusi társadalom hagyományokra épülő értékrendje és világnézete felől tekintve modernizáció legalább annyira tűnik a zsarnokság és a pusztítás eszközeinek, mint a jólétet (kényelmet) megalapozó éltető és konstruktív erőnek.

Ugyanakkor legalább ilyen fontos, hogy a vidék mai átalakulása (modernizációja) a helyiek igényeit és elképzeléseit akár felül is író politikai elképzelések és megrendelések mentén, tervezetten – vidékfejlesztők bevonásával – és intézményi háttérrel – helyi önkormányzatok és vidékfejlesztő egyesületek bevonásával/felügyeletével – zajlik. Ez tehát projekt alapú, a jövőre irányuló tervezett és intézményes keretek között zajló átalakítást jelent, a helyiek pedig mindezt „gyanakodva figyelik, hogy a fejlesztési [...] elképzelések szószólói és adminisztrátorai milyen politikai és gazdasági hasznot húznak mindebből. Próbálják megérteni, hogy »mit is akar (ve-lünk) a (román, magyar) állam, mit is akar az EU«” (Gagyi 2009a: 31).

2. A helyi társadalom alkalmazkodóképességének elemzése, melyet egyre inkább az internetre és a digitális eszközök használatára támaszkodó, ezek által támogatott és közvetített (mediatizált) személyközi kommunikáció, a becsatoltság, a külvilággal kialakított és fenntartott kapcsolódások számának és minőségének növekedése (lásd Gagyi 2009a: 31), illetve a nagyfokú mobilitás és a transzfrontális migráció határozza meg leginkább. Ahogy Gagyi József írja: „ma már a »zárt« és »egzotikus« közösségeket is utak, közlekedőeszközök, távolba szakadt és hazalátogató vagy akár helyben a sok közül egyik életterüket kialakító, ebbe befektető gyerekek és unokák, a világhálón való megjelenés, a kíváncsi turisták kutató tekintetei kapcsolják a nagyvilághoz” (Gagyi 2009a: 31). Az új média elterjedése, használata mellett a külföldi vendégmunka és a más országokba tett kirándulások megsokasodása révén jönnek létre a globális folyamatok lokális adaptációi, születnek meg az új helyzetekhez kötődő, valamint az új eszközök és technikák használata során kialakuló új szerepek, habitusok, rutinok hiedelmek és világképek.

3. Örökség, örökségalkotás és a nemzeti, valamint a helyi identitás összefüggéseinek vizsgálata. Az elmúlt néhány évben Erdélyben is megszorodtak a kulturális örökséggel kapcsolatos projektek, az örökség kérdése gyakran jelen van a médiában, a politikai diskurzusban, sőt a gazdasági/vidékfejlesztési stratégiákat kidolgozó közgazdászok és vidékfejlesztők is gyakran nyúlnak hozzá, mint a helyi fejlődés sarokpontjához (Jakab–Vajda 2018: 7). Az örökség-közelítések megszorodásának oka kettős: (1) a diktatórikus rezsim bukásával bekövetkezett változások a tár-

sadalom szintjén az elveszített múltat, a diktatúra éveit megelőző időszak társadalmi-kulturális gyakorlatait (re)aktualizálták, de a 2000-es évek első felének felgyorsuló történelmi változásai azonban szükségessé tették ennek a felelevenített múltnak az újraértékelését, a múlttal és a múltból ránk maradt örökséggel való szembenézést (Gagyí 2004: 53); (2) beindult a turizmus, melynek hatására a lokális közösségek identitásstratégiáiban is felértékelődött az örökség szerepe, „a helyi közösség meg kell fogalmazza, fel kell mutassa, látvánnyá és narrációvá kell tegye (nem utolsósorban azért, hogy eladhassa) múltját, örökségét, önmagát. [...] Ha eddig nem is volt, ezután lennie kell saját múltnak, saját örökségnek.” (Gagyí 2004: 50).

4. Új kontextusban értelmezett kisebbségkutatás és etnicitás-vizsgálat. Gagyi József – a fentebb is sokat idézett rövid írásában - ennek fontosságát azzal magyarázza, hogy megszapordtak a kisebbségekre és a nemzetiségi identításokra nehezedő kihívások. A szerző szerint „a rendszerváltás óta egy, az etnikai, nemzeti azonosságokat egyfelől megkérdőjelező, másfelől megerősítő folyamatgyűttes, tevékenységrendszer, és az ennek megértését kívánó politikai és társadalmi megrendelés tapasztalható” (Gagyí 2009a: 31–32).

5. Emlékezési gyakorlat és az emlékezés alakzatai: a 20. század sorsfordító eseményeinek, valamint a mindennapi rutinoknak a biografikus, kommunikatív és kulturális emlékezete, az emlékhelyek és az emlékezés helyei, alkalmi és kontextusai, az ezekhez kapcsolódó narratív bázis és narratív stratégiák. E két utóbbira azért indokolt, mert (a) a kommunikáció az a médium, amelyben a változások és a hagyományos formák közötti összeütközések konkrét értelmet nyernek és értelmezhetőek, illetve (b) mivel a kutatás elsősorban a néprajz és antropológia egyik kedvelt módszerére, az interjúra támaszkodik, s mint ilyen elengedhetetlen a vizsgált beszélő-közösség narratív viselkedésének és kommunikatív, valamint kulturális emlékezeteinek, mint mindennapi és interjúhelyzetben létrejövő gyakorlatnak az elemzése.

Eredmények • 2018. szeptember 21-én Gernyeszegen, az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének a Sapientia EMTE Alkalmazott Társadalomtudományok Tanaszékének és a Kriza János Néprajzi Társaságnak a közösen szervezésében került sor az NKFIH-kutatás keretében végzett kutatások eredményeit bemutató első ruralitás-konferencia megszervezésére. A *Párhuzamos ruralitások. A vidékiségi formái Erdélyben – a KJNT vándorkonferenciája* címet viselő tudományos tanácskozás a Kriza János Néprajzi Társaság korábbi vándorkonferenciáinak tematikáját és hagyományát folytatva¹⁷ a vidék fogalmának és a vidéki környezet átalakulásának

¹⁷ A 2013-ban újraindított vándorkonferenciák során a kulturális gyakorlatok és reprezentációk, a gyakorlatban megragadható és a cselekvésben, eseményben zajló kultúra, illetve kulturális gyakorlatok (Ilyés–Jakab szerk. 2013) mellett a helyi (néprajzi) örökség feltárásának, dokumentálásának, adatbázisba rendezésének, használatának és e megjelenítésének, azaz a helyi közösségek mindennapjaiba történő beépülésének és/vagy beépítésének (Jakab–Vajda szerk. 2016), az archívumok használatával és természetével, valamint az archívumok és az örökség viszonyával kapcsolatos kérdések (Jakab–Vajda szerk. 2017), valamint a néprajzi örökség kutatását meghatározó paradigmáknak, valamint az örökséghasználatot meghatározó társadalmi, kulturális, valamint mediális kontextusoknak (Jakab–Vajda szerk. 2018) vizsgálatára és értelmezésre került sor.

napjainkban zajló, tehát nagyonis időszerű kérdésköre kapcsán biztosított szakmai keretet a tapasztalatcserére.

A konferencia az erdélyi vidékkel és vidékiséggel kapcsolatos recens kutatásokat kívánta bemutatni, az eddig elért eredményeket és tapasztalatokat összefogni. Az elhangzott előadások az átalakult földhasználat, a megváltozó gazdasági és szociális kapcsolatrendszerek, a népességmozgások, az új kapcsolatkeresési stratégiák, valamint új – esetenként virtuális – közösségformák kérdéskörét vizsgálta. Azt kívántuk megérteni, hogy az eltérő fejlődési ívet bejáró régiókban a közösségek a közelmúlt változásait milyen dinamikák mentén élték meg és értelmezték, ezek a változások milyen állapotokat – hasonlóságokat és különbségeket – eredményeztek mindennapi kultúra, a társadalmi viszonyok és a gazdasági stratégiák területén.

Ennek megfelelően a konferencia előadásai a változó ruralitások három dimenziójára kívántak fókuszálni: 1. kulturális dimenzió: identitás, hagyományörzés hagyománytalanítás, örökségesítés, globalizálódás; 2. társadalmi dimenzió: átalakult kapcsolatrendszerek, népességmozgások, új kapcsolatkeresési stratégiák, valamint új – esetenként virtuális – közösségformák; 3. gazdasági dimenzió: vidéki gazdálkodás átalakulása, projektalapú fejlesztések, modernizáció, gazdasági migráció, egyéb egyéni és közösségi stratégiák.

A 2019. október 11–12-én Nagyváradban *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században – a KJNT vándorkonferenciája* címmel szervezett tudományos tanácskozás a 2018-ban megrendezett szakmai tanácskozás közvetlen folytatásának tekinthető.¹⁸ Ezúttal arra próbáltunk válaszokat keresni, hogy mi lesz a klasszikus értelemben vett hagyománnyal, illetve mi számít hagyománynak a transzlokális és a transznacionális hálózatokra épülő életvezetés korában? Mit jelent a hagyomány és a mindennapi életvezetés, a fokozott transzfrontális migráció és a változó mediális környezetekben való jelenlét korában? Milyen társadalmi és gazdasági következményekkel jár a hagyomány változása a közösségek szintjén? Hogyan befolyásolja az etnikai együttműködés helyzeteit?

A konferencia az alábbi témaköröket érintette: (1) az átalakult gazdasági szerkezet és a hagyomány viszonya; (2) a környezettudatos gazdálkodás, a fenntartható gazdasági stratégiák kérdésköre; (3) Az átalakult egyéni magatartások, életvezetési stratégiák vizsgálata (pl. párválasztási gyakorlatok, migráció); (4) a lokális életvilágok technikai környezetének átalakulásának és a mindennapokra gyakorolt hatásának vizsgálata; (5) az új/változó mediális környezeteknek a mindennapokra gyakorolt hatásának feltárása; (6) az identitásdiskurzusok és -stratégiák vizsgálata a múltértelmezés és a térhasználat kontextusában; (7) a vallás szerepének vizsgálata a társadalmi változásokban.

18 Mindkét, az NKFIH-kutatás keretében megrendezett konferenciát a három társintézmény szervezte. A konferencia szervezőbizottságát Jakab Albert Zsolt, a Kriza János Néprajzi Társaság elnöke, Szilágyi Levente, az MTA BTK Néprajztudományi Intézet tudományos munkatársa és Vajda András, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, adjunktusa alkotta. Támogatói a Bethlen Gábor Alap, a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap voltak.

A 2018-ban és 2019-ben szervezett vándorkonferenciák anyagából két konferenciakötet látott napvilágot, melyekben a fentebb említett NKFIH-projekt keretében végzett kutatások eredményeit bemutató esetelemzések mellett a kutatás központi kérdésfelvetését és szemléletét meghatározó elméleti igényű tanulmányok is helyet kaptak (Jakab–Vajda szerk. 2019, 2020). Jakab Albert Zsolt és Peti Lehel 2020-ban egy tematikus *Korunk*-lapszámot is szerkesztett, az összeállítás a falusi társadalmakat érintő jelenlegi társadalmi, gazdasági, mentalitásbeli változásokra koncentrált. A szerkesztők a szerzőket a következő témák valamelyikének kidolgozásához kérték fel: (1) a ruralitáshoz való lokális és külső viszonyulások megváltozása (például kulturális örökség felértékelődése); (2) a rurális környezethez való fogyasztói viszonyulás átalakulása (turizmus, falura való kiköltözés, a falu szabadidős térként való használata); (3) az élelmiszer-termelés feltételeinek és motivációinak megváltozása (szabadidős gazdálkodás, a saját termény felértékelődése, a „kvázi bio” termény gondolatának megjelenése); (4) a kooperációs formák átalakulása (Jakab–Peti szerk. 2020). A tematikus számban a fentebb említett NKFIH-projekt keretében született tanulmányok is napvilágot láttak. 2021-ben pedig az *Acta Ethnographica Hungarica* angol nyelvű folyóiratban közzeltünk a kutatás során született eredményekből tematikus válogatást (vö. 2021/1; megjelenés alatt).

A fenti publikációk (tanulmánykötetek és tematikus lapszámok) anyagából a továbbiakban csak az NKFIH-projekthez közvetlenül kapcsolódó, a kutatócsoport tagjai által elért eredményeket ismertetjük.

Vajda András a falusi közösségek és változó lokalitások néprajzi-antropológiai megközelítéseit, a gazdálkodói stratégiákat, a változó és változatos, párhuzamos és különidejű falusi mentalitásokat elemezte. Tanulmányában arra keresi a választ, hogy (1) a parasztság eltűnése maga után vonja-e a falu eltűnését is? Illetve (2) milyen fogalmi apparátus mentén lehet megragadni és értelmezni a 21. századi falusi/vidéki világot, mint sajátos gazdasági-kulturális környezetet? (Vajda 2019b, 2021). Egy másik tanulmányában a szerző a vidéki motorizáció folyamatát mutatja be Sáromberke példáján keresztül. Azt a folyamatot elemzi, melynek során az állati erővel történő teherszállítás és közlekedés háttérbe szorult, illetve átadta helyét a különböző önjáró gépeknek. A szerző kiemeli, hogy ez jelentős átalakulásokat eredményezett a nemcsak a teherszállítás, hanem a mobilitás és a fogyasztás terén is. Ezáltal ugyanis egyszerre történt meg a szállításra és az utazásra fordított idő lerövidülése és a beláthat/bejárható tér megnövekedése, mely a világ összezsugorodását, távoli tájak szokásainak, eszméinek a lokális térbe történő beáramlását, a helyi hagyományok változását eredményezte (Vajda 2019c). Emellett a szerző a Maros menti Sáromberkén végzett terepkutatás alapján a disznótartáshoz és a disznóvágáshoz kapcsolódó, az elmúlt száz évben folyamatosan változó, átalakuló szokásokat mutatta be és elemezte. Azonosította és leírta a disznótartáshoz és a disznóöléshez kapcsolódó hagyományok átalakulását kiváltó kulturális, társadalmi és gazdasági dimenziókat, azokat a szűkebb és tágabb kontextusokat, melyekbe a disznótartáshoz és a disznóöléshez kapcsolódó helyi gyakorlatok illeszkednek (Vajda 2020a, lásd még Vajda 2020b).

Balogh Balázs és Fülemile Ágnes a Kalotaszegen folytatott több évtizedes tepermunkájuk tapasztalataira alapozva a többszinterű etnográfia (*multi-sited ethnography*) módszertani kérdéseit járták körül (Balogh–Fülemile 2019). Későbbi elméleti igényű tanulmányukban a (kalotaszegi) hagyományörzés mai módozatait vizsgálták. A tanulmány első felében a szerzőpáros a hagyományörzés mibenlétével és formáival kapcsolatos általánosabb kérdésvetéseket fogalmazott meg, és felvázolta azokat az összefüggéseket, folyamatokat, amelyek új fogalmak, tartalmak és gyakorlatok kialakulásához vezetnek. Az elemzés második felében pedig a reprezentatív erdélyi táj (Kalotaszeg) példáján keresztül mutatták be az egyes jelenségeket és főbb vonulatokat (Balogh–Fülemile 2020).

Kovács Barna a megélt tér fogalmának elméleti hagyományait mutatta be; a materiális és a mentális tér elméleti feltevéseit egy Marosvásárhely agglomerációjához tartozó település urbanizációs/infrastrukturális fejlődésének elemzésén keresztül példázta/ellenőrizte (Kovács 2019).

Gagyí József a földhöz való viszony megváltozását írta le. A szerző a földhasználat kapcsán a föld szimbolikus szerepének kiüresedését, deszakralizációját olyan fordulópontként értelmezte, melynek következtében a vidéki lakosság legnagyobb része a földdel való szimbolikus kapcsolatból végérvényesen kilépett, azt meg is tagadta (Gagyí 2019b, 2021a). Másik – ezúttal is többször hivatkozott – tanulmánya modernizáció egy kijelölt területének, a motorizációnak az elterjedésével kapcsolatos folyamatokat mutatta be, valamint azt, ahogyan – mintegy ezzel a folyamattal párhuzamosan – „megtörténik ennek a motorizációnak az adott társadalmi környezetbe való beillesztése, elfogadása- értelmezése és működtetése.” A szerző szerint a motorizáció elterjedésére a vidéki környezetben élő közösségek két fő stratégiával válaszoltak, ezek a familiarizáció („használat egyéni formáinak kialakítása”) és a regresszió („mint a technika csődje, a megzavart, széttört technikai folyamat”) (Gagyí 2020a). Későbbi tanulmányában a mezei utak karbantartásának közösségi gyakorlatait, az utak körüli problémák kezelésének elfogadott közösségi mintáit (az „elutalás”: a magántulajdonú szántóföldre való ráhajtás következtében új útszakasz kialakítása, valamint ennek megakadályozása az „elsáncolás” technikájával) elemezte. A szerző esszéisztikus megfigyeléseit is tartalmazó írása a föld és a hozzá vezető utak történeti korszakonként eltérő, változó funkcióiból származó érdek- és jelentéskonfliktusok harcának érzékletes bemutatását is elvégezte. Mindezt a tőle megszokott antropológiai érzékenységgel elemzőkézséggel teszi, mellyel a falusi világ működésének mélységeibe engedti az olvasót betekinteni (Gagyí 2020b).

Szilágyi Levente egy szatmári falu piacozási gyakorlatait kutatta; három család gazdasági stratégiáinak és társadalmi attitűdjeinek elemzésén keresztül mutatta be az átmeneti, útkereső időszakot (Szilágyi 2019). Ugyanakkor két sváb település – Mezőfény és Mezőpetri – ma is működő mezőgazdasági társulásainak példáján keresztül azt vizsgálta, hogy miként maradhatott fenn napjainkig a szövetkezeti mezőgazdasági forma, melyek voltak azok a tényezők, amelyek ezt lehetővé tették. Kitért arra is, hogy az elmúlt három évtizedben hogyan alakították ezek a lokális gazdaságot és társadalmat (Szilágyi 2020a, 2020b, 2021).

Borbély Sándor ugyancsak Mezőfényen, a szatmári sváb településen végzett gazdaságantropológiai kutatást. A kutatás az adott lokális társadalom mezőgazdasági termelésre specializált csoportjainak megélhetési és jövedelemszerzési stratégiáit írta le és a településen kialakult gazdasági adaptáció különböző (egyéni, háztartási és közösségi szintű) formáit a tervgazdaságból a kapitalista piacgazdaságba történő (posztszocialista) átmenet kontextusában értelmezte. (Borbély 2021).

A Tőkés Gyöngyvér és Vajda András szerzőpáros által jegyzett tanulmány a Maros megyében élő időskorúak digitális médiahasználatának és az újmédián alapuló kommunikációs gyakorlatainak vizsgálatára vállalkozott. A tanulmány első része a digitális média társadalmi beágyazódásának és a mindennapi életbe való integrációjának folyamatát, továbbá a digitális médiáról való tudás és a felhasználáshoz szükséges képességek megszerzésének sajátosságait járta körül, a második rész pedig a Maros megyei idős emberek digitális médiahasználatának mindennapi gyakorlatát mutatta be (Tőkés–Vajda 2020). Tőkés Gyöngyvér egy másik tanulmányában a romániai magyar időskorú egyének digitális kompetenciáit elemzi. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a romániai magyar idős emberek a harmadik szintű digitális megosztottság tekintetében – életkori sajátosságaikból és társadalmi-gazdasági helyzetükből – egyértelműen lemaradt csoportot alkotnak, akikre a megszokásokhoz, a korábban használt eszközökhöz és rutinokhoz való görcsös kötődés jellemző. Az újtól és a változástól való félelem gátolja meg az időskorúakat abban, hogy a digitális technológiahasználat szervesen beépüljön a mindennapokba (Tőkés 2021).

A kutatómunka során több önálló kötet is született, melyek egy-egy téma vizsgálata során nyert tapasztalatokat, és/vagy egy-egy terephez köthető kutatások eredményeit összegezik.

Gagyí József *Régi ember új világban. Sztrátya Domokos életútja* című köteté az 1931-ben a nyárárdmenti Jobbágyfalván született Sztrátya Domokos élettörténetét elemzi. A környezetében egyedülálló módon paraszt is és értelmiségi is egyszerre. „Csak magának iratokat termel és iratokat rendez, úgy dokumentálja saját tevékenységét, hogy abból egyén és közösség mindennapjai és sorsfordulói is feltárhatóak. Ehhez megvannak a szellemi képességei és a katonaságban elsajátított írás-technikai (számolási, statisztika-készítési) ismeretei.”

„A környező falvakban villanyóra-leolvasó és villanyfogyasztás-számlázó, villanydíj-beszedő volt, a falusiak számára, a körzetében, közismerten: a villanyos.” Emellett és ezzel együtt a saját kultúrájában tevékenykedő és azt megfigyelő, a maga korát értő ember. A vele való kapcsolat kialakításáról, a tudásáról való hozzáférésekről, illetve ennek a tudásnak a közös és folyamatos artikulálásáról, a „hosszú beszélgetésekről” (Marc Bloch) szól a kötet. (Gagyí 2019a.)

Vajda András *Változó létformák vidéken. Egy Maros menti falu gazdasági-kulturális szerkezetének átalakulása* című munkájában a Székelyföld peremén, az erdélyi Mezőség és Marosköz határán, Marosvásárhelytől 14, Szászrégentől 18 kilométerre fekvő, sok szempontból dinamikus fejlődő és gyorsan átalakuló, másrészt viszont számos tekintetben a tradíciókhoz, és a hagyományos faluközössé-

gekre jellemző gazdasági és kulturális gyakorlatokhoz erősen kötődő település, Sáromberke gazdasági szerkezetének és társadalmának átalakulást hosszú folyamatát vizsgálja. Azt követi nyomon, hogy a nagyvárosi agglomerációs övezet közvetlen szomszédságában lévő falusi gazdaság és környezet hogyan alakul át és erre az átalakulásra milyen külső tényezők és belső motivációk hatnak, illetve ezek hogyan hatnak vissza a foglalkozás- és társadalomszerkezetre, a gazdaság struktúrájának és a gazdaságban alkalmazott stratégiák megválasztására, a telek és a rajta lévő épületek méretének, formájának, anyagának, illetve az állatállomány méretének és összetételének alakulására (Vajda 2019a.)

Balogh Balázs és Fülemile Ágnes a *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek a társadalom, tájszerkezet és identitás változásairól* című kötetükben – akárcsak a 2004-es kötetükben – jórészt a regionális csoportképzés történeti folyamatainak egyes aspektusait tárták fel a kalotaszegi társadalomban. Az NKFIH-kutatáshoz kapcsolódóan a lokális társadalom, a paraszti társadalom és a hagyományörzés (örökségesítés) módozatait, változásait elemezték, emellett a terepmunka elméleti kérdéseit és konkrét kalotaszegi tapasztalatait vizsgálták. (Balogh–Fülemile 2021a.)

Gagyfi József legutóbbi, *Gép és nép. Gépek és társadalmi változások vidéken* című kötetében az évtizedeken keresztül folytatott vidékkutatásainak anyagát foglalja össze, a gép és nép együttélésének a korszakára jellemző társadalmi-kulturális jelenségeket mutatja be. A technikai-társadalmi progresszió a vidéki környezetben elválaszthatatlanul összefonódik az évezredek mágius-vallási hiedelmek és hitének a technikai környezetre való hatásával, a regresszió jelenségével. A traktoristák a korszak első részének „hősei” voltak; az ő gépekhez való viszonyulását részletezi a szerző. Ugyanakkor a rurális világ is alapvetően átalakul a motorizáció során. Átalakul (1) a térhez-időhöz való társadalmi és egyéni viszony, ezzel együtt (2) ennek narrációs keretezése / kulturális beillesztése, és (3) megfogalmazódnak ennek általános evidenciái, a lokális- és mikro-folyamatokra vonatkoztatva. (Gagyfi 2021b.)

Ugyanakkor a kutatás elméleti alapvetéseiről és eredményeiről az elmúlt évek során a jelen tanulmány szerzői több ízben is beszámoltak (Jakab–Vajda 2019, 2020, 2021). Egy Szilágyi Leventével közösen jegyzett tanulmányban a kutatási projekt főbb célkitűzéseinek és a projekt elméleti hátterének ismertetése mellett a szatmári terepmunka eredményeit is ismertették (Jakab–Szilágyi–Vajda 2020).

A jelen kötetről • Tanulmánykötetünk a vidékiség tágan értelmezett témakörében született tanulmányokból közöl válogatást. A szerzők között a kutatócsoport tagjai mellett az erdélyi és magyarországi vidéki közösségek elismert kutatói találhatók.

Oláh Sándor a Kis-Homoród mente földtulajdoni és földhasználati viszonyai-ban a 20. század folyamán bekövetkezett változási folyamatokat vizsgálja. A társadalom- és gazdaságtörténeti áttekintés mellett a szocialista termelőszervezeti formák lebontásának folyamatát, és az ennek nyomában kialakuló magángazdálkodási stratégiákat tárgyalja, különös tekintettel a földbirtokszerkezet változásaira

Peti Lehel egy Kis-Küküllő menti településen megfigyelt gazdasági magartartásmódokat, a megélhetési stratégiákban bekövetkező változásokat elemzi, illetve a falusi társadalom gazdasági stratégiák szerinti rétegződését mutatja be; a vizsgált település a rendszerváltás után visszaparaszttosodó falvak az erdélyi szakirodalomban leírt modelljével ellentétes típust testesít meg.

Szabó Á. Töhötöm, Markó Bálint és Hartel Tibor egy interdiszciplináris, alapvetően a kulturális antropológia és az ökológia módszertanát és megközelítéseit alkalmazó kutatás eredményeiről számol be. A mezőgazdasági termelés átalakulásának tényezőit egy sajátos erdélyi rurális térségben (Szilágynagyfaluban és környékén) vizsgálták, rámutatva arra, hogy a hagyományos gazdálkodáshoz kapcsolódó tudásban hogyan tükröződnek azok a tájhasználati tudások, amelyek a mozaikos, fenntartható gazdasághoz hozzájárulnak, és hogy az ezekben tapasztalható változások milyen feszültségeket okoznak az adott tájhasználati rendszerekben és az erről való gondolkodásban.

Megyesi Boldizsár a mai magyarországi mezőgazdasági üzemek tulajdonosainak társadalmi hátterét mutatja be, a polgárosodásméletekre reflektálva a rendszerváltás utáni Magyarország agrárszerkezeti változásait modellezi le. A tanulmány rávilágít arra, hogy a mezőgazdasági specializációnak ez a foka egyszerűsített az is jelenti, hogy ennek szereplői a lokalitásokkal, helyi kapcsolatrendszerekkel párhuzamosan léteznek, azokban nem vesznek részt, a helyi technológiai és pénzügyi minták szerveződésére nincsenek hatással.

Biczó Gábor a kortárs magyarországi vidék lokális társadalmainak átalakulási folyamataira figyelve a magyar–cigány etnikai együttélési helyzeteik szituatív értelmezését nyújtja. A szerző a narratív kritizmus antropológiai elméletének alkalmazásával közelít egy alföldi kisváros összetett etnikai együttélési viszonyainak az értelmezéséhez.

Kinda István a zágoni etnikai viszonyokat vizsgálva a mindennapi interakciókban tetten érhető viszonyulásokat, gesztusokat és viselkedésformákat elemzi. A szerző következtetése, hogy bár a társadalmi különbségeket a mindennapok során is érzékelik ez együttélő etnikumok, ám a lehetőségekhez mérten súrlódásmentesen élnek egymás mellett.

Szilágyi Levente a romániai Szatmárban élő román eredetű magyar anyanyelvű népesség magyar–román hibrid identitását célzó kutatás részeredményeit ismerteti. A vizsgált közösségekben egy disszimilációs folyamat különböző stádiumait ragadhatók meg. A tanulmány középpontjában egy olyan korábban alig vizsgált közösség áll, amelyben sem a magyar, sem a román etnikus kategória nem normatív erejű.

Gagy József arról értekezik, hogy a digitális korban két, a digitális eszközhasználat motivációit tekintve egymással párhuzamosan létező társadalmakról beszélhetünk: a zaj társadalmáról és a csend társadalmáról. A szerző abból a feltevésből indul ki, hogy „a zajban élők is használják az eszközöket, de csak mértékkel, és ez a mérték nem a hozzáféréstől és a működtetési kompetenciájuktól függ: a sok zaj kevés, további zajkeltő eszköz használatát engedi, a sok zaj a digitális technikai eszkö-

zők zaj-keltő funkcióival szemben (részben) immunissá tesz. Nevezzük ezt szociális immunitásnak. A csendben élők számára azonban ezek működtetése hozza el a megváltó új lehetőséget: úgy megőrizni a csend határait, hogy mégis működtessék, kihasználják a kapcsolatok sokaságában rejlő kooperatív, konstruktív lehetőségeket. A csend állandóan követeli, hogy legyen zaj is, mégpedig a legkézenfekvőbb (bekapcsolható-felerősíthető, formázható) gépi zaj, minél több és változatosabb. Nevezzük ezt technikai immunhiánynak.” (Lásd e kötetben: 184. oldal.)

Lovas Kis Antal a médiaeszközök (televízió és internet) hatását vizsgálja a rurális térben. Arra mutat rá, hogy a médiából származó információk nem csak folyamatos külső hatást jelentenek, hanem lokális válaszokat is kiváltanak, egyre gyakrabban a virtuális tér használatával. Fontos megállapítása, hogy a lokális közösségek társadalmi folyamatainak megértése az online és offline világok egyidejű nyomon követése nélkül nem lehetséges.

Vajda András egy Maros megyei településen (Sáromberkén) végzett terepkutatás alapján a disznótartást és disznóvágást, illetve a hozzájuk kapcsolódó, az elmúlt száz évben folyamatosan változó, átalakuló szokásokat mutatja be és elemzi.

Balogh Balázs és Fülemlé Ágnes a „svájci villa” típusú építkezés (városi és polgári) hatását vizsgálják Kalotaszegen. Az 1890-es években az oromfalas nyeregvetésű lakóházak megjelenésével együtt terjedni kezdett a polgári minták nyomán kialakuló, úgynevezett „svájci villa” hatást mutató faragott-fűrészelt fa épületdekoráció (csipkeszerű, áttört oromzatok), amely meghatározóvá vált a vizsgált tájegység falvaiban.

Szakirodalom

Appadurai, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio* 12. (3) 3–31.

Balogh Balázs

2002 *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balogh Balázs – Fülemlé Ágnes

2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2019 Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunka módszerek a változó Kalotaszegen In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 31–60.

2020 Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltás a (kalotaszegi) hagyományörzés módzataiban In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 19–61.

Éz mind vidék. A vidékre jellemző létformák és kulturális gyakorlatok átalakulása

2021 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek a társadalom, tájszerkezet és identitás változásairól.* (Életmód és tradíció, 18.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest (megjelenés alatt).

Bausinger, Hermann

1989 „Párhuzamos különidejűségek.” (A néprajztól az empirikus kultúratudományig). *Ethnographia* C. (1–4) 24–37.

1995 *Népi kultúra a technika korszakában.* Osiris–Századvég, Budapest.

Barzun, Jacques

2006 (2000) *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Beck, Ulrich

2008 *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában.* Belvedere Meridionale, Szeged.

Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott

1994 *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order.* Stanford, California: Stanford University Press.

Borbély Sándor

2021 Economic Adaptation and Individual Livelihood Strategies in a Swabian Village in Satu Mare County. *Acta Ethnographica Hungarica* 66. (1) (megjelenés alatt)

Boreczky Ágnes

2004 *A szimbolikus család. Az értelmezés idejének és terének kiterjesztése.* Gondolat, Budapest.

Chayanov, Alexander V.

1986 (1966) *The Theory of Peasant Economy.* University of Wisconsin Press, Madison.

Egyed Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben, 1848–1914.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Füzi László

2009 Mozgások, fejlődések, ütközések, átalakulások a huszadik században. *Forrás. Szépirodalmi, szociográfiai és művészeti folyóirat* 41. (7–8, július–augusztus) 16–34.

Gagy József

2004 *Örökített székelykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2005 Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. *Magyar Kisebbség* 9. (3–4; 36–37) 78–93.

- 2007 *Földosztók, önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.
- 2009a Ankét a kisebbségkutatás helyzetéről. *Regio* 20 (3) 30–33.
- 2009b Modernizáció és motorizáció folyamata. Önjáró gép: önjáró életmód. In: Gagy, József – Pletl, Rita – Ungvári Zrínyi, Ildikó – Ungvári Zrínyi, Imre – Varga, Attila: *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 21–45.
- 2009c *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.
- 2013 A nulladik óra után. Számítógép, internet elterjedése vidéki közösségekben. In: Tökés Gyöngyvér – Sántha Ágnes (szerk.): *Új média, médiakonvergenzia, kulturális változások.* Scientia, Kolozsvár, 57–67.
- 2019a *Régi ember új világban. Sztrátya Domokos életútja.* (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae.) L'Harmattan – Kriza János Néprajzi Társaság, Budapest–Kolozsvár.
- 2019b Deszakralizáció. A földhöz való viszony megváltozásának új fordulata vidéken. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 75–83.
- 2020a Változások és rurális válaszstratégiák In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században.* (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 63–76.
- 2020b Elutalásról és elsáncolásról. *Korunk. Ruralitás, a változó falu* XXXI. (4) 14–24.
- 2021a Desacralisation. A New Turn in the Changed Relationship with Land in Rural Areas. *Acta Ethnographica Hungarica* 66. (1) (megjelenés alatt)
- 2021b *Gép és nép. Gépek és társadalmi változások vidéken.* (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Gagy József (szerk.)
- 1999 *Ismerős terepen. Válogatás csíkszeredai antropológiai írásokból.* (Helyzet Könyvek.) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (eds.)
- 1996 *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity.* Centre for the Study of Cultural Values at Lancaster University, Cambridge.
- Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.)
- 2013 *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 21. Kulturális gyakorlat és reprezentáció.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Jakab Albert Zsolt
- 2018 Homo Memor: The Structure of the 19th and 20th Century (Local) Culture of Remembrance. In: Szabó, Árpád Töhötöm – Szikszai, Mária (eds.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions.* Kriza János Ethnographic Society – Intervention Press, Cluj-Napoca–Aarhus, 79–111.

Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.)

2020 *Korunk. Ruralitás, a változó falu.* XXXI. (4)

Jakab Albert Zsolt – Szilágyi Levente – Vajda András

2020 Párhuzamos ruralitások. Gondolatok egy folyamatban lévő erdélyi vidékkutatásról és szatmári (rész)eredményeiről. In: *Studii și comunicări.* XXXVI. 2. Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare, 257–268.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Uők (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–28.

2019 A vidék változó képe Erdélyben. In: Uők (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–10.

2020 Az erdélyi vidék jellemzői az európai integrációt követő időszakban. In: Uők (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században.* (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–17.

2021 Characteristics of the Transylvanian Countryside after Romania's European Integration. *Acta Ethnographica Hungarica* 66. (1) (megjelenés alatt)

Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.)

2016 *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben.* (Kriza Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2017 *Örökség, archívum és reprezentáció.* (Kriza Könyvek, 40.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2018 *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2019 *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2020 *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században.* (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Keszeg Vilmos

2018a Keresztútzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizáló kísérletek. In: Jakab, Albert Zsolt – Vajda, András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció – használat – értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–77.

2018b *A beszélés antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 9.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár.

Kovách Imre

2007 *Vidékiek és városiak.* L'Harmattan, Budapest.

2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi.* Argumentum, Budapest.

Kovács Barna

- 2019 Jegyzetek a megélt tér fogalmához. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 61–73.

Kőrösi Katalin

- 2006 Vidékvizsgálatok a parasztság után. *Tabula.* (1) 142–149.

Maiorescu, Titu

- 1978 [1866] În contra direcției de astăzi în cultura română. In: Rădulescu-Dulgheru, Georgeta – Filimon, Domnica (eds.): *Opere.* Vol. 1. Minerva, București, 143–154.

Márkus István

- 1979 *Nagykőrös.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Marsden, Terry

- 1999 Rural Futures: The Consumption Countryside and its Regulation. *Sociologia Ruralis* 39. (4) 501–526.

Marquard, Odo

- 2001 A sors vége? Néhány észrevétel annak megkerüléséről, ami fölött nincs hatalmunk. In: Uő: *Az egyetemes történelem és más mesék.* Atlantisz, Budapest, 51–74.

Meyrowitz, Joshua

- 2005 A globális hajnala. A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság.* (6) 29–39.

Morris, Paul

- 1996 Community Beyond Tradition. In: Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (eds.): *Detraditionalization. Critical Reflections on Authority and Identity.* Centre for the Study of Cultural Values at Lancaster University, Cambridge, 223–249.

Nagy Olga

- 1989 *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Peti Lehel – Szabó Á. Töhötöm

- 2006 Az átmenet válságtünetei: individuális és közösségi társadalmak. Előszó helyett. In: Uők (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén.* (Kriza Munkák.) Nis Kiadó, Kolozsvár, 7–16.

Pozsony Ferenc

- 2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

- 2015 *Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Szilágyi Levente

- 2019 Parasztok és mezőgazdasági vállalkozók. Piacozási gyakorlatok egy szatmári faluban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 121–138.
- 2020a Önerőből. Gazdaságfejlesztési és közösségszervezési különutak – két szatmári sváb példa. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században.* (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 77–99.
- 2020b „Ez a mi bankunk.” A mezőgazdasági társulások és funkcióik ma két szatmári sváb faluban. *Korunk. Ruralitás, a változó falu XXXI.* (4) 25–37.
- 2021 „This Is Our Bank”: Agricultural Associations and Their Role in Two Swabian Villages in Satu Mare From the Regime Change to Present. *Acta Ethnographica Hungarica* 66. (1) (megjelenés alatt)

Tőkés Gyöngyvér

- 2021 The Third-level Digital Divide among Elderly Hungarians in Romania. *Acta Ethnographica Hungarica* 66. (1) (megjelenés alatt)

Tőkés Gyöngyvér – Vajda András

- 2020 Digitális médiahasználat a Maros megyei időskorúak körében. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században.* (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 133–148.

Vajda András

- 2016 Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben.* (Kriza Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 21–58.
- 2019a *Változó létformák vidéken. Egy Maros menti falu gazdasági-kulturális szerkezetének átalakulása.* (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae.) L'Harmattan – Kriza János Néprajzi Társaság, Budapest–Kolozsvár.
- 2019b Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 11–29.
- 2019c Tehénfogat helyett traktor és személyautó. Motorizáció és mobilizáció a Maros megyei Sáromberkén. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Arany-madár. Tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére.* Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kolozsvár, 723–738.
- 2020a A disznóölés gyakorlatának átalakulása a Maros megyei Sáromberkén. *Korunk. Ruralitás, a változó falu XXXI.* (4) 38–53.
- 2020b A disznótartás szerepének átalakulása a Maros mentén. In: *Magyarságkutató Intézet Évkönyve.* 571–594.
- 2021 Rural Communities, Changing Habitats, Transforming Localities. *Acta Ethnographica Hungarica* 66. (1) (megjelenés alatt)

Tot ce e aici e ruralul. Transformarea formelor de existență și a practicilor culturale caracteristice ruralului în secolul XXI

Scopul fundamental al cercetării a fost descrierea prezentului societății rurale transilvănene, dar și a trecutului apropiat, ce se mai regăsește și se poate reconstitui din memorii individuale, scoaterea la iveală a coexistenței, complementării sau dimpotrivă, a opoziției, conflictelor din ultimii cincisprezece ani ai practicilor culturale arhaice, dar în continuă transformare, și ai celor noi, ce nu au existat anterior (cum ar fi cele determinate de instrumentele digitale, de Internet, născându-se în spațiul online). În cadrul cercetării am abordat caracteristicile ruralului din secolul XXI, influențat puternic de globalizare și revoluția digitală, totodată am încercat să oferim un cadru nou și cuprinzător de interpretare la abordarea etnografică a ruralului, dar și la înțelegerea noilor obiceiuri rurale, în plin proces de formare. În același timp am încercat să amplasăm aceste procese într-un context mai aprofundat pe axa temporală.

All This is Countryside. The Transformation of Rural Existential Forms and Cultural Practices in the 21st Century

The fundamental aim of the research was to reveal the present of the Transylvanian rural society, but also the near past, which can be found and reconstructed from individual memories, to discover the coexistence, complementing or the opposite, the confrontation and conflicts of archaic – but constantly changing – and new, previously non-existing (e.g. determined by digital devices and the Internet, appearing in the online) cultural behaviours in the last fifteen years. The research dealt with the characteristics of the rural in the 21st century, massively influenced by globalization and the digital revolution, but it also attempted to offer a new and complete interpretational frame for the ethnographic approach of rurality, but also to the understanding of the newly shaping rural habits. In the same time it attempts to place these processes in a deeper context of time.

Oláh Sándor

Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században

„Azoknak a parasztnak az attitűdjét, akik még kedvezőtlen gazdasági körülmények közt is ragaszkodnak a földjükhöz – s mikor végül mégis tartós városi foglalkozásra kényszerülnek, még mindig hátrafelé tekintenek, s képesek az első adandó alkalommal a földhöz visszatérni –, bizonyosan rendkívül lassan változó értékek határozzák meg.” (Alexander Gerschenkron)

Ebben az írásban¹ a Kis-Homoród mente² földtulajdoni és földhasználati viszonyában a 20. század folyamán bekövetkezett változási folyamatokat vizsgáljuk. Rövid társadalom- és gazdaságtörténeti áttekintés után a szocialista termelőszerkezeti formák lebontásának folyamatát, és az ennek nyomában kialakuló magángazdálkodási stratégiákat tárgyaljuk, különös tekintettel a földbirtokszerkezet változásaira. Végül az utóbbi évtizedek makrogazdasági feltételrendszerei és a helyi gazdálkodási stratégiák közti összefüggések néhány vonatkozásáról ejtünk szót.

Társadalom- és gazdaságtörténeti előzmények

A Hargita megyei Kis-Homoród mente domb- és hegyvidék határvonalán, a Dél-Hargita magas platóvidékétől az Erdélyi-medence peremi üledéksorainak dombvidékéig terjed. A kb. 22 km hosszúságban és hozzávetőlegesen 6–8 km szélességben ÉK–DNY irányban elhúzó terület változatos domborzati formakincs és természetes növénytakaró, a lombhullató és fenyőerdők, az üledékes és vulkanikus kőzeteken keletkezett talajok változatos minősége jellemzi. A Kis-Homoród folyásirányában északról délre elhelyezkedő hét falu népessége az 1910-es népszámláláskor összesen 12323 fő volt, az alábbi, falvankénti megoszlásban: Szentegyhászfalu 2285, Kápolnásfalva 1876, Lövéte 3429, Homoródalmás 2380, Karácsonfalva 1005, Oklánd 947, Homoródújfalva 401 fő.

1 Készült az NKFI 128848. számú *Székely önképzés a 19–20. században* című program támogatásával. Korábbi megjelenési helye: Oláh 2017.

2 Hargita megye déli peremvidéke

A vidék társadalomszerkezetében minden korszakban a szabad státusú kategóriák voltak fölényben. „A társadalmi hierarchiában a szabad székely földművelők rendje után a jobbágyság következett.” (Egyed 2000: 121.) A jobbagyokat a környékbeli falvak bárói, nemesi családjai telepítették itteni birtokaikra (a Kornisok, Bethlenek, Toldalagiak). A szabadrendű kategóriák igyekeztek megőrizni társadalmi helyzetüket, telkeiken csak az állam és az egyház iránti terhek feküdtek. A szabad földművelő csoportok számbeli fölénye a gazdálkodás szervezeti, intézményi irányításában is érvényesült. A helyi közösségek belső társadalmi strukturáltságát nemcsak a jogi státus határozta meg, mint a jobbágy- és zsellérfaluban, hanem a vagyon, elsősorban a földbirtok. (Egyed 1981: 38.)

Az agrártársadalom kutatásának irodalmában ismert jelenség, hogy helyi hierarchiákban és viszonyrendszerekben a földbirtok az elismert társadalmi pozíció nélkülözhetetlen eleme volt. A családi tulajdonban levő földterület mennyiségének – sőt a változatos természeti feltételek függvényeként a térbeni elhelyezkedésének is – a család társadalmi helyét kijelölő, rangját jelző szerepe volt. E gondolkodásmódban a társadalmi pozíció meghatározása a birtokolt javakkal történt. A személy identitását közösségében döntően a tulajdona alapozta meg. Amikor a kollektivizáláskor a hatalmi erőszak megfosztotta a gazdálkodót földbirtokától – identitása alapelemétől –, az önálló gazda státusától is megfosztotta. (Kligman–Verdery 2015: 107–118.)

A föld birtoklásának, használatának, öröklésének hagyományos szokásrendje (osztó örökösödési rendszer), az adás-vétel évszázados formái a székelyföldi falvak társadalmában a 20. század közepéig fennmaradtak. Az osztó örökösödési szokásrend és a szabad birtokforgalom következtében elaprózódott birtokszerkezetű szántóhatár tagosítása a 19. század utolsó harmadától elkezdődött, de hosszú ideig elhúzódó, nem minden falu esetében megvalósult folyamat volt (a homoródalmási tagosítás 1909-ben fejeződött be, Oklánd községben nem volt tagosítás). A tagosításkor készült térképek és földnyilvántartók az 1991 utáni tulajdonrendezéseknek is alapidokumentumai voltak (ez a körülmény jelzi, hogy azóta se készült hasonló pontosságú területfelmérés, másrészt a földtulajdoni, földforgalmi viszonyok lassú változását is dokumentálja).

A földhasználat magántulajdoni és köztulajdoni formái a 20. század folyamán jelentős átalakulásokon mentek át. Az 1895-ös mezőgazdasági statisztikai felmérés adatai szerint a Kis-Homoród menti falvak összes mezőgazdasági területe 68523 hold volt, ennek mindössze 11,53%-a volt szántó, a kaszálóterületek 28%-ban, a legelők 17,95%-ban, az erdőterületek 36,5%-os arányban részesedtek az összes mezőgazdasági területből. (Zepezsáner 1992: 13.) A legelők és erdők közbirtokossági tulajdonban voltak, a kaszálók és szántók az önálló kisgazdaságok magántulajdonában. A közbirtokosságok szabályozták, szervezték az erdőhasználatot és a legelőrendtartást. Az apaállatok (bikák, kanok) tenyésztése, vásárlása és takarmányozása is a közbirtokosságok vezetésének hatáskörébe tartozott.

A századfordulóra a családi földbirtok a Kis-Homoród mentén is szétaprózódott³ a népesség létszámának gyarapodása és az említett örökösödési gyakorlat követke-

3 A székelyföldi birtokaprózódás okai, a 19. század második felétől felgyorsuló folyamata és ennek legfontosabb társadalmi következménye, a kivándorlás ismert jelenség a történeti szakirodalomban. A kérdéskör legutóbbi összefoglalóját Balaton Petrától olvashatjuk (lásd Balaton 2016: 124–162).

tében.⁴ E birtokszerkezet egyik fő következménye, hogy a századforduló környékén a kistáj Udvarhely vármegye egyik kivándorlási gócpontja volt.

A vidéken nem volt nagybirtok, a kisgazdaságok átlagos birtokmérete Kis-Homoród mentén falvanként – egybevéve a művelés alatti területeket a külső közterületekkel –, a következő volt (*holdban*): Szentegyhászasfalva 12,94, Káplonásfalva 11,71, Lövéte 19,05, Homoródalmás 25,63, Karácsonfalva 11,62, Oklánd 11,15, Homoródújfalva 9,47. Az átlagos birtokméretből azonban nem következtethetünk a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségére, a nagyarányú, de kevés jövedelmet hozó erdő és legelőterületek magas birtokátlagokat eredményeztek az északi falvak családi gazdaságaira, azonban a völgy déli falvainak gazdaságai értékesebb szántóterületeket birtokoltak, és fejlettebb volt a termelési kultúrájuk (itt a közeli Szászföld hatása is érvényesült a gazdálkodásban, a korszerű talajművelő eszközök használatában és az ipari növények termesztésében).

Az ugarhagyó háromfordulós művelési rendszer a környéken a második világháború utáni évekig fennmaradt, annak ellenére, hogy a két-háromfordulós, nyomásos szántóművelést (ebben a rendszerben a szántóterületek fele, egyharmada évente vetetlen maradt) állami kezdeményezéssel már az első világháború előtt próbálták megszüntetni. Az ősrégi gazdálkodási rendszer átalakulása a szabadgazdálkodásra Erdély más vidékein a 19. század második felétől elkezdődött, és a szóban forgó időszakra gyakorlatilag befejeződött. A *nyomásos rendszerben* a gazdálkodás rendtartása a közösség minden tagjának kötelező erővel megszabta a faluhatár használatának módját és idejét. Nyomásos gazdálkodás mellett a *határ* tagosítatlan, azaz forduló, ezen belül dűlőkre, majd parcellákra oszlik. Ez viszont azt jelenti, hogy minden birtokos földje darabokban, a határ különböző részein szerteszt helyezkedik el. Ha egymással szomszédos parcellák művelése időről időre nem azonos módon történik, pl. az egyik földön gabonát termesztenek, a mellette levő ugaron pedig legeltetnek, a gazdálkodás sok kényelmetlenséggel jár, és a birtokosok kölcsönösen károsodhatnak. Ennek kiküszöbölésére szolgált a nyomáskényszer, melyben évről évre meghatározták a vetett és pihentetett szántóföld helyét, a természetű növények fajtát és egymásutánosságát, a talaj-előkészítő és betakarító munkák kezdő és befejező időpontját stb. A nyomáskényszer szabályozóereje azonban nem korlátozódott csupán a szántóművelésre, hanem meghatározta a legeltetés, réthasználat rendjét is, gyakorlatilag a földhasználat egész rendszerét. A nyomásos gazdálkodás mellett az állandó legelőterületeken kívül alapvető fontosságúak az ún. kiegészítő legelők: a tarló, az *ugar* és fűkaszálás után a *rét*. A gazdálkodás közösségi jellegéből adódik, hogy meghatározott időre mindenki szántó- és rétparcellája a falu közös legelőjévé válik. Ezért köteles minden gazda a learatott gabona behordását, rétjének kaszálását a megadott időben elvégezni, hogy aztán a tarló vagy a rét egyszerre szabaduljon fel a legelő állat számára. A nyomásos gazdálkodás szabályozóereje az egész gazdálkodásra kihatott, erős közös függőséget jelentett, korlátozta az egyéni

4 A végtelékig szétaprózódott Udvarhely megyei birtokszerkezetre Kozma Ferencz már az 1870-es évek végén felhívta a figyelmet (Kozma 1879: 152–153).

ambíciókat. Az ugarterületek arányait tekintve a Székelyföldön jelentős különbségek voltak. Az erdélyi átlagot 1906–1910 között (14,16%) a székelyek lakta megyék közül Maros-Torda (12,5%) és Háromszék (15,3%) közelítette meg, más megyék ugarterülete – például Csík 40,6%-kal, Udvarhely megye 26,5%-kal – jelentősen meghaladta ezt az átlagot. (Egyed 1975: 99.)

A racionális gazdálkodás hívei, különösen a képzett agrárszakemberek és a mezőgazdaság modernizációját támogató kormányzatok, az árutermelő jellegű, intenzív gazdálkodás bevezetését, az ugarrendszer felszámolását, a szabadgazdálkodás bevezetését sürgették.⁵ Ebben az időszakban a fordulós határhasználat ellenfelei kizárólag a gazdasági racionalitás érveit használták. A nyomásos gazdálkodás fennebb említett szabályozóereje nemcsak gazdasági kötöttséget jelentett: e gazdálkodási mód, és az erre alapuló életforma normái évszázadok alatt alakultak ki, a fordulókényszer a termelési struktúrát, az állattenyésztés kereteit, a munkavégzés ütemét, a szükséges munkaerő- és eszközkészletet egyaránt szabályozta. Az új határhasználati rendszer elterjedését osztályszerkezeti átalakulás is kísérte: a legtöbb faluban a parasztság szegényebb rétegének megkárosítása, lesüllyedése volt a következménye. Az állattenyésztés feltételei romlottak, szegényebb családok nem legeltethettek az ugaron, a váltógazdaságban a talajerő visszapótlása és a talaj karbantartása, a talajművelés színvonala romlott, a kötött talajokon szükséges többszöri vetés előtti szántásra az új rendszerben már nem jutott idő.

„Az egyik rendszerről a másikra való áttérés tehát korántsem volt csak tudományos kérdés, s mégcsak gazdasági sem” (Egyed 1975: 94) – állapította meg Egyed Ákos, hanem a gazdasági gondolkodásmód, a mentalitás kérdése is, „...mert a gazdaság éppúgy az emberi magatartások által működik, mint minden más rendszeres társadalmi tevékenység. E magatartásokat pedig meghatározza a hagyomány és a tanulás”. (Juhász 2006: 470.)

A második bécsi döntés után, de különösen a háborús évek agrárpolitikájában – a hadigazdálkodás igényelte fokozott termelési és fogyasztási kényszerek bevezetésével – fontos gazdaságpolitikai szempont volt a mezőgazdaság fejlesztése. Észak-Erdély visszacsatolásakor néhány megyében – a Székelyföldön Csík és Udvarhely megyékben – még mindig 20% fölött volt a művelés alatti területeken az ugarföld aránya.⁶

Az erdélyi kisgazdaságok üzemi viszonyait alaposabban ismerő agrárszakemberek nem voltak feltétlen elkötelezett harcosai a nyomásos rendszer felszámolásának Erdély minden termelési övezetében. Az anyaországi hivatalnokok, agrárszakemberek sürgető fellépésével szemben nem javasolták a váltógazdaság bevezetését a mezőgazdasági termelésben „nem önellátó” erdélyi övezetekben, mint amilyen számításaik szerint a székely megyék területnek nagyobb része is volt. Az erdélyi

5 A folyamatot részletesen tárgyalja Egyed 1975: 93–101.

6 Még 1991 (a földreprivatizáció éve) után is volt olyan gazdálkodó, aki a gyomtól zöldellő szántóföldek láttán az ugaroló földművelés hatékonysága mellett érvelt, mert *a juh apró körmeivel mind kitapodta a gyomnövényt, a forgatás* [csekély mélységű nyári szántás – O. S.] *puhította ezt a szijas földet, s föld ma úgy is van elég, pihenhetne egyharmada minden esztendőben* (68 éves földműves).

alacsony állatlétszám az évenkénti termeléshez nem biztosíthatta a talajerő-visszapótlást, ezt figyelembe véve voltak agrárszakírók, akik a nyomásrendszer helyenkénti fenntartása – lokális racionalitása – mellett érveltek. Farkas Árpád szerint „az ugartartás nagymérvű elterjedése segít a jelenben ezen a lényegbevágó hiányon, és ezért akkor, amikor az ugartartás feltétlen megszüntet.s.t propagáljuk, nem szabad megfélekednünk arról a körülményről, hogy Erdélyben az állattartás mai mértéke mellett a talajerő-fenntartás legfontosabb eszköze” (Farkas 1941). Nincsenek pontos adataink arról, hogy 1940–1944 között hány településen szűnt meg véglegesen az ugarrendszer, tény, hogy Udvarhely megye egyes falvaiban még a háború utáni években is, csaknem a kollektivizálás meghirdetéséig létezett az ugarhatár. A jobb termőhelyi adottságú falvak többségében azonban 1940–1944 között megszűnt a fordulós határhasználat.

A kollektivizálás kezdetéig a törekvő falusi családok legfontosabb gazdasági célja a földvásárlás volt. A birtokgyarapítás vágya a legfőbb motivációja volt az idegenben vállalt időszakos pénzkereső munkának: azért dolgoztak városban évekig, évtizedekig cselédként, bolti szolgaként a családalapítók, hogy az összespórolt pénzzel növeljék az örökölt birtokcskát, s ezzel a faluban megalapozzák a család biztonságát.

A 20. századi két romániai földreform (1921, 1945) nem hozott jelentős változásokat a kistáj birtok- és tulajdonosi szerkezetében. Az 1921-es földreform, mellőzve a gazdasági, társadalompolitikai szempontokat, a román nemzetépítés és a magyar agrárnépesség elszegényítésének eszköze volt.⁷ A Kis-Homoród menti falvakban történtek ekkor földkisajátítások egyházaktól, közterületekből (falvanként néhány igényjogosultnak és a görögkatolikus egyháznak), de e kisajátítások a tulajdonviszonyokon és a birtokszerkezeten lényegesen nem változtattak.

A szocialista agrárgazdálkodás időszaka. Tulajdonfosztás rendeletekkel

Az agrárstruktúrát a két Homoród mentén a 20. század közepén is a kisbirtok uralma jellemezte. Az erőforrások fölötti rendelkezést kisajátító, központosító kommunista hatalomgyakorlásban a köz- és magántulajdonban lévő földbirtok kisajátítása egyik legfontosabb célkitűzés volt. A mezőgazdasági termelés–elosztás–fogyasztás folyamatában az állam a földművelő gazdátársadalomtól kisajátította a tervező, szervező, irányító és szabályozó hatásköröket. Felszámolta a közösségi gazdálkodás hagyományos gyakorlatát: megszüntette az erdő- és legelőhasználatot szabályozó közbirtokosságokat, és az addigi közösségi ellenőrzési és döntési jogosítványokat saját hatáskörébe vonta. A földművesek már a kollektivizálás meghirdetése előtt a gazdasági beavatkozások új formáiból a magángazdálkodás közelgő felszámolására

⁷ „Nemzetiségi szempontból vizsgálva a kisajátítási oldalt, azt hisszük, elég lesz a végeredményt közölni: a kisajátított terület pontosan 86,1%-át magyar tulajdonosoktól vették el, míg a románság a kisajátított területnek mindössze 4,9%-át adta” – írja Dr. Nagy Miklós (Nagy 2016: 81).

következtettek. 1948 őszén egy gazda naplójába feljegyezte: „Az erdőket az állam átvete és álitott két brigadért és három erdőpásztort, és egy szekér ágfára a cédola hatvan lej és tőfára 120 lej, még a véderdőből mészkövet sem szabad ingyen hozni, nyolcvan lej köbmétere, a büntetés annyira súlyos, egy pár marha ára, a kit megfognak valami hibában. Mára semít sem úgy csinál az ember ahogy akarja, csak hogy engedik. Az adót hajcsák minnyáminnyá, de nagyon kevés a pénz, seminek sincs menedékje és kelő ára amit a gazda embernek el kel agyon. Egy középszerű gazdának anyi az adója, ha a legjobb marháját el agya akor sem tugya kifizetni. Napirenden közeledünk a kolhozi rendszerhez, közösen munkálkodunk egyelőség lesz.”⁸

A kollektivizálás tizenhárom évig elhúzódó folyamatában a művelés alatti földbirtok eltulajdonításának és használatának szabályozása törvények, rendeletek, minisztertanácsi határozatok tárgya volt. Az 1951/111 sz. törvényerejű rendelet az örökös nélküli, gazdtalan vagy elhagyott javak állami tulajdonba vételéről rendelkezett. A nagybirtokok, ipari vállalatok és bányák államosítása (1948) után a szerényebb vagyonnal rendelkező társadalmi kategóriáktól a legfontosabb vagyontárgyakat, a termőföldet és az épületeket az 1950/92, 1952/142, 1953/308 és az 1955/524 sz. rendeletekkel, minisztertanácsi határozatokkal sajátították ki. Közülük a leghírhedtebb az 1953 februárjában érvénybe lépett 308-as minisztertanácsi határozat volt. Ez a rendelkezés az ötvenes években végig hatályban volt, előírásai alapján minden földtulajdonnal rendelkező család, amely valamilyen okból nem művelte vagy másokkal műveltette birtokát, „átadhatta”, – „felajánlhatta” – az államnak. Az 1954/478 sz. törvényerejű rendelet szintén az állam javára történő földbirtok „ajándékozásokat” szabályozta. Az 1959/115 sz. rendelettel újabb magánbirtokokat kebelezett be az állam. A kollektivizálás második hullámában (1957–1962) felszított osztályharcban, a fokozottabb kulákküldözésekben újra elővették a „társadalmi helyzet felülvizsgálása”-ként ismert diszkrimináló gyakorlatot, a magántulajdontól való megfosztás egyik – az ötvenes évek elején alkalmazott – erőszakos eszközét. A földkisajátítások gyakorlatilag a kollektivizálás befejezésének előestéjéig – 1962 márciusáig – folytatódtak az 1959/115 sz. rendelet alapján: az eltulajdonított földterületeket elsősorban a szocialista termelőszervezetek (állami gazdaságok, kollektív gazdaságok) területeinek növelésére használták. (Oláh 2005.)

A föld- és termény kisajátítások ellen az agrártársadalom országszerte – így a Székelyföldön is – különböző eljárásokkal védekezett: pl. a magántulajdonú földparcellák reális kiterjedésének eltitkolása, a földek szétíratása családtagok között, így csökkentve a beszolgáltatási kötelezettségekkel terhelt birtok méretét. Gyakorlatban volt a földparcellák elajándékozása rokonoknak, bizalmas ismerősöknek, olyan tulajdonosok részéről, akik állami alkalmazásban voltak, és munkahelyük elvesztésével fenyegette a hatalom. Voltak, akik a birtoktestek jellegének átminősí-

8 Antónia Péter (Homoródalmás, 1914–1996) feljegyzéseit több füzet tartalmazza. Másolatban van birtokunkban, az eredeti példányt gyermekei őrzik. A. P. szülőfalujában, a húszas években román tannyelvű elemi iskolában tanult.

tésével igyekeztek kivonni területeiket a beszolgáltatási terhek alól: pl. a kaszálóikat legelőkké minősítették.

A kollektivizálásnak a falvak társadalmában mély társadalmi, gazdasági átalakulás volt a következménye. A súlyos beszolgáltatási kötelezettségek következményeként a föld elveszítette központi szerepét a mindennapi értékrendben. A földtulajdon erőszakos állami kisajátításával megszűnt a földéhség – a birtok gyarapításáért folyó állandó versengés –, a 60-as évek közepétől az új vagy újjáépített, korszerűsített ház lett a családi beruházások legfontosabb célpontja. A családi ház átvette a földbirtok reprezentációs funkcióját.

A kollektív gazdaságok a két Homoród vidékén 1952–1962 között alakultak meg. Az ötvenes évek második felében a jobb minőségű, egybetagosított földeken társulásokat szerveztek. A társulás a hatalmi gazdaságpolitikában a magántulajdon megszűntetésé felé vezető úton átmeneti szervezeti forma volt. A földbirtok és a termelőeszközök, igavonó állatok magántulajdonban maradtak, a tagság közösen művelte a földcserékkel tagosított szántóföldeket. A termésből törlesztették az állami kötelezettségeket, a vetőmag tartalékolása után megmaradt terményt a tagok között szétosztották. Csak a szántóterületeken gazdálkodtak közösen, a kaszálókön továbbra is magángazdálkodás folyt. A társulás tagjainak kevesebb volt a terménybeszolgáltatási kötelezettsége, mint a magángazdáknak, és a talajműveléshez gépi munkát is igényelhetek. 1962-ig a társulásokat fokozatosan kollektív gazdaságokká alakították. A kollektivizált falvak mezőgazdasági területein megszűnt a föld magántulajdona, Lovéte községet csak kis részben sikerült kollektivizálni, Kápolnáson és Szentegyházásfaluban a rossz talaj- és éghajlati viszonyok miatt nem szervezték meg a közös gazdaságokat. (Az erdő- és legelőterületeket már 1948-ban államosították.)

Az ötvenes évek súlyos társadalmi-gazdasági elnyomása elől megindult, majd az 1962 tavaszán befejezett kollektivizálás után még nagyobb arányokban folytatódott az elvándorlás a falvakból. Az ipari, szolgáltatói ágazatok növekvő munkaerő-szükséglete e vándorlásnak kedvező körülményeket biztosított.

A közös gazdálkodás harminc éve alatt a centralizált gazdaságirányítás feltételei között a helyi vezetésnek a termelésszervezésben nem volt döntési, tervezési hatásköre.⁹ Az időközben termelőszövetkezetekké átnevezett gazdaságokban kötelező tervmutatókat kellett teljesíteni. A kollektív gazdaságok a megalakulásuk utáni néhány év kivételével – amíg tartott a földek termőereje, és mértékletesebb volt az állami elvonás, mint a későbbi időszakban – veszteségesen termeltek, tagjaiknak alacsony volt a jövedelmük (ennek részben az ún. osztatlan alap növelésének hatalmi kikényszerítése, és a magas beruházási tervek megvalósításának kötelezettsége volt az oka). Nagyobb beruházások az állattenyésztési állóalapokba történtek (több száz férőhelyes istálló, juhaklok épültek), a szántóhatáron talajfeljavító munkálatokat is végeztek (lecsapolások, alagsóvezés). A termelési tervek a hatalmi intéz-

9 A kollektív gazdaságok első éveiben a közös gazdaságok vezetésében, a termelés irányításában még viszonylagos önállóság volt gyakorlatban, ezt azonban fokozatosan korlátozta a központi hatalom.

mények felsőbb szintjein születtek, ahol a lokális természeti adottságokra nem voltak tekintettel. *A növénytermesztésnél meg volt határozva, miből hány hektárt kell bevetni, és mennyi legyen a hektáronkénti termés hozam. Persze ez sose valósult meg, így mindig magyarul kellett a beszámoló gyűléseken és a Mezőgazdasági Igazgatóságnak. Az állattenyésztés terén ugyancsak központi utasítások voltak, például a tejtermelésre tehenenként, vagy a súlygyarapodásra a borjaknál. Itt se lehetett elérni a kitűzött számokat. Az állatlétszámot minden év elején megszámlálták, főleg az egyéni szektorban, s állandó vita volt, hogy miért van kevesebb. A termesztési és termelési folyamatok meg voltak szabva, az AGRIT-ok¹⁰ felügyelték, nagy önállóság nem volt. A termőterületeket minden évben növelni kellett... Fejlődésről nem sokat beszélhetünk, például, mint az istállók gépesítése, itatás, trágyakivitel. A megtermelt javakat be kellett szolgáltatni, ami minden évben emelkedett, a nyolcvanas években nem sok maradt osztalékra.*¹¹ A termelőszövetkezetek rendszeresen adósságokat halmoztak fel, ezeket az állam időszakonként eltörölte.

A hetvenes évek elejéig a fiatalabb munkaerő nagy része véglegesen elhagyta a falvakat, nagyobb hányaduk a hatvanas évek végétől az akkor fejlesztésnek indított közeli városokba (Székelyudvarhely, Csíkszereda, Szentegyháza) vándorolt. Kezdetben adminisztratív korlátozásokkal akadályozták a kilépést a kollektív gazdaságokból, de a fokozatos gépesítés nélkülözhetővé tette az első időszakban nagyarányú élőlőmunkát. A kis háztáji parcellákon (egy kollektív tagnak 15 ár szántóföldet juttattak, „veteményes”-nek) és a 30–40%-os részesedésért használt kaszálóterületeken a családok csak saját szükségletre termeszthettek gabonát, zöldséget, takarmányt. A mezőgazdasági munkákban részt vettek az iparban, szolgáltatásokban, főmunkaidőben dolgozó, lakóhelyükről munkahelyeikre ingázó családtagok is. A kétlaki életmódban, a hetvenes évek második felétől családi keretek között elindult az önálló gazdálkodás igényét jelző lassú, kisléptékű felhalmozás. Ennek a merev, központosító gazdaságirányítás keretei között szoros korlátok közé szorított önállósodási törekvésnek két fontos szimbóluma volt: a saját ló és a motoros kaszagép. A kollektivizáláskor a földtulajdon kisajátítása mellett a gazdák másik megrázó élménye az ígáslovak kisajátítása volt. A jól felszerszámozott, szép pár ígásló gazdájának presztízst, rangot jelentett. A lovat nemcsak mezőgazdasági munkákra, hanem hosszú távú fuvarozásra is használták. Az ötvenes évek súlyos adózási rendszerében a falvak gazdái az égetett mész, kő-, fa és faszén fuvarozásával szereztek pénzt. A kollektivizálás után a tagoknak tilos volt ígáslova tartani a háztáji gazdaságban, de ez a tiltás nem vonatkozott a kollektív gazdaságokból távozott állami alkalmazottakra. Már a hatvanas évek közepétől néhány, a bányában, üzemben dolgozó családfő lova vásárolt, ezekkel fuvarozták haza és a közös gazdaságba a takarmányt és a tűzifát. A csikónevelés az akkori piaci viszonyok között igen jövedelmező mellékfoglalkozás

10 Az Agráripari Tanácsokat 1980-tól hozták létre a szervezeti koncentráció újabb fázisaként (Kiss 2007: 50).

11 Benczédi László (sz. 1944), volt termelőszövetkezeti állatorvos, Homoródalmás.

volt. A termelőszövetkezet kiterjedt kaszálóbirtokán, az ipari munka szüneteiben, részesművelésben gazdálkodó családok gépesítéssel tudták növelni termelésüket: a hetvenes évek második felétől kezdődött az önállósodásra törekvő családokban a határ hegyes, dombos terepein is használható motoros kaszálógépek, és a fuvarozásra alkalmasabb gumiabroncsos szekerek vásárlása. A zömében részmunkaidős, önellátásra termelő háztartás-gazdaságokban gyarapodott a magántulajdonban lévő állatállomány. A kisléptékű felhalmozásokból gazdasági eszközöket is vásárló családokban a magántulajdon gyarapításának legfontosabb korlátja a nyolcvanas évek végére a földhiány lett. A téeszek a teljes szántóterület fölött rendelkeztek, a jobb minőségű kaszálókról pedig rendszeresen idegen (pl. a Maros megyei Kelelmentelkéről, Gyulakutáról toborzott) munkaerővel, pénzberért takarították be a fűtermést. A helyi lakosoknak ezt a jövedelmi lehetőséget nem engedélyezték, azzal az indoklással, hogy szövetkezeti tagok. A nyolcvanas évek végén a munkaerővel, géppel rendelkező, részben állami, részben mezőgazdasági jövedelemből élő családokban *földéhség/földszükséglet* alakult ki, amely 1990-ben az országos politikai változások légkörében elemi erővel tört felszínre.

1990–1991-ben a három évtizeddel korábban közös gazdaságokba kényszerített falvak (Homoródalmás, Karácsonfalva, Oklánd, Homoródújfalú) lakosságának többsége a termelőszövetkezetek felszámolása mellett döntött.

A posztkommunista átalakulás: a szocialista termelőszervezetek felszámolása, a magángazdálkodás újraindulása

Alább a homoródalmási termelőszövetkezet felszámolásának és az új földhasználati formák kialakulásának folyamatát elemezzük. Nem egy sajátos esetről van szó, más Homoród menti falvakban is hasonlóan gyors változási folyamatok mentek végbe a szövetkezeti vagyonszámolásában, a földbirtok- és foglalkozásszerkezet átalakulásában. A sajátos helyi tényezők – például a különböző érdekcsoportok közötti erőviszonyok, a helyi társadalmak demográfiai és foglalkozásszerkezete – meghatározták a történések időbeni lefolyását. A földhasználatot a későbbi években döntően meghatározó tulajdonváltás a gyakorlatban a kistáj településein jelentéktelen időbeni eltérésekkel zajlott.

Homoródalmáson a téesz vezetése 1990 tavaszán igyekezett elébe menni a változásoknak: úgy gondolták, hogy a földszükséglet kielégíthető, ha egy általuk megállapított pénzberlet ellenében az addigi tizenöt ár háztáji szántó helyett fél hektárra növelik a termelőszövetkezet területéből családi használatba adható földet. Ezt az elgondolást a tagság többsége nem fogadta el, több földet követeltek, és „árenda” nélkül. De földet igényeltek azok a volt kollektív tagok is, akik a korábbi években ipari munkahelyekre távoztak. Ez a csoport és a téesz tagság 30–35%-a Gazdakörbe tömörült és a földhasználat fölött továbbra is rendelkezni kívánó téeszvezetés ellen fordult. A földkövetelőket támogatta a törvénykezés is:

az 1990/42-es törvény szerint dombvidéken a parasztoknak földet lehetett használatba adni. A törvény megjelenése után több falugyűlésen vitatták a lehetőségeket, végül is a téesz vezetése meghátrált: a tagság személyenként fél hektár szántóföldet igényelhetett, a „külsőknek” is személyenként 25 ár földet osztottak ingyenhasználatra.

A nyár folyamán a téesz vezetése a kaszálóterületek használatában addig érvényes gyakorlathoz képest szintén engedményekre kényszerült. A korábbi szabályozások szerint a faluhoz közeli mezei kaszálókon készített takarmány 30%-a, a távoli erdei területeken 40%-a volt a tagságé; 70, illetve 60%-ot ebből a téesznek kellett átadni. Az új helyzetben a téesz vezetősége a mezei kaszálók termésének 40%-át és az erdei szénának 50%-át ígerte a területek használóinak. De ezt a részesedési arányt is kevesellték azok, akik megelégték az évek óta tapasztalt pazarló közös gazdálkodást: *odahordtuk eddig minden esztendőben a sok takarmányt, s mégse tudtak semmire haladni idáig, hát minek tovább?* (65 éves férfi)

Voltak, akik a téeszvezetőség fenyegetései ellenére saját maguknak tartották meg az egész takarmánymennyiséget, mások a felesleget átadták a téesznek, mert cserébe gabonát ígértek. Ebben az évben már nem volt kötelező, mint a korábbi időszakban az államnak átadni a szemtermést, a takarmányért cserébe bőségesen fizetett a téesz: *a búzával s a jóindulattal ölték most meg a népet, azért hogy a pártjukon álljon* (38 éves ipari munkás). A tulajdonátalakítás folyamata azonban – mint sok más településen az országban (Kiss 2007: 51) – megállíthatatlan volt: a helyi események megelőzték a vonatkozó országos törvények hatálybalépését. Esetünkben a téeszek felszámolását kimondó 1991/18-as törvény megjelenése előtt elkezdődött a téeszvagyon felleltározása és kiosztása. Ennek a sietségnek fő indítéka az volt, hogy 1990 folyamán a téesz vezetése – a tagság véleménye szerint – megkezdte a közös tulajdonban levő javak kiárusítását. Az állami tartozások törlesztése, a gépállomás munkadíjai, a bankhitelek, tetemes összegeket igényeltek, rohamosan apadt az állatállomány (az év eleji 1020 fős szarvasmarha-állomány év végére 520 főre csökkent, a 6000 fős juhállomány 3330 főre). A leltározás szorgalmazói és kivitelezői a Gazdakör vezetői voltak: a kollektivizáláskor készült belépési nyilatkozatok alapján az elvett termelőeszközök, állatok leltárértékeiből hetekig tartó munkával megállapították, hogy a családok a kollektívbe beadott vagyonrész után (a földbirtokot kivéve) a téesz meglévő összvagyonának hányad részére jogosultak. Elhatározták, hogy a kollektív gazdaságba beadott javakért a meglévő állatállományból kártalanítják azokat, akik ki akarnak lépni a közös gazdaságból. A kilépni szándékozók vagyona az összvagyon 35%-a volt, ennek alapján a meglévő ingó vagyonnak ezt az arányát követelték a téesz vezetőségétől: *az idő sürgetett, a juhok naponta hullottak el, a szarvasmarhákat adták el* (52 éves gazdálkodó). A gyorsan apadó téeszvagyon miatt *annyira fel vót ez a közösség háborodva, amelyik kilépett, hogy az állatkiosztást muszáj vót megcsinálni – mert mondtuk azt es, hogy most hagyjuk el, mert még nincs törvény... de azt mondták, hogy egyszer azt bonyolítsuk le, amíg van miből! Hát már mire a juhokhoz értünk, már a mi részünkből hatvan darab elhullás volt.* (49 éves gazdálkodó)

Az 1991/18-as földreprivatizációs törvény a helyi téveszek földalapjának szétosztására teremtett lehetőséget: megalakultak a földosztó bizottságok, a családok nagy többsége már ebben az évben használatba vette a kollektivizáláskor eltulajdonított földjeit. A törvény lehetőséget adott a csoportos kilépésre is a téesz-ből, osztatlan tulajdonrészsel. A vezetőség és a téesznyugdíjasok egy része, az irodai alkalmazottak, raktárosok, beszerzők, mezőgépészek igyekeztek átmenteni a közös gazdálkodási formát: társas gazdaságot alakítottak 110 olyan taggal, akik közös tulajdonban hagyták földjeiket és vagyonrészüket. A társult tagok zömét olyan idősek alkották, akik egyrészt munkaképtelenek voltak, vagy nem volt a faluban támogatójuk, a visszakapható földjeiken önerőből, igavonó állatok, munkaerő és termelőeszközök hiányában nem volt lehetőségük mezőgazdasági termelésre. A társulás vezetősége a közös téeszvagyomból visszatartotta tagságának vagyonrészét: épületek, gépek, raktározási felületek maradtak a tulajdonában. Csak szántóföldi termelést folytattak, nem volt állattenyésztő részlegük. A magángazdálkodók eleve kudarcra ítélt kísérletnek tartották a társulást: *Azt gondolják ezek, hogy ezután is úgy lesz, mint eddig, hogy az állam segíti, csinálnak egy nagy adósságot, s azt majd elengedik mint eddig, ahogy volt. Pedig annak vége. Nincs erre pénz, s nem is lesz egyelőre.* (64 éves férfi)

A társulás négy évig működött, részben a talaj termőerejének kimerülése, részben a termelési költségek emelkedése miatt, beszüntette a gazdálkodást. A tagság magánhasználatba vette földjeit, a megmaradt közös tulajdont kiárusították.

A földtulajdon. A birtokba helyezés

Egy család akkor lehetett a törvények szerinti tulajdonosa a három évtizeddel korábban elvett földbirtokának, ha a családfő megkapta a birtoklevelet vagy tulajdoni lapot. Ezt a dokumentumot az egyes birtokrészekre a prefektúrák bocsátották ki a helyi tanács felterjesztése nyomán, a megyei kataszteri hivatalok ellenjegyzésével. A tulajdonosi bizonylatot a területekre azok a személyek kapták meg, akik 1962-ben – nagyrészt kényszerek nyomása alatt – földjeiket átadták a kollektív gazdaságnak. Időközben azonban változott a tulajdonosi szerkezet, a természetes elhalálásokkal, az örökösök változó tulajdonigényeivel. A földtulajdon jogi tisztázatlansága miatt, illetve a tisztázási folyamatokban szomszédok, családok, családtagok között konfliktusok, feszültségek is keletkeztek. A polgármesteri hivatal mezőgazdasági referense a szomszédok, rokonok között vitatott földparcellákra vagy tisztázatlan örökségekre nem kért tulajdoni lapot a felettes hivataltól.

1991–1992-ben azokat a területeket, ahol nem voltak kölcsönösen elismert természetes határok, és ahol a birtokhatárok fölött az egykori tulajdonosok vagy az örökösök egymás között nem tudtak megegyezni, a helyi földosztó bizottságok mérték ki. A parcellák azonosításánál a megfellebbezhetetlen kiindulópontoknak – utak, patakok, völgyfenekek, dombtetők – volt bizonyító ereje, de legalább ilyen fontos szerepe volt a társadalmi emlékezetnek is: az emlékeknek, történeteknek a

határokról, szomszédokról, parcellanagyságokról, örökösödési vitákról. Az évtizedek óta szunnyadó, felbolygatott élményrétegekből születtek olyan egyéni konstrukciók is, amelyek sok esetben nem egyeztek a természetben létező valósággal: egy-egy dűlőben nem volt akkora földterület amekkorára az egykori tulajdonosok emlékeztek és visszaigényeltek. De volt eset arra is, hogy a térképek, földrajztromok, mérőeszközök alapján megvont határokat nem az emlékezet, hanem a csillapíthatatlan földéhség próbálta módosítani: *Tudom, hogy itt volt a kollektív előtt a földem határa, de most legyen itt* – mutatott a kijelölt határon túl néhány lépéssel az újonnan tulajdonba helyezett idős ember. *Itt volt a határ, de most legalább egy arasszal tegyük tovább* – mondta másvalaki (ezek az álláspontok a falu nyilvánosságában pejoratív jelentéssel maradtak fenn).

A tulajdonviszonyok tisztázására a polgármesteri hivatal 1991-ben a megyei levéltárból kikérte a kollektivizálás előtti földnyilvántartó könyveket. Ezek a nyilvántartások az ötvenes évek második felében készültek, a terménybeszolgáltatási rendszer idején. Mivel a területnagyság alapján állapították meg a gabona- és húskvóták mennyiségét, ekkor a gazdák érdeke a birtok valódi méretének eltitkolása volt. Mint fennebb említettük, sokan elajándékozták vagy szétírták más családokra birtokaikat, illetve a hatóságok előtt igyekeztek a reális birtoknagyságnál kevesebbet bevallani. A szétíratás – talán átmenetinek gondolt – bizalmi tranzakció volt, ezeket a birtokokat végül nem a tulajdonosok, hanem a használók adták be a kollektív gazdaságokba. Ez az előzmény az 1991 utáni tulajdonrendezésekben zűrzavarokat okozott. (A kollektivizálaskor a földdel beállott személyek egy része elhunyt, az utódok vagy tudtak a szülők közti tranzakciókról, vagy nem akartak tudni.)

A föld magántulajdonba vételével a kollektivizálás előtti birtokszerkezet restaurációja történt meg.

Birtoknagyság	Gazdaságok száma	Százalék
Legfeljebb 0,5 ha	32	8%
0,51–1 ha	20	5,9%
1,1–3 ha	89	26,3%
3,1–5 ha	93	27,4%
5,1–7 ha	51	14%
7,1–10 ha	38	11,2%
10,1–15 ha	19	5,6%
15 ha fölött	2	0,6%
Összesen	344	100%

1. táblázat. *A gazdaságok megoszlása az összes mezőgazdasági terület szerint (1992)*

A földkönyvek szerint összesen a családok közel 65%-ának volt a birtokában mezőgazdasági terület (nem szerepelt a nyilvántartásokban a fiatalabb földműve-

lő nemzedék), a birtokkategóriák szerinti megoszlásból látható, hogy 40,2%-a 3 ha alatti, a gazdaságok további 42,4%-a 7,0 ha alatti területet birtokolt, 10,0 ha fölötti földdel a birtokosok alig 6%-a rendelkezett.

A téesz felszámolásában és a földkövetelésekben az idősebb nemzedék tagjai voltak a hangadók, akiket harminc évvel korábban megfosztottak tulajdonuktól. Körükben egyértelmű volt a tulajdonrendezés módjáról, hogy *mindenki álljon viszsza a magáéba*. A fiatal- és középnemzedék néhány tagja a tagosítás szüks.gess.ge mellett próbált érvelni, de véleményüknek nem tudtak érvényt szerezni: nem ők kapták vissza a földet.

A földbirtok használatbavétele élénk társadalmi vita közepette zajlott, a feszültségeket a társas alakulása, a közös szántóföldi gazdálkodás folytathatóságának lehetősége is gerjesztette. Néhány év magángazdálkodás után, a kilencvenes évek közepére a gyakorlatban annyira tisztázódott a családok, rokonok, szomszédok között a földkérdés, hogy a polgármesteri hivatalban felfektetett új nyilvántartókban rögzíteni lehetett a birtokviszonyokat.

Az 1995–1996-ban elkészült nyilvántartások a különböző dűlőkben családonként visszakapott földparcellák számát és a terület nagyságát tartalmazzák. Ez a lehetőségek szerinti pontos nyilvántartás volt a magánhasználatba vett földekről, de jogi értelemben nem jelentett tulajdonba helyezést.¹²

Földtulajdon-koncentráció

Közel három évtized magángazdálkodásában a családi munkaszervezet, a családtagok munkakapacitása, földtulajdon, üzemnagyság, piaci részvétel mértéke, a részmunkaidős vagy teljes munkaidős gazdasági aktivitás szempontjából változatos jellegű kisüzem típusok különíthetők el. Ezekben a termelés célja lehet önelátás, pótlólagos jövedelemkiegészítés és állandó, folyamatosan fokozottabb piaci értékesítésre törekvő, teljesen gazdálkodása jövedelmére alapozó családi gazdaság. Részben azok a kezdetben (1991 után) „mindent termelő”, vegyes üzemszerkezetű családi kisüzemek váltak rendszeres piaci szereplőkké, amelyek tevékenység szerkezetében háttérbe szorult a szántóföldek művelése, racionális gazdasági döntések sorozatának következményeként túlsúlyba került az állattenyésztés. A köves, kötött talajú faluhatár és az évente ismétlődő súlyos vadkárok a szántóföldek művelésének kedvezőtlen feltételeket jelentenek. De nem kedveztek a szántóművelésnek a kilencvenes évek második felétől a makrogazdasági feltételek sem. A drága vegyszerek és magas üzemanyagköltségek következményeként fokozatos stratégiaváltás következett be: átalakult a családi kisgazdaságok tevékenység szerkezete. Csökkent a szántóföldi művelés alatti terület, a takarmánytermesztés javára. *A kilencvenes*

¹² A földtulajdoni viszonyok jogi tisztázása még nem lezárult folyamat. Az eljárás bonyodalmas menetében, terepen való azonosítások, megyei jóváhagyások szükségesek, a külső határ telekkönyvezése 2017-ben kezdődött, még a kezdeti szakaszban tart.

*évek közepétől aztán lassan átalakult a gazdálkodásunk, szinte észrevétlenül, évről évre változott, ma már a tejtermelés a fontosabb, nem a földművelés, a földhasználatban a takarmánytermesztésnek van fontosabb súlya, nem a szántóföldi művelésnek.*¹³

Az első gazdaságban munkahellyel nem rendelkező gazdálkodók legjelentősebb jövedelemforrása az állattenyésztés. A legtöbb gazdálkodó családnak a tejértékesítés jelent állandó pénzbevételt. Ezek a gazdaságok növelték állatállományukat, földbirtokukat (50 ha fölötti területen 20 család gazdálkodik, 20 nagyállat van több mint 35–40 család tulajdonában). Birtokaikhoz rendszeresen földterületeket is bérelnek, megvásároltak minden szükséges mezőgazdasági gépet, berendezést. A szétaprózott birtokszerkezeten vásárlásokkal és földcserékkel földkoncentrációs folyamatok indultak be. Az örökösök több családban már a tulajdonba helyezéskor – ahol egyetértésre jutottak – igyekeztek a parcellákat úgy elosztani, hogy ne aprózódjanak tovább. A növekvő gazdaságoknak a birtokszerkezet hátrányt jelentett a nagyobb, gépi művelésre alkalmasabb területek kialakításában: *Volt egy tagosítási kezdeményezésünk itt helyben, amit meg akartunk valósítani a kilencvenes évek végén. Kidolgoztuk a kritériumokat, három kategóriába soroltuk a lehetséges változatokat, az összes tulajdonos kifejezhette szándékait: az, aki itthon lakik és gazdálkodik, azok, akik itt élnek a faluban, de valamilyen okból nem gazdálkodnak, és azok a többnyire városon lakók, akik bérbe adnák vagy eladnák a földjeiket. Ezt a kezdeményezést meg is szavazta a nagygyűlés, igen, de utána néhány idősebb ember kitámadott, hogy mit akarunk, még fiatalok vagyunk ehhez, ők ebbe nem egyeznek bele, nekik az kell, ami az övék, amit örököltek, vagy amit vásároltak valamikor. Így megakadályozták akkor ezt az átalakítást, most sokan mondják, hogy jó lett volna, ha már akkor sikerül, gazdaságilag nyert volna az, aki komolyan gazdálkodni akar. Végül mégis megvalósult bizonyos mértékben a birtokkoncentráció, csak más úton-módon, egy kicsit nehezebben, így követelte az élet.*¹⁴

A családokon belüli gazdasági stratégiaváltásnak alapvető következményei voltak a foglalkozásszerkezetre és a birtokstruktúra átalakulására. Jelentősen visszaszorult a nagyobb gazdaságokban alkalmazott napszámosmunka. Látnyosan növekedtek a használatban lévő földparcellaméretek: egy nagyobbnak számító parcella mérete 2–5 hektárig is terjedhet, ezeket vásárlásokkal, földcserékkel, bérleménnyel alakították ki a gazdálkodók. A földkoncentráció jelentékeny ösztönzője az uniós területalapú támogatás, amely ugyanakkor részben stabilizálja is a kialakult birtokszerkezetet: *Sok olyan tulajdonos van, aki ilyen-olyan okokból nem műveli a földjét, közülük a legtöbb már idős ember, ők jelentik be támogatásra, de használatra átadják annak, aki gazdálkodik, ilyen esetekben megosztznak a támogatáson. Más esetben a bérlő jelenti be a parcellát támo-*

13 Interjúrészlet S. V. (sz. 1971) gazdálkodó mezőgazdasági referenssel.

14 Interjúrészlet S. V. (sz. 1971) gazdálkodó mezőgazdasági referenssel.

*gatásra, ekkor ő felel, hogy a terület meg legyen tisztítva, megkaszálva, a bérlő kapja a pénzt, a támogatás összegén megegyezés szerint osztozik a bérlő és a tulajdonos. Általában a tulajdonosnak marad az alaptámogatás, ez a 80 euró. Így kap mindenki, az is, aki dolgozik, az is, aki sohase járt a földjei felé, tehát ez a támogatási forma se hozta még el azt a differenciálást, hogy ki marad és ki nem a gazdálkodásban.*¹⁵

Az üzemméret – a helyi gazdálkodási szervezeti formák előtörténetéhez viszonyítva látványos és gyors – növekedését több tényező tette lehetővé: a nagy kiterjedésű legelők és kaszálók, a tej viszonylag biztos piaca és a támogatási rendszerek, elsősorban az uniós támogatások. A kisebb-nagyobb léptékű felhalmozások hasznosulása jelentős részben a termelési kapacitás bővítésének törekvésében nyilvánul meg. A helyi értékelés szerint „jól gazdálkodók” jelentősen gyarapították a termelőeszközeiket: gazdasági épületeket, gépeket, földet vásároltak, szaporították az állatállományt. Fő jövedelemforrásuk a tejtermelés, kismértékben szántóföldműveléssel is foglalkoznak, de csak a háztartás és a gazdaság szükséges termesztenek a takarmány mellett gabonát és zöldségfélét.

A gazdálkodásban egy specializációs folyamat zajlott le: ma a tejjgazdaságra szakosodott családi gazdaság az uralkodó, a követett gazdálkodói minta.

A gazdasági néprajz és az agrárszociológia különleges jelentőséget tulajdonít az agrárátalakulásban a tejjgazdaságok kialakulásának, az addig vegyes üzemszerkezettű (mindent termelő) kisgazdaságok tengerében. Hoffmann Tamás írja: „Tagadhatatlan, hogy a hagyományos mezőgazdaság és a paraszti lét epilógusa a tejjgazdaság.” (idézi Juhász 2006: 512.)

A Kis-Homoród menti falvak gazdálkodásában a földtulajdon visszajuttatása utáni időszakban a családi kisüzemek termelési stratégiái az országos agrárpolitikai és termelési viszonyok változásával, valamint a regionális piaci feltételrendszerrel szoros összefüggésben változtak. Ugyanakkor a helyi gazdasági hagyomány, a táji adottságok, gazdálkodási készségek, munkaerőpiaci viszonyok is stratégiaalakító tényezőként hatottak. A feszültségekkel, konfliktusokkal terhes tulajdonba – pontosabban használatba – helyezési folyamat ma már befejezett tény. A családi gazdaságok eltérő mértékű piaci részvételéből kialakuló jövedelemegyenlőtlenségeket az elmúlt másfél évtized vagyoni szegmentálódása és társadalmi differenciálódása mutatja. A földkoncentráció a falusi terek agrárátalakulási folyamatának jelensége, ezzel párhuzamosan szociális, értékrend- és kultúráváltással együtt járó változások zajlanak a helyi társadalmakban, melyek feltárása további kutatási feladat.

15 Interjúrészlet S. V. (sz. 1971) gazdálkodó mezőgazdasági referenssel.

Szakirodalom

Balaton Petra

- 2016 Gazdaság és agrártársadalom. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története*. III. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 137–241.

Egyed Ákos

- 1975 *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés*. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Bukarest.
- 1981 *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- 2000 A Homoród mente társadalma a 17–18. században. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): „A Homoród füzes partján...” *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 117–126.

Farkas Árpád

- 1941 *Erdélyi kisgazdaságok üzemi viszonyai és időszerű kérdései. Az OMGEben, 1941. december 12-én megtartott előadás*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár.

Juhász Pál

- 2006 *Emberk és intézmények. Két zsácutca az agráriumban*. Új Mandátum Könyvkiadó – Jelenkutató Alapítvány, Budapest.

Kiss Dénes

- 2007 *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban. Faluszociológiai vázlatok*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.

Kligman, Gail – Verdery, Katherine

- 2015 *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949–1962)*. Polirom, Iași.

Kozma Ferencz

- 1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Franklin-Társulat, Budapest.

Nagy Miklós, Dr.

- 2016 Az 1945. évi agrárreform Erdélyben. In: Cseke Péter (s.a.r.): *Eke és toll. Dr. Nagy Miklós emlékezete*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Oláh Sándor

- 2005 Rendeleti tulajdonkiszajátítás a Magyar Autonóm Tartományban, 1952–1960. In Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 421–445.
- 2017 Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században. *Magyar Kisebbség*. (2) 96–114.

Zepezániér Jenő

1992 *A Kishomoród mente gazdaságtörténeti vázlata Udvarhely vármegyében.*

Kézirat.

Utilizarea terenurilor agricole în satele de lângă Homorodul Mic în secolul XX

Studiul analizează procesele de schimbare survenite de-a lungul secolului XX în zona Homorodului Mic în relațiile legate de titlurile de proprietate asupra terenurilor, respectiv utilizarea acestora în scopuri agricole. După o scurtă prezentare de istorie socială și economică, lucrarea dezbate procesul dezmembrării formelor cooperativiste din perioada socialismului, apoi – ca urmare – evoluarea strategiilor economice, agricole private, cu un accent deosebit pe schimbările structurii proprietății terenurilor. În final abordează câteva aspecte ale relațiilor dintre condițiile macroeconomice din ultimele decenii și strategiile agricole locale.

The Use of Land in the Villages along the Homorodul Mic River in the 20th Century

The present study analyzes the changes that occurred during the 20th century in the settlements along the Homorodul Mic within the relations concerning land property and agricultural use of land. After a short presentation of social history and history of economy, the study debates the process of dismantling of the cooperative forms of the socialist era, then – as a result – the evolution of private economic and agricultural strategies, focusing especially on the changes of the structure of land ownership. Finally it deals with some aspects of the relations between macroeconomic conditions of the last few decades and local economic, agricultural strategies.

Peti Lehel

Megélhetési stratégiák egy Kis-Küküllő menti településen¹

A posztoszocialista Románia falusi gazdálkodásának folyamatait elemző szakirodalom több ízben hangsúlyozta, hogy a felszámoló szocialista ipar nyomán a falusi vagy falusi kötődésű lakosság számára a mezőgazdasági aktivitás fontos túlélési stratégia volt.² Az állami gazdaságok és az ipari vállalatok felszámolója okozta krízis következtében a mezőgazdaságban aktívvá váló vidéki lakosság gazdálkodói gyakorlatát a szakirodalom a *visszaparasztosodás*³ fogalmaköre mentén értelmezte (lásd például: Szabó 2002: 27–29, Borsos–György 1999, Kiss 2007: 136–138, Peti 2004: 203–204). És bár a nemzetközi szakirodalomban, ahogy azt Kovách Imre leírja, a fogalomnak eltérő konceptualizálásai is forgalomban vannak, „a magyar közbeszédben és tudományos fogalomhasználatban is a szegényparaszti gazdálkodás, mentalitás és kulturális normák nem kívánt újraszületését jelenti” (Kovách 2012: 197). A romániai, főként erdélyi magyar falvak gazdasági viszonyait a visszaparasztosodás koncepciója mentén elemző magyar szakirodalomban szintén e falusi népesség által követett gazdálkodói gyakorlat kényszerjellege, e csoport körében a specializálódást és életképes piaci stratégiákat lehetetlenné tevő attitűdök, beállítódások jelenléte, a továbblépés irányába előremutató kezdeményezések hiánya vált hangsúlyossá (például Veress 1999, Szabó 2002: 29, Kiss 2007: 137, Borsos–György 1999, Peti 2004: 203–204). Kiss Dénes a falvakból városokba ingázó munkásokról állapítja meg, hogy „az elsők voltak az elbocsátottak között, nem utolsósorban egy, a földek reprivatizációjára építő érvelési logika alapján, miszerint az immár földtulajdonos vidékiek mezőgazdasági termelésből is megélhetnek” (Kiss 2007: 136–137).

Csata Zsombor, amikor a posztoszocialista Románia falvaiban végbemenő *re-feudalizációs* folyamatokról ír, tulajdonképpen a visszaparasztosodás jelenségéhez hasonló tendenciákat ért alatta.⁴ Borsos Endre és György István egy partiu-

1 A kutatás és a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A tanulmány korábbi megjelenése: Peti 2014a, 2014b.

2 Az itt következő gondolatmenet kialakításában nagy segítségemre volt Kiss Dénes szociológus.

3 A fogalom eredetéről, értelmezéseiről lásd Veress 1999: 79, Kovách 2012: 197.

4 „...a falvak jelentős hányadában ún. refeudalizációs folyamatok indultak el, amelyek a technológia és a munkaszervezés tekintetében egyaránt az 1945 előtti gazdaságirányítási megoldásokhoz nyúlnak vissza. Szociológiai értelemben ez leginkább a hagyományos agrárgazdálkodáshoz kapcsolódó társadalomszerveződési mintázatok részleges újraéledését jelenti.” (Csata 2006: 5.)

mi település társadalmi viszonyait és gazdálkodói gyakorlatait elemző írásukban mutatják be a munkanélküliből lett gazdálkodók gazdasági értelemben vegetáló, kezdeményezés helyett túlélésre, kivárára berendezkedő csoportját: „Az 1994-re kialakult helyzet azt mutatja, hogy a falu gazdaságában abszolút túlsúlyra tettek szert az *önellátásra törekvő paraszti (csajanovi)*, valamint a munkaerőpiacról kiszorult, hajdan ipari foglalkozású szereplők munkaerejének nem annyira felhasználására, mint inkább a munkaerőpiacról való »kiiktatására« *szolgáló kényszer-paraszti, »kiváró« stratégiát követő gazdaságok.*” (Borsos–György 1999: 87; a kiemelés is tőlük – P. L.)

Jelen tanulmány egy olyan település gazdasági stratégiáinak bemutatására tesz kísérletet, amelyben a sajátos környezeti erőforrásokra (gázkitermelés) épülő állami vállalatokban történő munkahelyi alkalmazás, valamint egy ettől független vállalkozás felfutása lényegesen átalakította a mezőgazdaságra épülő megélhetési stratégiákat, életforma-változást is eredményezve. A rendszerváltást követő gazdasági krízishelyzetben a gazdálkodást kényszerpályaként választó falusi népesség a 2000-es évektől mezőgazdaságon kívüli megélhetést választott az állami gázvállalat által teremtett új munkahelyeknek köszönhetően, gazdasági stratégiáit illetően csatlakozva az állami gázvállalat munkásainak privilegizált csoportjához, egyre inkább felhagyva a mezőgazdasági termeléssel. Ilyen értelemben a vizsgált település a rendszerváltás után visszaparasztosodó falvaknak az erdélyi szakirodalomban leírt modelljével ellentétes típust testesít meg. Egestő lakói a helyben teremtődött ipari munkahelyek lehetőségét kihasználva felhagytak a mezőgazdasági termeléssel, ebben való érintettségüket jórészt már csak a kertgazdaságokban zajló házi élelmiszer-előállítás jelenti. A kertgazdaságok keretében zajló élelmiszertermelés legfontosabb motivációja a kiadások leszorítása, emellett az önmaguk által előállított élelmiszerhez kapcsolódó ideológiák és szimbolikus motivációk is jelen vannak, illetve továbbhatnak (például a saját készítésű ital esetében).

A tanulmányban a Kis-Küküllő menti településen megfigyelt gazdasági magatartásmódokat, a megélhetési stratégiákban bekövetkező változásokat elemzem, kísérletet téve a falusi társadalom gazdasági stratégiák szerinti rétegződésének bemutatására is. Röviden felvázolom, hogy az erdélyi multietnikus (magyarok, románok, romák lakta) kistelepülés, a szocializmus idején szövetkezeti formában működő pékségéből hogyan lett mára jól működő, a falu lakosságának jelentős részét foglalkoztató, az országos piacokon fontos szegmenseken jelenlevő, a korábban elszigetelt kistelepülést új regionális és országos hálózatokba kapcsoló vállalkozás. Emellett ismertetem a település határában zajló gázkitermelés jelentőségét a megélhetési stratégiák szempontjából, majd bemutatom a mezőgazdasági tevékenységre alapozó gazdasági stratégiákat.

Jelen elemzés alapjául szolgáló etnográfiai anyag egy 2012-ben indult összehasonlító jellegű kutatásból származik, amely egy mezősi és egy Kis-Küküllő menti település falusi gazdálkodásában bekövetkezett változásokra koncentrált. A falusi gazdaságok jövedelem-stratégiáinak elméleti fogalmait (pluriaktivitás, diverzifiká-

ció és önellátó/házi élelmiszertermelés⁵) és szakirodalmát a kutatásba bevont mező-ségi falu gazdasági stratégiáinak és gazdaságtípusainak bemutatása során vázoltam fel, ezért ennek részletesebb kifejtésétől itt most eltekintek (lásd Peti 2014c, 2019).

A vizsgált település, Ázog (fiktív településnév) többségében magyarok által lakott. A történeti népszámlálási adatokból kitűnik, hogy a magyar lakosság mellett jelentős számú román, a XIX. század végén pedig néhány szász család is élt. A 2011-es Hivatalos Népszámlálás falusoros adatait a kutatás idején még nem hozták nyilvánosságra. A Polgármesteri Hivatal népszámlálásért felelős alkalmazottjának közlése szerint (nem hivatalos adatok) a cigány etnikumúak száma 346, a magyarok száma 345, a magukat románnak vallók száma 8. A település vegyes felekezeti összetételű: ortodoxok, reformátusok és katolikusok lakják, kis számú személy új vallási közösségekhez tartozik.

A falu foglalkoztatottság szerinti megoszlása: 105 munkanélküli, 120 háztartásban dolgozó (háziasszony).⁶ A Polgármesteri Hivatal által számon tartott munkanélküliek és háztartásban dolgozók legnagyobb része a cigány közösség tagjaiból kerül ki. A Polgármesteri Hivatal évente elkészített mezőgazdasági felméréseinek adatai szerint Ázogon 2011-ben 291 háztartásban 849 személy élt.⁷ A faluban jelenleg két bolt és egy kocsmá működik. A falu teljes mezőgazdasági művelésre alkalmas felülete (határa): 735,82 ha, amelyből szántó 410,89 ha, 71,5 ha kaszáló, 251,93 ha legelő, 1,5 ha szőlő.⁸

A rendszerváltást követően a helyi SMT nem bomlott fel, korábbi vezetői a földprivatizációs törvény lehetőségével élve társas gazdasággá alakítva működtették 1994-ig. A falu lakóinak többsége, néhány kivételtől eltekintve, a SMT-ből lett társas gazdaság keretében műveltette meg földjeit. 1994-ben a lényegében működés-képtelenné váló társast vezetői privatizálták.

A SMT privatizálását követően a családok mezőgazdasági gépi felszereltsége gyakorlatilag hiányzott. Gépi felszereltség hiányában többnyire a szomszédos községben lévő, mezőgazdasági gépekkel jól felszerelt gazdák gépi szolgáltatásait vették igénybe. Az üzemanyag árának fokozatos emelkedése miatt a szolgáltatások ára egyre drágább lett, ezért egy idő után (a 2000-es évek végéig) a falu határában lévő földek egy jelentős része megműveletlen maradt. Az emberek egyre inkább csupán a völgyben fekvő, jobb minőségű földeket és a folyó rétjeit fogták művelés alá. A mezőgazdasági jellegű tevékenység jelentőségének nagymértékű csökkenését jelzi a parlagon hagyott szántóföld mértéke is. A település 410,89 ha szántóterületből 145,5 ha áll művelés alatt, közel kétszerese, 265,39 ha parlagon van.⁹ Trakto-

5 A házi élelmiszertermelés (*food self-provisioning* – FSP) koncepciójáról és a kelet-európai országokban történő működtetésének motivációiról lásd Jehlička–Kostelecký–Smith 2008, Smith–Jehlička 2013; lásd még Alber–Kohler 2008.

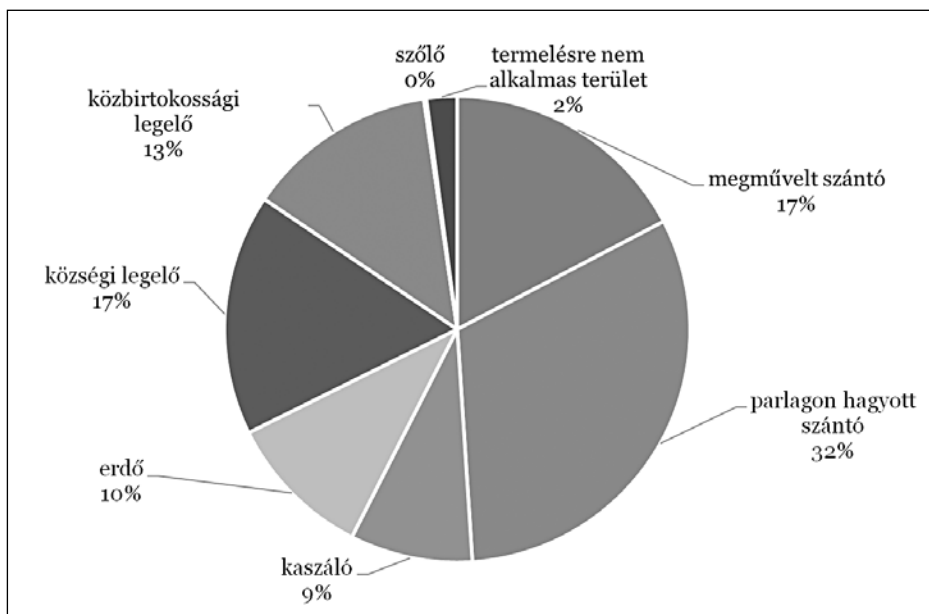
6 A Polgármesteri Hivatal agrármérnökének kimutatása.

7 A Polgármesteri Hivatal digitális Mezőgazdasági Regiszteréből (*Registrul agricol, 2012*) származó adatok.

8 A Polgármesteri Hivatal agrármérnökének kimutatása.

9 A Polgármesteri Hivatal agrármérnökének kimutatása. A teljes szántóterülethez képest a szántóterület megoszlásában 1 hektáros eltérés volt, amelyet a megművelt és a parlagon hagyott területek között megosztva levontam.

rokkal jelenleg csupán 5 család rendelkezik, ezek azonban meglehetősen régiek és kis teljesítményűek, a csupán néhány hektárt művelő gazdaságok igényeit tudják kiszolgálni. (1. ábra)

1. ábra. A mezőgazdasági terület megoszlása¹⁰

A falu erdői és legelőinek egy része közbirtokossági, a többi legelő községi tulajdonban van. A közbirtokossági tulajdonban lévő legelőket a falu juhásza, a községi tulajdonban lévőket egy szomszédos faluban élő gazda bérelte ki, aki extenzív tehenéltartással foglalkozik. A helyben élő, nagyobb tehénállománnyal rendelkező gazdák számára ez rendkívül hátrányos, mivel gyakorlatilag legelő nélkül maradtak. A legelők hiányát saját földjeiken, illetve a faluban parlagon hagyott területeken való legeltetéssel próbálják kompenzálni.

Állami gázvállalat

A település határában kitermelést végző állami mamutvállalat, a ROMGAZ több munkaegységet működtet a területen. Egy gazdasági elemzésekre szakosodott román médiaorgánium szerint, a ROMGAZ, amelynek többségi részvénytulajdonosa a gazdasági minisztérium, 2012-ben 1,244 milliárd lejes profitra tett szert, előkelő

¹⁰ A Polgármesteri Hivatal agrármérnökének kimutatása alapján.

helyet foglalva el a profitot termelő, állami érdekeltségű mamutvállalatok között.¹¹ 2007–2008-ban a gázkitermelő üzemben jelentős modernizációs fejlesztéseket hajtottak végre,¹² amely a gázmező további hosszú távú kitermelésének lehetősége mellett szól, a helyi társadalom itt dolgozó tagjai szempontjából pedig hosszú távú, stabil munkalehetőséget jelent.

Az állami gázkitermelő vállalat, a ROMGAZ az 1960-as évek elejétől történő jelenléte meghatározó fontossággal rendelkezik a vizsgált település lakóinak megélhetési lehetőségei szempontjából. A szocializmus idején a gázkitermelő vállalat alkalmazottjának lenni a legkiváltságosabb munkahelynek számított a településen. A mezőgazdasági jellegű, adminisztratív és ipari munkahelyekhez képest a gázkitermelő vállalat alkalmazottjai, a „gázások”, ahogy a környéken emlegetni szokták őket, magas jövedelemmel rendelkeztek.

A gázvállalatnál lévő munkahelyek a rendszerváltást követően is meghatározó fontosságúak maradtak a vizsgált település lakóinak megélhetési stratégiái között. A többi állami munkahellyel ellentétben, amelyek a rendszerváltással vagy az azt követő néhány évben megszűntek (a legtöbb gyárat 1995-ig bezárták a környező városokban) a gázvállalatnál lévő munkahelyek változatlanul megmaradtak. Az itt dolgozó kb. 30–35 személy továbbra is a helyi társadalom legjobban kereső csoportját alkotja. A csoport tagjai közül néhányan a nyári szabadságolások idején külföldi idénymunkára mennek, ahol általában farmokon és szőlészetekben dolgoznak. A szőlőtermesztés irányába elmozduló specializációt megvalósító személyek számára e csoport tagjai közül a pluriaktív gazdálkodásnak is van jövedelemkiegészítő szerepe, e specializálódási forma azonban csak óvatos kísérletezgetés a háztartások tagjainak állandó munkahelyről származó jövedelmének biztonsága mellett.

A pékség

Gerald W. Creed egyik tanulmányában amellettt érvel, hogy Bulgáriában a szocializmus idején az agrárberendezkedésű rurális vidékek némelyikén az „ipar domesztikálása”¹³ történt meg (Creed 1995). A szerző szerint a „rurális iparosítás”¹⁴ legfőbb oka az urbánus iparosítás következtében nagymértékű lakosságfogyást elszenvedő falvak mezőgazdasági munkaerőhiányából következő (lásd Creed 1995: 532).

Az agrárium jelentőségének csökkenése a gázvállalat nyújtotta jól fizető munkahelyek mellett egy helyi pékség jelentős vállalkozássá való növekedésével gyor-

11 Romgaz a raportat un profit net de peste 1,24 miliarde lei, în 2012, în creștere cu 20%. *Capital*. 2013. június 6. (Elérhetőség: <http://www.capital.ro/detalii-articole/stiri/romgaz-a-raportat-un-profit-net-de- peste-124-miliarde-lei-in-2012-in-crestere-cu-20-182944.html>; 2013.06.15.)

12 Lásd Sebastian 2010: 146, valamint a gázmező történetét ismertető, korábban hivatkozott internetes forrásokat.

13 A szerző (Gerald W. Creed) fogalma.

14 A szerző (Gerald W. Creed) fogalma.

san és nagy számban teremődő munkahelyek hatására következett be. A pékség – a Gerald W. Creed által megfigyelt jelenséggel azonos módon – 1984-ben jött létre, szövetkezeti keretben, a néptanács irányítása alatt működött. A rendszerváltást követően a mikrorégióban hasonló keretek között működő más pékségektől eltérően nem bomlott fel, hanem tovább folytatta a termelőtevékenységet a Polgármesteri Hivatal irányítása alatt. Utóbbi 1993-ban privatizálta a pékséget, tulajdonosa korábbi vezetője lett. A pékség fejlesztésére 1994-től került sor, amikor egy német vállalkozó – aki a településen farmot is létesített – a pékség társult tulajdonosává vált. A német vállalkozónak komoly fejlesztési tervei voltak, amelyekhez jelentős anyagi tőkét is tudott rendelni. Az új tulajdonosi szerkezetben a pékség rohamos fejlődésnek indult. Infrastruktúrájának nagymértékű modernizálásával, a termelés volumenének rohamos megnövelésével a cégnek minden téren új munkaerőre volt szüksége. A pékség a 2000-es évek elején kezdett nagyobb számban munkaerőt toborozni.

2007-ben a német beruházó tulajdonrészét eladta egy országos jelentőségű cégsopornak, amelyet követően újabb tőke áramlott a céghez, és további fejlesztések valósultak meg. A fejlesztések egy része európai uniós pályázati támogatással történt.

A 2000-es évek közepére – a gázvállalat nyújtotta munkahelyek mellett – a pékségnél történő nagyszámú alkalmazások nagyobb arányban a nőket érintették. A nők kötött munkaidejű alkalmazása a korábban pluriaktív gazdálkodást folytató háztartások esetében továbbcsökkentette a mezőgazdasági tevékenység végzésére, a munkálatok szervezésére fordítható családok kapacitását. *Ha most végigmegyünk a falun, ejjsze öt háznál ha találunk búzát a hámbárban.*¹⁵ A cégnél megkövetelt munka volumene, a nappali és éjszakai műszakok váltakozása messzemenően eltért a posztoszocializmusban gyakorolt pluriaktív gazdálkodás megszokott mintáitól, amikor a néhány évig még formálisan működő gyárak többségében csak proforma aktivitást követeltek meg az ott dolgozóktól, akik munkaerejük legnagyobb részét saját gazdaságukba csatornázták.

A pékség helyi vezetőjének közlése szerint a cég jelenleg közel 300 embernek biztosít munkahelyet.¹⁶ A cég több helybélit is alkalmazna, ám az egyéb munkahelyek lekötik a munkaképes lakosság többi részét. A cég munkaerőszükségletét a környező falvakból, sőt városokból toborozott munkásokkal oldja meg, akiket a cég mikrobuszaival szállít Ázogra.

15 Fiatal férfi, római katolikus, 2012. december 29.

16 A cég vezetőjének közlése, 2013. május 25.

Profitorientáltan gazdálkodó csoportok	Az agrártevékenységben elsősorban házi élelmiszer-termeléssel résztvevő csoportok		Önállóan nem gazdálkodó és házi élelmiszer-termelést nem folytató csoportok	Speciális helyzetű gazdaságok/vállalkozások	
Tehéntartásra specializálódott gazdaságok	Kisgazdaságok		Szolgák	A német vállalkozó „hobbigazdasága”	
Juhos gazdaság	<i>Állattartó gazdaságok</i>	<i>Szőlős gazdaságok</i>			
Méhészetre specializálódott gazdaság				Mezőgazdasági vállalkozás-kísérletek	
					Malom
					Disznóhizlalda és építkezési vállalkozás

2. ábra: Az ázogi társadalom gazdasági stratégiák szerinti rétegződése

Profitorientáltan gazdálkodó csoportok

Tehéntartásra specializálódott gazdaságok • Legalább tíz körüli állatállománnyal vagy annál többel csupán három gazdaság rendelkezik, emellett egy fiatal gazda 5 tehenet tart. E gazdaságok az átlagosnál némileg kiterjedtebb földterületekkel és gépi felszereltséggel rendelkeznek. A gépi felszerelésük kb. tíz hektár terület művelését lehetővé tevő, meglehetősen elavult (30 évnél idősebb) vagy kisebb traktorokból és a hozzá tartozó gépekből áll. A tehenek takarmányát, valamint a jobb tejhozamot biztosító liszt őrléséhez szükséges gabonaféléknek csupán egy részét tudják maguknak megtermelni, a többit a szomszédos falvakban gabonatermesztésre specializálódott gazdaktól vásárolják. Jövedelmük tejfelvásárló cégeknek eladott tehéntej, az állatok száma után kapott szubvenció, valamint a terület alapú támogatások.

A legeltetési időszakban a teheneket bérelt, ill. parlagon hagyott földeken legeltetik. Három gazda egymással társulva *szolgát* (émikus elnevezés) fogadott, aki nappal vigyáz a tehenekre. Éjszaka villanypásztorral történik az őrzés. A legeltetési időszakban a fejés is a legelőn történik. Az állatállomány méretét illetően a két legnagyobb gazdaságba a cégek tulajdonát képező tejhűtő berendezést szerelt be az a tejfelvásárló cég, amellyel a gazdaságoknak szerződése van.

Juhos gazdaság • Extenzív juhtartással egy gazda foglalkozik, ő egyben a falu juhásza is. Saját tulajdonában kb. 1000 juh van, ezek mellett a falu lakóinak kb. 250 db juhát is ő őrzi. A gyapjút és a bárányokat egy felvásárló cégnek adja el, aki a szállítást is biztosítja, a juhtejet szintén helyből adja el egy nagykereskedőnek. Helyben csak a falu juhtartó lakóinak járó, juhok száma alapján meghatározott mennyiségű sajtot és ordát készítenek, eladással nem foglalkoznak. A helyi közbirtokosságtól bérelt legelők mellett a szomszédos településen működő közbirtokosságtól is bérel nagy kiterjedésű legelőket (kb. 80 ha). Évente két állandó külső munkaerőt alkalmaz, nyaranta, amikor a falu juhainak is ő viseli gondját, öt személyt.

Méhészetre specializálódott gazdaság • Nagyobb méretű méhészettel egy fiatal férfi rendelkezik. A méhészkedést nagybátyjától tanulta, emellett egy három hónapos méhészeti tanfolyamon vett részt, amelyet a szomszédos falvakban szerveztek. Jelenleg 41 méhcsaládja van. Jelentősebb befektetést eszközölve megvásárolt egy kaptárok szállítására speciálisan átalakított teherautót. Mivel méhészét jelenleg is bővíti, eladásra egyelőre keveset termel. Legfőbb jövedelme egyelőre alkalmazotti státusából származik (állatgondozó a német vállalkozó „hobbigazdaságában”). A méhészetéből származó jövedelme a méz eladásából származik. Emellett megnyert egy fiatal gazdának szóló pályázatot, amelynek keretében öt évig évi 1500 eurót fordíthat méhészetének fejlesztésére, bővítésére. Termelői engedéllyel rendelkezik. A méhészeti mérete és a befektetés mértéke egy-két éven belül jelentős jövedelem elérését vetíti előre a méz eladásából, valamint a további állami támogatásokból.

Az agrártevékenységben elsősorban házi élelmiszer-termeléssel résztvevő csoportok

Kisgazdaságok • E csoportba a házak körüli kertekben kialakított zöldségeseken, néhány baromfi tartásán, pár gyümölcsfán, szőlőlugason stb. túlmutató mezőgazdasági aktivitást végző háztartások tartoznak. Ide soroltam az 1–2 tehenet/lovat, legfeljebb tíz juhot tartó gazdaságot vagy a néhány kaptár méhet gondozó gazdaságokat, valamint a szőlőtermesztéssel is foglalkozó gazdaságokat.

E mezőgazdasági tevékenység célja elsősorban a család élelmezési költségeinek a leszorítása, de nem zárja ki a terményfölösleg (például kukorica, szőlő) vagy állat (főként disznó, borjú, szárnyasok stb.) alkalmi értékesítését vagy mezőgazdasági

jellegű/azzal kapcsolatban lévő szolgáltatásnyújtást sem (lószekérrel történő fuvarozás vagy valamely mezőgazdasági munkafázis lóval történő elvégzése). E gazdaságok tagjai csak a legritkábban foglalkoznak főállásban a mezőgazdaságban, többségük nyugdíjas (főként az állattartó gazdaságok tagjai), néhányan a pékség és a gázvállalat alkalmazottai (például a szőlőtermesztéssel foglalkozó néhány gazda, mivel az állattartással ellentétben a szőlőtermesztéssel kapcsolatos munkálatok flexibilisebb időbeosztást tesznek lehetővé a gazda számára).

A faluban kb. 10-en foglalkoznak 1–2 tehén tartásával. A csupán egy–két tehenet tartó gazdaságokban háztartáson belül elhasználják a tejet, a fölösleget szomszédok vásárolják fel. 8–10 gazda foglalkozik tíz körüli vagy annál kevesebb juh tartásával. E gazdák többsége főként a háztartás élelmezése miatt (sajt, orda, bárányhús) tart állatot.

Mint a Kis-Küküllő völgyében, a szőlőtermesztésre alkalmas falvakban mindeütt (nagyjából a folyó középső és alsó folyása mentén fekvő területeken), a szocializmus idején telepített több mint 110 ha szőlősnek a 2000-es évek elejéig csupán 1%-a (1,5 ha) maradt meg a faluban. A többnyire direkt termő fajtákból álló lugásokon kívül jelentősebb, 10–73 ár közötti *szőlőse* (helyi kifejezés) 8–10 gazdának van. A szocializmus idején telepített nemes fajták 1,5 ha-os maradékán kívül ezek a szőlősök a gazdaságok viszonylag nagy kiterjedésű, akár fél hektáros területét teszik ki. A legalább fél hektár ültetvényrel rendelkező gazdák esetében felfedezhető a specializálódásra való törekvés, amely az új ültetvényekbe helyi szinten jelentősnek számító összegek investíciójából is kitűnik. A kisgazdaságok közül 2–3 család a közeljövőben a jelenleginél jelentősebb profitra számíthat, ők tulajdonképpen átmeneti csoportot képeznek a vegetálásra, önellátásra, költségleszorításra berendezkedő kisgazdaságok és a profitorientáltan gazdálkodók csoportja között.

A faluban 4–5 család méhészkedéssel is foglalkozik. Ez lényegében egy–két kaputárt, néhány méhcsaládot jelent. A mézet főként a háztartás élelmezésében használják fel, a fölösleget helyben értékesítik.

Ázagon 10–11 magyar gazda tart lovat. A ló tartással is foglalkozó cigányokhoz hasonlóan ők szintén nyújtanak fuvaros szolgáltatást a helybélieknek. A fuvarozással foglalkozó magyar gazdák a cigányoktól eltérően egyéb ló vontatta szerszámokkal is rendelkeznek, amelyekkel alkalmanként szintén szolgáltatást nyújtanak a faluban, például *pityókaásáskor* (helyi kifejezés) „sorkihúzást”, de a traktorral nehezebben megközelíthető, kis méretű parcellák fontosabb munkafázisait is lóval végzik el.

A háztartások többségében tartanak disznót, a tehénnel, lóval, néhány darab juhval stb. rendelkező gazdaságok mellett azokban a háztartásokban is, amelynek tagjai a gázvállalatnál vagy a pékségben dolgoznak. A disznó tartás költségcsökkentő stratégiát képez a családok éves élelmezésében. A tehéntartással foglalkozó gazdaságokban, a mezőgazdasági termelésnek a családok foglalkozásában játszott nagyobb fontossága miatt általában a családi élelmezés-ellátáson túlmutató számban is tartanak disznókat. A gazdaságban felhasznált disznóhús nemcsak a családi élelmezésében, hanem az időnként felfogadott külső munkaerő (napszamosok) ét-

keztetése miatt is fontos költségkímélő stratégia. Költséghatékonysága mellett az évente alkalmanként eladott kb. 2–7 disznó a gazdaság évi jövedelemszerkezetében sem elhanyagolható tételt jelent.

Kertgazdaságok • A kertgazdaságok csoportjába a házak körüli kiterjedtebb kertekben legfennebb zöldségtermesztéssel foglalkozó háztartásokat soroltam. E háztartásokban nem foglalkoznak nagyállattartással, csak néhány szárnyas, nyúl stb. fordul elő, de a disznótartásról már lemondtak. Évente általában egy disznót azonban vásárolnak levágásra. A zöldségtermesztésnek és szárnyastartásnak e háztartások esetében is költségkímélő szerepe van. A kertekben lévő gyümölcsfák, vagy a házra felfuttatott szőlőlugas esetleg további néhány tíz tőke a háztartások gyümölcessel való ellátása mellett a házi pálinka és bor készítésében játszik szerepet. Utóbbiak (az élelmiszer-előállításal ellentétben) legfőbb funkciója elsősorban nem a költségleszorítás (amely ezen alkoholos italok meg nem vásárlása révén keletkezik), hanem a rituális alkalmakon felszolgált „saját készítésű ital” presztízsteremtő funkciója. E háztartásokban értelemszerűen földműveléssel sem foglalkoznak, többségük egy hektár alatti szántóföldet művel meg, legfennebb disznót és szárnyasokat tartanak. Hogyha a háztartás tulajdonában még van 1–2 ha körüli földterület, a területalapú földtámogatás megszerzése miatt legfennebb kaszáltatják, a kisebb területeket pedig parlagon hagyják. A jobb minőségű, nagy kiterjedésű földterületeiket a szomszédos település extenzív gazdálkodással foglalkozó gazdáinak adják bérbe.

Alkalmazottak • A gázkitermelő vállalat jelenléte már az 1990-es évek elején is meghatározta, hogy Ázogon a régió több településétől eltérően a mezőgazdasági jellegű tevékenységből megélni szándékozók száma mérsékelt volt. Kb. a 2000-es évek elejéig a gazdaságok szinte mindenikében megműveltek néhány hektár földet (általában 1-3 ha), egy-két disznót és tehenet a gazdaságok többségében tartottak.

Két-három éve, amióta az ázogi alkalmazottak száma a pékségben elérte a 45-50 személyt, a pékség alkalmazottai is lényegében már csak kukoricát vetnek a szántóföldeken, amelyet a néhány szárnyas, egy-két disznó tartására használnak fel.

Külföldi vendégmunkások • A faluban néhányan rendszeresen járnak magyarországi vendégmunkára. A rendszeres *vendégmunkázók* mellett a nyári szabadságolások idején a pékség és a gázvállalat alkalmazottai közül is elmennek néhányan vendégmunkára. Az alkalmasszerűen *vendégmunkázó* magyarok közül páran Németországba járnak. Ilyenkor egyhuzamban általában egy-két hónapot ülnek. Németországban a leggyakrabban szőlőültetvényeken, farmokon dolgoznak. A háztartásba ily módon évente becsatornázott egy-háromezer euró jelentős pluszjövedelmet képez. A németországi vendégmunkának új technológiák és mentalitások eltanulása szempontjából is jelentősége van. A cigányok migrációs mintái némileg különböznek a magyarok által követettől. A cigányok közül a legtöbben Szlovéni-

ába járnak főként mezőgazdasági szezonmunkára. Az ország uniós csatlakozását követően többen közülük életvitelszerűen foglalkoznak külföldi vendégmunkával. Többségük a helyi cigány közösségből kitermelődött munkaközvetítők segítségével jut munkához, akik szervezik a kiutazáshoz szükséges bürokráciát, a vendégmunkások szállítását, kapcsolatot tartanak a külföldi munkaadókkal is.

Nyugdíjasok • A helyi társadalom legnépesebb csoportját képezik. A kisgazdaságokként, valamint kertgazdaságokként leírt gazdaságok legnagyobb részét ők alkotják. A kisgazdaságot fenntartó nyugdíjasok a nyugdíjat, valamint a föld és az állatok után járó támogatást a gazdálkodás költségeinek finanszírozására fordítják. Átlagban 1–3 ha saját tulajdonban lévő szántót művelnek meg, a gazdasági munkafázisok nagy részét főként a szomszédos, traktorokkal, mezőgazdasági gépekkel jól felszerelt falu gazdáitól rendelik meg. A mezőgazdasági munkavégzés célja az önellátásra törekvő házi élelmiszertermelés. A minimális főleg egy részét (legfőképpen tejet, disznót, időnként terményt) eladják vagy városban élő gyermekeiknek ajándékozzák. A csupán kertgazdaságot fenntartó nyugdíjasok általában e csoport legelőregedettebb tagjait jelentik, akik erejük fogyásával gazdaságukat leépítették.

Ingázók és helyi kulturális elit • E csoportba egy kocsmá- és bolttulajdonost, néhány a falun kívüli munkahellyel rendelkező személyt (akik közül két személy a szomszédos községközpont adminisztrációjában, egy személy az ott működő pékségben dolgozik, egy tanárnő egy közeli városba ingázik), valamint két kőműves csoport tagjait soroltam, akik mezőgazdasági érintettsége a kulturális elit tagjaihoz hasonlóan szintén minimális. A néhány személyből álló helyi kulturális elit egy részének (papok, tanárok) mezőgazdasági érintettsége szintén nem haladja meg a kertgazdaságok ismerveit meghaladó aktivitást.

Napszámosok • E csoport tagjait túlnyomórészt a cigány családok tagjai alkotják. A magyaroktól eltérően a cigány családok többsége nem rendelkezik földdel. Mivel többségük a rendszerváltást követően került a településre, a földosztásból teljesen kimaradtak. Mivel a cigány háztartások nagy részének nincsen földje (még ház körüli kertje sem), e gazdaságok egy része önálló gazdálkodással és önálló élelmiszertermeléssel sem foglalkozik. A csupán kertgazdaságot működtető többi családtól eltérően, amelyek agártevékenységük lecsökkentése a munkahelyről vagy önálló vállalkozásból származó stabil jövedelemforrás következtében jobb gazdasági helyzetbe került csoportot képez, e cigány háztartások nagy része a falusi mélyszegénységet testesíti meg.¹⁷

17 Az ázogi cigányság gazdasági stratégiáit, a gazdasági stratégiák szerinti rétegződésének alaposabb bemutatását egy másik tanulmány keretében szándékozom elvégezni.

Önállóan nem gazdálkodó és házi élelmiszer-termelést nem folytató csoportok

Szolgák • A szolgaság intézményének lényege, hogy a gazda hosszú távú munkakapcsolatot létesít általában szegény paraszti családokból, periférikus, főként rossz gazdasági helyzetben lévő településekről származó, más önálló megélhetéshez kevés eséllyel rendelkező, a férfikor küszöbén, vagy azt alig meghaladó státusban lévő mezőgazdasági munkásokkal vagy azok családjával. E fiatal fiúk esetében hiányzik a hathatós anyagi támogatás a család részéről. A vizsgált településen a rendszerváltást követően megalapozott több nagyobb gazdaságban is alkalmaztak szolgákat.

Speciális helyzetű gazdaságok

A német vállalkozó „hobbigazdasága” • Az 1990-es évek elején egy Németországban élő, de évek óta az év jelentős részében a településen tartózkodó német vállalkozó több házat és földet is felvásárolt a faluban. A házak egy részét lebontatta, helyükre egy impozáns lakóházat emelt, valamint korszerű istállót, egyéb gazdasági épületeket. Ezt követően egy farmot létesített 30 tehénnel, jelentős számú disznóval és néhány lóval. A farmot mezőgazdasági gépekkel szerelte fel: 3 nagy teljesítményű traktorral, kombájnnal, további gépekkel. A farm működését egy farmvezető felügyelte, aki 2–3 ember munkáját szervezte. A tehéntejet emberei a faluban adták el. Mára gazdaságának nagy részét leépítette, hobbigazdasággá szervezte át. Jelenleg 4 tehenet, 9 disznót és 4 lovat tart, utóbbiakon szabadidejében a falu határában szokott lovagolni. A terepmunka során a figyelmét a faluturizmus lehetőségeire fordította.

Mezőgazdasági vállalkozás-kísérletek • Egy fiatal vállalkozó, apjához hasonlóan (a megszokott minta szerint) a gázvállalat alkalmazottja, halászatot/rekreációs központot létesített a falu határában. A halászat mellett a halastó rekreációs szolgáltatások színhelyeként is működik (például egzotikus madárpark, kisállattenyésztés). A vállalkozás ugyanakkor kvázi mezőgazdasági kísérletek irányába is elágazik: mogyorótelepítéssel és szarvasgomba-tenyésztéssel kísérletezik. Egy másik ágogi fiatal *gázos* 1 hektár diófát telepített. Egy szomszédos településen élő fiatal román vállalkozó földet vásárolt a falu határában, amelyekben homoktövis termeszt, a földek közelében pedig hétvégi házat épített fel. E vállalkozás-irányokban a farmok Brian W. Ilbery által leírt „nem tradicionális vállalkozások”¹⁸ diverzifikációs stratégiáinak ismérvei ismerhetők fel (Ilbery 1991: 208).

Malom • A településen egy malom működik, amely a szocializmus idején szövetkezeti keretben működött. A rendszerváltást követően a Polgármesteri Hivatal tu-

¹⁸ A kifejezés is tőle – P. L.

lajdonába került, amely nem privatizálta, hanem a malmot vezető molnárnak adta ki bérbe hosszú távra. Ugyanez a molnár a községközpontban egy nagy kapacitású malmot, valamint pékséget épített. E két malom a térségben fekvő falvak számára meghatározó jelentőséggel rendelkezik.

Disznóhizlalda és építkezési vállalkozás • Egy szomszédos településen élő, ázogi származású fiatal vállalkozó építkezési céget működtet, amelyben ázogiak, valamint a szomszédos településről származók egyaránt dolgoznak. A vállalkozó Ázagon korszerű disznófarmot is létesített, amely hőszigetelt ablakokkal, automata etető- és tisztítórendszerrel van ellátva. A farmot egy ázogi alkalmazott gondozza. A vállalkozó földeket vásárolt, emellett sok földet is bérbevett az ázogi határban. Traktorral és mezőgazdasági gépekkel is rendelkezik.

Összegzés

Mint általában az erdélyi falvakban, a rendszerváltást követő néhány évben¹⁹ a kutatott település lakói a megélhetési stratégiák hosszú távú perspektívába helyezett építésében a mezőgazdasági tevékenységnek nagy szerepet szántak. Az 1990-es évek közepéig a szocializmus kori ipari vállalatok felszámolásával munkahelyüket elveszítőik számára a foglalkoztatottság nélkülség áthidalásának egyetlen lehetőségét a mezőgazdaságban való tevékenykedés jelentette. A romániai poszt-szocialista reprivatizáció szokásos mintájától eltérően (az állami tulajdonú gazdasági termelőegységek felszámolása, javaik szétesztása/széthordása a falusiak között), a pékség privatizálását követően egy gazdaságilag rendkívül sikeres vállalkozás jött létre a településen. A sikeres vállalkozás a magyar közösség számára korlátlan munkahely-lehetőséget teremtett. Ennek következtében az 1990-es évek közepén a régióban lévő sok más, azonos jellemzővel rendelkező, kilátástalannak tűnő gazdasági perspektívától eltérő településtől eltérően a vizsgált település egy sikeresebb fejlődési pályára állt. A mezőgazdaságban való érintettséget illetően ennek legjelentősebb következménye, hogy a korábban legfőbb megélhetési forrásnak számító mezőgazdasági termelés fontossága jelentős mértékben lecsökkent. A mezőgazdasági tevékenység jelentőségének csökkenéséhez a település határában a szocializmus óta töretlenül folyó gázkitermelés is hozzájárult, amely egy viszonylag népes csoport számára a szocializmus óta privilegizált munkahely-lehetőséget jelent. Ennek eredményeként egyre több család jövedelméből tűnik el a mezőgazdasági tevékenységből származó bevétel, ellentétben az erdélyi falvak többségétől, ahol a pluriaktivitás (főként a városi munkahelyről származó jövedelem valamint mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelem kombinációja) domináns gazdasági stratégiának

¹⁹ A rendszerváltás utáni agrárátalakulásról, a mezőgazdaság szerepéről a családok megélhetésében az 1990-es években és a 2000-es évek elején lásd például: Borsos–György 1999; Oláh 2004a, 2004b, 2004c; Kiss 2005, 2007; Gagyí 1995; Peti 2004; Szabó 2002.

számít.²⁰ Az agráriumból származó jövedelmek csökkenése (és a háztartások jelentős többségéből teljes eltűnése) ellenére a saját részre történő élelmiszer-előállítás szinte minden háztartásban zajlik. A házak körül lévő tágas kerteket szinte kivétel nélkül mindenki megdolgozza a konyhai zöldségek, krumpli, egy-két hízó neveléséhez kéznél lévő lucerna termesztése stb. céljából. A háztartások többsége a határon (többnyire a legjobb minőségű réti) lévő földjei közül is művelés alatt tart néhány tíz ár vagy hektár körüli földet, amelyen elsősorban kukoricát termelnek a családok élelmezésében fontos szerepet játszó disznó- és háziszárnyas-tartás miatt.

Úgy tűnik, hogy az ország EU-csatlakozását megelőzően dominánsnak számító, tradicionális keretekben szerveződő önellátó kisüzemi gazdálkodást (lásd ehhez: Oláh 2004a: 30) a mezőgazdasági tevékenység leépítésével, limitálásával járó, a termelést a kertgazdaságok keretei közé szűkítő házi élelmiszertermelés váltja fel. A településen az önellátó gazdálkodásmód ismervei szerint zajló gazdálkodást főként az előregedett, még aktív, bár rövidtávon várhatóan gazdaságukat leépítő nyugdíjas családok egy része folytatja. A településen kiterjedtebb gazdálkodással foglalkozó profitorientált gazdaságok esetében az önellátó gazdálkodásmód több ismerve is megfigyelhető, például kockázatkerülés, a javak és a pénz tartalékolása stb. (lásd Oláh 2004a: 30). E típus esetében az Oláh Sándor által leírt „árutermelő gazdálkodási mód”²¹ ismervei, a gazdálkodók mentalitásában a tradicionális alapokra helyezett gazdálkodást meghaladó elemek megjelenése is felismerhető: specializálódás, fejlesztésre való törekvés a profit egy részének visszaforgatásával, profitorientált termelés (lásd Oláh 2004a: 31–32). A Kis-Küküllő menti települések esetében a mezőgazdaság jelentőségét illetően a megélhetési stratégiákban hasonló tendenciák érvényesülnek: az önellátó gazdálkodás visszaszorulása, a mezőgazdasági jellegű tevékenységek a házi élelmiszertermelésre való limitálódása, a fiatalabb, aktív munkaerő főként falun kívüli, városi munkahelyek fele való orientálódása személyautóval történő ingázás révén. Ázog speciális helyzete, a mezőgazdaságon kívüli munkahelyteremtő gázvállalat és pékség tehát tulajdonképpen e folyamatokat felgyorsította, mintsem új pályára terelte. A házi élelmiszer-termelésben a költséghatékonyság, valamint a saját készítésű ital hagyományos presztízfunkciói mellett a „megszokott ízek” őrzésének az igénye, valamint a saját készítésű élelmiszernek tulajdonított egészség-képzetek is szerepet játszanak.

20 Erre vonatkozóan lásd például Csák László és Kiss Dénes Hargita megyei kvantitatív méréseit (Csák–Kiss 2013).

21 A szerző e gazdálkodásmód három altípusát különböztette meg: *árutermelő – gazdaságfejlesztő, árutermelő – beruházó, valamint árutermelő – önfenntartó* (Oláh 2004a: 31–32).

Szakirodalom

Alber, Jens – Kohler, Ulrich

2008 Informal food production in the Enlarged European Union. *Social Indicators Research* 89. 113–127.

Borsos Endre – György István

1999 Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In: Borsos Endre – Csíste András – Letenyey László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó, Budapest, 51–90.

Creed, Gerald W.

1995 Agriculture and the Domestication of Industry in Rural Bulgaria. *American Ethnologist* 22. (3) 528–548.

Csák László – Kiss Dénes

2013 *A mezőgazdasági tevékenység és a területhasználat dinamikája Harghita megyében*. Kézirat. (Elérhetőség: <http://ruralstudies.ro/hirek.html>)

Csata Zsombor

2006 A vállalkozói potenciál és területi eltéréseinek társadalmi magyarázatai Erdély rurális térségeiben. *Korunk* XVII. (6) 4–16.

Gagy József

1995 „Földhöz kötött” mentalitás. In: Túros Endre (szerk.): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 214–222.

Ilbery, Brian W.

1991 Farm Diversification as an Adjustment Strategy on the Urban Fringe of the West Midlands. *Journal of Rural Studies* 7. (3) 207–218.

Jehlička, Petr – Kostelecký, Tomáš – Smith, Joe

2008 Food self-provisioning in Czechia: beyond coping strategy of the poor: a response to Alber and Kohler's Informal Food Production in the Enlarged European Union' (2008). *Social Indicators Research* 111. (1) 219–234. [1–39.]

Kiss Dénes

2005 Erdélyi falvak a 21. században. *Magyar Kisebbség*. (3–4) 60–77.

2007 *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban. Faluszociológiai vázlatok*. Presa Universitară Clujeană – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.

Kovács Imre

2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), h.n.

Oláh Sándor

- 2004a Gazdálkodásmód és életvitel. In: Uő: *Falusi láttelepek*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 25–32.
- 2004b A munkamegosztás és integráció szintjei. In: Uő: *Falusi láttelepek*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 33–84.
- 2004/c A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In: Uő: *Falusi láttelepek*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 128–138.

Peti Lehel

- 2004 Tejpénz a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis-Küküllő menti agrártelepülésen. In: Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fialat kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 184–212.
- 2014a Megélhetési stratégiák egy Kis-Küküllő menti településen. In: Kothencz Kelenen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárbth János tiszteletére írott tanulmányok*. Türr István Múzeum, Baja, 374–388.
- 2014b *Strategii de zubzistență într-o localitate de lângă Târnava Mică. / Subsistence strategies in a settlement situated along the Kis-Küküllő (Târnava Mică) river.* (Studii de atelier / Working Papers in Romanian Minority Studies, 57.) Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj,
- 2014c A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen. *Magyar Kisebbség XIX.* (3–4 / 73–74) 32–75.
- 2019 A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 85–120.

Szabó Á. Töhötöm

- 2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. (Kriza Könyvek, 11.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Sebastian, Alexandru Pui

- 2010 *Balavásár. Földrajzi leírás*. Veritas Kiadó, Marosvásárhely.

Smith, Joe – Jehlička, Petr

- 2013 Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies*. 148–157.

Veress Enikő

- 1999 De / Re-țărănizare în România după 1989. *Sociologie Românească III*. 79–89.

Strategii de subzistență într-o localitate de lângă Târnava Mică

Studiul urmărește prezentarea strategiilor economice dintr-o localitate, în care angajarea în întreprinderi de stat bazate pe resurse naturale specifice (extracția de gaze naturale), respectiv evoluția unui antreprenariat independent a transformat în mod esențial strategiile de subzistență bazate pe agricultură, rezultând totodată și schimbări majore în modul de trai al localnicilor. Localitatea cercetată reprezintă un model contrar satelor „re-țăranizate” de după schimbările din 1989, descrise de literatura de specialitate din Transilvania. Lucrarea analizează atitudinile economice, schimbările survenite în strategiile de subzistență observate în localitatea de lângă Târnava Mică, încercând să schițeze și o stratificare a societății rurale conform strategiilor economice utilizate.

Subsistence Strategies in a Settlement Situated along the Kis-Küküllő (Târnava Mică) River

The study attempts to present the economic strategies of a settlement, in which employment in state companies built upon a specific environmental resource (natural gas extraction) as well as the success of an independent enterprise has significantly transformed the livelihood strategies based on agriculture, resulting in a change in lifestyle as well. The studied settlement represents the opposite model of the villages re-peasantised after the regime change, described in the Transylvanian scholarly literature. The study analyses the economic behaviour modes, as well as the changes in the livelihood strategies observed in a settlement along the Kis-Küküllő (Târnava Mică) River, aiming to present the stratification of the rural society based on economic strategies.

Szabó Á. Töhötöm – Markó Bálint – Hartel Tibor

Táj, tájhasználat és mezőgazdaság: a mezőgazdasági termelés átalakulásának tényezői egy erdélyi rurális térségben¹

Bevezető: rurális térségek, mezőgazdaság és szerkezetváltás

A rurális térségeknek időről időre olyan mélyreható változásokkal kell megküzdeniük, amelyek nagy kihívások elé állítják az ott lakókat. Történések és etnográfusok egyetértenek abban, hogy a parasztság átalakulásának legnagyobb hatású folyamatai valamilyen módon kívülről gyakoroltak nyomást az egyes közösségekre. Elég, ha a jobbágyfelszabadítás hosszan elnyúló folyamataira gondolunk – hisz ide tartozik a 18. század parasztvédelmi politikája, az úrbérrendezés sikeres vagy kevésbé sikeres formái –, de a 19. századi modernizáció rendkívül összetett folyamatai a vagyoni tagolódással és a társadalmi egységesüléssel, a folyószabályozások, az út- és vasútépítések, a mezőgazdaság gépesítésének a megindulása is mind ide tartozik (Egyed 1981). De szintén ide tartozik a kollektivizálás, majd a néhány évtizedre rá bekövetkezett föld-visszaszolgáltatás is.

Kétségtelen, hogy ezeken a folyamatokon belül a föld társadalmi eloszlásának, jelentőségének a változása rendkívül nagy szerepet játszott (Szabó 2017). Mint ahogy jelentős szerepet játszott a mezőgazdaságnak a parasztság életében betöltött szerepe is, illetve ennek változása, és ezzel együtt a mezőgazdaság gépesített-ségének a változása. Az új és új politikai, gazdasági és technikai rezsimok a rurális térségeket folyamatosan nagy kihívások elé állították. Ezeknek a kihívásoknak a sora ugyanakkor még nem zárult le: az EU-s csatlakozás (Fox 2011), valamint a mezőgazdaság globális trendjeinek az átalakulása (Ploeg 2008) olyan új kihívásokat jelent, amelyekre az erdélyi, tradicionális mintákat egyféle párhuzamos különide-

1 A kutatást és a tanulmány megírását a *Tájhasználat és természetkép: gazdasági gyakorlat és ökológiai tudás a hagyomány és a modernitás határán* című Domus csoportos pályázat (4815/13/2015/HTMT) tette lehetővé. A kutatócsoport tagjai: Hartel Tibor, Markó Bálint és Szabó Á. Töhötöm. Az adatok felvételében részt vett Nagy Ákos és Horváth Beatrix. Az interjúkat Vas Réka jegyezte le. Segítségüket itt is köszönjük!

A tanulmány korábbi megjelenési helye: Szabó–Markó–Hartel 2017. Az eredeti megjelenési helyen a háztartásfelmérés táblázatait és fókuszcsoportos interjúk átiratait is közöljük.

jűségként (Bausinger 1989) fenntartó mezőgazdaságnak is válaszolnia kell. Ezen belül pedig nagy kihívások érik azt az önfenntartó mintákat is ismerő paraszti gazdálkodást, amely egyaránt illeszkedett egy ökológiai, egy társadalmi és egy gazdasági rendszerbe. Az EU-s csatlakozás utáni új rezsimek ennek az illeszkedésnek az érvényességét kérdőjelezzik meg.

A fentebbiekből kiindulva talán nem túlzás azt állítani, hogy a természet–ember kapcsolat az utóbbi időkben radikálisan megváltozott, és hogy a kihívások nyomán ennek a kapcsolatnak sok eleme gyökeres átalakuláson megy keresztül vagy fog keresztül menni. Egy ilyen, változás alatt és előtt álló elem a hagyományos tájhasználat és gazdálkodási formák, minek során megkérdőjeleződnek a hagyományos ökológiai tudások, illetve szerepük megváltozik. Ha nem lenne bizonyos szempontból szomorú a hagyományos tudások és technikák háttérbe szorulása, akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társadalomtudós és az ökológus számára igen izgalmas időket élünk, amikor a tájhasználat és az ahhoz kapcsolódó tudás, az állattartás és az ahhoz kapcsolódó tudás változik meg, régi technikák tűnnek el és újak épülnek be.

Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy Európának ebben a térségében még mindig fellelhetők azok a tudások, gyakorlatok és tájhasználati formák, amelyek a mezőgazdasági szerkezetváltás hatására Nyugat-Európából szinte teljes mértékben eltűntek. S noha Erdélyben készültek erre fókuszáló kutatások, ezek jobbára Dél-Erdélyre, a valamikor szászok által (is) lakott térségekre (Hanspach et. al. 2014), Gyimesre és Kalotaszegre (Babai–Molnár–Molnár 2014, Molnár–Molnár szerk. 2015), illetve Máramarosra szorítkoztak (Ivaşcu–Öllerer–Rákossy 2016, Iuga 2016), miközben a Dél-Erdélyben és a többi felsorolt tájegységen található mozaikos tájszerkezettel, sajátos tudásokkal Erdély-szerte máshol is találkozni lehet.

Kutatásunkat ezen az alapvetésen építettük fel. Egyrészt tehát fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Erdélyben, illetve egyes régióiban mind a mai napig olyan egyedi kulturális értékeket és biodiverzitást megőrző gazdálkodási gyakorlat és tájszerkezet maradt fenn, amelynek a kutatása és dokumentálása a gyorsan változó gazdasági körülmények között egyre sürgetőbbé válik. A kutatás tehát, a téma interdiszciplinaritásában rejlő vonzerőn túl – amelyről a következőkben még szót ejtünk –, a Szilágyságra fókuszál, amelyet az eddigi kutatások jobbára elkerültek.

A kutatott terület a Szilágynagyfalutól Leccsmérig lenyúló löszös dombhát és ennek környéke, vagyis Búrgezd, Szilágynagyfalu, Zovány, Ipp és Leccsmér falvak és azoknak a határa. Ez a terület a hegyvidék és az alföld, a hagyományos és a modernizált területek találkozásánál fekszik, ahol egy időben lehet megtalálni a még hagyományosan gazdálkodó háztartásokat és a modern, gépesített mezőgazdasági üzemeket, ugyanakkor az ipari tevékenységek hatása is már jelentősnek mondható. Mindezek mellett a térséget románok, magyarok és romák is lakják, tehát a kutatás erre vonatkozóan is releváns kérdéseket tud feltenni.

A kutatásban célul tűztük ki, hogy a néprajz és kulturális antropológia és az ökológia megközelítéseit ötvözve egy még mindig nagyfokú biodiverzitással rendelkező, de gyorsan változó térségben, Szilágynagyfaluban és környékén vizsgáljuk meg a természet és a kultúra kölcsönhatását, a helyi embereknek a természeti környe-

zetükkel való kapcsolatát és ennek változását. A fenti célból fakadóan a kutatásnak értelemszerűen része volt, hogy a fenntarthatóságot és a hasznosíthatóságot is szem előtt tartó eredményeket érjen el, és egyrészt illeszkedjen a téma tudományos kutatásának eddigi hazai és nemzetközi eredményeibe, másrészt a helyi modellkeresésben és a reziliens minták kialakításában is irányadó lehessen. A kutatás ezen belül két, a helyi természeti és kulturális értékek és örökség szempontjából – az eddigi kutatások alapján – kiemelkedőnek bizonyult tájhasználati formán és gazdálkodási gyakorlaton keresztül közelítette meg a tárgyat: az egyik a fás legelők, a másik a helyiek identitása szempontjából is fontos szőlőtermesztés és borkészítés területe.

A kutatás célkitűzése volt továbbá, hogy a fenti kérdéseket olyan komplex módszerek segítségével közelítse meg, amelyek ugyan főként a humán- vagy a társadalomtudományokban számítanak bevettnek, de ma már az ökológia is egyre többet használ. A kutatásban kérdőíves módszert és interjúzást egyaránt használtunk, illetve ezeket kiegészítettük fókuszcsoportos beszélgetésekkel, hogy a generációs, foglalkozásbeli – és feltételezhetően az etnikai vagy vallási – különbségek minél kiemertőbben elemezhetők és a nemzetközi szakirodalommal összevethetők legyenek. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a természettel szembeni viszonyulások eltérhetnek a foglalkozás, képzettség, kor függvényében, illetve hogy ezeknek a viszonyulásoknak alapvető érzelmi töltetei is vannak, éppen ezért a projektben olyan módszereket is használunk, amelyeken keresztül a fenti kérdések megválaszolhatók.

A tanulmány, a módszertani és a terepmunkát bemutató fejezetet követően négy nagy egységre tagolódik. Az elsőben a kutatott területet mutatjuk be, ezen belül kitérünk a fás legelők, illetve a szőlőművelés és borkultúra kérdésére. A második részben a természet és az emberi kultúra változó viszonyaira, a natúra és a kultúra közötti képlékeny határ problémájára kérdezzük rá. A harmadik és a negyedik részben pedig, és mintegy a két előző rész szintéziseként, a mezőgazdaság modernizációjának és az eszközváltásoknak a kérdését járjuk körül, illetve a szocializmus és a poszt szocializmus kontextusában a táj- és földhasználat új rezsimeinek a problémáját emeljük be az elemzésbe.

Módszertan és terepmunka

A 2014 és 2017 között zajlott kutatásban arra törekedtünk, hogy olyan komplex módszerekkel dolgozzunk, amelyek a lehető legtöbb adat összegyűjtését teszik lehetővé, ugyanakkor a kérdés minél több oldalát megvilágítják. Így tehát adottságként kezeltük, hogy egyrészt mennyiségi, másrészt pedig minőségi adatokra is szükségünk lesz. A kutatásnak már a tervezési fázisában ennek a fényében vázoltuk az elképzeléseinket, és egy olyan hármas kutatási módszer-együttest dolgoztunk ki, amely magában foglalt kérdőívezést, a fókuszcsoportos interjúkat és az interjúkat is.

1. A kérdőívezés során a kérdezőbiztosok a kutatás első fázisában megállapított ütemterv szerint kiválasztott háztartásokat járták végig, és töltötték ki velük a kérdőívet, háztartásonként egyet. A kérdőívet úgy állítottuk össze, hogy az ada-

tai alapján egyrésztől elemezhetőek legyenek a generációs, foglalkozásbeli, gazdasági különbségek, illetve képet kapjunk a családi helyzetekről, a földbirtoklásról, földbirtokszerkezetről, a földhasználat dinamikájáról, az állattartásról és annak változásáról, a gazdasági gyakorlatokról (több lábon állás, első és második gazdaság viszonya, munkamigráció stb.), az eszközellátottságról és végül arról, hogy miként gondolkodnak a megkérdezettek a környezetükről, az épp zajló változásokról. A kérdőívet két nyelven, magyarul és románul készítettük el, a válaszadókat minden esetben megkérdeztük, hogy milyen nyelven szeretnék válaszolni a kérdésekre. A kérdőívet 110 háztartásban sikerült kitölteni Szilágynagyfalu községben. Ezek között értelemszerűen van magyar, román és roma háztartás is, pontosabban 84 magyar, 11 román és 15 roma háztartás.² A nyelvválasztás fontossága a roma háztartások esetén volt megfigyelhető. Előzetesen annyi megjegyzést teszünk, hogy földbirtoklásban és eszközellátottságban nincs különbség a magyar és a román háztartások között (a roma háztartások különbözőségét értelemszerű okok magyarázzák), illetve értékpreferenciákban nincs különbség az egyes etnikai csoportok között (és ahol van, azt külön magyarázzuk).

2. A fókuszcsoporthoz során különböző gazdasági, társadalmi és kulturális tőkével rendelkező helyieket – például vállalkozókat, értelmiségieket, gazdákat – kérdeztünk meg a kutatás fő kérdéseiről, és így láthatóvá vált, hogy az egyes tevékenységektől függően az értékpreferenciák hogyan változnak a táj kulturális és a biodiverzitás értékeire vonatkozóan. Fontos kérdés volt, hogy kik a véleményformálók, kik azok, akik a helyi irányvonalakat megszabják, hogy például a lelkészek mennyiben befolyásolják a helyiek viszonyulását a vizsgált jelenségekhez, vagy a vállalkozói látásmód mennyiben jelenik meg egy ilyen beszélgetés során. Fókuszcsoporthozos interjú készült Szilágynagyfaluban és Lecsméren. Érdekes volt látni az egyes települések közti különbségeket: Lecsmér, a főúttól félreeső, de a szocializmus idején elkezdett kőolajkitermelés révén erőteljesen iparosodott település, amely azonban ma leszakadóban van, és a térség központjának számító Szilágynagyfalu között például markáns különbségek vannak.

A fókuszcsoporthozos interjúk során elsősorban arra törekedtünk, hogy véleménynyilvánításra készítsük az embereket, ezért olyan mezőgazdasági szerkezetváltozásra vonatkozó kérdéseket tettünk fel, amelyekről az előzetes beszélgetések, korábbi interjúk alapján tudtuk, hogy a helyieket foglalkoztatják. Így rákérdeztünk a mezőgazdasági kistermelés hanyatlására, illetve a szerkezetváltozásra, a hagyományos és a modern gazdálkodás viszonyára, az eszközváltás jelenleg is zajló folyamatára, a szőlő és a bor szerepére és megítélésére, a vegyszerhasználatra. Végül fontos részét képezte a beszélgetéseknek egyfajta jövőprojekció, amelynek során a Leuphana University kutatócsoportja által kidolgozott módszert használtuk, és a rendelkezésünkre bocsátott képek kivetítésével jártuk körül a témát.³ Végül az utol-

2 Ez többé-kevésbé tükrözi a község etnikai viszonyait. Ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy a kutatásnak ezt a részét is folytatnunk kell.

3 Ehhez az általuk összeállított kényelvű forgatókönyvtervezési (*scenario planning*) füzet képanyagát is használtuk. A képekért Andra-Ioana Horcea Milcunak mondunk köszönetet. (Fischer et al. é.n.)

só fényképpel a fás legelők kérdését jártuk körül, felhívva a helyiek figyelmét erre a különleges természeti és kulturális értékre.

3. Az interjúk és informális beszélgetések szervesen egészítették ki a kérdőív-
zést és a fókuszcsoporthoz tartozó interjúkat. Az interjúk keretében a helyi csoportokból vá-
lasztottunk ki alanyokat, figyelve arra, hogy olyan szereplőkkel készüljenek interjúk,
akiknek a mindennapi tevékenysége feltételezi egyrészt az értékpreferenciák ala-
kulásának, másrészt a helyi gazdálkodási gyakorlatok, a natúra és a kultúra talál-
kozási pontjainak ismeretét. Ugyanakkor fontos volt az is, hogy az interjúk során a
kérdéseket élettörténeti keretbe ágyazva tegyünk fel, így a kérdések személyes vonat-
kozása is napvilágra került, valamint az emberi életekben bekövetkezett változások
is nyomon követhetőek voltak. A tanulmány összesen huszonegy, Bürgesden, Szilágy-
nagyfaluban, Zoványban, Ippen és Lecsmeéren vállalkozókkal, gazdálkodókkal, he-
lyi értelmiségiekkel, polgármesterekkel, erdészettel készített interjú vagy beszélgetés
anyagát használja, de támaszkodik arra a nyolc közösség meghallgatására is, amely-
ket a környék községközpontjaiban szerveztünk 2016 májusában-júniusában.

Falvak, fás legelők, szőlőhegyek: a terepről

Előzmények • Fontos azzal kezdenünk, hogy sem a tágabb Szilágyságról, sem a
kutatott régióról nem ismerünk nagyobb és rendszeres, néprajzi érdeklődésű mun-
kát. A Szilágysággal kapcsolatos jelentősebb néprajzi szakirodalom felsorolását
mindenképp Petri Mór munkájával kell kezdenünk (Petri 1901–1904). A 20. szá-
zadban született munkák közül kiemelkedik az erdélyi (és moldvai) tájegységek
kultúráját bemutató, ma már klasszikusnak számító, Kós–Szentimrei–Nagy-féle
munka (1974), amely azonban inkább Tövishátra fókuszált, hisz a kutatók itt vélték
„megtalálni az egész tágabb vidék magyar népművészetének egykori sajátosságait is
leginkább fenntartó tájat” (Kós 1974: 6). Nem sokkal e kiemelkedő és máig megke-
rülhetetlen kötet után jelent meg a szilágysági népzenét bemutató munka (Almási
1979). Szintén a Tövishátról született Virág Magdolna munkája, amelyben a teme-
téshez kapcsolódó szokásokat dolgozta fel (Virág 1994). A következő jelentősebb, de
már nem feltétlen csak néprajzi vonatkozású munka a szilágysági magyarság kultú-
ráját áttekintő összefoglalás (Szabó szerk. 1999). Már a 2000-es években jelent meg
Turai Tünde szilágyborzási öregek életét elemző munkája, amely tematikájában és
szemléletében is újító, illetve szorosabban is a vizsgált régióhoz kapcsolódik (Turai
2004). Végül a sort egy viszonylag friss, szintén a Tövishátra fókuszáló munkával
zárjuk, amelyben a szerzők csoportja egy kiválasztott tövisháti falucsoportot ele-
mez néprajzi, de hangsúlyosan antropológiai eszköztárat is használva (Biczó–Kotics
szerk. 2013).

Látható, hogy a felsorolt munkák nagy időbeli ugrásokkal születtek, illetve
az, hogy kifejezetten a szűkebb, a kutatási területet képező régiót, a Berettyó és a
Kraszna folyók felső folyását szem előtt tartó munka alig akad ezek között. A hely-
zetet csak némiképp javítja, hogy a *Száz magyar falu* könyvesháza sorozatban Szi-

lágynagyfaluról is jelent meg munka annak a Major Miklósnak a tollából, aki helyi tanárként egyébként is sokat tett a Szilágyság és a szűkebb régió népi kultúrájának ismertté tétele érdekében (Major 2002).

A vizsgált települések • A fentiekre azért is érdemes kitérni, mert a néprajzi szakirodalomban rögzült képet, miszerint a Szilágyság közvetítő szerepet töltött be az Alföld és Erdély között, a Berettyó mente igen jól példázza. Búrgezd, Szilágynagyfalu, Zovány, Ipp és Lecsmér, a vizsgált falvak is illeszkednek ebbe a képbe. A falvak nyitottak mind az Alföld, mind Erdély felé, legalábbis abban az értelemben, hogy az itt áthaladó utak e két nagyobb tájegységet kötik össze, így népi kultúrájában mindkettőnek az elemei felfedezhetőek. Való igaz, hogy épp e nyitottság miatt népi kultúráját nem sikerült olyan archaikus formájában megőriznie, mint ahogy ezt történt néhány tövisháti falu esetében. Ám pontosan a hagyományosságának és a modernizáció hatásainak a kettőssége teszi érdekessé ezt a régiót, illetve az, hogy egyes településeink (leginkább Szilágynagyfaluban) már-már kisvárosias kultúrával találkozunk mind tárgyi-építészeti, mind társadalmi-kulturális értelemben, más települések viszont több hagyományos elemet megőriztek. A kutatott terület ebben az értelemben is visszatükrözi a Szilágyság sok jellegzetességét.

A vizsgált falvak lakossága jobbra magyar, de jelentős román (vallásilag főként ortodox) és roma közösségeket is találunk a településeken. Mint már mondtuk, azért esett a választásunk a nagyobb régióból ezekre a településekre, mert annak a löszös dombságnak a közvetlen szomszédságában fekszenek, amely lehetővé tette a szőlészet-borászat kialakulását, illetve a löszös falakba vájt homokpincék használatát. Ugyanakkor jelentős különbségek is észlelhetők az egyes települések között: a legmodernizáltabb képet Szilágynagyfaluban kapjuk a látogató, de hasonlóan fejlett Ipp is. Búrgezd hagyományosabb település, Lecsmér pedig a hagyományosság és a szocialista modernizáció kettősségét hordozza sajátosan.

Szilágynagyfalu. Szilágynagyfalu a térség központja, vásártartó hely is egyben, illetve községközpont. Lakosainak a száma a 2011-es népszámlálás adatai szerint 3214, ebből magyar 2347. A községhez tartozik még Búrgezd falu (bemutatását lásd lentebb). A község etnikai adatai: 3600 lakos, ebből 442 román, 2494 magyar, 596 roma és 13 szlovák (nincs adat 49 esetben). Szilágynagyfaluban jelentős ipari tevékenység is folyik, ugyanis egy mérőműszereket gyártó üzem telephelye is a faluban található. Emellett egy országosan is ismert gombatermesztő gazdaság is működik a faluban. Ez több száz alkalmazottal dolgoztat, de mellette több kisebb cég is tevékenykedik a faluban. A környék egyik legnagyobb mezőgazdasága is a faluban él. Mindent összevetve Szilágynagyfalu a városiasodás jeleit mutató nagyközség, a térség más falvaihoz viszonyítva jelentősen modernizált – és ez például a fókuszcsoporthoz beszélgetésben is kiderült, hisz a résztvevők pozíciójukat ebből a modernizáló, haladó szemléletből fogalmazták újra, és innen mutattak rá arra, hogy a mezőgazdasági szerkezetváltás a faluban sokkal előrébb tart, mint például Lecsméren.

A falu identitásának – a helyi értelmiségiek tevékenységének is köszönhetően – nagyon fontos része a Bánffy család valamikori jelenléte a településen. A családnak három ága is a faluban élt, a falu különböző pontjain voltak udvarházaik. A legjelentősebb, a klasszicizáló barokk stílusában épült udvarház most is áll a falu központjában. Ennek az identitásnak fontos része továbbá az a helyiek által meggyőződéssel vallott nézet, miszerint Arany János, illetve a családja valójában Nagyfaluból költözött át Nagyszalontára, és hogy a Toldi helyszínei ténylegesen a faluhoz és a falu határához köthetők. Így évente nem csak Bánffy megemlékezést (sokszor a család leszármazottainak jelenlétében) szerveznek, hanem Arany János napokat is.

A falu mellett húzódó dombokon mind épített, mind földbe vájt pincéket is találunk. A helyi hagyomány szerint a szőlőművelésben kiemelkedő szerepe volt a Bánffy családnak. A későbbi telepítésű Újhegyen például a földbirtokos család kezdetű szőlőtermesztésbe. A faluból az 1750-es évekből is vannak adataink pincékre, a helyi hagyomány pedig úgy tartja, hogy a Hosszú pince/Fehér pince végighúzódik a Nagycsicsó hegy alatt (a korábban említett, kelet-nyugati irányban húzódó dombhátnak a délre néző része) és elér egészen a Bánffy család központi, legnagyobb kastélyáig.⁴ A régebbi pincék a délre néző Nagycsicsó hegyen találhatóak, de újabbakat építettek a Diós hegyén is.

A szőlőszüret multság jellegét a szakirodalom is hangsúlyozza (Major 1998), de érdemes kiemelni, hogy a szüretnek mind a mai napig ünnepi jellege van, és az egyes családok – főként, ha vendégeik is vannak – dalolásra, zenélésre is sort kerítenek szüret alkalmával: a szilágynagyfalusi Torkos-család, akiknek ezúton is köszönetet mondunk, 2015 őszén például egy hét fős, néprajzos-antropológusokból álló csapatot is vendégül látott és szinte magától értetődő volt, hogy a család fő a munka végeztével a harmonikáját is elővette.

Bürgezd. Szilágynagyfalu községhez tartozik, de lakosai nyomatékosítják, hogy a nagyfalusiakkal ellentétben felmenőik kismemesek voltak, és nem jobbágyok. Magyar falu, lakosainak a száma 386.

Bár a faluban nincsen nagyon sok pince, kétségtelen, hogy látványosságban az egész régió belül kiemelkednek az egyik dűlőút mellett, a Doma-hegy függőleges falába vájt pincék. Ezek tehát lyukpincék, a legtöbb esetben épített rész nélkül a bejáratnál (illetve csak minimális építménnyel, általában ajtóval a gádor előtt). Általában 6–7 méter hosszúak, és a szerszámokat, illetve a bort tárolják bennük. A helybeliek elmondása szerint a legrégebbi pincék a két világháború közötti időben készültek, azonban a bortárolásnak ennél a formájánál mindenképp figyelembe kell vennünk azt, hogy a nagyon laza szerkezetű talaj nem feltétlen teszi lehetővé az ilyen jellegű építmények hosszú távú fennmaradását. Noha a 19. század végi mező-

4 Keszeg Vilmos hangsúlyozza, hogy a természeti környezet a helyi hiedelemvilágban is tükröződik (Keszeg 2003). Úgy tűnik, a homokos, löszös, laza szerkezetű talaj mint természeti adottság sajátosan tükröződik a helyi folklórhagyományban, hiedelemvilágban: a hosszú, sokszor szővevényes, akár egyik faluból a másikba átvezető föld alatti (menekülő)útról szóló hiedelem többféle is megtalálható a Szilágyságban, és ennek sokszor épp a létező pincék adják az alapját.

gazdasági statisztikákban – ellentétben a többi ismertetett faluval – szőlőt sem a „beültetett”, sem a „parlag vagy kiirtott” kategóriában nem találunk (*A Magyar Korona...* 1897: 498 és 502), és a száz holdon felüli birtokosoknál sem jelenik meg erre vonatkozó adat (Rubinek 1911: 693), kétségtelen, hogy a szőlőtermesztés jelentős szerepet játszik a falu életében. Major Miklós sem ad meg további forrásokat, amikor azt írja: „egykor kiterjedt szőlőseit a 19. század végi filoxeravész tette tönkre, teljesen újjátelepíteni máig sem sikerült” (Major 1999a: 355).

A talaj tehát rendkívül laza szerkezetű, ezért a természeti hatások folyamatosan alakítják, és így az eső, a szél, a fagy meghatározó szerepet játszanak a löszös, homokos falak módosulásában. Az elhagyatott pincékből, a pincegádorok hátrahúzó-dásából, a bejárati építmények és a homokfal síkja közötti nem egyszer méteres résekéből, a beomlott pincék állapotából következtetni lehet arra, hogy itt a természet és az ember kapcsolatának dinamikájára látunk példát. A helyiek a beszakadó talaj miatt bekövetkezett halálesetről is beszámoltak, és találkoztunk olyannal, aki azt mondta, hogy ő nem szívesen időz ezekben a pincékben. Valóban, az aláboltozatlan pincék mennyezeti része folyamatosan omlik, ennek ellenére sok pincét a mai napig használnak és a pincéknél tartott nagy mulatságokról is mesélnek az emberek, ezzel újra aláhúzva a szilágysági emberek nótázós kedve és a bornyerés közötti, a szakirodalomban is feltételezett kapcsolatot.

Szilágyzóvány. Ipp községhez tartozik. Lakosainak a száma 962, többségben magyarok által lakott település. Ipp község demográfiai adatai: 3648 lakosból 1348 román, 1716 magyar, 417 roma, 91 szlovák, 76 esetben pedig nem állnak rendelkezésre az adatok. Ezen belül Ipp falunak a lakossága 1626, ebből magyar 1003. Érdekessége a községnek Zoványfürdő, amelynek a lakossága jelenleg is többségében szlováknak vallja magát. A faluban egyébként valóban működött fürdő, erre az interjúalanyok többször is kitértek, és mesélik, hogy például Lecsmérről szekérrel, a hegyen jártak át gyógyfürdőt venni. A községen belül jelentős roma közösségek élnek Ippen és Alsókaznacson.

Szilágyzóvány mind a borkészítés, mind a pincék, pincesorok szempontjából a vizsgált régió egyik legjelentősebb települése. A faluban három helyen találunk pincesor, és a pincék száma 298. Miközben a pincesorok gyakoriak a Szilágyságnak ezen a részén, illetve a szomszédos Érmelléken, a három szinten egymás fölött kialakított pincesor olyan zoványi sajátosság, amely a pincék nagy száma mellett szintén jellegzetessé teszi a települést. Szinte minden háztartáshoz tartozik pince, hisz a faluban mintegy 400 házszám található. A pincéket a helyiek borkészítésre, szerszám- és bortárolásra használják, illetve az ideális hőmérséklet és páratartalom miatt sokan itt tárolják a zöldségeiket, a burgonyát is. Ugyanakkor a pincék egyre jelentősebb szerepet játszanak a szabadidő eltöltésében is: noha a kollektivizálás nagymértékben átalakította a magánjellegű szőlőtermesztést, épp ebben az időben kezdett elharapózni a pincék elé rekreációs céllal felhúzott építményeknek a divatja (a falubeli pincék hagyományosan bejárati épülettel épültek, hisz ezek a bor árusítására is szolgáltak). A pincék elé felhúzott épületek divatja a kollektivizálás után is

folytatódott, holott épp ebben a korszakban a szőlőművelés és borkészítés máig tartó hanyatlásnak indult. Ennek eredménye a pincesorok sajátos, mondhatni eklektikus látványa, amelyhez a különféle architektúrájú, különféle anyagokat használó bejárati épületek, a teljesen hagyományos módon, bejárati épület nélkül kialakított, és sokszor elhagyott pincék is szervesen hozzátartoznak.

A pincéket a néhol szinte teljesen függőleges falba vájják átlagban 4–6 méter hosszan.⁵ A bejárati részt gádornak vagy besungnak nevezik, és itt tartják a szerzőszámokat. De nagyon sok esetben az így kialakított rész elsősorban a pihenést szolgálja, a termelő funkciók háttérbe szorulnak.

A háztáji, kisüzemi szőlőművelést nagyban befolyásolja a megfelelő anyagi alapok hiánya, az ültetvények elöregedése, a lakosság korstruktúrájának a megváltozása, bár épp Zoványban találkozunk a szőlőket és pincéket magában foglaló revitalizációs stratégiával is: a község polgármestere zoványi lakos, és terveiben szerepel a pincesor turisztikai keretekben történő használata. Ehhez például 2017 tavaszán jelentős felújítási munkákat végeztek a szőlőbeli úton, illetve meg szeretnék oldani a villanyhálózat kiterjesztését, ennek hiányában ugyanis sokan improvizált felszerelésekkel dolgoznak. Tervben van továbbá eligazító táblák, térképek kihelyezése is.

Mint említettük, a faluban három helyen is van pincesor. A három pincés szőlőhegy pedig a *Vargáné dombja*, *Körtvélyes* („Körties”) és a *Hangás hegy* („Golgota”). A legrégebbi pincék e két utóbbi hegyen találhatóak. A körtvélyesi pincék a főút mellett húzódnak, és elérnek akár a református templom alá is. Ezeknek a helyi folklórhagyományban is fontos szerepük van: azt mesélik, hogy a pincék rejtekhelyként és menekülési útvonalként is szolgáltak.

Lecsmér. A falu lakossága 425 fő, többségében magyarok. A helyiek az interjúk alatt fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a faluban mindegyik etnikai csoport a magyar nyelvet használja, és emellett azt is elmondták, hogy a községen belül, mivel Lecsmér az egyetlen, többségében magyar falu, érzéseik szerint hátrányt szenvednek. A fókuszcsoporthoz beszélgetés során például konszenzus alakult ki aközül, hogy a szomszédos Porc falu viszonylagos fejlettsége annak tudható be, hogy lakói románok és a polgármester ezért inkább őket favorizálja. A falu Márkaszék községhez tartozik, ennek összlakossága 2542 fő, ebből 1925 román, 350 magyar, 167 roma és 49 szlovák. A községhez tartozik Márkaszékihuta, régebbi nevén Bulyovszky-telep, többségében szlovák lakossággal, akiket erdőkitermelésre és üvegyártásra telepített ide a 19. század végén Bulyovszky Sándor.

Lecsmér a vizsgált régió szélén található. A löszös, homokos talajú dombhát, amely a vizsgált régióban a legtöbb szőlős területnek és pincének otthont ad, Lecsmér falunál adja át a helyét a síkságnak, és nyílik meg szinte teljesen az alföld és az

5 A faluban a legismertebb pinceépítő-mester Bíró Pál, helyi becslés szerint a pincék 95%-át ő építette vagy ő irányította a munkálatokat.

itt már nagyon kiszélesedő ártere felé a Berettyó folyónak. A lecsméri domboldalakra, szőlőből már szabadon fut a tekintet az Érmellék és Bihar rónái felé.

Major Miklós a falut bemutató írásában említi, hogy már a 14. századi adatokból kiolvasható, hogy a faluban szőlőtermesztés folyt (Major 1999b: 414), és 1820-ból is említi – noha nem utal rá, itt valószínű, hogy a Cziráky-féle összeírás adatait használja –, hogy a faluban a gabona és a kender mellett borból is tizedet adtak. A 19. század végi adatok szerint viszont jelentős szőlőtermesztés folyt, a szőlős terület meghaladta a falu teljes területének 8 százalékát, és ezzel elérték a legmagasabb arányt a régió belül. A pincéket itt szintén a löszös talajba ásták, több esetben ezekhez bejárati építmény is csatlakozik. Érdekes, hogy szőlő fele vezető utcákon a lakóházak, de különösen a gazdasági építmények is kihasználják a függőleges, homokos falak adottságait, és ugyanúgy a falban folytatódnak vagy eleve a falba épülnek, mint a szőlőbeli építmények. Ezeket az építményeket főként raktározásra, tárolásra használják.

A társadalmi és gazdasági változások ugyanakkor mélyen befolyásolták a helyi gazdasági gyakorlatoknak ezt a részét, és ebben az értelemben mindenképp ki kell emelni a szomszédos Berettyószéplakon található kőolajmezőt. A kőolajkitermelés az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején indult be, tehát nagyjából egyszerre a kollektivizálással. Vagyis a mezőgazdasági szerkezetváltás és a helyi ipari átalakulás egyszerre történt. A kőolaj-kitermelés egyrészt munkát biztosított a régió férfi lakossága jelentős részének, főként a szocializmus idején. Helyiek szóhasználatát idézve: szokatlan luxust hozott a helyiek életében, egyfajta „mű-Dallast” alakított ki. Azonban a közeli falvakból mind a mai napig sokan dolgoznak a kitermelésen, noha az is igaz, hogy az utóbbi húsz évben a fiataloknak már nem sikerült itt munkát találniuk.

A másik hatás szintén a térbeli közelség következménye: a lecsméri szőlőhegy gyakorlatilag összeér a berettyószéplaki kőolajmezővel, és a szőlőtermesztés körül kialakult kedvezőtlen feltételek miatt a szőlőtulajdosonosok egy része eladta a földjét a kőolajvállalatnak. A minta mai napig érvényes, mivel a vállalat viszonylag jó árat kínál a földekért, és mivel a mezőgazdaság általában, és ezen belül a szőlőtermelés sok szempontból hanyatlóban van, egyre több az eladó föld, eladó pince. Ennek eredménye a kétféle kultúrtájnak a sajátos, mondhatni farkasfogszerű egymásba épülése. Ugyanakkor azt is ki kell hangsúlyoznunk, hogy a kőolajmezők közelsége abban az értelemben is befolyásolta a helyi kultúrtáját és a gazdálkodási gyakorlatokat, hogy a mezőgazdaságot teljes mértékben kiszorította azokról, a falu közvetlen szomszédságában található lapályos területekről, ahol a kitermelés előtt jó minőségű szántóföldek és kaszálók voltak. A helyiek szerint itt termett a legjobb széna. Azonban a kitermelés megkezdését követően a kaszáló növényzetnek az összetétele is megváltozott, ráadásul az ipari tevékenységek miatt az állatok már nem szívesen fogyasztották az itt megtermelt takarmányt, az emberek tehát még azoknak a területeknek a művelésével is felhagytak, amelyeket a vállalat nem foglalt el közvetlenül. Így ezek a területek elvadultak, ligetesedtek, bokrosodtak és olyan jelentős méretű fácánpopuláció alakult ki rajtuk, amely ma minden helyi nő-

vényi kultúrára veszélyt jelent: a helyiek nagyon sokat panaszkodnak arra, hogy a fácánok a friss vetésekből kiszedik a magokat, a szőlőtermést megdézsmálják, stb.

Jelenleg mintegy 150 pince van még a faluban a Szakadás, Porostető, Szurduk és Hegyalja dűlőkben. De elmondható, hogy mind a gazdasági gyakorlat, mind a hozzá kapcsolódó népi építészeti megoldások veszélyeztetettek, amit kiegészít a hagyományos, helyi termékek helyett használt műanyag, tömegtermelésből származó tárgyaknak az egyre jellemzőbb – és nem csak Lecsmer faluban megfigyelt – jelenléte.

Fás legelők • A fás legelők az európai gazdálkodás, a történelmi tájhasználat, a természet és a kultúra találkozásának sajátosan fontos elemei, amelyek egyszerre jelenítik meg az ökológiai értékeket és a kulturális identitást (Hartel–Plieninger eds. 2014). Ugyanakkor a helyi, reziliens minták kialakításában is fontos szerepük lehet (vö. Berkes–Colding–Folke 2003). Fás legelők a Felső-Berettyó mentén több helyen is található. Jelentős kiterjedésű (317 ha) fás legelő található Hosszúaszó határában, illetve szintén jelentős kiterjedésű (558 ha) fás legelő terül el Alsókaznacs és Halmosd között. A helyiek gazdasági gyakorlatát és természetképét ezek az egyszerre természeti, egyszerre kulturális elemek valamilyen módon befolyásolják, noha épp azért esett a választásunk ezeknek a kutatására, mert már az előzetes kutatásainkból is kiderült, hogy a helyiek sokszor nincsenek tudatában a fás legelők fontosságának.

A vizsgált falvak határában Szilágynagyfalu és Szilágyzovány falvak között terül el egy jelentős kiterjedésű (490 ha) fás legelő. A legelő már az első katonai felmérésen is jól kivehető, tehát fáinak egy része legkevesebb 200–250 éves.⁶ A kutatócsoport ökológus tagjai azonban a kivágott fák gyűrűiből ennél öregebb fák jelentős számban való jelenlétére is rámutattak, mint ahogy arra is, hogy a fás legelő gyors ütemben pusztul. Erre a faluban készített fókuszcsoportos beszélgetés, illetve az erdőszel készített interjú is rávilágított. Az erdőszel készült interjúból ugyanakkor az is kiderült, hogy az utóbbi évek klimatikus változásai, a csapadék egyenlőtlen eloszlása, a nagyobb nyári melegek és a téli csapadék megfoghatkozása nem kedvez az amúgy nagyon előregedett faállomány túlélésének. Éppen ezért is tartottuk fontosnak, hogy ezt a kérdést is szem előtt tartsuk a kutatás során.

A szilágynagyfalusi Lápisi erdő (természetvédelmi terület) szélét kísérő fás legelőn többségében százados tölgyeket lehet találni. A legelő kialakulását és fennmaradását a hagyományos, alacsony intenzitású legeltetés tette lehetővé. A Nagyfaluban készített interjúkból kiderült, hogy leginkább szarvasmarhákat (bivalyokat is) és sertéseket legeltettek ezen a területen. A nagyfalusi fás legelő értékét növelik azok a még szép számban megtalálható vizes felületek, amelyekben egyrészt a legeltetett állatok dagonyáznak, másrészt sajátos élőhelyet biztosítanak több állat- és növényfajnak. A tölgyfák menedéket nyújtottak a napsütés, az eső, de akár az erős szél ellen is, illetve alkalmanként a termés táplálékul is szolgált az itt legeltetett állatoknak. A fás legelők egész Európában veszélyben vannak (Hartel–Plieninger eds. 2014).

6 A térkép jó felbontásban elérhető itt: <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-transylvania/>

Legkiterjedtebb fás legelők Erdélyben a valamikori Szászföldön maradtak meg, de jelentős fás legelőkkel találkozunk más térségekben, így a Szilágyságban is. A fás legelők fennmaradásának nem kedvez a mezőgazdasági szerkezetváltás, az alacsony intenzitású legeltetésről való áttérés az intenzív termelésre, a közösségi gazdálkodási rend felborulása és a magánlegeltetés előretörése. Sajátos a helyzete a fás legelőknek Romániában abból a szempontból is, hogy sem erdőnek, sem legelőnek nem minősíthető, így a tulajdonosok vagy használók hajlamosak arra, hogy a fákat kivágják és legelőként igényeljék az adott területre a területalapú támogatást. Ugyanakkor nagy veszélynek vannak kitéve ezek a fás legelők azért is, mert az enyhe telek egyre inkább megengedik a folyamatos legeltetést, azonban a pásztorok, juhászok sokszor egy-egy nagyobb fa, az idősebb fákból kialakuló odú begyűjtésével igyekeznek maguknak megfelelő körülményeket biztosítani. Az akár több napig égő, parázsló fa a pásztoroknak meleget ad ugyan, de elkerülhetetlenül a fa és az azt élőhelyként használó rovarállomány pusztulásával jár. Az évszázadok során kialakult állományszám és fasűrűség radikális felborulása pedig a többi, lábbon maradt fára is nagyobb nyomást eredményez, hisz például a szél is könnyebben kárt tesz bennük.

A szilágynagyfalusi fás legelő menedéket nyújt több ritka, védett fajnak is. Ugyan a közelben található Lápisi erdő védettséget élvez, azonban ez nem terjed ki a fás legelőre, sem annak vizes élőhelyeire. A fás legelőn és annak vizes élőhelyein több, Nyugat-Európában már ritkaságnak számító, vagy onnan eltűnt fajt is sikerült azonosítanunk, illetve több más olyant is, amelyek Romániában védettséget élveznek.

A szilágynagyfalusi fás legelő – és feltételezhetően más hasonló legelők – helyzetét nagymértékben befolyásolja a már említett mezőgazdasági szerkezetváltás, a hagyományos tájhasználati formák háttérbe szorulása és az ökológiai tudás radikális megváltozása. Mint ahogy az adatok elemzéséből látszani fog (lásd a *Mezőgazdaság és eszközváltások* c. fejezetet), a faluban már több a traktor, mint a ló és a szekérfogat, márpedig a legelőn a vizes élőhelyek egy részének a fennmaradását épp a szekérrel, lóval történő közlekedés tette lehetővé. A legeltetésnek a hagyományos rendje is egyre inkább megváltozik, hisz amíg a hagyományos legeltetési rendet egy közösség koordinálta, és vigyázott a legeltetett területek változtatására, megújulására, a profitalapú mezőgazdaság ezt már alig teszi lehetővé, ezért kemikáliákkal igyekeznek a legelők termőképességét szinten tartani.

Végül az egyik legnagyobb probléma a pásztorok hozzáállása. A magyar néprajzi szakirodalomban gazdagon adatolt egyrészről az, hogy a parasztemberek egyik legfontosabb tőkéje az állat, és különösen a számosállat volt, másrészről hogy a legtöbb esetben – és éppen azért, mert az állatok képezte tőke kiemelkedően fontos volt – a pásztorok szintén kiemelkedő szereppel bírtak az egyes közösségekben (lásd Paládi–Kovács 1993). Nem véletlenül beszél a néprajzi szakirodalom pásztorrendről, de akár pásztordinasztiákról: a megbecsült státust és tudást az apák fiaikra hagyták. Ökológusok és etnográfusok recens kutatásaiból fény derült a pásztorok széles körű, és az adott környezetre vonatkozóan rendkívül szerteágazó, részletekbe menő, mély tudására (Molnár 2012, Molnár et. al. 2017).

A szilágynagyfalusi fás legelőn dolgozó pásztorok közül négygel beszélgettünk. Két nagyon fontos következtetést vonhatunk le a beszélgetések alapján: a mezőgazdasági szerkezetváltásnak nagyon fontos eleme – és máshol is több rendben megfigyelt összetevője – a mezőgazdasági üzemekben, kisüzemekben alkalmazott munkaerő képzetlensége és megbízhatatlansága. A falvak által már kevésbé becsült munkára legtöbbször marginális, a periférián élő személyek jelentkeznek, akik az első adandó lehetőséggel tovább is állnak, így nagy a fluktuáció. Erről nem csak a pásztorokkal készített interjúk győztek meg, hanem a nagyobb gazdaságok tulajdonosaival készített interjúk is: hosszú távra megbízható munkaerőt találni ma nagyon nehéz. Ugyanakkor, és minden kétséget kizáróan a nagy fluktuációval is összefüggésben, a pásztorok alig tudnak valamit arról a környezetről, ahol az állatokat legeltetik. A pásztorokkal folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy sem az ott található növényfajokról, sem az állatokról vagy a rovarállományról nem rendelkeznek ismeretekkel, ellentmondásos információkat adtak a halastavak kialakulásának a körülményeiről. Ismereteik gyakorlatilag arra szorítkoznak, hogy reggel kihajtsák a csordát és este hiánytalanul és épségben hazahajtsák. Ez a hozzáállás pedig értelemszerűen nem kedvez a fás legelő mint a kultúrtáj kiemelkedő eleme fennmaradásának.

Szőlőhegyek és borospincék • A szőlőművelés a természet és a kultúra közti kölcsönös kapcsolatnak igen jó példája történeti (és történeti néprajzi) és recens értelemben egyaránt. Vagyis mind a ligetes, ártéri szőlőművelés, mind a későbbi, a domboldalak kitisztításával létrehozott szőlősök megmunkálása, mind pedig a mai értelemben vett (háztáji, kisüzemi) szőlőművelés jól mutatja ezeket a kapcsolatokat. Hisz egyrészt a szőlő olyan klimatikus és talajadottságokat igényel, amelyek nem fordulnak elő minden területen, másrészt a szőlő a helyi természeti adottságokra nagyfokú variációval tud válaszolni, amit a borra mint helyi termékre, márkára alapozó stratégiák a legtöbbször ki is használnak (Bakics 2004).

A mai Szilágyságnak is több kisebb régiója a szőlőműveléséről is ismert. Szilágysámsonban, Szilágysballán, Kárásztelkén, Szilágysomlyón és több más településen, különösen a régió nyugati felében mind a mai napig jelentős szőlőművelés folyik. De tudunk arról is, hogy több faluban, például Hadadon is folyt szőlőművelés, azonban ennek hagyománya mára már kiveszett. A vizsgált településeken is találunk jelentős szőlőbirtokokat, és ezeket a recens adatokat a 19. századi mezőgazdasági statisztikák is visszaigazolják, de egyes esetekben ennél régebbi történeti adatok is rendelkezésünkre állnak a szőlőművelés jelenlétéről és jelentőségéről (lásd Lecsmer esetében fennebb). Ezekben a falvakban a szőlőművelés egy jobbára löszös, homokos, néhol nagyon laza szerkezetű, máshol kötöttebb talajú dombháton, domb oldalában zajlik, amely kelet-nyugati irányban egészen az Érmellékig nyúlik le. Nem véletlen, hogy a szőlőművelésben erőteljes érmelléki hatások is érződnek, akár abban az értelemben is, hogy a regionális besorolásnál, a természetett tájfajták sorolásánál, a műveléstechnikák tekintetében a helyiek magukat ehhez a borvidékekhez sorolják. Ezt a besorolást az is indokolja, hogy az Érmellék borászatára is jellemző

a falun kívüli pincesorok jelenléte, ami a vizsgált falvakban is a szőlőművelésnek és a bornyerésnek sajátos arculatot kölcsönöz. A falvak arculatát ebben a kontextusban az is meghatározza, hogy néhány faluban – különösen Bürgezden, Zoványban és Lecsméren – nem csak a szőlőtermesztéshez és a bornyeréshez, bortároláshoz kapcsolódó építmények, hanem akár gazdasági épületek vagy ritkábban lakóházak is kihasználhatják a homokos talaj és a függőleges vagy meredek falak adottságait.

A pincéket ezekben a falvakban tehát ebbe a löszös, homokos talajba ásták, általában kézi erővel. A talaj kötöttségétől függően egy jellemző méretű, tehát 3-5 méter széles és 6-10 méter hosszú pince kialakítása néhány napba telik: a kötöttebb talajú zoványi szőlőben például egy napot számoltak egy méter mélység kialakítására. A pincék előtt több helyen présházat is találunk, de abból, hogy sok régi pincébe közvetlenül lehet belépni, valószínűsíthető, hogy a pincék egy része hagyományosan présház nélkül épült meg. A helyben készült beszélgetések is azt igazolják, hogy a présházak egy része a 20. századi időhasználati szokások megváltozásával és a szabadidő eltöltésének igényével épült meg.

A szőlőbirtokosok ezekben a pincékben tartják a szőlőművelés és a bornyerés eszközeit: a bejárati részben találhatóak a szerszámok, míg a tényleges pincerészben a bornyerés és bortárolás eszközeit helyezik el. Hagyományosan népi mesterek által készített középsős préseket használtak, de ma már elterjedtek az ipari gyártású, szintén középsős (de fémből készült) prések, mint ahogy néhány gazdánál már inox tárolóedényeket is látni a hagyományos tölgyfahordók mellett. Sok pince bejárati részében bútorok is helyet kapnak.

A pincéknek a bornyerés és tárolás mellett fontos szerepe volt és van a régió társadalmi és kulturális életében: a kalákához és a különböző közös munkaalkalmakhoz hasonlóan a pincék is fontos társadalmi események helyszínei voltak – és egyes esetekben helyszínei mind a mai napig. A pincesorokon, pincék előtt megrendezett – vagy sokszor spontán kialakult – multságok résztvevői általában a férfiak voltak: a helybéli, nem egyszer híres cigányzenészek gyakran kilátogattak a szőlőkbe és ilyenkor a gazdák kihasználták az alkalmat, hogy közösen mulassanak, daloljanak, de akár táncoljanak is. A szőlőműveléshez és a bornyeréshez kapcsolódóan a helyiek amúgy sem győzik hangsúlyozni, hogy ez az a terület, ahol a szilágysági ember híres vendégszeretete leginkább megnyilvánul: a helyi hagyomány úgy tartja, hogy ha valaki – akár idegen is – jó szándékkal végigsétál a szőlőhegyen, a pincék előtt, akkor azt egy pohár borra, vagy pálinkára (hisz a gyümölcs-párlatok készítése is fontos helyi jellegzetesség) kötelező behívni. De az is tartja a hagyomány, hogy ezt a meghívást nem illik visszautasítani.

Megfogalmazható, hogy a pincék és pincesorok a hagyomány továbbadásában is fontos szerepet játszottak, különösen a népzene és a néptánc vonatkozásában, és ezen belül is az egyik helyi sajátosság, a verbunk áthagyományozódásában. A helybeliek még ma is szívesen felidéznek ezeknek a – ma már egyre ritkább – multságoknak az emlékét.

Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a szőlőművelés lehanyaglóban van, és sok pincét bezárnak a gazdáik. Ez annak ellenére történik, hogy szőlőművelés és

borkészítés kapcsán Európa szőlőtermesztő területein jó példáit látjuk az örökség-sítésnek, az ágazat turisztikai kínálatokba való beemelésének: a helyi jelleg, a helyi sajátosságok a termelésben, a természeti adottságokban, a bor előállításában, a tárolás sajátosságai, az építmények sokféle Európában jó lehetőséget kínálnak a helyi kultúra termelésére és forgalmazására, amiben sokszor a társadalmi tények természetivé tétele, és ekként adottságként való kezelése és megkérdőjelezhetetlensége is benne van (Ulin 1995).

A natúra és a kultúra határvonalai

Természet, táj, ember • A természet és az emberi társadalom, kultúra kapcsolata régi kérdése a tudományoknak (Borsos 2004: 27–28). A kérdés módszeresen ugyanakkor csak a 20. századtól kezdte foglalkoztatni olyan tudományok képviselőit, mint a kulturális antropológia, az etnográfia, az ökológia, a társadalomföldrajz (Borsos 2004: 27–28). Ezzel kapcsolatosan alapvetően két kérdést kell feltennünk: hogyan alakítja a környezet a kultúrát, és hogyan hatnak az emberi tevékenységek a környezetre? Akár azt a kérdést is fel lehet tenni, hogy az emberi tevékenységek által alakított környezet hogyan befolyásolja a kulturális, társadalmi berendezkedést, és ezzel máris a kölcsönös összefüggések, az interdependencia fontosságára kell felhívni a figyelmet: „Annak ellenére, hogy a környezeti tényezők, mint a föld termőképessége vagy a víz, hatással vannak az emberek gazdasági tevékenységére, arra is rá kell mutatnunk, hogy az emberek természeti környezettel való kapcsolata alakítja át ezeket a tényezőket azzá a gazdasággá, amit az emberek maguknak kialakítanak” (Hirsch 2005: 373).

Ugyanakkor azt is értelemszerű feltevésként kell kezelnünk, hogy az érintetlen természet elképzelése nagyon sokszor csak az emberi viszonyulások eredménye, és inkább csak elképzelés, mintsem ténylegesen létező valóság. A kutatott térség vonatkozásában ezt az eddigiekben is részletesen tárgyalt két példán keresztül illusztrálhatjuk: a szőlőhegyek nyilvánvalóan a helyi klimatikus viszonyoknak, talajadottságoknak az eredményeként jöttek létre, de amikor a természeti környezet részeként képzeljük el ezeket, akkor hajlamosak vagyunk másodlagosnak tekinteni az emberi tényezőket. Ugyanígy: a fás legelők a természeti környezet részét képezik, noha teljesen nyilvánvaló, hogy az évszázados gyakorlatok megszűnésével a kultúrának ez a formája is gyors változáson menne keresztül. És végül: az erdőket szintén hajlamosak vagyunk érintetleneknek tekinteni, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy az erdőhatárt az emberi közösségek az irtások során éppen hol húzták meg, vagy azt is, hogy a ma erdőként szemlélt területek általában több évszázados gondos vagy kevésbé gondos erdőgazdálkodás eredményeként jöttek létre. Az erdő ebben az értelemben az irtások, szálalások, tilalmasok, sarjerdők, kaszált vagy legeltetett tisztások, a helyiek által gyakrabban vagy ritkábban járt utak és ösvények mozaikja, szövevénye, amely ekként hat az adott közösségek életére.

Az interdependencia kérdésénél még egy fontos szempontra hívjuk fel a figyelmet. A globális és a regionális munkamegosztást nyilvánvalóan meghatározzák

az ökológiai feltételek, de legalább ilyen fontosak a technológiai feltételek is (Wallerstein 1983). Maurice Godelier gondolatára is hivatkozhatunk, aki szerint minél kezdetlegesebbek a technológiák, annál inkább ki vannak téve az adott csoportok a közvetlen környezetüknek (Godelier 1981). Ebből pedig egyenesen következik, hogy a technológiai fejlődés lehetővé teszi a környezeti tényezőktől való nagyobb függetlenséget, és itt érdemes akár az emberiség történetében nagy szerepet kapó hidraulikus művelésre is gondolni (Wolf 1973). És ez akár a globális egyenlőtlenségekre, a centrum és a periféria kérdéseire is felhívhatja a figyelmet (Wallerstein 1983). De hogy a tanulmányozott térségből hozunk példát: a szemünk előtt zajló eszközváltások egyik fontos mozzanata a ló és a traktor közötti váltás folyamata, ami talán már le is zárult vagy lezárulófélben van. A kérdőívek adatai alapján a vizsgált háztartásokban több traktor van, mint ló, ráadásul a lovak számát jelentősen növelik két nagygazda által félig-meddig hobbiból tartott nyolc, illetve tíz fős lóállományok. Az interjúkból és a fókuszcsoportokból ugyanakkor kiderült, hogy a ló és a traktor váltásának folyamata nem feszültségmentes, és egy kicsit emlékeztet a főként paraszti visszaemlékezésekből ismert ökor és ló közötti váltás feszültségeire.

A helyieknek részletekbe menő ismereteik vannak a ló viselkedéséről, ennek a viselkedésnek és a lótarásnak az előnyeiről és a hátrányairól, másrésről a traktorról, a traktor fenntartásának költségeiről, előnyeiről és hátrányairól. De arról is, hogy az erdei utakon hol lehet elmenni traktorral, hol csak lóval és szekérral. Esős időben, nedves talajon például a ló és a szekér megbízhatóbb, ezért azok a gazdák, akiknek a legelőre rendszeresen ki kell járniuk, kifejezetten ezzel a céllal tartanak lovat. Vagy nedves, felázott talaj esetén a fa erdei húzatásához szintén előnyösebb a lovat használni. Ám az erdőkitermelésben használt újabb eszközök megjelenésével (például csörlős húzatás nagy távolságról), vagy a könnyebb terepjárművek bevezetésével a lovak fontossága méginkább csökken. Mindezen tudások ellenére – az általános gazdasági szerkezetváltás következtében is – a ló egyre inkább visszaszorul és a traktor használatát részesítik előnyben.⁷

A kulturális ökológia eredeti kérdésfelvetése Julian Steward nyomán az volt, hogy miként hat a környezet egyes kultúrákra (Steward 1997). S noha az elméletnek voltak azóta már meghaladott gondolatai, például a kultúra mag és burok felosztásának elképzelése, illetve a felosztás legtöbbször önkényes volta (Sárkány 2000: 31–43), valamint Steward leginkább vadászó-gyűjtögetőkre dolgozta ki elméletét, ezért az emberi tevékenységek környezetre gyakorolt hatását kevésbé vette számításba, a módszertannak kétségtelenül megtermékenyítő hatása volt az antropológiai, és később a néprajzi kutatásokra. Egyrésről a módszertan három lépése önmagában felhívta a figyelmet a kutatás szükségességére: Steward elképzelésében vizsgálni kell a természet és a technika kapcsolatát, a technika és a viselkedés, ezen belül kifejezetten a munkaszervezet kapcsolatát, végül a viselkedés (munkaszervezet) és a kultúra egyéb területeinek kapcsolatát (Steward 1997). Másrésről a módszertan

7 Ezt megerősítő eredményekre jutott Pál Norbert is a székelyföldi Gagy mente lótaráshoz kapcsolódó tudását bemutató szakdolgozatában (Pál 2018).

inspirálólag hatott a további kutatásokra, és számtalan olyan esettanulmányt születt meg, amelyek a környezet és az emberi kultúra kapcsolatának tanulmányozását tűzték ki célul (Sárkány 2000). A 20. századi antropológiában jelentős irányzatként tartjuk számon az ökológiai irányultságú kutatásokat, a neoevolucionizmust és az ökológiai materializmust, amelyek – és ezt újfént hangsúlyoznunk kell – ugyan több esetben akár elfogultnak is tekinthetők, de mégis felhívták a figyelmet az ökológiai szabályozás fontosságára, az energiaelvonás és az egyensúlyteremtés kulturálisan különböző formáira (Harris 2003, Rappaport 2003).

Számunkra ez azért is fontos, mert egyrészt a tágabb, Kárpát-medencei környezetben, másrészt a kutatásunk szűkebb területén belül is fel tudjuk tenni ezeket a kérdéseket, és alkalmazni tudjuk a három lépéses módszertant. A környezet, technika és munkaszervezetek kapcsolatára releváns példa történeti értelemben a gabonatermesztésben és a szemnyerésben beállt változások folyamata: az alföldi, extenzív, szérús gabonatermesztés nem igényelte olyan mértékben a női és a gyermekmunkaerő jelenlétét, mint a domb- vagy hegyvidéki csűrös termesztés. Az alföldi gabonatermesztés terméseredményei, a rendelkezésre álló területek, a szárazabb időjárás lehetővé tették a kaszás aratást és a szérún való nyomtatást, ugyanakkor a dombvidéki területeken a női és gyermekmunkaerőt is bevonva sarlóval arattak és csűrőkben csépeltek. A cséplőgép bevezetése egy másik példája ennek a folyamatnak: az aratóbandák munkáját 75 százalékban fölöslegessé tevő cséplőgép nagy változásokat okozott a munkaszervezeti formákban, az itthon maradást és az elvándorlást nagymértékben befolyásolta (Egyed 1981).

Az első két lépés alkalmazhatósága tehát többé-kevésbé világos, mint ahogy az eredeti módszertanban is az volt. Azonban a harmadik lépés, a munkaszervezeti formák és a kultúra egyéb, ezzel szorosan nem összefüggő területei kapcsolata esetében már alapvető problémákba ütközünk. Mint ahogy Stewardnak sem sikerült meggyőzően bizonyítania például a vadászó-gyűjtögető életforma egy bizonyos típusának és a patrilineáris hordának a kapcsolatát (Sárkány 2000), úgy nekünk is nehézségeink támadnak, ha ezt a harmadik lépést meg kell tennünk. Hisz nem világos, hogy a munkaszervezeti formák megváltozása, egyáltalán különbsége hogyan jelenik meg olyan, például társadalomszervezeti kérdésekben, mint a házassági szokások, rokonsági rendszerek vagy az öröklés jogszokásai. Ráadásul esetünkben olyan kérdéseket is fel kell tennünk, amelyek a beavatkozó állam, a nemzetteremtés, a bürokratikus rendszerek vagy a globális gazdaság komponenseire hívják fel a figyelmet, hogy csak néhány említsünk azon hatások közül, amelyek vizsgálata ma megkerülhetetlen.

Az ökológiai környezet és az ehhez történő adaptáció kontextusában a gazdálkodási technikákat, ezeknek a változását azért is fontos tanulmányozni, mert a gazdaságon keresztül az emberi csoportok a legközvetlenebbül adaptálódnak a környezethez a természet kiaknázásán, a művelt növényi kultúrákon, a használt eszközökön és technikákon keresztül. Minden gazdálkodási forma egy – sikeres vagy kevésbé sikeres – adaptációs forma. És minden paraszti népesség ökológiai adaptálódása egy élelemátviteli együttesből és egy eszközegettesből áll, amelyeket

arra használnak, hogy szervesen és szerves energiaforrásokat a termelési folyamat igájába fogjanak (Wolf 1973). Ez az adaptációs forma történeti léptékekkel mérve sok változáson ment keresztül és egy ilyen átmenet épp a szemünk előtt zajlik úgy, hogy egyszerre lehet megfigyelni a régi tudásokat és az új technikák térhódítását, a két-sajátos kombinációját. S miközben talán egyetérthetünk azzal, hogy soha ennyi paraszt nem volt, mint ma (Ploeg 2008), azt is mindenképp hangsúlyoznunk kell, hogy soha ekkora nyomás a globális piac felől nem nehezedett rájuk (Ploeg 2008). Ez a nyomás pedig a hagyományos, a helyi természet ismeretére alapuló részletes tapasztalatok és tudások, az ezekből kialakított technológiák érvényességét kérdőjelezi meg és magában hordozza a helyi adaptációs formák háttérbe szorulását és végső soron akár eltűnését is.

Ennek az alfejezetnek a végén, mintegy összefoglalásként ki kell emelnünk azt, hogy a természet és az emberi kultúra kapcsolata nagymértékben ki van téve két nagy rezsim alakulásának: egyrészt az emberi gondolkodás átalakulásának, másrészt az állami rezsim létrejöttének és az állami beavatkozások fokozódásának vagy enyhülésének (Hirsch 2005). A tulajdon nyugat-európai fogalmának (amely a magántulajdonra mint kizárólagossági jogra fekteti a hangsúly) az expanziója és ennek mára kizárólagossá válása, a tulajdon fogalmának a természetre való kiterjesztése kétségtelenül befolyásolta a természet és az emberi közösségek kapcsolatát. Ennek példázására talán elég megemlíteni a közösségi birtoklás különböző formáinak jelenlétét és ennek reformjait a 18–19. századtól. A tulajdonjog és tulajdonformák átalakulásának fontos kísérőjelensége a kvalitatív és a kvantitatív szemléletmódok konfliktusa és ez utóbbinak a felülkerekedése. A kvalitatív szemléletmódokban mindig vannak helyi, szubjektív, akár a helyi közösségek által meghatározott mozzanatok, míg a kvantitatív mérés ezeken egyfajta objektivitás és szélesebb összevetés igényének a jegyében szeretne túllépni (Hirsch 2005). Ez pedig szintén meghatározza a természethez való viszonyulást, hisz sok esetben alapvetően olyan affektív viszonyokról is szó van, amelyek objektív mérőskálán alig jeleníthetőek meg. Mert egy évszázados tölgynek nyilván objektív módon megadható egy kvantitatív értéke (hány köbméter fa), de az ökoszisztémában betöltött helye, vagy az általa nyújtott ökoszisztéma szolgáltatás nehezen mérhető, nem beszélve azokról a helyi kultúrában betöltött érzelmi és kulturális szerepekről, amelyeket egy ilyen fa betölthet. Ezek pedig nyilvánvalóan túlmutatnak az objektív mérőszámokon és sokszor az állami beavatkozás és a helyi közösségek közötti konfliktusokra hívják fel a figyelmet.

Fontos kihangsúlyoznunk, hogy a hely, a határ és a (fel)térképezés (Hirsch 2005) állami stratégiái nagymértékben meghatározzák az egyes közösségek természettel való kapcsolatát. Hisz a helyek létrehozásának gondos munkája ugyan közösségi feladat (Appadurai 2001), de nem független egy tágabb kontextustól, amelyik akár azt is meghatározza, hogy hol húzható meg a határ a természet és a kultúra között, valamint értelemszerűen a feltérképezésen keresztül meghatározza azt a folyamatot, ahogy a természetből erőforrásokat, gazdasági tényezőket képezünk. Jó példa erre az áltéri gazdálkodás (Andrásfalvy 2007), ami a külső, objektív kvantifiká-

ció szempontjából kisebb jelentőséggel bír, mint az azt használó közösség szempontjából, amely változatos módon tudja az ilyen területeket gazdasági erőforrásként használni úgy, hogy számára a természet és kultúra határa megvonásának a kérdései nem is relevánsak. A természeti környezet gazdasági erőforrássá történő konvertálása tehát nem egy konfliktusoktól mentes folyamat, amely a maga során visszahat arra, ahogy az emberek a környezetüket szemlélik: a fás legelők ennek a folyamatnak most inkább az áldozatai, mintsem a hasznélvezői, hisz egyrésről azok az értékek, amelyeket ezek a fás legelők megjelenítenek, az objektív skálákon kevésbé világosak a helyi közösségeknek, ráadásul az állami és piaci reglementáció is egyfajta feltérképezetlen területként tekint a kultúrtájnak erre a formájára.

Végül egy utolsó szempontra hívjuk fel a figyelmet a természet és a közösségek kapcsolata vonatkozásában. Ez pedig a közösségek működése és a közösségi erőforrások használata. A tudás és a természeti erőforrások értelemszerűen tekinthetők ilyen közösségi erőforrásoknak. E kettőből most az utóbbira koncentrálnak: Garrett Hardin méltán híres cikkében kifejtette, hogy a közösségi erőforrások használata csakis negatív kimenetelű lehet, hisz az egyes aktoroknak mindig érdekükben áll, hogy saját hasznukat a többiek kárára növeljék (Hardin 1968). Ha a közlegelő példájával élünk – mint ahogy Hardin is tette –, akkor válik a kérdés egészen világossá: ha a közlegelőn több tulajdonos legeltet, akkor mindegyiknek érdeke, hogy újabb állatokat vezessen be, hisz az állat haszna, a +1 szinte teljes mértékben a tulajdonost fogja illetni, míg az állat költsége, a -1 az csak töredékében terheli az adott tulajdonost, hisz oszlik közte és a többi tulajdonos között. A több és több állat bevezetése pedig óhatatlanul a rendszer összeomlásához fog vezetni.

Az elmélet, nyilván, mélyen beágyazott a szintén a nyugat-európai kultúrára jellemző racionális döntéseméletbe (és itt megint utalunk arra a gondolatra, hogy a természettel való kapcsolatunkat a nyugati gondolkodás mennyiben befolyásolta). Későbbi kutatások azonban rámutattak arra, hogy egyrészt az elmélet elméleti síkon sem tartható, másrészt nagyon sok működő, akár több évszázada is működő gyakorlati példa is cáfolja (Berkes–Feeny–McCay–Acheson 2006). A közösségi ellenőrzésen keresztül igenis lehetséges a hatékony ellenőrzés, hisz a gyakorlat azt mutatja, hogy vannak erre alkalmas szabályok és az emberek – akár közösségi nyomás hatására is – képesek túllépni az egyszerű önrédeken (Ostrom 2007). Erre igen sok erdélyi példát is fel lehetne sorolni (Imreh 1973, 1983; Dorner 1910), noha épp ezek a példák mutatják azt, hogy ezeknek a rendszereknek a fenntartása milyen nagy erőfeszítésbe került. A legelőhasználat egészen recens példái is azt mutatják ugyanakkor, hogy közösségi ellenőrzésen, a kihajtható állatok számának limitálásán és feltételekhez kötésén, a tejhasznvételi formák és jogosultságok közösségi kontrollján keresztül ezek a rendszerek akár hosszú távon is fenntarthatók (Szabó 2002, 2009), és összeomlásukat nem feltétlen a helyi ökológiai környezetre helyező nyomás fokozódása, hanem – újfent – a tágabb kontextusok, az állami, a piaci vagy akár a demográfiai rezsimek változása okozza.

Mindezek mellett azonban azt a kérdést is fel kell tenni, hogy mi történik akkor, ha azok a közösségek, amelyek ezeket a finoman kidolgozott szabályokat és mintá-

kat fenntartották, gyökeres változáson mennek keresztül. Hisz a közlegelők tragédiája éppen a közösségek működésén keresztül előzhető meg, vagyis ha nincsenek már ezek a közösségek, vagy már nem működőképesek, akkor valóban sokkal könnyebben előfordulhat a természeti erőforrásokra nehezedő nyomás végeletekig történő fokozódása – vagy akár a másik oldalon, a nyomás olyan mértékű csökkenése, amely az adott kultúrtáj felszámolódásával is járhat. A túllegeltetés, a fás legelők fáinak pusztítása vagy a másik oldalon a legeltetés hiányában történő bebozótosodása mind példa lehet ezekre a folyamatokra. A közösségi ellenőrzés hiányában pedig akár az is megtörténhet, hogy a köztulajdon és a magántulajdon közti nem teljesen szabályozott réseket kihasználva fordítja a magánhasznára valaki az eredetileg köztulajdont. A közösségek gyengülésével, demográfiai szerkezetének megváltozásával, illetve a mezőgazdasági szerkezetváltással gyakran együtt jár az, hogy egy-egy településen néhány nagyobb állattartó gazda kezdi monopolizálni ezeket az erőforrásokat. Sokszor éppenséggel úgy, hogy a közösség részéről nem rendelkezik teljes körű felhatalmazással. Ehhez hasonló esettel Szilágynagyfaluban is találkoztunk, noha az interjúkból azért úgy tűnik, hogy a közbirtokosság a településen kifejezetten jól működik.

A Kárpát-medence és a természeti táj átalakulása • A Kárpát-medencei kutatások közegében maradván mindenképp ki kell emelnünk, hogy az etnográfiai kutatások is korán érdeklődést mutattak a természeti környezet és a kultúra kapcsolata iránt. A teljesség igénye nélkül mutatunk rá néhány kiemelkedő eredményre. Gunda Béla kiterjedt terepmunka alapján mutatta be ennek a kapcsolatnak különféle vonatkozásait (Gunda 1966). S noha munkássága nem nevezhető kifejezetten ökológiai antropológiai irányultságúnak, főként a magashegyi kultúrákkal kapcsolatos kérdésselvetései határozottan ebbe a tárgykörbe sorolják, munkássága éppen ezért megkerülhetetlen, tájékozottsága az európai etnológiában és a szomszédos népek néprajzi eredményeiben lenyűgöző. Andrásfalvy Bertalan szerteágazó munkásságában igen fontos fejezet a Kárpát-medence hagyományos tájhasználati formái átalakulásának a vizsgálata (Andrásfalvy 2007). Ő főként az ártéri gazdálkodás, a fokok paraszti gazdálkodásban betöltött szerepét vizsgálta, és akár olyan szempontokat is felvetett, amelyek az egyes etnikai csoportok és gazdálkodásmódok összefüggéseire is felhívták a figyelmet (Andrásfalvy 2011). Szilágyi Miklós főként a tiszai halászat kérdéskörét vizsgálta, rámutatva a paraszti halászat fontosságára, a paraszti, a céhes és az úri halászat kapcsolatára és különbségeire, de a halászat, vadászat és gyűjtögetés áttekintő lexikonát is megszerkesztette (Szilágyi 1997, 2008). Végül Borsos Balázs munkásságát emeljük ki, aki egyrészt egy tájegység gazdálkodási formáinak sajátos alakulását és a természethez való alkalmazkodását mutatja be a folyószabályozások előtt és után (Borsos 2000). Ebben változatos forrásokat használva (terepmunka, statisztikai források, kartográfiai források stb.) a magyar etnográfiai hagyományokat követve írja le a gazdálkodási ágakat, a zsákmányolás különféle formáit, a méhészetet, az állattartást és a földművelést, de már határozottan az ökológiai antropológia felől teszi fel a kérdéseit. Szintén az

ő tollából jelent meg az a fontos magyar nyelvű összefoglalás, amely az ökológiai antropológia alkalmazhatóságának a kérdéseit feszegeti különböző tudományok határán (Borsos 2004).

Az emberi közösségek a természeti környezetből – főként történeti értelemben – elsősorban a gyakorlatokon keresztül formálnak kultúrát, kultúrtájt. Az európai kultúrtájak kialakulásának történetéhez szervesen hozzátartozik a parasztok, földművesek által végzett szívós munka, a lecsapolások és az erdőirtások hosszú története (Hoffmann 1998), a szántóföldek, dombvidéki, hegyvidéki területeken a teraszok kialakítása és folyamatos művelés alatt tartása. Ennek kapcsán nyilván arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a natúra–kultúra határ minden korban bizonyos értelemben kérdéses és képlékeny volt, és egészen az ipari forradalomig kételkedéses is. Nem mellékes ugyanakkor, hogy a természeti és technikai adottságoktól függően ezeknek a kultúrtájaknak a létrehozása nagymértékű különbségeket hozhat, amire a magyar néprajzban a táji-történeti tagolódás vonatkozásában már több munka is felhívta a figyelmet (lásd például Andrásfalvy 1980). Újfent Maurice Godelier gondolatát idézzük: minél kezdetlegesebbek a technológiák, annál inkább ki vannak téve az adott csoportok a közvetlen környezetüknek (Godelier 1981). Kezdetleges szántási technikák mellett a nehéz, kötött talajok lazítása olyan erőfeszítést jelenthet, amely visszatartja az adott közösséget attól, hogy jelentős szántóföldi kultúrákat alakítson ki (Andrásfalvy 1980). Ismeretesek ugyanakkor a magyar néprajzból az árterek és az erdős területek változatos használatának történeti, de egyes esetekben akár a jelenkorig elnyúló hagyományai (Andrásfalvy 2007, Hegyi 1978; a kutatott régió vonatkozásában lásd Major 1995). Ezek a példák mind a természeti környezet és az emberi közösségek közötti kölcsönös kapcsolatokat mutatják, hisz amiként a környezet befolyásolta az emberi tevékenységeket, úgy az emberi tevékenységek is szerepet játszottak a környezet alakításában. A foggazdálkodás példái, az erdőgazdálkodáshoz kapcsolódó gyakorlatok (például tilalmas erdő), a legelők fenntartásának a formái, a hagyásfák stb. mind azt mutatják (Andrásfalvy 2007, Imreh 1983), hogy a természet és emberi közösségek kapcsolatát nem lehet csak egyik irányból közelítve megérteni. De akár a natúra és kultúra közötti határ történetileg és kulturálisan változó formáira is érdemes felhívni a figyelmet (Hirsch 2005), hisz egyes kultúrák máshol és máshol húzták meg – és tartották fenn – ezeket a határokat: miközben a fás legelő minden bizonnyal antropogén beavatkozások eredménye (lásd Hartel–Plieninger eds. 2014), ugyanakkor a helyi élővilágnak is fontos része, hisz nagyfokú biodiverzitás is jellemzi.

A bevezetőre visszautalva fontosnak tartjuk megjegyezni, hangsúlyozni, hogy a természet és kultúra viszonylatában több fordulópontot is számon tarthatunk. Hosszú léptékű történelmi távlatban például az első mezőgazdasági forradalom, és hasonlóképpen a második mezőgazdasági forradalom jelentett ilyen fordulópontot, aminek a hangsúlyai egyes térségek adottságaitól, elhelyezkedésétől függően nagymértékben különbözhetnek. A római birodalom például Európa jelentős részén a kultúrtájak expanzióját hozta, míg az összeomlása értelemszerűen a kultúrtáj összezsugorodását eredményezte (Hoffman 1998). Kárpát-medencei léptékben a tö-

rök hódítás az addig ismert, művelés alá vett területeket területi kiterjedésében és használati technikáiban egyaránt megváltoztatta vagy a folyamatokat felgyorsította (például pusztásodás és extenzív állattartás) (Rác 1980), ugyanakkor pedig a török hódoltság megszűntével a táj egyfajta úrjahódítását is szükségessé tette (Takács 1976, 1980).

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a Kárpát-medence egyes etnikai csoportjai, az általuk belakott és használt környezet erőforrásaitól is függően, hosszú századokon keresztül minden bizonnyal sokkal jobban támaszkodtak a természeti környezetükre, mint azt a mai gyakorlatok megfigyelése alapján gondolnánk. Hisz például az interjúkból, fókuszcsoportos beszélgetésekből kiderült, hogy a helyiek megélhetési céllal már alig gyűjtögetnek, akik ezt teszik, azok inkább a hobbi és a szabadidő keretében teszik ezt, ami egybecseng a gyűjtögetés szerkezetének általános megváltozásával. Holott azt történeti néprajzi vagy akár történeti ökológiai munkákból jól nyomon lehet követni, hogy a Kárpát-medence népessége a domináns térfelszíni formáktól, ökológiai környezettől függően igen nagy mértékben támaszkodott a nem termelő gazdálkodásból származó energiaforrásokra, vagyis azt az ökológiai adaptációs típust, amelyre berendezkedtek, alapvetően a természeti tájra való változatos támaszkodás is jellemezte.

Gunda Béla munkásságából tudjuk azt, hogy az erdélyi magashegyi gazdálkodásból még az 1940-es években is jobbra hiányoztak a természetett zöltségek, hisz a táplálkozáskultúra részét képező zöld növények nagy része gyűjtögetésből származott (Gunda 1966). A gyűjtögetés státusának és szerkezetének a megváltozása pedig egyszerre jelzi a természeti környezettől való eltávolodást és a termelő gazdálkodásban végbement változásokat, de akár a piaci és fogyasztási szokások megváltozását is. Az utóbbi években folytatott kutatásaink például arra mutattak rá, hogy az archaikusabb elemeket megőrző kultúrák esetében a gyűjtögetés státusa alapvetően más, mint a modernizálódott csoportok esetében: a moldvai csángók például fogyasztják az általuk fuszulykalevélnék nevezett szívlevelű nadálytőt (*Symphytum cordatum*), amelynek fogyasztását az erdélyi etnikai csoportok esetében már az emlékezet sem őrzi.⁸

A gyűjtögetés jellegét és szerkezetét a hagyományos paraszti gazdálkodás esetében a változatosság jellemezte. Ebbe beletartozott az emberi és az állati fogyasztásra szánt növények ismerete és mindennapos használata a gyógyítás és az ínségeledek vonatkozásában. A gyűjtögetés szerkezetének a megváltozásában a legfontosabb tendenciák a következők: szegényedik az egyes csoportok környezettel kapcsolatos ismeretanyaga, sok növény kiszorul a mindennapos használatból. A gyógyítás professzionalizálódásával – az adott probléma komolyságától is függően – specialistához fordulnak, aki már inkább a modern, konvencionális gyógyászat eszközeivel él. Az emberi táplálkozásban használt eledelék a gyerekultúrában maradnak fenn vagy állati táplálékká válnak. Az ínségeledek kiszorulnak, alig ismertek, hisz az

8 Az adat (szóbeli közlésként) Timaru Karina mesteris hallgatótól származik. Köszönjük Ruprecht Eszternek a növény azonosításában nyújtott segítséget.

ínségeket nem helyi erőforrásokkal, hanem az állami elosztáson keresztül, illetve a piaci rendszerek használatával lehet áthidalni. Végül: a gyűjtögetés egyre inkább a hobbitevékenységek részét képezi, a természetjárás és a tudatos zöld gondolkodás összetevőjévé válik (vagy a másik oldalon: piaci viszonyokba ágyazódik).

A hagyományos paraszti gazdaságok figyelték a környezetüket, abban az értelemben is, hogy az ehető források időszaki megoszlásáról, lelőhelyéről is ismeretekkel rendelkeztek. Ebben a tekintetben, a munkamegosztás vonatkozásában például kiemelkedő tudással rendelkeztek a pásztorok. Mint már említettük, a szilágy-nagyfalusi pásztorok alig ismerik a környezetüket. S noha például azt feltételeznénk, hogy a szegény csoportok esetében a gyűjtögetés mégis megőriz valamennyit a fontosságából, arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy ezek a csoportok is egyre inkább az államra és az elosztó hálózatokra támaszkodnak. Ez egyfajta eltávolodás is a természeti környezettől, és a helyi fenntarthatóság és reziliencia csökkenését eredményezi, hisz így a közösségek egyre inkább ki vannak téve tőlük távoli és általuk csak minimálisan befolyásolható folyamatok hatásának.

A természeti környezettől történő ilyen értelmű eltávolodás és a gyűjtögetés szerkezetének megváltozása együtt jár általában is egyrésről a mezőgazdasági szerkezetváltással, másrésről azokkal az új piaci és fogyasztási rezsimekkel, amelyeknek a hatására az emberek egyre inkább olyasmiket fogyasztanak, amiket nem is ők maguk gyűjtögettek vagy termeltek, vagy amik nem is az ő környezetükben teremtek vagy akár meg sem tudnának teremni. Ez az önellátás kérdése is, ami általában kardinális kérdése a paraszti gazdálkodásnak.

Az önellátásra, a saját erőforrásokra való támaszkodásra és a háztartásban megtermelt vagy előállított táplálék fogyasztására vonatkozóan beszédes a kenyérsütésre vonatkozó kérdésünk. A búza fontossága a paraszti gazdaságokban, háztartásokban vitathatatlan. Egyes magyar etnikai csoportoknál életnek is nevezték. A búza a földbirtok nélküli paraszti háztartásokban is az egyik legfontosabb erőforrásnak számított, ezért erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy az évi búzaszükségletüket részesmunkával, napszámmal vagy más fizetett munka keretében biztosítsák (Fél–Hofer 1997). Hasonlóan: a kenyér nem csak gyakorlati értelemben, hanem szimbolikusan és rituálisan is kiemelkedő helyen van a paraszti háztartásokban. A kenyér sütése egyféleképpen akár a paraszti autonómiák megjelenítője is lehet. Éppen ezért fontos kiemelnünk, hogy a megkérdezett 110 háztartásból 74-ben mondták azt, hogy a házi kenyérsütés nem jellemző, 23 esetben ritkán előfordul, 5–5 háztartásban mondták azt, hogy gyakran, illetve sokszor sütnek otthon kenyeret, végül csak 3 háztartásban válaszolták azt, hogy állandóan otthon sütik.

Az állam szerepét az eddigiekben is érintettük. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni azonban, hogy ezeknek a helyi rendszereknek az állam és a bürokratikus rendszerek egyre inkább a szereplőivé, aktoraivá válnak. A parasztság története bizonyos értelemben a hatalom és a parasztok közti feszültségek, konfliktusok vagy együttműködések története is (vö. Verdery 1983), azé a folyamaté, ahogy az állam megpróbálja a hatalmát minél inkább kiterjeszteni például a paraszti közösségek fölé is (a föld példáján lásd lentebb). Ennek szoros kísérőjelensége a piaci elosztási rendszereknek

a dominanciája, az önellátás szférájának és a helyi kölcsönösségi rendszereknek a folyamatos megkérdőjelezése. A kenyérsütés visszaszorulása ennek csak az egyik példája. A másik példája – a lentebb még tárgyalandó – állami és piaci szféráknak a dominanciája a munkaerő-elosztási szektorban, illetve a helyi együttműködések szinte jelentéktelen szerepe a helyi világok létrehozásában. Az állam és a piac nem egyszerűen az anyagi élet és termelés szféráiban válik dominánssá, hanem a tudás-termelésben és transzferben is, és gyakorlatilag azok a rugalmas, részletes, finom tudások, amelyeket a helyi közösségek a környezetükkel kapcsolatosan felhalmoztak, egyre inkább háttérbe szorulnak. Ezzel pedig a reziliens válaszok megfogalmazásának a lehetősége is nagymértékben csökken. Ezekre a reziliens válaszokra pedig akár az előttünk álló radikális változások kontextusában is szüksége lehet az adott közösségeknek (vö. Berkes 1999, Berkes–Colding–Folke 2003).

Föld és gazdálkodás • Ez az alfejezet a szilágysági kutatásunk eredményeiből kiindulva, de korábbi kutatásaink eredményeit⁹ is hasznosítva amellet érvel, hogy a földbirtok társadalom- és jelentéstörténete még korántsem egy lezárt folyamat, mint ahogy amellet is, hogy a föld – korábbi elképzeléseinkkel ellentétben, miszerint egyre inkább csak instrumentális tartalmakat hordoz (Pap 2008) – újra szimbolikus tartalmakkal telik fel, és a recens, földdel kapcsolatos jelenségek megértéséhez ezt is figyelemmel kell kísérnünk. Az érvelés további része ebben a kontextusban, hogy a földet az emberi világ, a társadalom és a kultúra szerves részének kell tekintenünk (vö. Micu 2014), és ekként fel kell térképeznünk azokat a szerepeket és jelentéseket, amelyeket a föld egyes társadalmi helyzetekben magára ölt. A föld ebben az értelemben egyfajta társadalmi aktor, nem a társadalmon kívüli, ettől független entitás, bizonyos értelemben *viselkedik* és *változik*. Akár fizikai kiterjedésében is elasztikusnak tekinthető, amint azt a visszaszolgáltatások körüli huzavona is mutatta (Verdery 2003).

A földdel kapcsolatos kontextusokban vizsgálható a földbirtok társadalmi eloszlása, az állami – vagy egyáltalán külső – beavatkozások szerepe, a földbirtok értékének a változása. A saját föld, a saját birtok fontossága a kutatásunkból is kiderült, s noha világos, hogy a mezőgazdasági szerkezetváltásnak a földbirtokok eloszlási struktúrájának a változása is részét képezi, a kérdőívben egész magas arányban van azoknak a száma, akik a földet értéknek tekintik, és nem válnának meg tőle. A populáris vélekedés, amellyel leginkább a fókuszcsoportok során találkozottunk, itt is az, hogy *a földet csak egyszer lehet eladni*. Erre vonatkozóan két, egymást kiegészítő kérdést is feltettünk a kérdőívben, az egyik a földre mint teherre¹⁰, a másik a földre mint értékre kérdezett rá. A föld mint teher elképzelést a megkérdozettek

9 Az alfejezet nagymértékben támaszkodik egy korábbi, a témában született áttekintésre (lásd Szabó 2017).

10 A romániai átmenet egyik jellemzője a földbirtokhoz való kettő viszonyulás volt, hisz egyrésztől a föld visszaszolgáltatása valóban egyfajta társadalmi restaurációs és legitimitási gyakorlatnak is tekinthető, másrésztől viszont sokan teherként élték meg a nyakukba szakadt új felelősségeket (vö. Verdery 2003).

közül határozottan elutasították 81-en, míg a föld mint érték elképzeléssel szinte azonos számban, 78-an értettek teljes mértékben egyet. Vagyis ez mutatja, hogy mindenféle, a földdel és a mezőgazdasági termeléssel, leginkább az interjúkban és fókuszcsoportos beszélgetésekben kifejtett gyakorlati nehézségeken túl, a földnek van egy olyan, helyi konszenzussal is szentesített, egyszerre gyakorlati és szimbolikus értéke, amit nagyon nehéz lenne elvitatni.

A föld az állam és a mindennapi emberek kapcsolatában is fontos szerepet kaphat, az állam kezdeményezheti a földhasználati jogosultságok újraosztását, a földek szétoztását, de akár koncentrációját is, illetve tehet a földek piaci alapú koncentrációja ellen, vagy legalábbis kritizálhatja a folyamatot. A 18. századi abszolutisztikus monarchiák, köztük a Habsburg-ház, nagyon jól tudta ezt, még akkor is, ha az úrbérrendezés eredménye sok esetben visszás volt (Fülemile 1987: 56). Parasztvédelmi politikájuknak egyszerre képezte a részét a nemesek és a parasztok által közösen használt földek helyzetének a rendezése, és a jobbágyi kötelezettségek (robot) helyi szokásjogban történt, és épp ezért sokszor képlékeny rögzítésének központi kodifikációja. Ez ugyan még nem földreform a szó szoros értelmében – de eredménye volt többek között egy új közbirtokossági kategória (volt úrbéresek) létrejötte (Petercsák 2008: 23). Az érvelést tágabb kontextusba helyezi az angliai bekerítések példája: az iparosodó és egyben a piaci elosztási rendszerek előretörését megtapasztaló Angliában a bekerítés egyszerre volt a földbirtokosok eszköze a kapitalista átmenet irányába, a kisbirtokosok kiszorítása és az ipari termelési rendszerek által megkövetelt szabad munkaerő kialakulásának a feltétele (Polányi 2004: 62–63, Thompson 1963: 217–218). Talán az sem véletlen, hogy a Tudor-korban több olyan kísérlet is volt, amely ellensúlyozni próbálta a bekerítéseket (Polányi 2004: 63–64).

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás már a tényleges földreformot is magával hozta.¹¹ És ugyan nem mindegyik feudális alávetettségben élő réteg jutott földhöz (a zsellérek kimaradtak ebből, hisz a feudalizmus idején nem volt a jobbágyokhoz hasonló földhasználati joguk), a reform mégis széles paraszti tömegek esetében teremtette meg a tulajdonlás lehetőségét. Az 1848-as reformok megfelelője volt a román fejedelemségekben az 1864-es jobbágyfelszabadítás és földreform, amelynek keretében szintén hozzájárultak a kisbirtokosi réteg megerősítéséhez. A 19. század második felét ugyanakkor a fokozódó kapitalizálódás jellemezte, és a piaci áruvá vált föld is bekerült ebbe a körforgásba: a 19. század végi erdélyi állapotokat elemelve Egyed Ákos jelentős földkoncentrációról számol be, mind a paraszti–földesúri birtokok, mind a kisparaszti–gazdagparaszti birtokok vonatkozásában (Egyed 1981: 193–199). A század közepén szétoztott földek koncentrálni kezdtek.

Erdélyi viszonylatban a következő jelentősebb földreform a már új területekkel kiegészült Romániában zajlott le. Az I. világháborút követően az új román állam a földreformon keresztül erősítette meg a kis- és középparaszti réteget, illetve kompenzálta a háborús veteránokat, hadiárvékat és hadiözvegyeket. A reform ezen ol-

11 Az erdélyi és romániai földreformokhoz antropológiai szemszögből lásd még Verdery 2003: 41–46. A szerző az első erdélyi földreformot tévesen 1864-re teszi.

vasata mellett létezik annak egy nemzeti-etnikai olvasata is: a magyar történetírásban a reform nem egyszerűen a nagybirtok megtörését és a kis- meg középbirtokok megerősítését célozta, hanem a magyar világi és egyházi vagyon szétosztását is (Bíró 2002).¹² A föld ez esetben társadalmi és nemzeti legitimációs eszköz egyszerre (vö. még Giordano 2014). Az 1945-ös földreform szintén a társadalmi legitimáció megteremtésének az eszközeként szemlélhető. A szovjet befolyás alatt berendezkedő új hatalomnak szüksége volt arra, hogy legitimitást szerezzen magának. Az ekkor még dominánsan agrárjellegű országban a kisparaszti rétegek, illetve – újból – a háborús veteránok földhöz juttatása megfelelő eszköznek tűnt. Ráadásul ezzel a lépéssel a kollektivizálás gyanúját is el lehetett ideig-óráig terelni. A földreformot a földesúri és a nagybirtokok (közirtokosságok) államosítása kísérte. Ennek újfent létezik egy nemzeti-etnikai olvasata. A magyar arisztokráciát, az egyházakat, a székely közirtokosságokat ekkor fosztották meg még megmaradt földbirtokaiktól.

A szétosztást a II. világháborút követően azonban nagyon gyorsan koncentráció követte. Ez már nem piaci alapú volt, hanem egy redisztributív rendszer adminisztratív, központosító politikájába ágyazódott. A kollektivizálás több hullámban alakította át a tulajdon- vagy a rendelkezési jogot, megteremtette a tulajdonjogok hierarchiáját (állami tulajdon, kollektív tulajdon és magántulajdon) (Verdery 2004a), miközben az állami autoritást már nem a földbirtok manipulációján keresztül építette, hanem a félelemkeltés közvetlen eszközeivel (konceptációs perek, munkatáborok). Az állam az adminisztratív birtoklást (Wolf 1973: 389) kiterjesztette mind az állami tulajdonú, mind a kollektív tulajdonú földekre: a mezőgazdasági üzemek irányításába is közvetlenül beleszólt, hisz az állami célú, központosított erőforrás-elvonás elsődleges lehetőségét a mezőgazdaság, illetve a falusi népesség biztosította (Verdery 2003).

Az 1989-es változásokat követő földreformok is jelentős politikai vonatkozásokkal rendelkeztek: egyetértés van a társadalomtudományban abban, hogy a restitúciónak és különösen a kivitelezés módjának elsősorban politikai jelentősége volt, kevésbé gazdasági. A földreform újra megteremtette a kisparaszti- és középparaszti birtokok sokaságát, miközben egyfajta kompenzációs gesztus is volt a szocialista rendszer negatív tapasztalataival szemben (Cartwright 2001, Verdery 2003). Ezzel mintegy zárójelbe tették a szocialista rendszert, mintha az új kezdet pillanatát a szocializmus előtti időkre lehetne beállítani (Giordano–Kostova 2002: 77). A reprivatizáció bizonyos értelemben ma sem lezárt folyamat, hisz a helyiek a mai állapotokat, a határ kihasználatlanságát, az egyéni gazdálkodást szemben a szövetkezettel, a társassal sokszor a régi, a kollektivizálást megelőző időszak felől értelmezik. Ráadásul ezt a földreformot is koncentráció követte, országos és helyi szinten egyaránt. Romániában jelenleg kevés földbirtokos rendelkezik nagyon sok földbirtokkal, miközben sok földbirtokos rendelkezik kevés földbirtokkal (Fox 2011: 51–52).

Ez Szilágynagyfaluban is megfigyelhető: a mintába került 110 háztartás összesen mintegy 468 hektár szántóföldet birtokol, de ennek az eloszlása igen egyenet-

12 Ezt konkrét, helyi példák mellett az is aláhúzza, hogy az Ókirályságra és az újonnan az országhoz csatolt területekre két különböző törvény vonatkozott (vö. Szabó 2013: 74).

len: 27 háztartásnak egyáltalán nincsen szántóföldje, miközben 13 háztartás összesen 343 hektár szántót birtokol úgy, hogy ebből egy kiemelkedő háztartásgazdaság egyedül birtokol 200 hektár szántót. Az átlagos szántóföldi birtokméret, ha az összes háztartással kalkulálunk, 4,25 hektár, ám ha a legnagyobb gazda 200 hektárját kivonjuk, az átlagos szám szinte felére, mintegy 2,45 hektárra csökken. Vagy a 13 legnagyobb gazdaság esetén az átlagos szántóföldi birtokméret 26,36 hektár, az előző érték mintegy tízszerese. Ezek az állapotok egyrészt jelzik a földbirtokhoz való gyakorlati viszonyulások alakulásának az irányát, másrészt pedig annak a helyi piaci rendszernek a kialakulását is, amelyet az állatok háztartások közötti eloszlása is jól illusztrál. A föld gyakorlati jelentéseit viszont jól egészíti ki az a szimbolikus jelentéseggyüttes – amelyre fentebb már utaltunk – miszerint a földet a helybeliek nagy többsége értéknek tekinti. És fontos azt is hangsúlyozni, hogy a föld sokkal inkább világos, potenciálisan akár gyakorlati értékeket is hordoz, hisz a tájra, fás legelők kérdésére vonatkozóan korántsem kaptunk ilyen egybehangzó véleményeket.

Itt megint visszautalnánk a korábbiakban bemutatott kérdésekre az értékrejzimekkel kapcsolatosan: úgy tűnik, az érzelmi, szentimentális, esztétikai értékek a helybeliek értékhierarchiájában alacsonyabb helyet foglalnak el a gyakorlati, piaci értékeknél. Sajátos ugyanakkor a fókuszcsoportok és a kérdőívek közötti eltérés, hisz a fókuszcsoportok esetében az esztétikai értékek is fontosabb szerepet kaptak, míg a kérdőívekben a gyakorlati értékeken volt a hangsúly. Ezt jól mutatja a vízzel kapcsolatos és a fás legelőkkel szembeni attitűd összehasonlítása is: a kérdőívekben a vizet kiemelkedően értékesnek vélte mindenki, miközben a fás legelőkkel kapcsolatosan – noha ott is az értékes és kiemelkedően értékes kategóriák vannak túlnyomó többségben – inkább megoszlanak a vélemények. Ugyanakkor a fókuszcsoportok keretében a fás legelőkről is döntően pozitív volt a vélekedés. Vagyis a közösségi nyomás hatására a helybeliek hajlamosak egyfajta esztétikai paradigmában is gondolkodni, de amikor a közösség kontrollját nem érzik a hátuk mögött, akkor már inkább a gyakorlati, piaci értéket tartják fontosabbnak.

A piaci alapú koncentrációt ugyanakkor kiegészítik azok a globális folyamatok, amelyeknek a keretében a földbirtok jelentőségét megnövelik az élelemtermelési, élelmezési válságok, a megművelt területekért folyósított támogatások, a nyugati/fejlett országokból származó tőke beáramlása és a földvásárlás/földrablás (*land grabbing*) a globális délen (Sassen 2013, Borras et al. 2011), a kisparaszti, a fenntartható fejlődést a zászlajukra tűző gazdaságok harca az olcsó tömegtermelést mint a túlnépesedésre adható egyetlen választ propagáló mezőgazdasági konsernekkel (Ploeg 2008).

Mezőgazdaság és eszközváltások

Korábban többször említettük, hogy a természeti környezethez való alkalmazkodást, az adott ökológiai adaptációt nagymértékben befolyásolják a rendelkezésre álló eszközteknikák. A Kárpát-medencei mezőgazdaság változásának a természeti táj átalakítása (árterek lecsapolása és az erdők kiirtása), a feudális viszonyok

rendezése és felszámolása (úrbérrendezés és jobbágyfelszabadítás), az új elosztási rendszerek dominánssá válása (kapitalista piac) és az uralkodó ideológiai rendszerek változása (kapitalizmus–szocializmus–kapitalizmus) mellett, azokat kísérve, kiegészítve fontos része volt az új eszközök bevezetése is. Ilyen váltások – a teljesség igénye nélkül – az ökör–ló–traktor váltás, az ásó–kapa–eke váltás, a faeke–vaseke váltás, a sarló–kasza váltás, a kézi cséplés és gépi cséplés váltása, és végül e két munkamozzanat, az aratás és a cséplés együttes felváltása a kombájn megjelenésével.

A felsorolt váltásoknak egyike sem volt egységes, zökkenőmentes folyamat. Ennek az időszaka, az intenzitása függött az egyes régiók elhelyezkedésétől, a föld termőképességétől, a megtermelt domináns kultúráktól, a piaci bekapcsolódás lehetőségeitől: amikor az alföldön már vasekével és lóval szántottak, akkor hegyvidéken még mindig faekét használtak, és ökröt vagy rosszabb esetben tehenet fogatoltak. A faeke–vaseke váltás abban az értelemben is fokozatos volt, hogy először a faeke bizonyos részeit cserélték le vas alkatrészekre, amíg eljutottak a 19. század vasból készült gyári ekéihez, amit teljesen nyilvánvaló módon nem is tudott megengedni magának minden paraszti gazdaság.

Perifériális területeken archaikus elemek sokáig megőrződhetnek: a moldvai csángóknál az igavonás és a tejhaszonvétel funkcionális elválása egészen a legutóbbi időnkig nem történt meg teljesen, de adataink vannak Erdélyből, ezen belül Erdővidékről, hogy tavaszi szántást váltókével és tehénfogattal végeztek még az utóbbi években is. A kutatott térségben is megfigyeltük, hogy miközben a központnak tekinthető Szilágynagyfaluban lezajlóban van a szerkezetváltás mind a birtokszerkezetet, mind a használt eszköztechnika vonatkozásában, aközben Lecsméren még a hagyományos birtokszerkezet erősen tartja magát, sőt, olyan gazdaság is található a faluban, amelyik tehénfogattal végzi a legtöbb munkát. A hely és a helyzet kettősségét pedig a tehénfogattal történő szántás és a háttérben látható ipari objektumok igen kontrasztossá teszik.

Az eszközváltások kérdését leginkább a fókuszcsoportok során igyekeztünk körüljárni. Itt úgy közelítettük meg a problémákat, hogy arra kértük a jelenlevőket, beszéljünk az előnyeiről és a hátrányairól az:

1. igavonásnak: bivaly, tehen, ló, traktor (szántás, teherhordás, erdei munkák),
2. kaszálásnak: kézi kaszálás, kaszagép, traktoros körkasza,
3. gyomirtásnak: kézi kapálás, lóvontatta ekeka, gépi kapálás, gyomirtózás,
4. fejtésnek: kézi fejtés és gépi fejtés.

Az első témakör esetében a bivaly és a tehen fogatolása vonatkozásában egyetértés volt abban, hogy ezek már meghaladott kérdések, noha a bivaly rendkívüli erejére azért felhívták a figyelmet. Ugyanakkor a résztvevők arra is rámutattak, hogy a bivalytartást egyrészt a tévesztés nehezítette meg, aztán a reprivatizáció szinte teljes mértékben visszaszorította. A ló és a traktor vonatkozásában szintén egyetértés mutatkozott abban az értelemben, hogy a legtöbb jelenlévő a traktor előnyeit ecsetelte, ám mivel ez a váltás időben sokkal közelebbinek tekinthető, a ló előnyeit is ki tudták emelni. Itt az is szóba került, és a helyi reziliens minták szempontjából ez rendkívül fontos lehet, hogy a lóhoz egyrészt könnyebb előte-

remteni a pénzügyi erőforrásokat, másrészt a fenntarthatóság szempontjából is előnyösebb, hisz miközben kaszálók és szénafüvek rendelkezésre állnak helyben, a kőolajról ez még akkor sem mondható el, ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgált térség határában végső soron kőolajkitermelés folyik. Szintén kiemelték a résztvevők, hogy a mezőgazdasági szerkezetváltásnak egyszerre okaként és részeként szemlélt támogatáspolitikák is közvetve a traktorok beszerzésére ösztönzik a gazdálkodókat, hisz a támogatáspolitikák által favorizált nagyobb birtokok a traktort teszik szükségessé. Szilágynagyfalu legnagyobb birtokosának négy traktora van, ami beszédesen illusztrálja ezt a folyamatot.

A második téma keretében a kaszálás és a takarmánykészítés kérdése került terítékre. Volt olyan idős nő, aki arról számolt be, hogy egész életében tehenet tartottak – most is tartanak – és ő sokkal jobban szeretett a kézi kasza után dolgozni, mint a kaszagép vagy különösen a körkasza után: a kézi kaszával rendre vágott szénafüvel sokkal könnyebb dolgozni, mint a kaszagép után szétszórt fűvel. A gépesítés egyébként akár egyfajta prekondicionált folyamatnak is tekinthető, hisz a körkasza már megköveteli a szénasodró és a bálázógép beszerzését. Ám itt arra is rámutattak a résztvevők, hogy a kérdés nem egyszerűen eszkoztéchnikai folyamat: a körkaszával betakarított takarmány már csak azért sem lehet olyan jó minőségű, mint a kézzel betakarított, mert a körkasza a földet, hangyabolyokat, túrásokat mind belekeveri a takarmányba, míg a kézi kaszával ezeket ki lehet kerülni. Ráadásul a bálázó túlzottan összetöri a takarmányt, ami így tovább romlik. Következésképp a körkaszával készített takarmány minősége sokkal rosszabb, ám megfelel azoknak a mennyiségi nyomásoknak, amelyek a piacról érik a termelőket. S noha az ilyen takarmányozás nyomán kapott tej minősége is más, a kérdés élét sokszor elveszi az, hogy a tejtermelés sem az önellátó paraszti háztartásba integrálódik. Az ezzel kapcsolatos finom, részletgazdag tudások egyébként abban is megnyilvánulnak, hogy például a pillangósokat nem bálázzák, hanem kézzel takarják, hogy a tápanyagban gazdag levélállomány ne sérüljön.

A gyomirtás kérdése akár még közvetlenebbül érintette az embereket, hisz itt már az általuk közvetlenül fogyasztott termékekről is beszélgettünk. Ugyanakkor a beszélgetéseknek ebben a részeiben még inkább rá tudtunk világítani azokra a többes nyomásokra, amelyek ezekre a háztartásokra nehezednek. Világos ugyanis, hogy a kézi kapálás egyrésztől egészségesebb termékeket eredményez, hisz nem kell annyi kemikáliát használni, másrésztől jobban illeszkedik az önellátó paraszti ideálba (ami minden változás ellenére ideológiai szinten létezik), hisz például lehetővé teszi a kukorica esetén a köztes növényeinek, a babnak és a töknek a termesztését is. De azt is látnunk kell, hogy a kézi kapálás az általában munkaerőhiányos gazdaságokat olyan nyomás alá helyezi, aminek ők nehezen vagy egyáltalán nem tudnak megfelelni. Arra az eredményre pedig, hogy olcsóbb kemikáliát használni, mintsem napszámosokat fogadni, egy nagyon gyors kalkulációval eljuthatunk. Vagyis a mezőgazdasági szerkezetváltás egyszerre a demográfiai váltásokat is tükrözi. A finom tudások fontossága egyébként itt is kiderült: a nagyobbra nőtt kukoricában traktorral és kapagéppel már nem, csak lóvontatta ekekapával vagy kézzel lehet dolgozni. Nem mellékes ugyanakkor az sem, hogy ebből a kérdésből is kivilág-

lott: kialakulófélben van a helyi mezőgazdasági termelés kettős szerkezete (ebben a vegyszerhasználatra vonatkozó kérdésre kapott válaszokat is használjuk): az önellátásban, tehát például a háztáji termelésben még törekednek arra, hogy hagyományos eljárásokkal folytassák a termelést, de a piacba integrálódó termelésben, például a szántóföldi termelésben a nagyfokú kompetíció okán már igénybe veszik a nem hagyományos eljárásokat is.

A kézi fejés és gépi fejés szintén nem csak egyszerűen preferencia vagy ízlés kérdése: noha tudatában vannak annak, hogy a kézi fejéssel a tehén egyrésztől több tejet ad („jobban leadja a tejet”), másrésztől a tej íze is más, arra is felhívták a figyelmünket, hogy a nagyobb gazdaságokban egyszerűen nincs meg a szükséges munkakerő a kézi fejéshez. A mezőgazdasági szerkezetváltás tehát itt is érezteti hatását: 93 gazdaságban egyáltalán nincs tehén, 7 gazdaságnak van 1–2 tehene, 6 gazdaságnak van 3–4 tehene, 3 gazdaságnak van 8–35 (valójában: egy gazdaságnak van nyolc, egynek 31 és szintén egynek 35), végül a már említett legnagyobb gazdának van 170 darab szarvasmarhája. Világos tehát, hogy a mezőgazdaságban zajló folyamatok arra mutatnak, hogy az 1–2 tehenet tartó gazdaságok egyre inkább eltűnnek és megjelennek a nagyobb, akár specializált gazdaságok, amelyekben a kézi fejés és gépi fejés kérdése már egyszerű technikai és időhasználati kérdéssé válik.

Fontos kihangsúlyoznunk a fenti kérdésekkel kapcsolatosan is: a paraszti, falusi világ nem zárt világ. Tehát ha a természeti környezettel való kapcsolatát, a természetképet, a tájhasználati formákat vizsgáljuk, akkor sem élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy ez egy önmagában zárt rendszer. A paraszti élet teljességének a részeként ezek is ki vannak téve olyan külső hatásoknak, amelyeknek a vizsgálatától szintén nem tekinthetünk el.

Szocializmus, posztszocializmus és a táj- és földhasználat új rezsimjei

Politikai és mezőgazdasági rezsimek • Korábban már többször említettük, hogy értelmezésünkben az embereknek, közösségeknek és a természeti környezetnek a hely, a határ és a térképezés hármásában történő viszonyulását, a tájhasználati formákat nagymértékben meghatározzák a nem helyi körülményektől függő rezsimek. Ennek két nagyon fontos formáját emeltük ki az eddigiekben: az államot és a kapitalista piacot. Ugyan nem tartozott legfontosabb kérdéseink közé, de mind az interjúkban, mind a fókuszcsoportos beszélgetésekben hangsúlyosan felbukkant a szocializmus és a szocializmus öröksége.

Az interjúkban azok élettörténeti jellege hívta elő a jobbra nosztalgikus, a jelen kritikájaként is megfogalmazott narratívákat. Idősebb, a két világháború között született beszélgetőtársaink esetében ennek ráadásul megkettőződött a szerkezete, hisz ők még a kollektivizálás előtti időkre is emlékezni tudtak. Vagyis például a szőlők mai állapotának az elbírálása kapcsán egyszerre hívták elő a szocializmus és a szocializmust megelőző időszak emlékeit. Középkorú beszélgetőtársaink számára

pedig értelemszerűen inkább a szocializmus működött hivatkozási alapként. Mindkét generáció esetében azonban hangsúlyosan jelen volt az elromlott jelen toposza: abban, ahogy a lecsmériek a saját szőlőhegyeik mai állapotát leírták, ezek a szempontok feltűnő módon kiemelt szerepet játszottak.

A fókuszcsoporthoz két kérdéscsoport segített megközelíteni a problémát:

1. Mi az oka annak, hogy az emberek felhagytak a mezőgazdasággal?

- A kollektív gazdaság elvette az emberek kedvét.
- Nincs ára a mezőgazdasági termékeknek, a mezőgazdaságból nem lehet megélni.
- A fiataloknak nem vonzó a falusi élet, máshol keresnek munkát.
- A fiatalok nem tanultak meg gazdálkodni.
- Sok a bizonytalanság, nem kedvező az időjárás.
- A kormány nem támogatja eléggé a mezőgazdaságot.
- Egyéb...

2. Mi az oka, hogy sokan még mindig hagyományos módon gazdálkodnak?

- Az emberek ragaszkodnak az őseik tudásához.
- Az emberek túl szegények, hogy fejlesszék a gazdaságaikat.
- Az emberek úgy gondolják, hogy a hagyományos módszerekkel jobban figyelnek a környezetre.
- Az emberek nem kapnak elég támogatást a gépek vásárlásához.
- Az emberek tehetetlenek, nem tudnak kitörni.
- Egyéb...

A kérdéscsoportok alapján kialakult beszélgetésekből rajzolódott ki egyrészt az, hogy az egyes települések között jelentős különbségek vannak, és hogy másként és másként látják ezeket Szilágynagyfaluban, Szilágyzoványban és Lecsméren, másrészt az is, hogy a szocializmus öröksége még sok területen velünk van. Megint csak a Hardin-írás kapcsán felvetett kérdésre, a közösség működésének a kérdésére térünk vissza: a helyiek véleménye szerint a szocializmus mélyen aláásta a közösségi fellépések reális lehetőségeit. Tehát túl azon, hogy az egyes települések demográfiai szerkezetváltozása, a mentalitásokban beálló változások (individualizáció) sem kedveztek a közösségek fennmaradásának, a közösségi akciók legitimitását a szocializmus rossz tapasztalatai folyamatosan megkérdőjelezték.

A szocialista gazdaságszervezés a helyi tudást nem tekintette legitim tudásnak, és mind a javak, mind a tudás elosztásában, de az ellenőrzésben is nagyfokú központosításra törekedett. A mozaikos tájszerkezetet, a kisparcellás termelést megbontotta, határokat, mezsgyét tüntetett el, újabbakat hozott létre, egyes dűlők rendeltetését megváltoztatta. Kialakította a szocialista rend képzetét, amelybe a falvak erőforrásainak, a természeti környezetnek az ellenőrzése is beletartozott. Ez a megművelt határ érzését keltette az emberekben, ugyanakkor az ehhez a határhoz kapcsolódó finom tudásokat a mérnöki, uniformizált tudással helyettesítette. A tulajdonjoggal kapcsolatos elképzeléseket is megváltoztatta, hisz az emberek által illegitimnek tekintett eljárásokkal teremtette meg az adminisztratív birtoklás lehetőségét (Wolf 1973). Vagyis a hétköznapi ellenállás keretében is értelmezhető

mindennapi gyakorlatok (munkafolyamat-lassítás, eltulajdonítás, hamis adatok bevallása stb.) morálisan kívül estek az elítélendő cselekedetek kategóriáján (Scott 1998). Sőt, egyfajta morális tartalommal is felruházódhatott, ha az emberek és az állam, a mi és az ők, a nép és az elit közötti konfliktus kontextusában értelmeződött (Szabó 2016). A természeti táj mint közösségi erőforrás ennek a szemléletnek az egyik legfontosabb áldozata, hisz sem a tényleges, gyakorlati tulajdonjogok (ezen belül például: felelősségek elosztása), sem a hozzá fűződő tájhasználati gyakorlatok (például: túlzó vegyszerhasználat) nem kedveztek az újratermelődéseknek. Vagy újfent a legelők példáját lehetne idézni: a „mindenkié és senkié” *status quo*-ja nagymértékben meghatározta ezeknek a tájhasználati formáknak a degradálódását.

A reprivatizáció magában hordozta a helyreállítás lehetőségét. De ez a lehetőség csak lehetőség maradt. Ugyan a helyiek a határ beszűkülését veszteségként élik meg, de eszközeik ennek a folyamatnak az elkerülésére alig vannak. A reprivatizáció bizonytalanságai és a kapitalista piac mechanizmusai az életnek a finansziális szempontból nem világos értékeket hordozó szegmenseit másodrendűvé tették. Itt újfent visszautalunk Eric Hirsch azon gondolatára, miszerint a természetet magát és a hozzá való viszonyulást nagymértékben meghatározzák a mérési rendszereink és az értékeinknek a rendszere (Hirsch 2005). Ebben az értelemben mind a természeti környezet, mind a termőföld sajátos értékátalakulásokon ment keresztül.

Ennek az átalakulásnak nagyon sok összetevője van, ezek egy része helyi, lokális, más része globális. A természeti környezethez és a mezőgazdasághoz való viszonyulást helyi tényezőként nagymértékben meghatározza a vadállomány elszaporodása. Ez egyrészt növeli a „valami elromlott” érzetét az emberekben, ambivalenssé teszi őket a természeti értékek védelmét illetően, illetve a mezőgazdasági művelés szubjektív megítélését is befolyásolja. A demográfiai tényezők első körben lokálisnak tűnnek, de valójában ezek is globálisak, vagy legalábbis országosak: a helyi közösségek demográfiai szerkezetét a téészesítés és az iparosítás bontotta meg, ez pedig kialakította a fiatalok végleges városra való migrálásának a nagyon erőteljes mintáját. A leszakadó vidék képe nem a szocializmussal teremődik meg, de kétségtelen, hogy az urbánus–rurális versenyben a szocializmus idején a vidék alulmarad, amit aztán a reprivatizáció hihetetlen módon felerősít. Egyes vélemények szerint az átmenet terheiből a vidéki térségeknek aránytalanul többet kellett átvenniük (Hann 2002). Az állam erőteljes jelenléte, visszavonulása, aztán újbóli megerősödése szintén fontos nem-helyi tényező, amely befolyásolja ezeket a viszonyokat: a kollektívizálással az állam a gazdálkodási gyakorlatok éltetésének a lehetőségét vette el az emberektől, aztán a földosztással ezt a gyakorlatot helyezte vissza a jogaiba úgy, hogy valójában a földön kívül más erőforrásokat nem biztosított. Végül az utóbbi évek támogatáspolitikáján keresztül újból szereplőjévé vált ezeknek a színtereknek.

Jelenleg az Európai Unió, illetve az általa nyújtott támogatások, különösen a területalapú támogatások az egyik legfontosabb aktorai a mezőgazdasági szektornak. A helybéli gazdák szerint támogatások nélkül nem lehetne sikeres mezőgazdasági termelést folytatni. Ugyanakkor ez a rezsim újfent a kistermelés és a hagyományos tudások fennmaradása ellenében hat, ráadásul hajlamos olyan, bürokratikus

szempontból világos kategóriákban gondolkodni, amelyek a terepen nem találhatók meg. Mindezek mellett az új rezsim és annak a konvencionális mezőgazdaságnak – vegyszerezés, nagytáblás monokultúrás, intenzív művelés – a premisszáiból indul ki, amelyről egyre többször kiderül, hogy valójában fenntarthatatlan. Nem kétséges ugyanakkor: mezőgazdasági támogatások nélkül a művelési intenzitás, aminek most a tanúi lehetünk, valószínűleg hatalmasat csökkenne. Hisz a piac is fontos szereplő, és a nagyobb gazdaságok számára egyre fontosabb, de a támogatások ezeknek gazdaságoknak a jövedelemszerkezetében is igen fontosak. Tehát ha a természeti környezettel kapcsolatos viszonyokra, tájhasználatra és ökológiai tudásokra kérdezzük rá, akkor ezeket a szempontokat semmiképp nem szabad megkerülnünk.

Gyakorlatok és értékpreferenciák a hagyomány és a modernitás határán •

A mezőgazdaság szerkezetváltásáról és a kettős szerkezet, a piacra termelés és az önellátás elváló struktúráiról már tettünk említést. Ez egyben a hagyomány és a modernitás kettősségét is megjeleníti, akár abban az értelemben is, hogy az embereknek igényük van arra, hogy általuk egészségesebbnek és jobb ízűnek tartott házi termékeket fogyasszanak, illetve ez derült ki a fókuszcsoportos beszélgetésekből is), ám sok esetben (például a sertéstartás, szarvasmarha-tenyésztés) az ezzel járó fáradságot, költöttségeket már nem vállalják. Így kialakul egy olyan termelői réteg, amelyik a helyi piaci igényeket is figyelembe veszi, és az otthoni disznóvágás hagyományait megőrizni kívánóknak az igényeit kielégíti.

A kettősséget tovább fokozza az, hogy például a vegyszerhasználathoz is nagyon ambivalensen viszonyulnak a helybéliek. A médiából – mint ahogy az a fókuszcsoportokból és az interjúkból kiderült – egyre többször hallanak a vegyszerek káros hatásáról, azonban a gyakorlati tapasztalatok arra irányítják őket, hogy fokozottan használjanak különféle vegyszereket. Ez különösen megfigyelhető a szőlőművelésben, aminek a bio rendszerű termesztését, a szőlő kényességére, munkai igényességére hivatkozva szinte elképzelhetetlennek tartják. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a vegyszerekről szóló médiadiskurzusok hatására egyre többen próbálkoznak olyan környezetbarát megoldásokkal (csalán, dohány, rézgalic és ezek oldatainak használata, különféle kultúrák egymás mellé ültetés stb.), amelyeket akár az idősebbektől hallottak, láttak, akár különféle külső forrásokból szereztek információt róluk. Azonban fontos hangsúlyoznunk, és ezt a fókuszcsoportok is megerősítették, hogy ez a fajta tudatos viselkedés inkább a háztáji termelést jellemzi, hisz az emberek itt maguknak termelnek. A piacra termelésnél viszont a mennyiség és a megbízható, kiszámítható termés iránti igény már felülírja ezt a tudatos viselkedést. Vagyis a falusi, paraszti háztartások autonómiája ebben a kettős rendszerben értelmezhető.

Ezek mellett fontos azt is hangsúlyozni, hogy a megkérdezett háztartások jövedelemszerkezetében¹³ a munkahelyi jövedelmek a legfontosabbak, majd második

13 Itt jegyezzük meg a kvantitatív adatfelvétel korlátait érzékeltetendő: a jövedelem nagyságára vonatkozó kérdésünk gyakorlatilag kudarcot vallott, a begyűlt adatok annyira hiányosak, hogy értékelésük jórészt lehetetlen volt.

ként a nyugdíj következik. A mezőgazdasági támogatások, pályázatok a harmadik helyet foglalják el (megint: Európai Unió fontossága), miközben az alkalmi munka itthon vagy a termékek eladása szinte jelentéktelen a teljes megkérdezett népességre vetítve. Vagyis itt megint rá tudunk mutatni egyrészt az állam, másrészt a munkaerőpiac fontosságára.

Ezt a képet egészíti ki a munkamegosztás helyzete, amely abban az értelemben hordoz nagyfokú hagyományosságot, hogy a legerőteljesebb minta a család tagjainak a bevonása a munkába. Az olyan alternatív minták, mint például kizárólag a családfő munkavégzése, a napszámosok vagy az állandó alkalmazottak bevonása igen ritka, és értelemszerűen összefügg a gazdaságok méretével. A kalácsa sincs szignifikáns mértékben jelen a faluban. Ezek egyrészt a közösség működésére kérdeznék rá, az individualizációt mutatják, ugyanakkor jelzik azt, hogy helyi munkaerőpiac alig van.

Az értékpreferenciák sajátosságait és ezeknek a kettősségeit több szemponttal tudjuk illusztrálni. Egyrészt, teljesen világos, hogy azok a szegmensek, amelyek gyakorlati értéket is hordoznak, sokkal világosabb állásfoglalásokat eredményeznek, mint a sokkal elvontabb értékeket képviselő területek. A tiszta patakokat, a jó minőségű kútvizet például a válaszadók többsége kiemelten értékesnek tartotta, de már a népviseletet, folklórt – noha ezt is szép számmal – már sokkal kevesebben gondolták kiemelkedően értékesnek. Ugyanez figyelhető meg a természeti környezet és különösen a fás legelők vonatkozásában: a fás legelők a helyiek számára a legeltetésnek a helyszínei, amivel sok falubeli a szarvasmarhatartás visszaszorulása és a bérleti rendszerek kialakulása következtében el is veszítette a kapcsolatát, és amivel kapcsolatosan a biodiverzitásra, a magas természeti értékre, reziliens jellegre vonatkozó tudások eloszlása igen egyenetlen. A fókuszcsoportokból az derült ki például, hogy a helybéli biológusok és az erdész volt leginkább ezeknek az ismereteknek a birtokában. A gyakorlati szempontok fontosságát a helybéliek számára az is aláhúzta, hogy a kisparcellás, állattartást és földművelést kombináló megőzőgazdaságra vonatkozó kérdésünket nagy számban tartották értékesnek, de szintén nagy számban egészítették ki azzal, hogy ebben a keretben is fontosnak tartják a traktort. Vagyis itt megint a hagyomány és a modernizáció kettősségére mutathatunk rá.

A szőlészet, borászat megítélése szintén ambivalens, és ez azért is érdekes, mert a helyiek önidentifikációs stratégiáinak legtöbb esetben fontos eleme a mértékletes borfogyasztás, a szőlőhegyek, a pincék és a szilágysági ember vendégszeretete. Az ambivalencia a kérdőívekből is kiderült, hisz az egyáltalán nem értékes (31 válasz) és a valamilyen értéket képvisel (29 válasz) válaszok domináltak. Ugyanakkor a fókuszcsoportban a kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy a helyi vélemények formálódása is láthatóvá váljék. Egyrészt olyan állításokat fogalmaztunk meg, amelyek a kérdést pozitív, majd olyanokat, amelyek negatív fényben tüntetik fel (lásd alábbi táblázat).

A szőlő	
Fontos, mert	Nem fontos, mert
<ul style="list-style-type: none"> • szebbé teszi a környéket • elfoglaltságot biztosít az embereknek • a bor rendszeresen jelen van az asztalunkon • a pincék vonzóerővel rendelkeznek • a borral ide lehet csalogatni a turistákat 	<ul style="list-style-type: none"> • nem lehet pénzt keresni vele • elvonja az embereket más munkáktól • túl sok miatt a részegeskedés • a pincék omlanak, veszélyesek • a szőlőből és borból nem származik semmilyen haszon

A válaszadók egyrésztől kihangsúlyozták, hogy az alkohol miatti problémák alig vannak összefüggésben a borral, és inkább a piaci elosztási rendszereket (olcsó, bárki által hozzáférhető alkohol) nevezték meg az alkoholizmus okaként, másrésztől viszont azzal is egyetértettek, hogy alapvetően mindkét állításban van igazságtartalom, amivel egyet tudnak érteni. Azt mindenképp hangsúlyozzuk, hogy mind az interjú anyag, mind a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések a szőlészetnek és a borászatnak az esztétikai, érzelmi oldalát emelték ki – az ambivalencia tehát ebből a szempontból is érthető, hisz gyakorlati, piaci hozadéka ennek a tevékenységnek alig van.

Az ökológiai tudások sajátosságaira a víz fontosságára és a vegyszerhasználati normákra vonatkozó kérdések összevetésén keresztül világíthatunk rá: miközben a válaszadók döntő többsége elutasítja a nagyüzemi mezőgazdaságot és az ipari tevékenységeket a potenciális környezeti problémák okán is (ez főként a fókuszcsoporthoz tartozó derült ki), a saját gazdaságban történő vegyszerhasználatot már nem köti világosan össze például a patakok, kutak vízminőségével. Ugyanakkor és ugyanebben a kontextusban a háztájiban megtermelt termékeket nem csak jobb ízűnek, hanem egészségesebbnek is tartják, ami a norma és a gyakorlatok közötti különbségekre is felhívhatja a figyelmünket. És ugyanígy, a norma és a gyakorlat közti különbségre hívja fel a figyelmünket a háztáji, saját termelés iránti igény megfogalmazása, ugyanakkor pedig az autonómia gyakorlati formáinak a feladása például a kenyérsütés helyzetén vagy a bolti termékek (élelmiszerek) megítélésén keresztül, hisz az olcsóság és a kényelem két olyan gyakorlati faktor, ami megint csak elnyomja az egyéb, nem teljesen számszerűsíthető értékeket.

Végül: a média elvitathatatlan hatását mutatja a klímaváltozásra adott válaszok egyöntetűsége. A térségben a klímaváltozás konkrét hatásait alig lehet érzékelni, vagy a hatások megítélése szintén kettős, hisz az utóbbi évek enyhébb teleit legutóbb egy viszonylag kemény tél és csapadékos tavasz követte. Ezzel együtt a válaszadók döntő többsége nagyon fontos kihívásnak érzi ezt a kérdést, ám azzal is egyetértettek, hogy a helyi erőforrások és kompetenciák – noha fontosak – nem biztos, hogy elegendőek az ellensúlyozására.

Következtetések

Szilágysági kutatásunkban a hagyományos és a modern mezőgazdaság, a háztáji, kisparcellás és a nagyüzemi, nagyáblás termelés, az önellátó gyakorlatok és a piacra termelő stratégiák kontextusában figyeltünk a hagyományos tudások és gyakorlatok továbbélésének, a tájhasználati formáknak az összefonódására és továbbélésére. A kutatás során a fás legelők mint a mozaikos tájszerkezet, az ember és a természet kapcsolatának sajátosan formálódó lenyomata, az európai kultúrtáj kiemelten figyelemre méltó eleme és a szőlészet és a borászat mint a helyi önidentifikációs stratégiák kiemelt területe és a helyi ökológiai és klimatikus adaptációs gyakorlatok sajátos formája állt a vizsgálatok középpontjában, de általános értelemben is rákérdeztünk a mezőgazdasági, tájhasználati gyakorlatokra és tudásokra. Módszertani megközelítésünket a komplexitás jellemezte, annak érdekében, hogy egyrészt adatsorokkal is dolgozni tudjunk (kérdőívek), másrészt a véleményekre, tudások és azok alakulására is rá tudjunk kérdezni (interjúk és fókuszcsoportok). Az összegyűlt adatokból és azok elemzéséből a következő következtetéseket tudjuk levonni.

1. A térségben több fás legelő is található. Szilágnagyfalu mellett is található egy kiterjedt fás legelő, évszázados fákkal és változatos, gazdag élővilággal. Az itt található fajok egy része védettséget élvez. A fás legelőt valamikor a közös legelőhasználat keretében hasznosították, ma néhány, több állatot tartó gazda bérlí. A helyieknek a fás legelőhöz kapcsolódó tudása nagyon ambivalens. Az itt dolgozó pásztorok alig tudnak valamit arról a helyről, ahol az állataikat legeltetik. Ez nyilván összefüggésben van a mezőgazdasági szerkezetváltással is, hisz a falu mint mezőgazdasági munkaerőpiac és integráló környezet nagymértékben átalakult, munkaerő felvételére már alig képes. A pásztorok iránti érdeklődés mára már lecsökkent, csak azok maradnak ebben a szférában, akik nem tudják más módon eladni a munkaerejüket.

A fás legelők helyi megítélése is ambivalenciát mutat: ugyan az összesen 110-ből 30, illetve 35 válaszadó azt nyilatkozta, hogy értékesnek, illetve kiemelkedően értékesnek tartja, a természeti környezet általános értékelésével (64 kiemelkedően értékes) vagy a víz értékelésével (100 kiemelkedően értékes) összehasonlítva ez mégiscsak jelentősen alacsonyabb érték. Ez az értékpreferenciák alakulására is rávilágít, hisz egyrészt a fás legelők gyakorlati haszna elvont, másrészt olyan értékeket képviselnek, amelyek inkább az érzelmi, esztétikai minőségek területére esnek. Amint azt az elemzésünkben kiemeltük, az értékek rendszere mélyen befolyásolhatja a természeti környezettel, a kultúrtájjal való kapcsolatunkat (vö. Hirsch 2005).

A szőlők és a borászat fontos önidentifikációs elemek a helyiek elbeszélései alapján. Több faluban pincék és pincesorok találhatóak, a gazdák kedvvel végzik a szőlőműveléssel, borászattal kapcsolatos munkákat. Ugyanakkor a demográfiai szerkezet átalakulása, vagy például Lecsmér esetén a kiterjedt ipari tevékenység nagymértékben befolyásolja ennek a területnek az alakulását. Több pincét bezár-

nak, a területeket feladják. Fontos mindemellett kihangsúlyozni, hogy miközben a szőlészetet és a borászatot a szilágysági vendégszeretet szimbolikus megnyilvánulási területeként definiálják, aközben a megítélése rendkívül ambivalens ennek mezőgazdasági ágazatnak is. Elmondható, hogy a válaszadók nagyobb hányadban tartották egyáltalán nem értékesnek, kevésbé értékesnek vagy csak valamilyen értéket képviselőnek, mint értékesnek vagy kiemelkedően értékesnek (összesített számban: 72 szemben a 37-tel). Ez nyilván azzal is összefüggésben van, hogy nem mindenki birtokol szőlőket, másrésről azzal is, hogy ez a terület sem jelenít meg (vagy csak kevés gazda esetén, hisz a legtöbb gazda az önellátó háztartás fenntartása keretében műveli a szőlőjét) világos piaci értékeket. A fás legelők kapcsán levont következtetésünket miszerint az értékpreferenciáink meghatározzák a környezetünkkel való kapcsolatot itt azzal egészítjük ki, hogy a környezet ebben az értelemben erőteljesen társadalmiasított alakzat, a helynek, a határnak és a térképek a sajátos kombinációja (Hirsch 2005).

2. A kutatott térség – de valószínűleg több más erdélyi térség – mezőgazdasága gyökeres átmenet előtt áll, vagy már benne van ebben a folyamatban. Ennek a folyamatnak az egyik fontos jellemzője a hagyományos és a modern tudások és gyakorlatok egyszerre történő, szimultán jelenléte úgy, hogy a hagyományos tudásokat még ismerik, hivatkoznak is rájuk, de sokszor már a modern gyakorlatokat alkalmazzák. Akár úgy is egyébként, hogy tudják, a hagyományos tudásokon és gyakorlatokon keresztül jobban tudtak figyelni azokra a környezeti hatásokra és kontextusokra, amelyekben a mezőgazdasági tevékenységeik megszerveződtek. Erre példaként a rétgazdálkodáshoz, szénaműveléshez vagy a kapáláshoz, gyomirtáshoz kapcsolódó tudásokat lehetne felhozni. Itt fontos azt is megjegyeznünk, hogy a hagyományos tudások és gyakorlatok tovább élését befolyásolja az a tényező, hogy a kollektivizálás előtt szocializálódott generáció már nagyon kiöregedőben van, a következő generációkban pedig a hagyomány továbbadásának a folyamatossága, ha nem is szakadt meg teljesen, de gyökeresen átalakult.

A föld koncentrációja, az állattartással való felhagyás szintén jól illusztrálja ezt a folyamatot, amit kiegészít az, hogy továbbra is igény mutatkozik a hagyományos fogyasztásra. Ezt egy helyi piac kialakulása teszi lehetővé, ami szintén hozzájárul egyfajta kettősség fenntartásához. Ezt pedig az önellátó, háztáji termelés és a nagytáblás, nagyüzemi termelés funkcionális szétválása kíséri, például a vegyszerhasználat területén. Tehát a kettősség itt is megnyilvánul.

3. A föld jelentősége úgy tűnik, korokon és kultúrákon átívelően igen kiemelkedő. Elsődleges jelentései nyilván, és ezt ebben a térségben is így gondolják, az élelemtermeléshez kapcsolják, noha az utóbbi időben a globális kontextusok miatt épp ez a kapcsolat rendült meg. A föld jelentései az emberi társadalommal változnak. Ahogy változik a társadalom szerkezete, a globális viszonyok, a fogyasztási szokások – és sok minden más –, úgy a föld jelentései is folyamatosan alakulnak, adaptálódnak. Ebben az értelemben lehet érvelni amellet, hogy a föld társadalmi aktor is egyben. A föld ökológiai (Hirsch 2005, Măntescu 2014), tulajdonnal kapcsolatos kérdéseket (Măntescu 2014, Mícu 2014), a politikai (Verdery 2003) és gazdasági

rezsimekben történő változások (Ploeg 2008), valamint a globalizáció és posztgyarmati kapcsolatok (Sassen 2013) problémáit jeleníti meg. Részese a nagy társadalmi ideológiáknak és legitimációknak (Polányi 2004, Wolf 1995, Verdery 2004b), szétaprózódik és koncentrálódik: ha a földreformokat nézzük, akkor szinte törvényszerűen fluktuálnak látjuk a szétaprózódás és koncentrálódás időszakait.

De ami talán ezeknél is fontosabb: a föld a helyi világoknak, ezen belül a társadalomszerkezetnek, a moralitásoknak, erkölcsi elképzeléseknek volt integráns része. Ma ez is felborulni látszik, és hosszú távúnak gondolt elképzelések kérdőjeleződnek meg a föld fontosságával, szimbolikus tartalmaival, állam és helyiek, helyiek és helyiek közötti viszonyok jellegével kapcsolatosan. Az emberek igyekeznek régi tudásokhoz visszanyúlni, a földről való beszélgetésekben régi, eddig stabilnak hitt álláspontokra hivatkoznak. Ezek az álláspontok azonban maguk is megkérdőjeleződnek: az új bürokratikus és gazdasági rezsimek a föld jelentéseit is átrendezik.

Végezetül: a gyarmati rendszerek elemzésében a kutatók gyakran alkalmazzák a két világ közötti pozicionálódás trópusát az adott népcsoportok helyzetének leírására (Sárkány 2001). Azt gondoljuk, ez a kép a kutatott térség mezőgazdaságának leírására is alkalmas. Nekünk kutatókként feladatunk egyrészt ennek a folyamatnak az elemzése, másrészt azoknak a tudásformáknak és reziliens mintáknak a dokumentálása, amelyeken keresztül a helyi csoportok hagyományos formában kidolgozták az adaptációs mintáikat. És nem kevésbé fontos, hogy ezekről a folyamatokról velük beszéljünk, következtetéseinket velük megosszuk, hisz így talán segítséget nyújthatunk a jövő elképzelésében.

Szakirodalom

A MAGYAR KORONA...

1897 *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.

Almási István

1979 *Szilágysági magyar népzene*. A dallamokat átnézte Jagamas János. A kottarajzokat László Attila készítette. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Andrásfalvy Bertalan

1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XI–XII. 39–58.

2007 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Ekvilibrium Kiadó, h. n.

2011 *Együtt élő népek, eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*. L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs.

Appadurai, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio*. (3) 3–32.

Bakics János

2004 A villányi bor márkásítása. Egy térség borászati hagyományának átalakulása az átmenet éveiben. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Teleki László Alapítvány – PTE–BTK Kommunikációs Tanszék, Budapest–Pécs, 221–254.

Bausinger, Hermann

1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia* C. (1–4) 24–37.

Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt

2014 „*Ahogy gondolozza, úgy veszi hasznát.*” *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. MTA Bölcsészstudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet, Vácrátót.

Berkes, Fikret

1999 *Sacred Ecology – knowledge of indigenous and other rural people*. Routledge, London.

Berkes, Fikret – Colding, Johan – Folke, Carl

2003 *Navigating social-ecological systems. Building resilience for complexity and change*. Cambridge University Press, Cambridge.

Berkes, Fikret – Feeny, David – McCay, Bonnie J. – Acheson, James M.

2006 The Benefits of the Commons. In: Haenn, Nora – Wilk, Richard (eds.): *The Environment in Anthropology. A Reader in Ecology, Culture, and Sustainable Living*. New York University Press, New York–London, 355–360.

Biczó Gábor – Kotics József (szerk.)

2013 „*Megvagyunk mi egymás mellett...*” *Magyar–román együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. (A Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete és a Csokonai Kiadó sorozata.) Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete, Miskolc.

Bíró Sándor

2002 *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Borras, Saturnino M. jr. – Hall, Ruth – Scoones, Ian – White, Ben – Wolford, Wendy

2011 Towards a better understanding of global land grabbing. An editorial introduction. *The Journal of Peasant Studies*. (2) 209–216.

Borsos Balázs

2000 *Három folyó között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2004 *Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról*. L'Harmattan, Budapest.

Cartwright, Andrew L.

2001 *The Return of the Peasant. Land Reform in Post-Communist Romania*. Ashgate, Aldershot.

Dorner Béla

1910 *Az erdélyi százszok mezőgazdasága*. Pannonia Nyomda, Győr.

Egyed Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Fél Edit – Hofer Tamás

1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.

Fischer, Joern et al.

é. n. *Viitorul oamenilor și al naturii în sudul Transilvaniei. O broșură scrisă de Grupul de lucru pentru peisaje sustenabile cu contribuția unor experți locali. / Az emberek és a természet jövője Dél-Erdélyben. A Fenntartható Tájak Munkacsoport kiadványa, helyi szakemberek közreműködésével*. h. n. (Elérhetőség: https://peisajesustenabile.files.wordpress.com/2014/05/booklet_rohun.pdf; utolsó letöltés: 2018.11.03.)

Fox, Katy

2011 *Peasants into European Farmers? EU Integration in the Carpathian Mountains of Romania*. LIT Verlag, Berlin–Zürich.

Fülemile Ágnes

1987 *Földművelési rendszerek Magyarországon*. In: Balázs Géza – Voigt Vilmos (szerk.): *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 51–60.

Giordano, Christian

2014 *The Ethnicization of Agrarian Reforms. The Case of Interwar Yugoslavia*. *Martor*. (19) 31–42.

Giordano, Christian – Kostova, Dobrinka

2002 *The Social Production of Mistrust*. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 74–91.

Godelier, Maurice

1981 *A gazdasági antropológia tárgya és módszerei*. (Documentatio Ethnographica, 8.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Gunda Béla

1966 *Ethnographica Carpatica*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hann, Chris M.

2002 *Farewell to the socialist 'other'*. In: Uő (ed.): *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Routledge, London, 1–12.

Hanspach, Jan et. al.

2014 A holistic approach to studying social-ecological systems and its application to Southern Transylvania. *Ecology and Society* 19. (4) 32. cikk. (Elérhetőség: <https://www.ecologyandsociety.org/vol19/iss4/art32/>; utolsó letöltés: 2018.12.28.)

Hardin, Garrett

1968 The Tragedy of the Commons. *Science*. dec. 13. (3859) 1243–1248.

Harris, Marvin

2003 Az indiai szent tehén kulturális ökológiája. In: Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 30–51.

Hartel, Tibor – Plieninger, Tobias (eds.)

2014 *European Wood-pastures in Transition. A Social-ecological Approach*. Earthscan Routledge, London.

Hegyí Imre

1978 *A népi erdőkielégés történeti formái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hirsch, Eric

2005 Environment and economy: mutual connections and diverse perspectives. In: Carrier, James G. (ed.): *A handbook of economic anthropology*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton, 370–386.

Hoffmann Tamás

1998 *Európai parasztok. A munka*. Osiris Kiadó, Budapest.

Imreh István

1973 *A rendtartó székelly falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1983 *A törvényhozó székelly falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Iuga, Anamaria

2016 Intangible Hay Heritage in Șurdești. *Martor*. (21) 67–84.

Ivașcu, Cosmin Marius – Öllerer, Kinga – Rákossy, László

2016 The Traditional Perceptions of Hay and Hay-Meadow Management in a Historical Village from Maramureș County, Romania. *Martor*. (21) 39–51.

Keszeg Vilmos

2003 Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. In: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor 60. születésnapja alkalmából*. Archaeolingua, Budapest, 133–150.

Kós Károly

1974 Lakóház, lakásbelső. In: Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Szilágysági magyar népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 9–57.

Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő

1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Major Miklós

1995 A Berettyó ősi ártéri gazdálkodása. (Különös tekintettel az itt élő növények hasznosítására.) In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 61–66.

1998 „Csupa zaj, csupa ének, csupa zene volt az egész hegy.” (Szüreti szokások – szőlőhegyi mulatságok a Szilágyságban.) In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 133–146.

1999a Búrgezd. In: Szabó Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 353–355.

1999b Leclsmér. In: Szabó Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 413–415.

2002 *Szilágynagyfalu*. Szerkesztette Botlik József. (Száz magyar falu könyvesháza, 6.) Száz magyar falu könyvesháza Kht., Budapest.

Măntescu, Liviu

2014 The Ecology of an Agrarian Question. Ecological Crises and the Coming of Age of Capitalism in Vrancea. *Martor*. (19) 97–114.

Micu, Cornel

2014 Social Structure and Land Property in Romanian Villages (1919–1989). *Martor*. (19) 133–148.

Molnár Krisztina – Molnár Zsolt (szerk.)

2015 Etnoökológiai kutatótábor Kalotaszegen. (*Sztánai Füzetek*, 19). Művelődés Egyesület – Szentimrei Alapítvány, Kolozsvár–Sztána.

Molnár Zsolt

2012 Classification of pasture habitats by Hungarian herders in a steppe landscape (Hungary). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 8. 28. Cikk. (Elérhetőség: <https://ethnobiomed.biomedcentral.com/articles/10.1186/1746-4269-8-28>; utolsó letöltés: 2018.12.28.)

Molnár Zsolt et. al.

2017 “It does matter who leans on the stick” – Hungarian herders’ perspectives on biodiversity, ecosystem services and their drivers. In: Roué, Marie – Molnár, Zsolt (eds.): *Knowing our Land and Resources: Indigenous and local knowledge of biodiversity and ecosystem services in Europe & Central Asia*. (Knowledges of Nature, 9.) UNESCO, Paris, 42–56.

Ostrom, Elinor

2007 *Guvernarea bunurilor comune. Evoluția instituțiilor pentru acțiune colectivă*. Fordította Doina Tonner. Polirom, Iași.

Paládi–Kovács Attila

1993 *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

Pál Norbert

2018 *A lovakkal kapcsolatos hagyományos tudások és a lótartás háttérbe szorítása a Gagy mentén*. Szakdolgozat. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár.

Pap Izabella

2008 A földbirtok jelentősége ma Kobátfalván. In: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 7. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Krizsa Könyvek, 31.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–150.

Petercsák Tivadar

2008 *A közbirtokosság*. A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének Kiadványa, Debrecen.

Petri Mór

1901–1904 *Szilágy vármegye monographiája 1–6*. (1. Szilágy. Az eltűnt Közép-Szolnok s Kraszna vármegyék; 2. A várak. Birtokosaik és Zilah története; 3. Szilágy vármegye községeinek története. A–K; 4. Szilágy vármegye községeinek története. L–Z; 5. Birtokosok, családok története. A–K; 6. Birtokosok, családok története. L–Z.) Szilágy Vármegye Közönsége [Franklin-Társulat], Budapest.

Ploeg, Jan Douwe van der

2008 *The New Peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London.

Polányi Károly

2004 (1944) *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Fordította Pap Mária. Napvilág Kiadó, Budapest.

Rácz István

1980 A tanyarendszer kialakulása. In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 97–148.

Rappaport, Roy A.

2003 A környezeti viszonyok szabályozása egy új-guineai nép körében. In: Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 52–69.

Rubinek Gyula

1911 *Magyarországi gazdaczímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonország 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával*. Kiadja az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadóvállalata, Budapest.

Sárkány Mihály

2000 Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. In: Uő: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. L'Harmattan, Budapest.

Sassen, Saskia

2013 Land Grabs Today: Feeding the Disassembling of National Territory. *Globalizations*. (1) 25–46.

Scott, James C.

1998 *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven–London.

Steward, Julian

1997 A kulturális ökológia fogalma és módszerei. In: Bohannon, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 439–456.

Szabó Á. Töhötöm

2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. (Kriza Könyvek, 11.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2016 Kihalt vidék. A vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában. *Erdélyi Társadalom*. (1) 91–111.

2017 A föld társadalmi jelentései. Globális kontextusok és helyi perspektívák. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 237–249.

Szabó Á. Töhötöm – Markó Bálint – Hartel Tibor

2017 Tradicionalitás és modernitás: a tájhasználat és a mezőgazdasági termelés átalakuló feltételei egy erdélyi térségben. *Magyar Kisebbség*. (3–4) 115–166.

Szabó Zsolt (szerk.)

1999 *Szilágysági magyarok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

Szilágyi Miklós

1997 *A tiszai halászat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2008 *A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Takács Lajos

1976 *Egy irtásfalu földművelése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Thompson, Edward P.
1963 *The Making of the English Working Class*. Victor Gollancz Ltd., London.
- Turai Tünde
2004 *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. (Krizsa Könyvek, 21.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Ulin, Robert C.
1995 Invention and Representation as Cultural Capital. Southwest French Winegrowing History. *American Anthropologist*. (3) 519–527.
- Verdery, Katherine
1983 *Transylvanian Villagers. Three centuries of political, economic, and ethnic change*. California University Press, Berkeley.
2003 *The Vanishing Hectare. Property and Value in Postsocialist Transylvania*. Cornell University Press, Ithaca.
2004 The Property Regime of Socialism. *Conservation & Society*. (1) 189–198.
2004b The Obligations of Ownership. Restoring Rights to Land in Postsocialist Transylvania. In: Humphrey, Caroline – Verdery, Katherine (eds.): *Property in Question. Value Transformation in Global Economy*. Berg, Oxford–NewYork, 139–160.
- Virág Magdolna
1994 *Temetés a Tövisháton. Haldoklóhoz, halotthoz és temetőhöz fűződő szokások és hiedelmek három szilágysági faluban*. (A Néprajzi Látóhatár Könyvtára, 4.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen, 1994.
- Wallerstein, Immanuel
1983 *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Fordította Bittera Dóra et al. Gondolat, Budapest.
- Wolf, Eric R.
1973 Parasztok. In: Service, Elman R. – Sahlins, Marshall D. – Wolf, Eric R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 317–448.
1995 (1982) *Európa és a történelem nélküli népek*. Fordította Makai György. Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég, Budapest.

Peisaj, utilizarea peisajului și agricultură: factorii transformării producției agricole într-o regiune rurală din Transilvania

Studiul de față prezintă o parte a rezultatelor unor cercetări interdisciplinare realizate în mai multe etape între anii 2014–2017, utilizând în special metodologia și baza teoretică a antropologiei culturale și a ecologiei. Cercetarea a urmărit modul în care într-o regiune specifică transilvăneană, la Nușfalău și împrejurimi, în cunoștințele legate de agricultura tradițională se reflectă acele cunoștințe de utilizare a peisajului, care contribuie la agricultura mozaicată, sustenabilă, respectiv ce fel de tensiuni exercită schimbările contemporane în anumite sisteme de utilizare a peisajului, dar și în percepția umană față de acestea. Studiul focusează pe

pășuni și viticultură, respectiv pe transformarea uneltelor utilizate, transformare care se derulează – sau se poate considera finalizată – la contactul dintre tradiție și modernitate. Afirmția principală ar fi că obiceiurile de utilizare a peisajului, relația dintre om și natură, practicile în schimbare, la fel ca și fenomenele de lungă durată, cum ar fi importanța terenului agricol, pot fi descrise de regulă prin ambivalență, lucru de care sunt conștienți și localnicii, însă nu prea au instrumentele necesare pentru soluționarea acestei ambivalențe.

Landscape, Use of Landscape and Agriculture: Factors of the Transformation of Agricultural Production in a Rural Region of Transylvania

The study presents a part of the results of a multi-stage interdisciplinary research carried out between 2014 and 2017, using basically the methodology and scientific approach of cultural anthropology and ecology. The research was interested in how in a specific Transylvanian region, at Nușfalău and surroundings, that knowledge regarding the use of landscape which contributes to mosaic, sustainable agriculture, is reflected in the knowledge related to traditional agriculture, respectively what kind of tensions can the occurring changes cause within the given landscape usage systems and their human perception. The study focuses especially on pasture and viticulture, respectively on the transformation of tools, a process that takes place – or can be considered complete – on the verge of tradition and modernity. The main statement of the study is that customs of landscape usage, the relation between man and nature, the transforming practices as well as such long-term phenomena as the importance of land, basically can be described by ambivalence, a thing that also the locals are conscious of, but they do not really possess the tools for its dissolving.

Megyesi Boldizsár

Polgárosodásvita három évtized távlatából: áttekintés a mai mezőgazdasági üzemek tulajdonosainak társadalmi háttéréről Magyarországon

Bevezető

Írásom a mezőgazdasági termelés átalakulását mint polgárosodási, középosztályosodási folyamatot kívánja elemezni magyarországi kontextusban.¹ A parasztpolgárosodás kérdése két okból érdekes kérdés napjainkban is. Egyrészt távolabbról, történeti perspektívából szemlélve, másrészt a vidéki térségek megélhetési viszonyait elemezve. A polgárosodás problémáját a második világháborút megelőző időszakban jobbra a szociográfiai irodalom tárgyalta (Némedi 1985). A szerzők központi kérdése az volt, hogy miként lehet javítani a vidéken akkor jobbra gazdálkodásból élők helyzetét. Milyen lehetőségei vannak a földosztásnak és az kivezet-e a nagybirtokrendszerből, és létrejön-e egy másik életforma, felváltja-e a paraszti gazdálkodást egy másfajta gazdálkodás? Amint később bemutatom, a paraszti életforma már a múlté, de a polgárosodás kérdése a vidéki térségek mai helyzetének megértése szempontjából is elemzésre érdemes kérdés maradt. Mi a szerepe ma a mezőgazdaságnak a vidéken élők megélhetésének biztosításában, azt feltételezve, hogy a stabil gazdálkodói réteg erősíti a vidéki társadalmat.

Ezek a kérdések túlmutatnak a pusztán tudományos érdeklődésen. A polgárságvita végső soron visszavezethető arra, hogy a gazdálkodói tevékenységet a bourdieui értelemben vett (öröklött) habitushoz köthető mindennapi gyakorlatok, vagy az autonóm egyéni döntéseket feltételező vállalkozói magatartás jellemzi-e inkább. Szintén kapcsolódik ahhoz a még több gyakorlati problémához köthető kérdéshez, hogy mi befolyásolja jelenleg a gazdálkodók közti együttműködés lehetőségeit, a társulások kialakítását, vagy még tágabban a helyi (vidéki) közösségek ellenálló képességét. Két

1 A cikk korábbi megjelenési helye: Megyesi 2020. Az írás a 100682., a 116219., illetve az 132676. számú OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) kutatások eredményei alapján készült. A szerző Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjban részesül.

kérdés tehető fel ezzel kapcsolatban: mekkora a gazdálkodás szerepe a vidéki középosztály kialakulásában, valamint, hogy a mezőgazdaság átalakulása mennyiben tekinthető polgárosodási folyamatnak, abban az értelemben, ahogy ezt a nyolcvanas években használták az akkori vita résztvevői. Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy folytonos gazdálkodói hagyományokat látunk-e, azaz a rendszerváltozás előtti gazdálkodók utódai-e, akik ma mezőgazdaságból élnek?

A fenti két alapkérdésből jelen tanulmányban csak a második bontható ki. Az első kérdés, hogy mi ma a mezőgazdasági tevékenység szerepe a helyi társadalmakban, illetve hogy képes-e akár gazdasági, akár kulturális értelemben a helyi középosztály vidéki jelenlétét – azaz a helyben élők autonómiáját) – erősíteni a gazdálkodásban való aktív részvétel, túlmutat jelen tanulmány keretein. Ahhoz, hogy kielégítő választ próbáljunk adni erre a kérdésre, nem csak a gazdasági hatásokat (Cseres-Gergely–Molnár 2014, Csoba 2010, Csáki–Jámbor 2013, Popp–Jámbor 2015), hanem a mezőgazdaság helyi közösségre (Kovács szerk. 2016, Váradi szerk. 2008), kultúrára (Kiss 2016), a helyi identitásra és imázsra gyakorolt hatását is elemezni kell (Csurgó–Megyesi 2015, 2016; Csurgó–Szatmári 2014).

A másik kérdés, hogy a mai magyar mezőgazdaság szereplői hol helyezkednek el a polgárosodás folyamatát vizsgálva, milyen tényezők a meghatározóak az agráriumhoz való kapcsolódásukban, miként és mióta foglalkoznak mezőgazdasággal. Ebben a tanulmányban ezt a kérdést állítjuk a középpontba. Arra keressük a választ, hogy ma Magyarországon a különböző gazdaságok vezetői és a gazdálkodók mióta foglalkoznak mezőgazdasággal, milyen hagyományokra építenek, és ezek a tényezők milyen összefüggésben vannak a jelenlegi gazdálkodói gyakorlatukkal.

Elméleti háttér

Írásom elméleti hátterét a parasztság eltűnését tárgyaló irodalom és a nyolcvanas évek parasztpolgárosodását tárgyaló irodalom adja. Molnár Ágnes egyik írása alapján röviden vázolom azokat a folyamatokat, amelyek eredményeként eltűnt a történelmi, majd a néprajzi parasztság is, a nyolcvanas évek polgárosodás irodalma alapján pedig vázolom a rendszerváltozás előtti második gazdaság vidéki társadalomban betöltött szerepét övező vitákat.

A paraszti társadalom mibenlétéről folytatott vita jelentősége, hogy a szerzők az agrártársadalom változásait leírva a polgárosodás felé vezető út egyik állomásának tekintik a paraszti társadalmat. De mint arra Molnár Ágnes rámutat: „az egyes kutatók álláspontjainak összehangolása [...] nem sikerült eddig, mert két szinten nem tisztázták egymással nézeteiket” (Molnár 2005: 196), azaz hogy az 1848 utáni átalakulást tekintik-e a parasztság korának, avagy az „archaikus paraszt” idejét. Molnár írásában amellet érvel, hogy a feudális társadalom megszűnésétől kezdve, ahogy „a környező társadalom rendies jellege oldódni kezd” (Molnár 2005: 194), már nem beszélhetünk parasztságról, de ezt – érvel Molnár – egy hosszú korszak, az „identitás-keresés” korszaka követi, amelyet pedig a néprajztudomány a paraszt-

ság klasszikus korának tekint. A meghatározás problematikáját a folyamatra, a polgárosodásra koncentrálva – Sárkány Mihály definíciója nyomán – kívánja meghaladni a szerző, és amellet érvel, hogy a paraszt és a polgár vonásai még hosszú korszakokon át keverednek, így mindig az adott közösség és korszak kontextusától függően érthető meg, mi a paraszt (Molnár 2005: 197). Molnár meghatároz azonban egy időszakot, a kollektivizálást, amelyet követően nem beszélhetünk parasztságról, mivel a társadalmi szerkezet eme jelentős változása átalakította az egyén mindennapi gyakorlatait, és új folyamatokról: a közép rétegesedésről, a polgárosodásról, illetve a kistermelői létből való kikerülés esetén a proletarizációról beszél (Molnár 2005: 197–198).²

A hetvenes–nyolcvanas évek vidékkel, agrárszereplőkkel kapcsolatos kutatásai – induljanak bár még oly különböző elméleti alapokról is –, amellet érvelnek, hogy az agrártársadalom jelentős rétegei átmeneti státusban vannak. Ezeket Juhász Pál „parasztpolgárnak” (Juhász 1991), Szelényi Iván „parasztmunkásnak” (Szelényi 1992), Márkus István „utóparasztnek” (Márkus 1973), Kovách Imre pedig „középrétegesedő társadalmi csoportnak” nevezi (Kovách 1988, 1991). Amint Molnár Ágnes is kimondja, a téesz szervezés a vidéki struktúrák olyan jelentős megváltozásával jár, amely kikényszeríti a mindennapi gyakorlat változását. Ez Pierre Bourdieu habituselméletét elfogadva azt is feltételezi, hogy a társadalmi szerkezet és a gyakorlatok közötti „közvetítő” egyéni habitus is alapvetően megváltozik (Bourdieu 1995). A habitus megváltozásával pedig a gazdálkodást meghatározó tényezők is megváltoztak.

Abban tehát konszenzus született a társadalomtörténészek között, hogy ma már nem lehet parasztságról beszélni és, hogy a gazdálkodás esetleges habitushoz köthető elemei gyengülnek. Kovách, Juhász és Márkus egyebek mellett azt a kérdést elemzik, hogy mely elmélettel érthető meg a kisüzemi gazdálkodás (Kovách 1988, 1991; Juhász 1991; Márkus 1973). Mekkora a szerepe a nyolcvanas években a mezőgazdasági melléküzemek működtetésében a megszokott gyakorlatok követésének, és mekkora a gazdasági számításnak. A szerzők amellet érvelnek, hogy a nyolcvanas években egy vállalkozóvá válási folyamatot figyelhetünk meg. Ebben a korszakban a gazdasági mentalitás terén lezajló változások, a vállalkozói magatartás kifejlődése a meghatározó folyamatok. Ezek egyszerre zajlottak az „individualizációval” és az ehhez köthető mentalitásbeli változásokkal, az állampolgárrá válás folyamatával összefüggő jelenségekkel (pl. földesúri alattvalóból a nemzet tagjává váló egyén), az életmód és a mentalitás „polgári” formáinak és értékeinek (pl. polgári otthon, családtervezés) általánossá válásával (Benda 2003). Juhász Pál a polgárosodás négy mozzanatát emeli ki. Az első szerint az egyén saját megoldást keres a munkamegosztásba való bekapcsolódásra; a másodikban Juhász azt hangsúlyozza, hogy a közösségben saját tevékenysége révén kíván fontossá válni az egyén, a harmadik a vállalkozás mozzanata; a vállalkozás során az egyén a munkáját és a valódi tétet jelentő tőkét kockáztatja, végül pedig a negyedik mozzanat, hogy képes-

2 A kérdést részletesen tárgyalom egy korábbi írásomban: Megyesi 2010.

e az egyén az eleve adott közösségtől elszakadni és önállóan társulni. „*Polgárról akkor beszélhetünk, ha mind a négy dimenzióban tudatos szerepvállalás alakul ki*” – foglalja össze Csité (Csité 1997). Kovách ezzel szemben inkább egyfajta közép-rétegesedésben látja a kistermelés társadalmi hatását, a polgárosodást pedig egy szűkebb társadalmi csoport sajátosságának, korlátozott folyamatnak véli. Amellett érvel, hogy a mezőgazdasági kisárutermelés jövedelme biztosítja a legszegényebb társadalmi csoportok életszintje fölé emelkedést az abban részt vevőknek, a mezőgazdasági kisárutermelés pedig a középrétegbeli pozíciót biztosítja (Kovách 2003).

Dupcsik pedig arra mutat rá, hogy a második gazdaságba való bekapcsolódást meghatározták azok a hálózatok, amelyekbe beágyazódtak a helyi gazdálkodók, a rendszerváltozást követően pedig a hálózatok felbomlása is hozzájárult a mezőgazdasági kisüzemek, a klasszikus háztáji átalakulásához (Dupcsik 2018). Ezek a tévesek felbomlásával és a mezőgazdaság radikális átalakulásával együtt meggyengültek, és mint az alábbiakban bemutatom ez alapjaiban rajzolta át a mai magyar mezőgazdaságot és a vidéket.

Elemzésemben a fenti szempontok alapján vizsgálom a mai Magyarországon a gazdálkodók tevékenységét. Elemzem, hogy miként kapcsolódnak be a munkamegosztásba, a miként vesznek részt a helyi közösség életében, milyen gazdasági téték kapcsolhatók a tevékenységükhöz (Juhász 1991), milyenek a kapcsolataik a szűkebb közösségén kívül; hogyan kapcsolódnak más gazdasági szereplőkhöz (Dupcsik 2018), és ezek a különbségek milyen mintázatba rendeződnek.

Módszertan és empirikus anyag

A tanulmány két korábbi OTKA-kutatás (*Földből élők, Agrárpolitikák hatása*) empirikus adatait felhasználva készült. A kvantitatív elemzés alapja egy olyan adatbázis, amely 2013-ban, Magyarországon 1000 életvitelszerűen gazdálkodásból élő, vagy mezőgazdasági vállalkozást vezető személy megkérdezésével készült. A kutatás során egyebek mellett a jelenlegi és a korábbi gazdálkodásról tettünk fel kérdéseket.

A kvalitatív adatokat ugyanezen kutatások során a Zalaszentgróti, Hajdúnánási és Fonyódi járások területén gyűjtöttük kollégáimmal, ez az elemzés pedig az itt készült esettanulmányok (Yin 1994) és interjúk másodelemzésére támaszkodik. A félig strukturált interjúk (Kvale 1994) 2014 és 18 között készültek. Az interjúk általában az interjúalanyok otthonában, ritkábban egy irodában készültek, átlagosan 45-100 perc hosszúak, a beszélgetést magnóval rögzítettem, majd gépelés után tartalomelemzést végeztem.

A kvantitatív felvétel adataiból nyert eredményeket és a kvalitatív kutatás során készült esettanulmányok és félig strukturált interjúk elemzését együtt mutatom be. Ennek során arra teszek kísérletet, hogy pontosabb képet rajzoljak a különböző gazdálkodókról, gazdaságtípusokról. A kvalitatív adatoknak köszönhetően olyan gazdaságtípusok is leírhatók, amelyeket a nagymintás felvétellel éppen a ritkaságuk, a kis elemszámuk miatt nem lehet megtalálni.

Gazdálkodói gyakorlatok: megszokás és vállalkozás közt

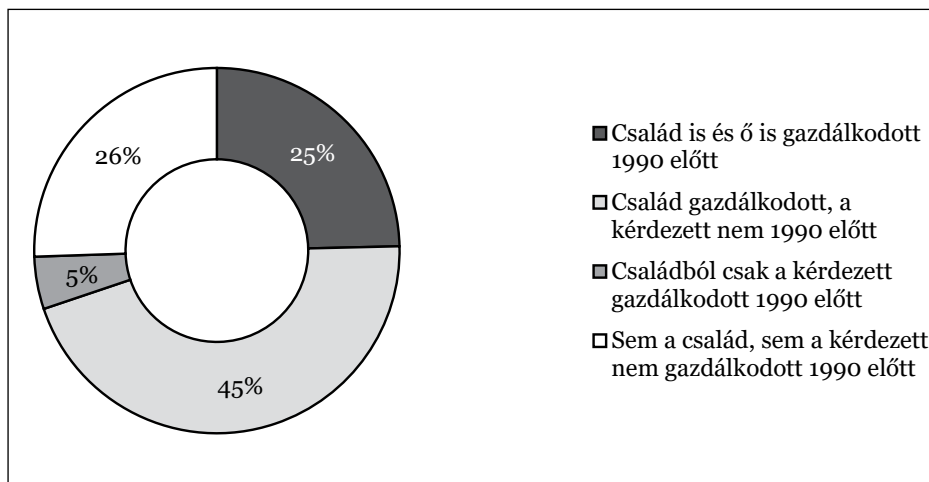
Írásom alábbi részeiben a kvantitatív adatok alapján bemutatom, hogy a mai gazdálkodók életében mekkora szerep van a családi hagyományoknak, hogy melyek a jellemző gazdálkodási előzmények, és e szempontok alapján milyen különbségek láthatók a gazdaságok között. Ezt követően pedig egy, a mai gazdaságokat bemutató tipológiát mutatok be. A célja ennek a csoportosításnak, hogy megragadhassam a gazdaságok közötti különbséget, és feltárhassam a gazdálkodás motivációit, a gazdálkodási előzményeket, hagyományok szerepét a gazdálkodási gyakorlatban, illetve a vállalkozói magatartás jegyeit. Szintén segíti a tipológia a helyi közösséghez tartozás részleteinek megértését. Ugyanakkor néhány jobban mérhető változóval érzékeltethető az egyes típusok gazdasági lehetőségei, azok jelentősége, elterjedtsége a mai magyar mezőgazdaságban.

A tipológia alkotás során egyszerre alkalmaztam kvantitatív és kvalitatív módszereket. A kvantitatív elemzés során a gazda kora, a gazdaság mérete és gazdálkodási profil alapján hoztam létre csoportokat, a kvantitatív elemzés során pedig számos további tényezőt elemezve finomítottam a csoportokon, és további alcsoportokat tudtam megtalálni és jellemezni. A többféle módszer együttes használat segít megérteni a gazdálkodói hagyományok, a választott termesztés technológia közötti összetett kapcsolatokat, a piaci viszonyok alakulását, a gazdaság helyzetének változásait és adott esetben ezek hatását az esetleges közösségi szerepvállalásra.

A rendszerváltozást megelőző gazdálkodói tapasztalatok

Az alábbi ábrán a mai vidéki Magyarországon gazdálkodók családi előzmények szerinti csoportosítása látható. Az egyéni és a család gazdálkodási előzményeit elemezve azt láthatjuk, hogy a mai gazdálkodók negyedére igaz, hogy a családjá is és önmaga is gazdálkodott 1990 előtt, 45% esetében azt látjuk, hogy a gazdálkodásnak vannak hagyományai, a kérdezett azonban csak később kezdett gazdálkodni. 5% azoknak az aránya, akik maguk kezdtek gazdálkodni a rendszerváltozást megelőzően, de a családjukban, azaz a szülei közül senki sem gazdálkodott. 26% pedig semmilyen korábbi gazdálkodói múlttal nem rendelkezik. Ennek alapján azt láthatjuk, hogy a mai gazdaságok vezetői, a mai gazdálkodók valamilyen korábbi családi tevékenység révén (70%), vagy saját tevékenység (30%) kötődött a mezőgazdasághoz a rendszerváltozást megelőző időszakban is.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a rendszerváltozás után megnyílt bizonyos csoportok számára a mezőgazdaság: a minta valamivel több mint negyede számára az agrártevékenység volt annyira vonzó, hogy ebbe mindenféle korábbi családi vagy egyéni tapasztalatok nélkül belevágjon, miközben más adatokból tudjuk, hogy a mezőgazdasági termelők száma folyamatosan csökken (Kovács 2012, Kovács–Megyesi 2018). A továbbiakban azt elemzem, hogy a gazdálkodói hagyományok és a jelenlegi gazdálkodás között milyen összefüggések vannak.

1. ábra. *Tipológia a gazdálkodás előzményei alapján*

Számítás szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján.

Az alábbi táblázatban a gazdálkodási előzmények és a gazdaság jellemzői közötti összefüggéseket mutatom be négy szempont alapján. A gazdaság alapításának az éve azért érdekes kérdés, mert a korábbi tapasztalatok szerint az önálló gazdaság megalapítása meghatározó kérdés, és sokat elárul a gazdálkodó gondolkodásáról, körülményeiről (Csizsák–Kovács 2002). Feltételezhető, hogy a téveszkek átalakulása, az 1992-es tévesz törvény előtt alapított gazdaságok tulajdonosainak kockázatvállalási hajlandósága magasabb, mint, azoké, akik csak az átalakulás után önállósodtak. A pályázati források elnyerése és a gazdaság mérete a tevékenység sikerességét mutató jelzőnek tekintem. A gazda életkora pedig segíti finomítani a megállapításaimat.

Azt láthatjuk, hogy azok a gazdaságok, amelyekben a mezőgazdasági tevékenység családi hagyomány is, egyszersmind a legrégebben alapított gazdaságok is, ugyanakkor ezek a legkisebb támogatási összeget elnyerő gazdaságok. Nem meglepő módon a gazdálkodók átlag életkora itt a legmagasabb, az üzemméret pedig alatta marad a minta átlagának.

Ehhez hasonló azoknak a gazdálkodóknak a csoportja, akik maguk nem gazdálkodtak 1990 előtt, de a családjuk igen. Itt az üzemméret még kisebb, csak 51 hektárral rendelkeznek átlagosan, az elnyert támogatások összege valamivel nagyobb, de még mindig jelentősen a minta átlaga alatt marad, a gazdálkodók átlag életkora pedig 55,8 év, a legalacsonyabb a négy csoportban.

A mintában a legkisebb csoport 45 főből áll. Ők azok a gazdák, akik maguk kezdtek gazdálkodásba 1990 előtt, de családjukból senki nem foglalkozott 1990 előtt mezőgazdasággal. Átlagéletkoruk 61,8 év, az átlagos birtok méret 64,8 hektár, valamivel a mintaátlag feletti érték, az elnyert támogatások összege 8,16 millió forint, ami jelentősen meghaladja a minta átlagát.

A legnagyobb gazdaságmérettel és a legjelentősebb támogatással azok a gazdák rendelkeznek, akiknek sem a családja, sem pedig ő maga nem rendelkezik gazdálkodói gyakorlattal. Átlagosan 87,8 hektáron gazdálkodnak, és 11,1 millió forint támogatással rendelkeznek. A gazdaságukat 1997-ben alapították, átlagéletkoruk 58,2 év.

	db	Gazdaság alapítása*	Összes elnyert támogatás (ezer euro)*	Méret (ha)	Gazda életkora*
A család is és ő is gazdálkodott 1990 előtt	244	1990	13,515	56,0	65,2
A család gazdálkodott, a kérdezett nem 1990 előtt	446	1996	17,455	51,3	55,8
A családból csak a kérdezett gazdálkodott 1990 előtt	45	1991	24,72	64,8	61,4
Sem a család, sem a kérdezett nem gazdálkodott 1990 előtt	239	1997	33,667	87,8	58,2
	974	1996	20,969	62,1	59,0

1. táblázat. A gazdálkodási előzmények és a gazdaság jellemzői

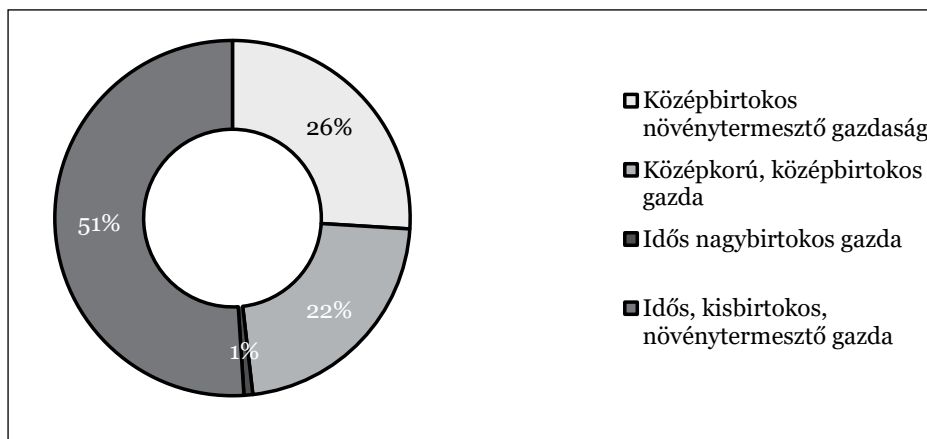
Saját szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján. * szignifikáns különbség

Amennyiben a pályázati forrásokhoz való hozzáférést és a gazdaság művelésében álló terület méretét tekintjük a gazdálkodási siker valamilyen jellegű fokmérőjének, akkor azt mondhatjuk, hogy az egyéni és a családi gazdálkodási előzmények nem járulnak hozzá a mai sikerekhez. Minél erősebbek az egyéni és családi mezőgazdasági kötelekek, annál alacsonyabb az elnyert támogatások összege. Hogy ellenőrizsem ezt a kijelentést, megfordítom a kérdést, és azt elemzem, hogy a különböző gazdaságtípusokra milyen korábbi gazdálkodási tapasztalatok, milyen családi előzmények jellemzőek.

Gazdálkodói típusok

Az elemzést egy olyan tipológián végzem, amelyet a gazdálkodó kora, a gazdaság mérete és profilja alapján készítettem K-means klaszter eljárással, majd pedig a kvalitatív kutatás eredményei alapján módosítottam, kibontottam a tipológia egyes alcsoportjait, és pontosabb leírást adtam arról, hogy mi jellemzi a gazdák gazdasághoz, vállalkozásokhoz való viszonyát, a gazdálkodói hagyományokat, a gazdálkodási technológiákat és az értékesítési, együttműködési hálózatokat. A kvalitatív elemzés arra is lehetőséget ad, hogy jobban megértsük, mely gazdálkodók jutnak

a gazdálkodói sikert valamiképpen jelző pályázati összegekhez, ez együtt jár-e nagyobb gazdaságmérettel, modernebb eszközparkkal. Kik állítanak elő feldolgozott termékeket, mennyire jellemző a gazdálkodás a településekre újonnan beköltözők körében, mi jellemzi az innovatív megoldások felé forduló gazdálkodókat, és hogy mi módon kapcsolódnak ahhoz a községhez és közösséghez, amelyben élnek, gazdálkodnak?

2. ábra. Gazdaságtípusok Magyarországon az EU csatlakozás után, a gazdálkodó kora, a gazdaság mérete és a gazdaság profilja alapján

Saját szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján

A fentiek szerint Magyarországon a rendszerváltozást követő átalakulás és az európai uniós csatlakozás után, a 2010-es évek elején, a mezőgazdaságból mint fő jövedelemforrásból megélő gazdálkodók között négy jellemző gazdaságtípus volt megtalálható: az örökösök, a nagygazdák, a kényszer gazdálkodók, és a birtokosok. A típusokat a gazdálkodó kora, a gazdaság mérete és a gazdaság profilja alapján alakítottam ki. A következőkben a négy típust mutatom be.

	Méret (ha)	Legjellemzőbb üzemtípus	Gazda életkora
Örökösök	45,3	Növénytermesztő gazdaság	44,7
Nagygazdák	46,7	Vegyes gazdaság	58,2
Kényszergazdálkodók	30,3	Növénytermesztő gazdaság	66,4
Nagybirtokosok	647,1	Növénytermesztést és kereskedelmet végző gazdaság	67,7
Teljes minta	42,7	Növénytermesztő gazdaság	59

2. táblázat. A gazdaság típusok jellemzői

Saját szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján

Jól látható, hogy a legnagyobb csoportot a kényszergazdálkodók jelentik, akik átlagosan 30,3 hektáron gazdálkodnak, jellemzően szántóföldi növénytermesztést folytatnak, és túlvannak a nyugdíj korhatáron. Ők alkotják a minta 51%-át.

A legkisebb és legmagasabb átlag életkorú csoport a nagybirtokosok csoportja, akik a minta kevesebb mint 1%-át alkotják. Esetükben az átlagos megművelt földterület 647,7 hektár, jellemzően szántóföldi növénytermesztéssel és kereskedelemmel is foglalkoznak, azaz ebben a csoportban találjuk az integrátor szervezeteket, amelyek egy-egy térség kisebb, közepes gazdaságait ellátják a szükséges input anyagokkal, növényvédőszerrel, tápanyagutánpótláshoz szükséges anyagokkal, vetőmagokkal, és rendelkeznek szárító, szállító kapacitással és értékesítési kapcsolatokkal.

A következő két csoport életkorában és a gazdaság profiljában tér el. Az örökösök átlag életkora 44,7 év, átlagosan 45,3 hektáron gazdálkodnak, jellemzően különböző szántóföldi növényeket termelnek. Ők, a legfiatalabb átlagéletkorú csoportot teszi ki a gazdálkodók valamivel több, mint negyedét, 26%-ot.

A nagygazdák aránya 22%. Átlagéletkoruk 58,2 év, azaz ez a csoport is erősen közelít a nyugdíj korhatárhoz. Az átlagos birtokméret 46,7 hektár, ez valamivel meghaladja a teljes minta átlagát. A legjellemzőbb gazdaságtípus az esetükben a vegyes gazdaság, azaz állattenyésztéssel és növénytermesztéssel egyaránt foglalkoznak.

Az alábbiakban a négy gazdaságtípus jellemzőit mutatom be hat szempont alapján: a jelenlegi jellemzők közül a pályázati támogatások mértékét és a foglalkoztatottak létszámát hasonlítom össze, valamint a gazdaság alapításának évét (ez egy átlag szám), az alapításkori méretét, a rendszerváltozás előtti gazdálkodási előzmény meglétét és a gazdaság akkori jellegét. Az 1990 előtti gazdaságoknak a kérdőív négy típusát különítette el: főállású egyéni gazdálkodó, részidős árutermelő kisüzem, részidős saját fogyasztásra termelő gazdaság, saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzem.

	A gazdaság alapítás éve*	Foglalkoztatottak száma*	Összes elnyert támogatás (ezer euro)	Gazdaság mérete alapításkor (ha)*	1990 előtti üzem jellege	1990 előtt gazdálkodók aránya
Örökösök	1997	1,12	12,157	31,8	Saját fogyasztásra és eladásra termelő kisüzem	12,4
Nagygazdák	1993	1,40	14,86	23,2		38,9
Kényszergazdálkodók	1994	1,10	7,093	18,6		37,3
Nagybirtokosok	1995	4,14	100,433	268,7	---	28,6 (7 fő)
Teljes minta	1995	1,20	10,88	24,8		31,1

3. táblázat. A gazdaság típusok jellemzői

Saját szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján. *szignifikáns különbség

Az örökösök gazdaságaikat átlagosan 1997-ben alapították, jobbára egy fő, a gazda részére biztosítanak megélhetést, és valamivel több, mint 4 millió forint pályázati forráshoz jutottak hozzá. A gazdaságok mérete 31 hektár volt átlagosan, azaz majd másfélszeresére nőttek az alapítás óta. 1990 előtt csak 12,45% gazdálkodott a mai fiatal gazdálkodóknak, de ha emellett a család gazdálkodási hagyományait is vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy majd háromnegyedük (74,4%) családja folytatott valamilyen jellegű gazdálkodást. Jellemzően ez saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzem volt.

A kvalitatív interjúk elemzése alapján pontosabban le lehet írni ezt a csoportot. A csoport tagjai fiatalabb korukból fakadóan gyakran képzetebbek az átlagnál, nyitottabbak az új technológiákra, de alacsonyabb szabadon befektethető tőkével rendelkeznek. Életmódjuk sok szempontból idézi a városi hasonló korúak életmódját. Gazdálkodásukat racionális gazdaságossági számítások jellemzik, megbecsülik a szakértelmet, és felülvizsgálják a szüleik által üzött mezőgazdasági gyakorlatot.

Egy sajátos részét alkotják ennek a csoportnak azok a jellemzően fiatal gazdák, akik tevékenységükkel valamilyen kicsi, de biztos piacot céloznak meg, például ökológiai minősítéssel rendelkező terméket állítanak elő, vagy valamilyen módon feldolgozzák a mezőgazdasági terményeket. Ezek a magasabb minőséget jelentő termékek jobban eladhatóak. Közülük sokan nem vidéki származásúak, de a vidékiekre is jellemző, hogy hosszabb időt töltöttek szülőföldjüktől távolabb. Ebből fakad, hogy ugyan a városi életformával szemben határozzák meg magukat, de annak nagyon sok elemét megőrzik. Tevékenységük gyakran kiegészítő, saját fogyasztásra termelő gazdaságként indul, ami gyakran önálló megélhetést biztosító üzemmé válik az évek során. Nem ritkán együttműködnek helyi idegenforgalmi vállalkozókkal. Az örökösök általában tudatosan választanak lakhelyet, így a helyhez való kötődésük jelentős. Helyi beágyazottságuk változó, azt általában az idegenekkel szembeni távolságtartás jellemzi. Jellemző példák a fentiekén túl a helyi termék előállítók, sajtókészítők.

A *nagygazdák* üzemeiket a téeszék felbomlásakor alapították. Kisebb területen, 23 hektáron kezdtek, de azóta ezt megduplázták. E csoportban a gazda mellett szinte minden második esetben található alkalmazott. Az egy üzemre eső pályázati támogatások pedig meghaladják a 4,9 millió forintot 2004-13 között. 1990 előtt 38,9% gazdálkodott; az előző csoportbeli alacsony átlaggal szemben ennek az lehet az indoka, hogy a csoport átlag élet kora 14 évvel magasabb, mint az előzőnek. A család gazdálkodási hagyományait vizsgálva itt is azt láthatjuk, hogy majd háromnegyedükre (74,6%) jellemző volt valamilyen jellegű gazdálkodás, leggyakrabban saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzem fenntartása.

Az interjúk elemzése alapján azt láthatjuk, hogy az idősebb nagygazdák egyrésze a rendszerváltás előtt vagy közvetlenül a téeszék átalakulás előtt (1992) elkezdtek önállósodni. Általában egy-egy kisebb területen indultak, vagy kiszerveztek egy-egy nyereségesebb üzemágot. A saját birtokaik mellett a rokonok, régi kollégák, ismerősök területeit is megművelik. A rendelkezésükre álló géppark előregedett,

korábbi évtizedek technológiáját idézi, ez pedig természetstechnológiai problémákat eredményez. A rossz minőségű gépek, az elavult tudás, a szűkös anyagok miatt időnként elmaradó tápanyag-utánpótlás miatt valamivel alacsonyabb a termésátlag, mint a nagybirtokosok gazdaságaiban. Ez utóbbi csoporttal gyakran szoros kapcsolatban vannak, mivel a beszerzési és értékesítési forrásaik ezekhez a gazdaságokhoz kötődnek, bár ez nem egyenlő felek közötti kapcsolatot jelent. Ebben a csoportban szintén jellemző a racionális kalkuláció, szakmai tudásuk pedig a nyolcvanas évekből származik. Ezek a gazdaságok jellemzően családi alapon szerveződnek, helyben beágyazottak, a gazdák megbecsült tagjai a helyi társadalomnak.

A *kényszergazdálkodók* üzeimeket 1994-ben alapították, a téeszek átszervezése utáni években. Általában nincs alkalmazottjuk, nagyon alacsony pályázati összegekkel számolhatnak, a gazdaságok mérete alapításkor is alacsonyabb volt a minta átlagnál és a növekedés relatív és abszolút értelemben is e csoportban volt a legalacsonyabb. A gazdálkodási hagyományok az előző csoportéhoz hasonlóak, 37,3% foglalkozott 1990 előtt mezőgazdasággal, és 73,3% családjában voltak gazdálkodói hagyományok, leggyakrabban saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzemek.

Alulnézetből tekintve erre a népes csoportra azt látjuk, hogy a rendszerváltás előtt alkalmazott volt valamilyen vidéki munkahelyen, esetleg egyenesen a téeszben. 1995 után hoztak létre önálló gazdaságot, mivel a téesz nem biztosította a megélhetést. Ezek a gazdaságok kevés és elavult gépekkel rendelkeznek, növénytermesztést végeznek, családirag szerveződve. Tudásukat a téeszben végzett munka során szerezték, így az egyre kevésbé ad megfelelő választ a mezőgazdasági kihívásaira. E csoportot is bizonytalan kereskedelmi kapcsolatok és kiszolgáltatott helyzet jellemzi, ugyanakkor ez a csoport helyben elfogadott, és helyben beágyazott.

A *nagybirtokosok, vagy befektetők* kyszámú csoportja eleve nagyméretű birtokkal rendelkezett a gazdaság alapításakor, amely birtok méretet megháromszorozták mára. Szintén kifejezetten magas, a minta átlagát majd tízszeresen meghaladó pályázati forrásokkal rendelkezik a csoport, az ide tartozó gazdaságok pedig átlagosan 4 főt alkalmaznak. A gazdálkodási hagyományokról azonban kevés információval rendelkezünk, mivel a csoportba csak nagyon kevés gazdaság sorolható.

Interjúinkat elemezve azt láthatjuk, hogy a nagybirtokosok, befektetők egy része korábban nem foglalkozott mezőgazdasággal, külső, nem a mezőgazdaságban keletkezett forrásokat állít a mezőgazdasági tevékenység középpontjába. Kifejezetten fejlett technológiát használnak, a gazdálkodási hagyományoknak nincs jelentősége a gazdálkodásukban. Általában a növénytermesztés mellett kiegészítő tevékenységet (integráció) is folytatnak, amint erre feljebb is utaltam. Több településen is jelen vannak, kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeznek, és hosszútávú földbérletek segítik a gazdálkodásukat. Szakképzett munkaerővel rendelkeznek, gyakran nem helyben élők, így nem ritkán nem rendelkeznek a helyben élők pontos ismeretekkel arról, hogy kik ők. Ebből fakadóan helyi beágyazottságuk alacsony, és ők maguk sem kötődnek a közösségekhez, lokalitáshoz.

Következtetések

A tanulmányban azt vizsgáltam, a nyolcvanas évek parasztpolgárosodásról, mezőgazdasági kisüzemek szerepéről szóló vitájához kapcsolódva, hogy a családi hagyományok, illetve a vállalkozói viselkedés elemei miként jelennek meg a mai magyarországi gazdálkodók mindennapi gyakorlataiban. Korábbi kutatások adatai alapján elemeztem, hogy az egyéni és családi előzmények mennyire vannak jelen a mai gazdálkodók és gazdaságok között, illetve, létrehoztam egy gazdaságtipológiát, és elemeztem ezeket aszerint többek között, hogy a gazdálkodásnak milyen előzményei vannak.

A gazdaságok majd háromnegyedét olyan személy vezeti, aki maga is, vagy a családjából valaki gazdálkodott 1990 előtt, ugyanakkor 26% új belépőnek számít. Ők mindenféle korábbi családi vagy egyéni tapasztalatok nélkül kezdtek gazdálkodni. A gazdaság mérete és az elnyert pályázati pénzek összege kifejezik az üzem gazdasági jelentőségét. Elemzésem azt mutatja, hogy az új belépők egyben a legnagyobb területhasználók, és a legtöbb támogatási összeg kedvezményezettjei. Eszerint tehát az egyéni és a családi gazdálkodási előzmények nem járulnak hozzá a mai sikerekhez.

A négy gazdaságtípust kevert módszertant használva alakítottam ki. Ezek a következők: az örökösök, a nagygazdák, a kényszer-gazdálkodók, és a nagybirtokosok. A gazdaságtípusokat a gazdálkodó kora, a gazdaság mérete és profilja, a jellemző természetstechnológia, és a gazdaságot körülvevő hálózatok jellege alapján alakítottam ki. A kevert módszertan lehetőséget ad a csoportok részletes leírására, és a mezőgazdaságon belüli kiterjedtségük vizsgálatára is.

Elemzésem alapján kijelenthető, hogy azok a ma működő gazdaságok, amelyek 1990 előtt is léteztek, a rendszerváltozás előtt saját fogyasztásra és értékesítésre is termelő üzemekként működtek, esetleg hasonló profilú részidős üzemek voltak, tehát jellemzően nagyobb, legalább részben árutermelő gazdaságok voltak, nem pedig kicsi önellátó gazdaságok. Azt is láthatjuk, amit más forrásokból is tudunk, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók a társadalom erősen idősödő csoportját alkotják, és hogy a vizsgált mezőgazdasági üzemek a téves törvény után, a téveszek felbomlásával egyidőben született.

A nyolcvanas évek elméletei közül a mezőgazdasági üzemek vállalkozássá válását váró feltételezések (pl. Juhász 1991) látszanak megvalósulni. A kutatás egyik korlátja, hogy azt nem tudjuk, mi lett a 30 évvel ezelőtti sikeres háztáji gazdaságokból, ugyanakkor az látható, hogy a nagybirtokos csoport, a mai magyar mezőgazdaság legnagyobb és legerősebb szereplőinek jelentős része nem a klasszikus háztájiból nőtt ki, hanem külső, nem a mezőgazdaságban megkeresett tőkét fektetett be ebben az ágazatban. A gazdák eloregedésével a családi hagyományok és örökletes gyakorlatok szerepe egyre csekélyebb, egyre inkább vállalkozói szemlélet, piaci hálózatok határozzák meg a gazdálkodói gyakorlatot. Érdemes megjegyezni, hogy kutatásunkban az üzemszerűen működő, megélhetést biztosító gazdaságokat elemeztük. A magyar társadalomban még mindig jelentős saját célra termelő gazdaságok esetében valószínűleg más elméletek magyarázhatják a mezőgazdasági tevékenységet.

A gazdák előregedése és a nagybirtokos, befektető csoport jelenlétének erősödése ahhoz vezet, hogy a nagyobb, pályázati forrásokhoz jobban hozzáférő, több főt foglalkoztató gazdaságok nem helyben működnek, kevésbé kötődnek egy-egy helyi közösséghez, így a helyi ügyek alakításában is kevésbé vesznek részt, a tulajdonosok pedig nem a helyi társadalom tagjaként jelennek meg.

Tehát a gazdaságilag igazán sikeres, külső munkaerőt is foglalkoztató mezőgazdasági vállalkozások nem kötődnek a helyi társadalomhoz, azaz nem részei a helyi középosztálynak. A helyi közösséghez kötődő, a helyi középosztály részét képező gazdák gazdasági értelemben kevésbé sikeresek, és bár feltehetően megbecsült tagjai a közösségnek, gazdasági befolyásuk csekélyebb. Ennek hatása a helyi folyamatokra további kutatásokkal lehet feltárni. Szintén további kutatási feladat a vidéki középosztályok és a mezőgazdaság kapcsolatainak leírása, amelynek során lehetőség nyílik a dolgozat elején kényszerűen nyitva hagyott kérdések megválaszolására is.

Szakirodalom

Benda Gyula

2003 Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég*. (4) 99–102.

Bourdieu, Pierre

1995 *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.

Csáki Csaba – Jámbor Attila

2013 The impact of EU accession: lessons from the agriculture of the new member states. *Post-Communist Economies* 25. (3) 325–342.

Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György

2014 Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 204–226.

Csíte András

1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás viták. *Szociológiai Szemle*. (3) 117–137.

Csíte András – Kovách Imre

2002 Vidéki történet. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Napvilág Kiadó, Budapest, 219–309.

Csoba Judit

2010 „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle* 20. (1) 26–50.

Csurgó Bernadett – Megyesi Boldizsár

- 2015 Local food production and local identity: interdependency of development tools and results. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle* (3. különszám) 167–182.
- 2016 Képzelt különbségek: a városi és vidéki közösségek, társas kapcsolatok kvantitatív vizsgálata. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle*. (3) 48–65.

Csurgó Bernadett – Szatmári Anita

- 2014 Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás. A kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben Hajdúdorogon és Hajdúhadházon. *Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat*. (3) 33–51.

Dupcsik Csaba

- 2018 Visszapillantva: A késő Kádár-kori második gazdaság jelenségének újraértelmezési kísérlete. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – L'Harmattan, Budapest, 37–54.

Juhász Pál

- 1991 Polgárosodás. *Századvég*. (2–3) 177–180.

Kiss Márta

- 2016 A helyi termék-előállítás szerepe és típusai szatmári és zalai LEADER-programok példája alapján. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest, 255–278.

Kovách Imre

- 1988 *Termelők és vállalkozók*. Budapest
- 1991 A polgárosodás fogalom értelmezéséhez. *Századvég* 1991. (2–3) 217–229.
- 2003 A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlítás-ban. *Századvég*. (2) 41–65.
- 2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Kovách Imre – Megyesi Boldizsár

- 2018 A vidék harminc éve. A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében. *Erdélyi Társadalom* 16. (1) 83–104.

Kovács Katalin (szerk.)

- 2016 *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest.

Kvale, Steinar

- 1994 Ten Standard Objections to Qualitative Research Interviews. *Journal of Phenomenological Psychology* 25. 147–173.

Márkus István

- 1973 Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia* 2. 56–67.

Megyesi Boldizsár

2010 A falvak és a mezőgazdasági termelés átalakulásának néhány aspektusa a rendszerváltozás után Magyarországon. In: Gerhard Péter – Koltai Gábor – Rácz Attila – V. László Zsófia (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon*. Mundus Novus, Budapest, 144–162.

2020 Polgárosodásvita három évtized távlatából: áttekintés a mai mezőgazdasági üzemek tulajdonosainak társadalmi hátteréről Magyarországon. *Korunk* XXXI. (4) 54–65.

Molnár Ágnes

2005 Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. *Korall*. (19–20) 190–217.

Némédi Dénes

1985 *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Popp József – Jámbor Attila

2015 How consistent is the new common agricultural policy with the challenges it faces? *Society and Economy* 37. (2) 225–243.

Szelényi Iván

1992 *A harmadik út*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Váradai Monika Mária (szerk.)

2008 *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum, Budapest.

Yin, Robert K.

1994 *Case study research. Design and methods*. Sage Publications, Thousand Oaks–London–New Delhi.

Dezbaterea procesului de burghezare după trei decenii: o prezentare a fundalului social al proprietarilor de unități agricole actuale din Ungaria

Studiul analizează care sunt ipotezele din cadrul teoriilor care au cercetat procesele de burghezare din zona rurală a Ungariei anilor 1980, care ar fi utilizabile și astăzi în interpretarea schimbărilor care au avut loc în agricultură în ultimii treizeci de ani. O parte bine definită a dezbaterii științifice referitoare la procesul de burghezare a abordat situația producătorilor agricoli, respectiv a analizat procesele viitoare ale agriculturii socialiste. Bazându-se pe lucrările lui István Márkus, Pál Juhász, Mihály Sárkány, Imre Kovách și Iván Szelényi, studiul de față prezintă afirmațiile autorilor menționați, apoi le compară pe acestea cu rezultatele a două cercetări recent finalizate. Utilizând rezultatele muncii de teren empirice calitative și cantitative, studiul prezintă viața, cariera antreprenorilor agricoli de astăzi, antecedentele antreprenoriatului lor, focusând în mod deosebit pe premisele activităților agricole, pe activitățile dinaintea schimbării de sistem politic. Argumentează faptul că după anul 2010 s-a format o structură agricolă, economică care este parțial diferită de așteptările bazate pe teoriile anilor 1980: cei mai mari antreprenori agricoli de astăzi se caracterizează printr-o atitudine de antreprenor, însă nu posedă tradițiile de agricultori.

The Debate on Embourgeoisement – 30 Years After: The Social Background of the Owners of Current Agricultural Holdings

This paper analyses the application of the theories of the eighties on embourgeoisement in rural Hungary on the changes of the last thirty years of the Hungarian agriculture. A well-defined part of the debate on embourgeoisement discussed the role of agricultural production in the second-economy and its impact on the future development of the socialist agriculture. The author discusses the writings of István Márkus, Pál Juhász, Imre Kovách and Iván Szelényi and compares them with the findings of two recent researches on Hungarian agriculture. Based on qualitative and quantitative data, the analysis shows the curriculum of the farmers and the history of the farms, focusing on their experiences in agriculture before the regime change. The farm structure evolved after 2010 is slightly different from the one anticipated by the theories of the eighties: the biggest farmers have an entrepreneurial spirit, but no farming traditions.

Biczó Gábor

Együttélési pályák: kortárs rurális életvilágok vizsgálata Kelet- és Északkelet-Magyarországon

Napjaink a ruralitás tárgykörében megvalósuló társadalomtudományi kutatásainak, az eredményeket összefoglaló publikációknak közös jellemzője a határterületi téma diszciplináris megközelítésének nehézségeivel történő szembesülés. A „vidék” paradigmaticus értelemtartalma a fogalom jelentéstörténetének megannyi rétegét mozgósítja, lettlégyen szó bármilyen kutatásról. A komplex társadalmak „vidék”-jelenségének megértése még akkor is multidiszciplináris megközelítést követel, ha az éppen aktuális értelmezői szándék a címkével – „rurális” – illetett életvilág egy-egy lehatároltnak tekintett összefüggését – élelemtermelés, marginalizáció, előregedő lokális közösségek, szegénység stb. – tárgyalja. Másként fogalmazva, a „rurális” eleve olyan konnotáció, ami a fogalomhoz társított komplex képzetek teljes spektrumát működésbe hozza az értelmezői kísérlet konkrét tárgyától függetlenül. Ezek szerint a „rurális” egyes aspektusainak a megértése feltételezi a rurális totális értelemtartalmára irányuló reflexiót, legalábbis közvetett formában az elemzések hitelességét megalapozó egyfajta belső ellentmondásoktól mentes háttérismeretként.

A bevezető állítás bizonyítása nem okoz nehézséget. A témában az utóbbi időben napvilágot látott nemzetközi és hazai szakirodalom többségében tetten érhető az a megalapozó értékű jelentéstani dilemma, hogy mi tulajdonképpen a „rurális”. A brit vidékkutatások színe-javának két évtizedes termése kiválóan példázza a téma értelmezésével kapcsolatban felmerülő orientációválasztási, vagy inkább az új orientáció keresése iránti igényt. A lokalitás és a ruralitás megfeleltethetősége (Newby 1986), a ruralitás reprezentációi (Keith 1995), az ellenurbanizáció (Mitchell 2004) vagy a „poszt-rurális” (Pratt–Murdoch 1993) csak néhány kiragadott példa a téma egyenként is polifon diskurzusmezőjé közül. A helyzet a hazai ruralitás-kutatások témavilágát görcső alá véve kísértetiesen hasonló. A Jakab Albert Zsolt és Vajda András szerkesztésében 2020-ban napvilágot látott tanulmánygyűjtemény – *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században* –, habár a cím a vidék kortárs viszonyainak az aktuális gazdasági stratégiák felől megvalósított szemrevételezését ígéri, mégis a szövegek az alaptéma a fentiekben körülírt

multidimenzionalitása következményeként szükségszerűen meghaladják az ökonómiai megközelítést. A ruralitás-reprezentáció (Balogh–Fülemile 2020), az etnicitás aspektusai (Szabó 2020) vagy a rurális-konstrukcionizmus (Lajos–Nemes 2020) ugyancsak kiragadott példái a téma komplexitásához alkalmazkodó hibrid értelmezéseknek.

Mielőtt a kortárs ruralitás-kutatás röviden vázolt lehatárolási nehézségei elvonnák figyelmünket, szeretném leszögezni, hogy jelen írás nem tekinti céljának a ruralitás fogalmát jellemző, túlburjánzó jelentésmező átfogó elemzését. Ahogy arra a megalapozó jelentőségű és a kortárs közép-európai viszonyainkat tekintve megkerülhetetlen különbségre sem térünk ki, ami a latin gyökerű „rurális” és a magyar „vidék” fogalmak jelentéstörténetéből vezethető le.¹ A fenti bevezető megjegyzések csupán azt jelzik, hogy jelen írás, a kortárs magyar rurális életvilágok etnikai együttélési kapcsolatviszonyainak néhány összefüggését értelmező elemzés, ami alkalmazkodik a kérdést tárgyaló diskurzus általános sajátosságaihoz. Az írás elméleti alapját képező megközelítés az elmúlt években közel 25 kelet- és északkelet-magyarországi település lokális etnikai együttélési közösségeiben végzett rövidebb-hosszabb terepkutatás eredményeiből levont általános következtetések vázlatos összefoglalása, amit egy helyszín esettanulmány értékű bemutatása keretez.²

A szintér általános átalakulásfolyamatai

A szintér, az északkelet- és kelet-magyarországi vidék településeinek a szemünk előtt lejátszódó változásfolyamatai számtalan helyen kerültek már leírásra. A leegyszerűsítő összefoglalással a közgondolkodásban és a tudományos érvelésben is deprivációként láttatott folyamatokat alakító makrotényezők azt eredményezték, hogy a vidék nevezett térségét többszörösen hátrányosan megkülönböztető és egymást erősítő diskurzusok bontakoztak ki. A kirajzolódó interszekcionális diskurzushorizont alkotóelemeit sorrendben szokás listázni, noha logikailag egymásból következő és egymást kölcsönös feltételként átható elemei a társadalmi és kulturális tér átalakulását eredményező folyamatoknak.

Az ismert etnodemográfiai tendenciák következménye, hogy az elmúlt három évtizedben a tárgyalt terület népességének szerkezete gyökeresen átalakult. Nyil-

1 Eredetileg a latin *rus*, nyitott, üres, tehát nem beépített terület, az *urbs* ellentéte, ami csak később telítődik az így megnevezett földrajzi térben élők életmódjának minőségét tárgyasító képzettel, *rusticus*. A magyar *vidék*, („*valamely szempontból egységes földrajzi terület*”) kifejezés tisztázatlan etimológiai háttere ellenére sem tekinthető azonosnak a *rus* földrajzi és szociokulturális jelentéstartományával. (Vö. Smith 1855: 978 és Juhász József et al. szerk. 1972: 1495.)

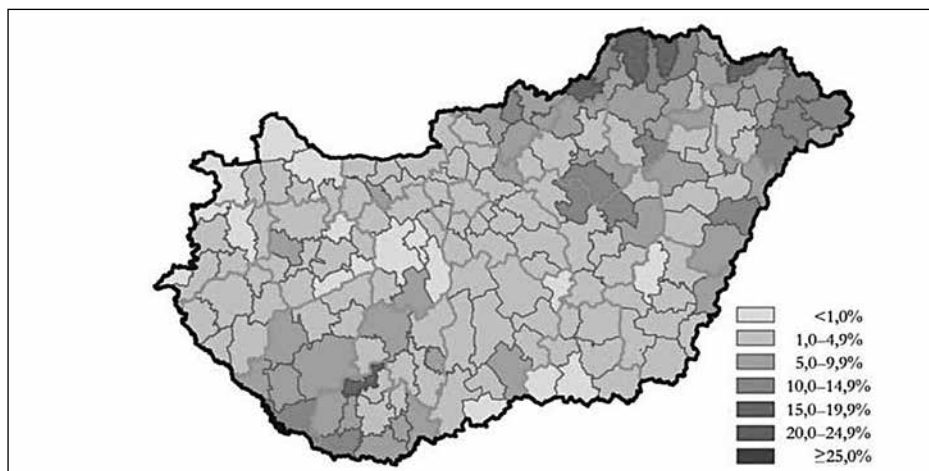
2 Szendrőlád, Forró, Miskolc, Tiszalök, Tiszadada, Nagykálló, Fehérgyarmat, Mátészalka, Hodász, Nagycsed Nyírvasvári, Hajdúdorog, Kisköre, Tiszafüred, Hajdúböszörmény, Balmazújváros, Nyíracsád, Bagamér, Hosszúpályi, Pocsaj, Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Sáp, Nyírmihálydi,

vánvalóvá vált, hogy a többségi és az együttélő roma kisebbségi közösségek népességszáma, és az ezek alakulását meghatározó társadalmi, gazdasági és kulturális trendek széttartanak. Etnodemográfiai értelemben mindez azt jelenti, hogy az elmúlt három évtizedet figyelembe véve, bár a roma és a magyar nők termékenységi mutatója közötti olló szűkült, de a különbség így is nagyságrendi. Az 1990-es években a roma nők termékenység mutatója 2001-ig 3,12-ről 2,9-re csökkent, majd a Debreceni Egyetem 2010-13-as időszakban a roma népesség lélekszámának megállapítására végzett vizsgálata időszakában 2,64-es mutatóval számoltak a kutatók. A teljes népességre vetítve – tehát a roma származású nőkre vonatkozó mutatókat is tartalmazó átlagérték – a rendszerváltáskor mért 1,9-es mutató az ezredfordulóra 1,3-ra csökkent, majd az említett vizsgálat idején 1,53-as értéket mutatott (vö. Polónyi 2011, Péntes–Tátrai–Pásztor 2018).³ Annak ellenére, hogy a roma nők reprodukciós rátája összetett szociokulturális okok, elsősorban az etnikai közösség magasabb státuszú csoportjainak a normaváltása következtében csökkenni kezdett, a roma népesség az össznépességen belüli aránya, és különös tekintettel regionális léptékben, látványosan tovább fog növekedni (Hablicsek–Hablicsekné Richter–Lángi 2019). Ennek oka, hogy a jelenleg nagyon fiatal cigány népesség várható családalapítási gyakorlata még a csökkenő termékenységi ráta mellett is azt fogja eredményezni, hogy a roma népesség össznépességen belüli aránya emelkedni fog a következő évtizedekben.

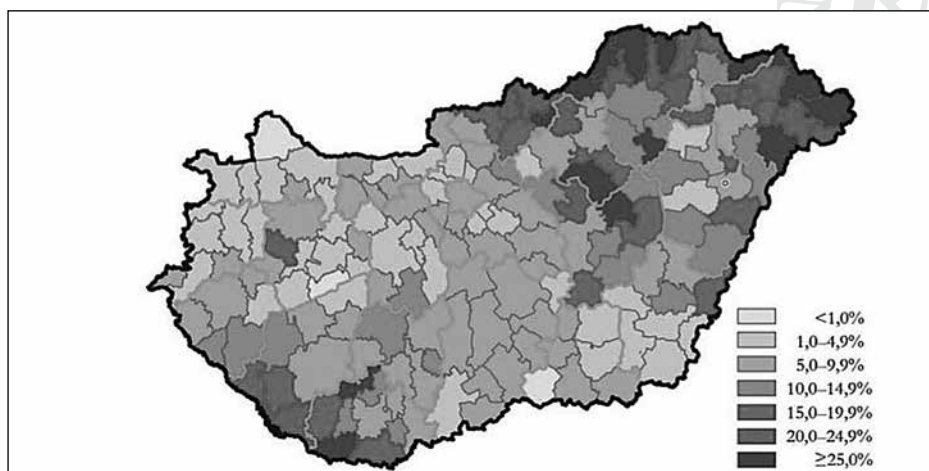
A népesség etnikai összetételének megváltozását mutató térföldrajzi megközelítés ugyancsak látványosan mutatja be a folyamatokat. Az Cigányügyi Koordináció Bizottság (CIKOB) által 1984-ben végzett felmérésre alapozott és az etnikai arányokat járásiszintű bontásban bemutató térképen – Kocsis Károly és Kovács Zoltán munkája – a tárgyalt térség három megyéjében – Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén – összesen négy olyan járás volt, ahol a cigányság aránya a helyi népességen belül meghaladta a 15%-ot. Péntes Sándor és kollégái által 2018-ban publikált, ugyancsak járási bontásban bemutatott etnikai térképén a három nevezett megyében már kilenc olyan járás volt, ahol a cigány népesség aránya meghaladta a 25%-ot és 14 olyan járás, ahol az etnikai közösséghez tartozók aránya 20-25% között volt.⁴ Mindez kiegészíthető azzal, hogy számos olyan település található a térségben, amelyek népessége gyakorlatilag teljes egészében – néhány vegyesházasságtól eltekintve – etnikailag roma.

3 A növekedés dinamikáját jól jelzi, hogy a Kemény István az 1971-ben végzett országos felmérése alapján a cigányság lélekszámát 320000 főre becsülte.

4 Jász-Nagykun-Szolnok és Heves megyék adataival kiegészítve további két 25% feletti és öt 20-25% közé eső járást találunk.

1. térkép. A roma népesség aránya a járásokban a CIKOBÍ-felmérés alapján (1984–1987). (Kocsis–Kovács 1991 és Kertesi–Kézdi szerk. 1998 alapján Péntes–Tátrai–Pásztor 2018)

2. térkép. A roma népesség aránya a járásokban, Debreceni Egyetem felmérése 2010–2013. (Péntes–Tátrai–Pásztor 2018)

A területi megoszlás a térképekről leolvasható és igen gyors változásokról árulkodó sajátossága, hogy a földrajzi perifériákon, tehát elsősorban az erőforráshiányos határvidéki járásokban, és főleg kistelepülési környezetében figyelhető meg. Emellett figyelemre méltó a belső perifériák érintettsége a folyamatban, és elsősorban a Közép-Tisza-vidék járásainak az etnikai térszerkezeti átalakulása.

Természetesen a demográfiai tényező az etnikai tér átrendeződésének csupán egyetlen magyarázó oka, amely a halmozódó és egymást erősítő, egyébként jól is-

mert további tényezők sokaságával egyetemben képez rendszert. Az érintett térségek kistelepülésein a roma népesség növekedésével párhuzamosan nő a magyar népesség fiatalabb, iskolázottabb és tőkeellátottságát tekintve kedvezőbb státuszú csoportjainak elvándorlási hajlandósága. A tendenciaszerű folyamat eredménye, hogy a perifériális vidéki környezet települései az előregedő csökkenő lélekszámú magyar és a fiatal korösszetételű, növekvő lélekszámú roma lokális közösségek otthona. A magyarországi vidék nevezett régióiban megfigyelhető komplex szociokulturális átalakulási folyamatok elválaszthatatlan kísérőjelensége a szegénység terjedése (Aschauer–Málovics 2012), az aluliskolázott népesség lokális koncentrációja (Papp 2011), a szociális, köznevelési és közoktatási intézményhálózat működési nehézségei. A spontán szegregáció eredményeként az érintett térségekben létrejövő „cigány óvodák” és „cigány iskolák” a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű népesség újtermelődését előmozdító okok valóságos katalizátora (Bihari 2021). A röviden vázolt, és egyébként az elmúlt harminc év hazai társadalomtudományi kutatásaiban szinte unásig elemzett folyamat a magyarországi vidék gyökeres átalakulását eredményezte. A depravációs folyamat kezelésére szolgáló felzárkózási, integrációs, fejlesztési, innovációs és megannyi szociális, gazdasági, kulturális, oktatási és jóléti program a szinterek konkrét és eseti viszonyait görcső alá véve jóindulattal is legfeljebb korlátozott eredményeket mutatnak. Ezek alapján a kortárs magyar vidék recens társadalmi folyamatainak kiemelkedő jelentőségű elemzési szempontja a magyar–cigány lokális együttélés színtereinek értelmezése.

Az etnikai együttélési helyzetek szituatív értelmezése: a narratív kriticismus antropológiája

A magyarországi vidék az eddigiekből kirajzolódó cseppet sem kedvezőnek tűnő makrotendenciái, különösen a perifériális régiók kistelepülésein a helyi népesség etnikai arányainak átalakulásához köthető változásfolyamatok következményei, a szintereket a kulturális antropológia terepközeli módszertani eszközeivel vizsgálva sokkal árnyaltabb képet mutatnak. Mondhatni, a nevezük így, monorurális megközelítés, tehát a vidék különböző földrajzi szintereinek az általános folyamatokból és a statisztikai adatokból kirajzolódó homogén képe elleplezi a rurális életvilágot jellemző rendkívüli sokszínűséget. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a globális megközelítés alapján korábban körülírt jelenségek a szegénységtől az etnikai szegregációig ne határoznák meg a magyarországi perifériális vidéki települések helyi társadalmainak az életét. Amire azonban Paul Cloke és Jo Little, a kritikai szemléletű vidékkutatások szószólói az általuk összeállított tanulmánykötet bevezetőjében – *Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginalisation and Rurality* – okkal hívja fel a figyelmet, a vidék kortárs képzete, az ebben tételezett kulturális „mátság” (*otherness*) nem vezethető le egy homogén jelentéstartalmú ruralitás-paradigma igényéből (Cloke–Little eds. 1997: 1–2). Éppen ellenkezőleg, a rurális térben végbemenő kulturális fordulat arra ösztönöz, hogy belássuk, a vidék

valójában plurális értelemtartalmú fogalom. A vidék ontológiai lényege abban a differenciában tétéleződik, ami minden más vidéktől megkülönbözteti, azaz a szituatív másságában érhető tetten. Másként fogalmazva a kortárs vidék folyamatainak megértéséhez szükséges, a nevezzük így, polirurális szemlélet arra ösztönöz, hogy a vidéket lokális komplexitásukban feltárt párhuzamos és autonóm mikrovilágok rendszereként értelmezzük. Ebből következik a kortárs kritikai vidékkutatás lényegi felismerése, vagyis, hogy a ruralitásnak nem létezhet globális elmélete.

A kortárs vidék lokális életvilágainak szituatív szemléletű megközelítése melletti érvelés egy további lehetséges szempontja a jelenség fenomenológiájára támaszkodhat. Az életvilág fogalmának szélesebb körű társadalomtudományi karriertörténetében, az elméleti megalapozástól a gyakorlati alkalmazásig vezető fejlődésben döntő szerepet játszott az Alfred Schütz nevéhez köthető amerikai fenomenológiai iskola. Az életvilág fogalmának elterjedésére Schütznek Husserl fenomenológiai jelentőségéről már angolul írt művei (*Husserl's Importance for Social Sciences; Husserl and His Influence on Me*) mellett a legfontosabb hatást talán a Thomas Luckmannal 1973-ban megjelentetett, *Az életvilág struktúrái* című munkája gyakorolta. Ebben az életvilág fogalma abban a jelentésében kerül kidolgozásra mely szerint, az életvilág a szubjektum a valóságra vonatkozó legobjektívabb viszonya. Az elvont gondolat egyszerű állításra épül. A társadalmi valóság strukturális alapegységét képező szubjektumok szuverén életvilágai alkotják azt a funkcionális rendszert, amelyet a szociokulturális valóságként érzékelünk. Fenomenológiai értelemben ennek tiszta, eredeti, a maga feltételei szerinti megértése előfeltételezi minden előzetes általánosító elméleti beállítódás – elmélet – felfüggesztését. Másként fogalmazva, a kortárs vidék lokális életvilágai az ott élők perspektívájához tartozó olyan komplex társadalmi és kulturális képződmények, amelyeket a „helyiek” nézőpontjából lehetséges hitelesen megragadni. A ruralitás fenomenológiája annak a belátására ösztönöz, hogy a vidék nem azonos azzal, amit a „külső megértő” (kutató) megfigyeléseinek alapján konstruál, hanem a vidék kortárs valósága az, amit a helyiek a mindennapi élet gyakorlatában életvilágaik összehangolásának eredményeként a maguk számára teremtenek. A kérdés csupán az, hogy ez megragadható-e egyáltalán anélkül, hogy a tudomány az előzetesen adott fogalmi, elméleti és módszertani eszközeivel akarva-akaratlanul ne leplezné el szükségszerűen a vidék-fenomén tényleges mi-benlétét?

A kortárs vidék arculatát meghatározó egyik kiemelkedő jelentőségű társadalmi jelenség, a magyar–cigány etnikai együttélési helyzetek tanulmányozása mindenestre óvatosságra int. Az érintett lokális színterek terepközeli vizsgálatai azt bizonyítják, hogy az etnikai együttélés tanulmányozása esetén bevett társadalomtudományi eszközrendszer korlátozott hatékonyságú. Az olyan a kisebbségi–többségi cigány–magyar etnikai közösségek tartós együttélésének elemzési keretétől szolgáló „hagyományos” terminológiai megközelítés, amely az asszimiláció, az integráció, az akkulturáció, az amalgamáció, az akkomodáció, vagy esetleg a hibriditás fogalmak operacionális értékére támaszkodik, csak részlegesen képes leírni a konkrét szituációkat (vö. Biczó 2009: 46–53). Egyrészt azért, mert a sorolt fogalmak szemantikai

lényege, hogy művelési értékük – a társadalomtudományi elemzésben betöltött szerepük – szintetizáló, tehát az együttélési helyzetek szituatív sajátosságai az elemzésekben vagy elmosódnak, vagy – például az asszimiláció-fogalom esetében – a helyzetek sajátosságainak ábrázolására fenntartott igény kérdőjelezi meg magát az alkalmazás létjogosultságát. Másrészt, az etnikai együttélési helyzetek elemzésére bevett általános elméleti és fogalmi eszközök a tudományos definícióalkotás logikájához igazodnak és a cigány–magyar együttélési helyzetek dinamikus, pillanatról-pillanatra változó képlékeny (*fluid*), illetve alakváltozókéony (*diverz*) jellegét képtelenek a tárgyilagosság igényével lekövetni.

Kutatási tapasztalataink alapján a kortárs vidék cigány–magyar etnikai együttélési helyzeteinek megismerése, a szituációkat meghatározó folyamatok megértése a „klasszikus” elemzési eszközök mellett okkal támaszkodhat a narratív kritizmus antropológiai elméletére. Az elmélet részletes bemutatására, tudománytörténeti háttérének kifejtésére ehelyütt nincs mód, de talán nem is szükséges. A következőkben csupán néhány fontosabb összefüggés vázolására szorítkozunk.

A narratív kritizmus antropológiai elméletének két alapvető forrása van. Egyrészt a teológiai hermeneutika szövegkezelési és exegetikai hagyományainak terméke. Eredetileg azt a szándékot tükrözi, amely szerint a Szentírás üzenete a korpuszt alkotó elbeszélések szövegéből, ezek cselekményközpontú elemzéséből olvasható ki. A megközelítés lényege, hogy egy-egy szöveghely jelentése nem az elbeszélő személyének függvénye, az üzenet a narratívában az elbeszélő személyétől függetlenül jut érvényre. A modern irodalmi kritizmus megtermékenyítő módon alkalmazza a szövegek cselekményközpontú megközelítését, ami lehetővé teszi, hogy a szöveg egészét alkotó egyes narratívák jelentéseiből az üzenet egészére vonatkozó következtetéseket fogalmazzunk meg.

Az elmélet másik forrása a kulturális antropológia és különös tekintettel a kritikai antropológia narratív fordulatához köthető tapasztalatokhoz vezet. A narratív kritizmus szemléleti fordulata lényegében már azzal a Gregory Bateson nevéhez köthető felismeréssel kezdetét vette az antropológiában, amikor egy példatörténet keretében rávilágított az emberi gondolkodást jellemző legmeghatározóbb ismérvre, a narratíva – az elbeszélő történet cselekményének – társadalomkonstitutív funkciójára. Az 1979-ben napvilágot látott *Mind and Nature* bevezetőjében leírt fikatív példa az emberi gondolkodás tökéletes szimulációjára létrehozott számítógép és tervezője közötti párbeszédre utal. A „sztori” szerint a gép, amikor alkotója megkérdezi tőle, hogy ki tudja-e azt számolni, ami legjobban jellemezi majd akkor, ha valaha úgy fog gondolkodni mint egy ember, azt válaszolta: „*Ez egy történetre emlékeztet engem.*” (Bateson 1979: 13.) Gregory Bateson a metafora jelentésterét kihasználva könyvében hosszan elemezi, hogy a történet (sztori) és az azt kézzelfoghatóvá tevő narratíva (elbeszélés) az ember társadalmi létezésének egyetemes közege és egyben általános médiuma. A narratív antropológiai lényege, hogy a narratívában tételezett cselekmény egyszerre tart számot az elbeszélő és a hallgató – narratív kommunikatív partner – valósággyakorlatára oly módon, hogy a két életvilág tapasztaláshorizontja részben és szükségszerűen átfedésben áll egymással

(Bateson 1979: 13). Kommunikatív világravonatközásunk közös narratív tapasztaláshorizontja szavatolja, hogy létezik társadalmi valóságunk. Ahogy azt Jerome Brunner nagyhatású esszéjében világossá teszi, végsősoron érzékelt valóságunk narratív konstrukció (Brunner 1991).

A modern narratív antropológia kibontakozásának ugyancsak fontos mérföldköve volt Clifford Geertz a sűrű leírásnak elkeresztelt módszertani jelentőségű eljárása. A szociokulturális valóság textualizálása, tehát heterogén narratívákból álló szövegmezőként történő elgondolása az antropológiai megértő tevékenységet, magát a kutatást is egészen új feladat elé állítja. Clifford Geertz megközelítésében, – ahogy azt Stephen Greenblatt kiválóan elemezte (Greenblatt 1997) –, az ember társadalmi cselekvő gyakorlata egy összetett narratíva-kontextus függvényeként értelmezhető (Biczó 2019). A cselekvő gyakorlat – a személyes élet „cselekményének” – kontextusa szöveggként a mindenkor elhangzó narratívában kerül kifejtésre. Geertz szerint minél több narratívával rendelkezünk a szociokulturális valóságot reprezentáló társadalmi közösség saját életvilágára vonatkozó értelmező elbeszéléseiből, annál pontosabb lehetőség nyílik a tanulmányozott közösség megértésére (Reck 1983).⁵

A messzire vezető elméleti kitekintés további részletei ehelyütt nem fontosak. A cigány–magyar együttélés kortárs lokális eseteinek tanulmányozása és a vonatkozó társadalmi folyamatok a narratív kriticismus keretei között megvalósított értelmezése amellet érvel, hogy a társadalomtudományi gyakorlat klasszikus fogalmi és elméleti eszközei legfeljebb részlegesen alkalmas eszközök.

Rövid esetelemzés

A kortárs magyar vidék lokális cigány–magyar etnikai együttélési helyzeteinek komplexitását illusztráló példa, amelyet a narratív kriticismus szemléleti keretei között mutatunk be, reményeink szerint kellő alapot szolgáltat a jelenség szituatív értelmezése melletti érveléshez.

„K” alföldi, folyóparti, néhány ezres kisváros. A vasúti szárnyvonalon fekvő település egyébként elzárt, mellékutak találkozási pontja, így forgalmi helyzete kedvezőtlen. A szocializmus idején létesült hatalmas volumenű üzeme a korábbi falusias jellegű településképet az 1970-es évektől megváltoztatta. A létesítmény a rendszerváltást követően a gazdasági súlyának csökkenésével párhuzamosan egyre kevesebb helyinek tudott megélhetést biztosítani. A település népessége számára a közel

5 A megközelítés egyik előzménye Jules Henry a braziliai kaingang törzsről a '40-es évek elején írt klasszikus monográfiájának egy későbbi kiadáshoz (1964) írt bevezetőjében megfogalmazott néhány elméleti megjegyzése. Jules Henry itt amellet érvel, hogy minden egyéni élet lényege abban a „cselekményben” mutatkozik meg, amit a saját történetében, az életvilághoz való viszonyának lényegeként narratívában előállít. Jules Henry úgy ítéli meg, hogy a narratíva koncentráltan tartalmazza a „szerző” saját társadalmiságára vonatkozó tapasztalatait, ezek értelmezését, valamint saját személyes életéhez való viszonyát, elköteleződését. (Vö. Reck 1983: 8 és Henry 1964: XVII–XIX.)

60 km távolságra fekvő nagyváros és intézményei, valamint korlátozott léptékben a helyi mezőgazdaság, a település közintézményei és az önkormányzat biztosítja a legtöbb munkahelyet. A kisváros potenciális kitörési esélyét a folyóra épülő turizmus fejlesztése kínálná, ami azonban a forráshiány, a képzetlen és részben előrege-dő helyi munkaerő, valamint a környező települések teremtette éles versenyhelyzetben stagnál.

A település népességfolyamatai tipikusak és hasonlóak a perifériális lokális magyarországi vidék számtalan térségére jellemző általános viszonyokhoz. Ennek lényege, hogy a település lakóinak mindennapi életét egyre hangsúlyosabban határozza meg, uralja az a kapcsolatviszony, ami a lokális társadalom két csoportjának, a többségi magyar és a kisebbségi cigány közösség együttélésének minőségéként jelenik meg. A népesség összetételének látványos változása minden helyi számára kézzelfogható tény. A helyi magyar közösség fokozatosan előregszik, a középiskolában továbbtanulók elhagyják a települést és néhány kivételtől eltekintve nem térnek vissza tanulmányaik befejezését követően. A legtöbb magyar család már az általános iskolától kezdve más településre járatja gyermekét, mivel a spontán szegregáció öngerjesztő folyamatként azt eredményezte az utóbbi években, hogy az iskolai osztályok többségében szinte csak cigány gyermekek maradtak.

A törzsökös roma közösség két kisebb szegregátumban él, de a kedvezőbb anyagi helyzettel rendelkező családok a megüresedő és korábban magyarok által lakott településközponti utcákba is beköltöznek. Az etnikai arányok a helyiek elbeszélése alapján igen gyorsan tolódtak el és elsősorban annak köszönhetően, hogy a sokgyermekes cigány családokhoz képest a magyar családokban a gyermekvállalás jóval kisebb. A rendszerváltás idején a helyi roma közösség aránya alig haladta meg a népesség 10%-át, míg manapság a helyiek elbeszéléseiben 40% körüli arányokról esik szó. Mivel kiterjedté vált a vegyes házasság, és az ebben a családi környezetben született gyermekeket a többség és a kisebbség egyaránt cigányként könyveli el, ezért a pontos statisztikai számok meghatározása nehézségekbe ütközik. Az önbevállásra épülő népszámlálási adatok megközelítőleg sem tükrözik a valóságot (2011-ben a népesség 12%-a vallotta magát cigány nemzetiségűnek).

A település etnikai összetételének gyorsuló átalakulásában a fentiekben említett tényezőkhöz kívül fontos még a környező településekről bevándorló cigány családok hatása. A kisváros szomszédságában található teljesen cigány népességűvé váló falvakból a jobb anyagi státuszú családok számára presztízsjelentőségű a beköltözés.

A folyamatokból kirajzolódó összkép lényege, hogy „K” népessége etnikai arányait tekintve rövidesen többségében cigány lakosságúvá válik. A település népessége fokozatosan egyre aluliskolázottabb összetételű lesz, mivel a cigány származású fiatalok továbbtanulási hajlandósága alacsony. Ebből következik, hogy a kisváros népességének többsége a munkaerőpiacon legfeljebb alacsonyan fizetett, kedvezőtlen presztízsű munkahelyeken képes elhelyezkedni, ami egyenes út az elszegényedés felé. A folyamat a település ingatlanállományának leromlásán keresztül szemmel láthatóan jól nyomon követhető jelenség.

A helyszínen 2018-ban végzett terepkutatás eredményei rávilágítottak arra, hogy a fentiekben vázolt makrofolyamatokból kirajzolódó kép közel sem képes a cigány–magyar együttélési helyzetek dinamikus, pillanatról–pillanatra változó képlékeny (*fluid*), illetve alakváltozókéony (*diverz*) jellegét leírni. A helyiekkel felvett narratív mélyinterjúk szövegeinek elemzése árnyaltan láttatja, hogy az etnikai együttéléstről a külső megfigyelő pozíciójából vagy a megfigyelések alapján megfogalmazott elképzelések csak részlegesen tükrözik az életvilág működését meghatározó lokális folyamatokat. A következőkben hat helyi és a településen született lakos narratíváinak részletein keresztül mutatjuk be a cigány–magyar etnikai együttélést meghatározó értelmezési kereteket.

Magyar származású egyetemista narratívája

Én gyermekkoromban itt nagyon jól éreztem magamat, nyilván nagyon szép a természet. Azóta igazából, hát, ahogy a tinédzserkorom elkezdődött, tehát amikor nyolcadikos lettem, ott éreztem, hogy annyira nem olyan mélyek ezek a baráti kapcsolatok, egyre jobban megszakadtak, illetve szórakozási lehetőségem nem volt, így egyre jobban éreztem a változást, hogy valami nem stimmel: nem éreztem magam olyan jól itt. [...] Itt egyébként nem feltétlen úgy kerülnek be az emberek bizonyos pozíciókba, hogy végzettség illetve tudás alapján, hanem ismeretség alapján, meg ilyesmi, így kapnak az emberek munkát, és nagyrészüik egyébként közmunkásként dolgozik. [...] Engem például kifejezetten taszít az a gondolat, hogy én itt maradjak és dolgozzak mondjuk a vízügyi igazgatóságon irodistaként, vagy más nem nagyon... Hiába az a szál mozgat, hogy szeretnék segíteni, de valahogy mégsem tudnám itt elképzelni az életemet, azt hogy én itt családot alapítsak. [...] A nem romák között ez általános. A romák, ők nagyrésztben maradnak itt, és nekem évfolyamtársaim voltak. Nálunk úgy nézett ki az osztály felépítése, hogy ketten voltunk nem romák, a többi pedig roma volt. Közülük mindenki itt maradt, és mindenki szinte közmunkásként dolgozik. Ők maradnak itt és nem tanulnak tovább, nekik nincs igényük arra, hogy elmenjenek. [...] több szakembert hoznék ide, több szociális szakembert, hogy foglalkozzon a roma diákokkal is, mert nyilván ők vannak többségben, mert az ő látásukat, a jövőben való elképzelésüket kicsit javítsa, kitágítsa a látókörüket és akkor úgy gondolom, lenne esély a változásra.

Roma származású főiskolás narratívája

Nyolcan vagyunk testvérek. Én vagyok a második a rangsorban, van nővérem, meg öcsém és húgom is. Van három értelmileg fogyatékos testvérem. Nagyanyám roma származású, nagyapám pedig magyar származású és az ő házasságukból született három gyerek, az anyukám is. Én negatívumot a körülöttem élő emberektől nem kaptam, mert ugye hallottam vissza így dolgokat. Mindig azt mondták, hogy nagyon ügyes

vagyok, nagyon jól csinálom, büszkék rám, meg tényleg ez példaértékű. [...] Ahol élünk ott az iskolázottság foka nem olyan mint, tehát nem sokan, mondhatni egyáltalán senki nem járta be azt az utat, amit én, gimnázium, érettségi és utána főiskola. [...] Nekem volt olyan szerencsém, meg van olyan szerencsém, hogy nekem ezt mondták a szüleim, főleg apukám. Csinálni kell, meg nem hagyta annyiban. Ott azokra a szülőkre meg nem igazán jellemző. Úgy gondolom, meg azért volt nekem szerencsém, meg azért tartom ezt szerencsének, mert juthattam volna rosszabb sorsra is, mert hogyha én is, ugyanúgy azt nézem, hogy nekem is itt helyben kell maradni, nekem is el kell menni dolgozni, mintsem azt választom, hogy most én kockáztatok, elmegyek gimnáziumba, elmegyek fősulira. [...] Itt szeretnék helyben dolgozni. Egy az, hogy a családom is ideköt, tehát a szüleim, meg a párom is, helybéli ő is. Szeretek itt. [...] A mostani munkahelyemet, meg az adottságokat, nagyon természetkedvelő ember vagyok. [...] Nyugodt, csendes, békés.

Magyar származású gátőr narratívája

Van itt mellettünk egy kis tanya, én oda születtem, de hatéves korom óta [itt] élek, óvoda is iskola is itt telt. Utána [szakközépiskola], aztán a helyi termelőszövetkezet két évig, amíg még működött. [...] Itt jön egy olyan csavar, hogy én már akkor el akartam menni. [...] Aki megteheti, hogy tanul és van képessége hozzá, és a szülői háttér is megvan, ő tanul. Neki akkor már szélesebb a látóköre. Mindjárt más lesz az érdeklődés, nem ez, ami itt van. [...] Az én barátaim sincsenek már itt. Volt az a fiatalkori barátság, barátnők is, meg az a korosztály, nincsenek már itt. Nincs már kívül összetartani, összefogni. Nagyon dominál az irigység. Irgy az ember. Irgyeg egymásra az emberek. Édesapámék még azt az ingatlant, és a mezőgazdasági munkát is mindig közösségben végezték. Miután nyugdíjas lett, volt egy nyugdíjas barátja, akivel gazdálkodtak. Hát most összefogni? Becsapnak. [...] Ha már egy picivel több van a másinak, akkor már, már irigy. [...] Fiamat is annyi sérelem éri ebben az általános iskolában. [...] Bántják. Szóval, tettel. Mert ő egy másik típusú ember, nem cigány. Ők meg összefognak, nekik ez a hepp, hogy kispéciznek valakit, lovagolnak rajta. Bántják. Igen mindennap úgy engedem el, hogy izgulok érte és mindennap úgy várom haza, hogy mi történt. Kerékpárját megrongálják, a felszerelését megrongálják, őt magát fizikálisan is. Pedig nem kis darab gyerek, most már kezd, kezdi használni, csak az már két osztályfőnökivel járt, hogy megvédte magát. Nagyon, tehát túl sokan vannak. És ők diktálnak. Én úgy gondolom az iskolát is, hogy átadom a gyereket szépen, tisztán felöltözve, épen, egészségesen, én így szeretném visszakapni. És én nem hívok fel egy tanárt sem, hogy tanárnő segítsen, mert problémám van itthon. De engem felhívna, hogy ő nem tudja megoldani a problémát bent az iskolában. Tipikus példa, beletaposták a gyereket az

aszfaltba, napközibe az aszfaltba a gyereket. Többen, ugye nem egyedül. Akkor megkérdeztük, hogy ez, hogy történt, a napközis tanártól. Annyit mondott, hogy rossz helyen volt, rossz időben. Mondom az iskolában volt iskolaidőben. Őket nem lehet megváltoztatni. Addig míg sokan vannak, addig nem. És egyre többen vannak. Van az, hogy integrálni kell őket, jó ez a szó? Nem, nekünk kell oda. Addig, amíg egy településen élünk, ők nem fognak hozzánk. Nekünk kell elfogadni őket, meg azt, hogy sértegetnek az úton, meg ilyeneket. Ezt nekünk kell elfogadni. Vagy kerüljük. A munkahelyem köt ide. Meg édesanyám még itt van a szülői házban. Nővérem itt él, vele nem lenne probléma, de ha lehetőségem lenne, mennék. [...] Nem tudom rá a megoldást.

Roma származású mezőőr narratívája

Az iskolát azt itt végeztem, aztán a szakmunkásképzőt végeztem a [közeli városban]. Volt egy pár ilyen gyorsalpaló szerűség, ilyen kőműves szakma, akkor könnyűgépkészelői, kiségépkészelői, ezeket elvégeztem. Amikor befejeztem a tanulást, ezzel befejeztem tehát el akartam menni dolgozni. Én négygyerekes családból származom. [...] Akkoriban sokkal több volt a munkalehetőség, ez biztos, akkoriban még működtek a TSZ-ek, akkoriban volt itt üzem, például műanyag üzem is volt. Akkor volt itt fatelep, TSZ-ben rengetegen dolgoztak. [...] Az teljesen más volt, egy más világ volt, mint ez. Most egy probléma van a munkalehetőség, hogy nincs, nincs. [...] Jobban volt pénz ilyesmire, most inkább a megélhetésre fordítja az ember. Akkoriban még tudtál szórakozni, pedig kétkezi munkások voltak a szüleink. [...] Fordult az egész világ szerintem. Más dolgok jöttek úgy előtérbe. Mindenki hajtsa, hajtsa a pénzt, harácsol, és megy, megy dolgozik, dolgozik, de nem tudom, hogy jobb-e ez így? Jobb-e ez a világ, ami volt? Nem tudom. [...] Nem szeretnék elmenni. Nekem van egy 12 éves kisfiam, és nem tudom, hogy ő mit lát majd, addigra mit változik. Nem szeretnék, én megmondom őszintén, elmenni. Adott minden. Itt szép a környezet. [...] Megvannak, mindig is megvoltak. Én annyira nem érzem, mert ugye hallok, hogy más városokban, más községekben olyan nagy viszályok vannak. Itt azért nincs. Jó van egy-két család, de ez megvan mindenhol. De én úgy gondolom, hogy [itt] nincs az a nagy viszálykodás. Nincs, nincs, tehát megvannak. Benősülnek a cigány származásúak a magyarok közé, és ez oda-vissza, tehát oda-vissza. Így már teljesen össze vagyunk keveredve. Végén már azt se tudja, hogy ki kicsoda, ki kihez tartozik. De ez így a jó. Nem veszem észre, hogy olyan nagy viszálykodás volna. Én is roma származású vagyok és én jóban vagyok itt mindenkivel. Hiába, hogy mezőőrként dolgozom, de attól függetlenül én mindenkivel. Mindenki ismer és én nem veszem észre, hogy valaki a származásom miatt lenézne, vagy úgy tekintenének rám. Én szerintem azt kell nézni, hogy ki mit tesz le az asztalra és akkor innentől kezdve nincsen probléma.

Nyugalmazott magyar származású tanító narratívája

Azt szokták mondani a helyiek, mert mi magyarok mindig elégedetlenek vagyunk, hogy nem változott itt semmi, de nagyon sok minden változott. Ezt a változást nem csak az idő hozta, hanem az [üzem] megépítése. Amikor megkezdődött az építése sok idegen telepedett be ide. [...] Ez változtatott az emberek látásmódján. [...] Egy házban sem volt fürdőszoba, tehát az én gyermekkoromban. Mikor hazaköltöztem, mi is akkor építettünk fürdőszobát, és akkor kezdődött minden házba bevinni a vizet. [...] Nem sok munkahelyi közösség van, mert nem sok munkahely van. Az iskola, az óvoda, az önkormányzat, a művelődési ház. Van a közmunkások közössége. [...] Itt pontosan az a probléma, hogy az embereknek nincs olyan munkahely, ami idekötné, vagy visszahívna őket. Pontosán ezért mennek el a fiatalok, mert nem találják a jövőjüket. [...] A szívem húzott. Tehát azt mondtam, hogy én tenni akartam a településemért. Olyan erővel, hogy az volt bennem, hogy én itt akarok letelepedni, és tenni, bizonyítani. Ilyen bizonyítási vágy volt bennem. [...] Itt van az, hogy nincs a mai fiatalokban belső késztetés. Egy lendület, hogy tenni akarom, meg akarom mutatni, és sikerélményt akarok abban a munkában, amit csinálok. [...] Amikor bántottak, eszembe jutott, hogy ha esetleg máshol élnék, akkor mi mindent elérhettem volna, vagy több lehetnék. De mindig az került előtérbe, hogy ez nekem nem fontos. Sőt, később még a kiállítások szervezéséről is leszoktam, mert nem vált fontossá, hogy engem ismerjenek az országban, vagy akár máshol is. Az volt a fontos, hogy itt az én kis közösségemben ismerjenek. [...] Az iskolában tapasztaltam, amíg tanítottam, hogy évről-évre erősödött, tehát most már van olyan osztály ahol csak roma van. De, mint mondtam, mi olyan szempontból jó helyzetben vagyunk, hogy nagyon sok vegyes család is van, akinek a gyereke jön az iskolába. Meg ügyesek a kis roma gyerekek. Tényleg, nagyon ügyesek. Most is azt mondják a kollégák, hogy nagyon jó kis társaság, és szinte csak romákat látok benne. Tehát ez így van. De minden más településen is így van. Sőt, szerintem, azt szoktam mondani, hogy minden városban is így van, hogy az a réteg növekszik, de oda majd később ér el az, hogy felfigyeljünk, mi van itt kérem!

Magyar származású polgármester narratívája

Felnő a gyerek, felbuktatjuk éveken keresztül szó szerint, felbuktatjuk, hogy kikerül nyolcadikból, elmegy egy iskolába, becsajozik, bepasizik, és most tökmindegy, hogy magyar vagy cigány gyerekről van szó. Összeköltöznek, 16 évesen összeköltöznek. Még semmi papírja nincs. Persze, hogy egyszerűbb az ágyban hancúrozni tanóra helyett. És most tökmindegy, hogy romáról vagy nem romáról, cigányról, magyarról, hottentottáról vagy kirgizről beszélünk, tökmindegy. Sokkal egyszerűbb ez a feladat. És akkor ennek van egy következménye, fiatalon szülő lesz, beül 16 évesen elmegy a munkanélküli központba, hát egy évig elmaszekolok, utána kapok egy kis segílyt. [...] Itt

lenne annak az ideje, hogy ne politikai korrektségről beszéljünk már! Ne arról beszéljünk, hogy egyébként meg adva van egy problémarendszer, és próbáljuk a szerezcent mosdatni. És ezzel ne mondjuk ki, hogy egy hihetetlen nagy atombombán ül minden egyes település, és az egész társadalom, és egész Kelet-Magyarország. Bocsánat! Egész Kelet-Magyarország ott ül. Vagy akkor mondjuk ki politikailag, hogy helló, akkor Kelet-Magyarország erre megy ezen az úton, az élet meg kezdődik Budától nyugatra, vagy a Dunától nyugatra. Mert ezt is mondhatjuk, csak mondjuk ki! És akkor nincsenek illúzióink.

A fenti narratívák értelmező beállítódásából kirajzolódó és a szintér a beszélők perspektívájából megmutatkozó polifon, valamint a külső megfigyelő szempontjából egymást kizáró jelentései fontos következtetéseket engednek. Az életvilág mindennapiságaként megtapasztalt cigány–magyar együttélési helyzet kontextusrelatív jelenség. A hat beszélő eltérő, részben egymással szembeállítható, de ezzel együtt egymást kiegészítő értelmezései ugyanannak a lokális szociokulturális környezetnek, párhuzamos olvasatok, lényegében a megszólalók közös életvilágának a reprezentációi. A helyzet megértése, a szintér etnikai együttélési kapcsolatviszonyainak hiteles értelmezése nem a terepkutatás eredményeit általános és szintetizáló igénnyel érvényre juttató következtetés függvénye. Sokkal inkább támaszkodhat annak a belátására, hogy minden narratíva szerzője úgy válik elbeszélte történetének a keretei között a személyes élethelyzetén keresztül az etnikus együttélési helyzet értelmezőjévé, hogy álláspontjával hozzájárul a közösen konstruált lokális életvilág megalkotásához. A narratív kriticismus antropológiai szemléletű kutatási tevékenység keretei közt vizsgált témák esetében elsődleges feladat – mint a kortárs vidéki lokális cigány–magyar együttélési helyzetek tanulmányozása során – azoknak a beszélőknek a megtalálása, akik a külső megfigyelő számára elbeszéléseiken keresztül érvényesítik a szintér polirurális karakterét. A kortárs vidék nem a kutatói értelmezés termékeként megalkotásra kerülő homogén szociokulturális szintér, hanem az ott élő „bennszülöttek” olvasatainak a narratíváikon keresztül felmutatott szituatív elegye.

Szakirodalom

Aschauer, Wolfgang – Málovics, Éva

2012 Az érdemtelen szegénység mint társadalmi viszony. *Competitio* 11. (2) 43–60.

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes

2020 Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltása (kalotaszegi) hagyományörzés módozataiban. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 19–62.

Bateson, Gregory

1979 *Mind and Nature*. Dutton, New York.

Biczó Gábor

2009 *Hasonló a hasonlónak...* Kalligram, Budapest–Pozsony, 2009. 46-53.

2019 *A „Mi” és a „Másik”, L'Harmattan, Budapest. 125-158.*

Bihari Ildikó

2021 Az iskola szerepe a hátrányos helyzetű gyermekek és fiatalok lemaradásában. *Acta Medicinæ et Sociologica* 12. (32) 64–85.

Brunner, Jerome

1991 Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*. (Autumn) 1–21.

Cloke, Paul – Little, Jo (eds.)

1997 *Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginalisation and Rurality*. Routledge, London–New York.

Greenblatt, Stephen

1997 The Touch of the Real. In: Ortner, Sherry B. (ed.): *The Fate of Culture*. University of California Press, Berkeley, 14–29.

Hablicsek László – Hablicsekné Richter Mária – Lángi Tamás

2019 A magyarországi romák népességszámának prognózisa regionális szinten 2061-ig. *Competitio* XVIII. (1–2) 39–74.

Henry, Jules

1964 *Jungle People*. Vintage Book, New York.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

2020 *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Juhász József – Kovalovszky Miklós – Szőke István – O. Nagy. Gábor (szerk.)

1972 *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Keith, Halfacree H.

1995 Talking about rurality: Social representations of the rural as expressed by residents of six English Parishes. *Journal of Rural Studies* 11. (1) 1–20.

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (szerk.)

1998 *A cigány népesség Magyarországon, dokumentáció és adattár*. Socio-typo, Budapest.

Kocsis Károly – Kovács Zoltán

1991 A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes. (szerk.): *Cigánylét*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 78–105.

Lajos Veronika – Nemes Gusztáv

2020 Megalkotott valóságok: sokszínű kisvilágok a Káli-medencében. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 171–182.

Mitchell, C.J.A.

2004 Making Sense of Counterurbanization. *Journal of Rural Studies* 20. 15–34

Newby, Howard

1986 Locality and rurality: The restructuring of rural social relations. *Regional Studies* 20. (3) 209–215.

Papp Z. Attila

2011 A roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolában. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 227–264.

Pénzes János – Tárai Patrik – Pásztor István

2018 A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika* 58. (1) 3–26.

Polónyi Éva

2011 *Vélemények és tények az abortuszról a roma nők körében*. Budapest. (Elérhetőség: https://www.parlament.hu/biz39/isb/tan/abortusz_roma_nok/abortusz_roma_nok.htm; utolsó letöltés: 2020.12.12.)

Pratt, Andy C. – Murdoch, Jonathan

1993 Rural studies: Modernism, postmodernism and the ‘post-rural’. *Journal of Rural Studies* 9. (4) 411–427.

Reck, Greory G.

1983 Narrative Anthropology. *Anthropology and Humanism* 8. (1) 8–12.

Schütz, Alfred

1962 Husserl's Importance for Social Sciences. In: Uó: *Collected papers I: The problem of social reality*. Martinus Nijhoff, The Hague, 140–149.

1977 Husserl and His Influence on Me. *The Annals of Phenomenological Sociology* 2. 41–44.

Schütz, Alfred – Luckmann, Thomas

1984 Az életvilág struktúrái. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Gondolat, Budapest, 269–321.

Smith, William

1855 *Latin–English Dictionary*. John Murray, London.

Szabó Á. Töhötöm

2020 Menedzserek, munkások, napszámosok. Mobilitási minták, migráció és társadalmi pozíciók egy roma közösségben. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. (Kriza Könyvek, 47.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 101–118.

Trajectorii ale coexistenței etnice: cercetarea universurilor rurale contemporane în Ungaria de Est și Nord-Est

Suntem martori la o schimbare rapidă a societăților locale contemporane rurale din Ungaria, ceea ce prezintă noi provocări pentru demersurile științelor sociale. Cazurile de coexistență maghiaro-romă nu pot fi evitate, fiind o tematică a studiilor rurale de astăzi de o importanță și practicitate deosebită. Studiul de față este de fapt un argument pentru interpretarea situativă a coexistenței etnice, care atrage atenția asupra faptului că un spațiu rural sociocultural, care pentru privitorul extern pare a fi unul omogen, de fapt prezintă fenomene complexe și complicate în sine. Interpretarea fenomenelor socioculturale ale ruralului necesită o abordarea „polirurală”. În această lucrare autorul utilizează teoria antropologică a criticismului narativ pentru a analiza și interpreta cazul coexistenței etnice într-un oraș mic din Marea Câmpie Ungară.

Trajectories of Ethnic Cohabitation: an Analysis of Contemporary Rural Life-worlds in East- and North East Hungary

We are eyewitnesses of the rapid change of contemporary local societies in Hungary that demands a challenge for a novel socio-scientific approach. The cases of Hungarian–Romani local cohabitation are unavoidable, highly significant and practical topics for our recent rural studies. In this paper, the author will argue for the situational interpretation of ethnic cohabitation. He intends to call the attention to the fact, these situations, which from the observer's first sight could seem homogeneous, but they are complicated and complex phenomena in itself. The effort of comprehension concerning the sociocultural processes of rurality requires a so-called polirural point of view. In this paper, the author uses the anthropological theory of narrative criticism in order to analyze a case of ethnic cohabitation in a small town on the Great Hungarian Plain.

Kinda István

A Mikes-tölgyek árnyékában. Etnikai terek és törekvések Zágóban

Demográfiai folyamatok: magyarok, románok, kalányosok, cigányok

Az utolsó népszámlálás alkalmával, 2011-ben Kovászna megyében Zágón volt az egyedüli háromszéki község (a hozzá tartozó Papolccal együtt), melynek lakossága meghaladta az 5000-es lélekszámot. Listavezető helyezése ellenére Zágón községben is az utóbbi két évtized csökkenési tendenciája tapasztalható: utóbb 5282 polgárt számláltak meg a biztosok,¹ míg 2002-ben 5489-et (Varga é. n.). Az utóbbi években a község kapcsán a valamikori túlsúlyban lévő magyar és a kisebbségben lévő román közösségek etnikai arányának kiegyenlítődéséről, sőt megfordulásáról beszélnek. „Mi több, Mikes szülőföldjén teret veszít a magyarság, a 2664 román nemzetiségűvel szemben 2516 magyar él a község két településén, Zágóban és Papolcon. Az arányt Papolc rontja, ott csupán 417 magyar ajkú él a 847 román nemzetiségűvel szemben [...], mondta el Kis József polgármester.” (Bokor 2011.) A feldolgozott népszámlálási adatok ezt az adatot némiképp árnyalják, a kimutatás szerint ugyanis Zágón község 5282 fős lakosságából 2515 román, 2642 fő magyar nemzetiségű, 125 fő esetén nem elérhetőként jegyezték be az etnikai azonosságra vonatkozó adatot. Az anyanyelvi mutatók akár döntőek is lehetnek a kérdésben: az 5282 összlakosból 2521 román és 2637 magyar anyanyelvű.² Tény, hogy a zágoni román közösség egyre jobban meg erősödik gazdaságilag, s erőteljesebben képviseli érdekeit.

Zágóban a románok gazdagabbak. Itt Zágóban mások a románok, intelligensebbek, sok tanult ember is van közöttük, másabbak. Sokan vannak gátersok, üzletjük van.

Kultúrakutatók, demográfusok számára már régóta nyilvánvaló, hogy a hivatalos népszámlások adatai nem pontosak az egyes településeken élő romák/cigányok

1 Forrás: <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2>, tabel 8; utolsó letöltés: 2021.09.01.

2 Forrás: <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2>, tabel 8, tabel 10; utolsó letöltés: 2021.09.01.

számát illetően. A szociológusok által végzett becslések Kovászna megyére vonatkozóan a cigányság arányát 12–15% körülinek mutatták ki (Kapitány–Kiss 2009: 299),³ eszerint a megye 210177 lakosából⁴ legtöbb 31527 cigány nemzetiségű lehet. Az adatokból látható, hogy meglehetősen nagy arányú cigány kisebbségről beszélhetünk Háromszéken, amelyet nem nyelve vagy specifikus viselete, hanem elsősorban sajátos közösségi kultúrája és életszervezése különbözteti meg az itteni magyar és román közösségtől. Létszámuk egyenetlenül oszlik meg a térségben. Néhány kivételtől eltekintve, ahol a helyi közösség vezetői és/vagy a közösség ellenállásába ütközve nem telepedtek meg a cigányok, a legtöbb településen egyre fokozódó hangsúllyal jelen vannak.

A fentebb idézett, önbesoroláson alapuló etnikai kimutatás Zágon esetében is messze áll a valóságtól a romák/cigányok számát tekintve. Háromszéki viszonylatban Zágonban köztudottan sok a román ajkú, *kalányosnak* nevezett lakos, rajtuk kívül magyar anyanyelvű cigányok is élnek. A polgármesteri hivatal gazdasági kataszterei alapján, az állapotokat kiválóan ismerő helyi hivatalnokok segítségével 2014-ben végzett elemzés szerint Zágonban 453 családban összesen 1223 cigány etnikumú személlyel lehet számolni.⁵ Anyanyelv szerint ennek a csoportnak a megoszlása: közel 1000 román és kb. 250 magyar anyanyelvű cigány. Ha a zágoni (Papolc nélküli) stabil népesség 4007 főre⁶ rúgó számával összevetjük a cigányok nem hivatalosan mért 1223 fős lélekszámát, a falu cigány népességének aránya 30,52%-os.

Belső etnikai terek

Zágon több mint 8 kilométer hosszan elnyúló település, számos utcával. A hegyek lábához felnyúló falu alsó felében és a központban a magyar népesség él, a falu legszélén a magyar cigányok házaival. A település kétharmadától felfele a románság; a román utcával párhuzamosan, illetve a román utca végétől felfele pedig a kalányosok telepe húzódik.

Nézzük meg, a faluközpontban van katolikus templom, van református templom, itt vannak az intézmények, minden, román senki. Tehát még lakos sem. Leszámítva azokat, akik az utóbbi, rendszerváltás után vásároltak meg házakot. Ha viszont megyünk felfele, minél feljebb az erdő fele, annál több a román, az erdőhöz legközelebb eső részeken pedig csak a románok laknak, terjeszkedni máshova nem tudtak, csak az erdő fele. Tehát Zágonnak is mind

3 A magyar nyelvű vagy magyarul is beszélő cigányok arányát illetően valamivel magasabb, 15,9%-ot határoztak meg felméréseik alapján (lásd Kiss 2010: 21).

4 Forrás: <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2>, tabel 8; utolsó letöltés: 2021.09.01.

5 A felmérés az INTEGRARE – Integrare prin formare și mediere. POSDRU/165/6.2/S/140487 számú, *A romák munkaerőpiaci helyzete és politikai mobilizációja* című kutatás keretében történt.

6 A polgármesteri hivatal honlapján (www.comunazagon.ro) 2014 őszi megjelent adat. Azóta a honlap megújult, nem sikerült az adatot leellenőrizni.

az erdőbe tartó földekbe, ott él a románság. Tehát abszolút én a juhtartással hozom kapcsolatba, hogy Zágóban, Kovászában, Zabolán a románok megtelepedtek. [...] Nagyon sok házat megvásároltak, jövögetnek lefelé például fentről, többnyire a román cigányok. Nagyon sokat eladtak itt lefele már.

Zágóban a cigányok által lakott térrészek lényegében mind cigánytelepként vannak számon tartva. A cigány népesség a település több részén szétszórtan él, a magyar és a román cigányok egymástól teljesen elkülönülten alakították ki telephelyeiket. A magyarok által lakott utcákban szétszórtan élő néhány cigány családot leszámítva a cigányok többsége öt falurészen található: a *Faluvég* a magyar cigányok telepe, a Bodzaforduló irányába vivő út mellett, a *Roszkón* a magyar családok házai közé ékelődve magyarok és kalányosok is élnek vegyesen, a *Felszegben* és a *Tatárszegben* szintén magyar cigány házak találhatóak.

A román lakosság által benépesített utcákkal párhuzamos telep neve *Cartier* (azaz cigánynegyed), ahol közel 1000 román anyanyelvű kalányos él.

Lakhelyük önálló településként is megállná a helyét, mérete, utcahálózata, peremstátusa miatt a falu többi részén élők nem ismerik annak belső tagolódását, nincsenek tisztában az egyes családok hátterével. A telepre vezető út elején lakók esetében érezni lehet egyfajta „határvédő” magatartást – mint ahogy az elzártabb cigánytelepeken, azonnal megkérdezik, hogy kit keres az idegen. Rendkívül meglepő, hogy amellet, hogy a kiterjedt kolóniában élő kalányosok önmagukat románoknak vallják, a település magyar és román lakossága sem tartja kifejezetten cigánynak őket, inkább valamikori, kanálkészítéssel foglalkozó cigányok románná váló leszármazottainak, akiket ma már sértene a cigányként történő besorolás – emiatt legtöbb esetben kalányosként emlegetik őket. Nem *kalányos cigány*, hanem csak *kalányos*, a kifejezést etnonimként használva, különbséget téve ezáltal a magyar, a magyar cigány és a román lakosság mellett egy negyedik, a románokhoz tartozó *cigányos* „népcsoport” között. Általános vélemény, hogy a kalányosok akkor sem vallanák magukat cigánynak, ha annak nyomán anyagi hasznot remélhetnének. Az elhangzó érvelés:

Ha cigány etnikumúként vagyok jegyezve, nagyon sok lehetőségem lenne fejlődni. Tehát sokkal több támogatást tudnék kapni, mint magyarként.

Nem vallhatják, mivel nem cigányok.

Általános tendencia tehát, hogy mindegyik cigány család igyekszik a magyar vagy a román közösség tagjaként meghatározni magát, egy kézen megszámolható, hány család vállalja a cigány származást:

[Minek vallják magukat: magyar, román, cigány?] *Hát én csak cigánnak. Hát itt nekünk nem mondják, cigán, de [ha mondják], nem sértődünk meg, hát ha ez a vallásunk (!), nem sértődünk meg.*

A kalányos közösségben a román identitásvállalás a meghatározó, a Cartierben lakók szerint a kalányosok szegényebb, hagyományosabb életformát folytató románok. Viseletük, nyelvhasználatuk, némelyeknek a lakáskörülményei nem utalnak cigány eredetre, ám a telepi környezet, a sűrű rendben álló, rikító színekre festett házak, a kapukra terített perzsaszőnyegek, az utcán csoportokba verődött emberek mind egy tipikus cigány környezet képét vetítették elénk.

A cigánytelepek létrejötte a múlt homályába vész, a kollektív emlékezet szerint már a 19. században éltek cigányok Zágónban. A történelmi források ennél pontosabb képet festenek. A cigányok háromszéki megtelepedésére már a 15. századból vannak adatok, akkor Moldva és Havasalföld irányából érkeztek vidékünkre (Albert 1998: 81, Pozsony 1998: 111). Zágón esetében egy 17. századi falutörvény már különböző megróvásokat helyezett kilátásba a településre érkező havasalföldi románok és cigányok ellen, akik nem adóztak, és a község területeit illetéktelenül használták (Csáki 2007). Beáramlásuk nem állt meg, hiszen a téglavető cigányokat a háromszéki uradalmakban és a faluközösségekben is szívesen látták, termékeikre az időtálló építkezések számára igény mutatkozott (Albert 1998: 88; országos viszonylatban Achim 2001: 222–223). Az idős emberek visszaemlékezései szerint a 20. század elején a magyar cigányok között olyanok is voltak, akik az erdőben laktak ideiglenes hurubában: *hát ott olyan is volt, hogy az erdő között lakott, háza se volt, ilyen, mint a bunker, olyan volt.* Ezért meglepő az a fejlődés, amin ez a népcsoport az utóbbi időszakban átment, hiszen többen képesek voltak gazdaságilag felemelkedni.

A cigányok régen a hegyen laktak, az agyagba. De most béköltöztek.

Mindig három nemzetiség volt Zágónban, voltak cigányok. A Kovászna felőli faluvégén azok vannak, akik Gelencéről jöttek, másik részük Bodzafordulóról. Régebb a cigányok lovakkal foglalkoztak, ahogy mondták, kupecsek, lókereskedők. Most az egész községben vannak, házakat vásároltak a magyarok között, a román cigányok is házakat vásároltak a magyarok és a románok között. Amióta a polgármesteri hivatalban dolgozom, csak 2 család volt, aki cigánynak vallotta magát. A többiek nem is akarnak hallani ilyenről.

Felekezeti törések a zágoni társadalomban

Zágón községben három meghatározó vallásfelekezet létezik, az ortodox (2480 fő), a református (2264) és a római katolikus (335 személy). A történelmi egyházak hívei között kisebbségben vannak az unitáriusok (15 fő). A kisegyházak közül a pünkösdisták (4 fő), a baptisták (16 fő) és a Jehova Tanúi (32 fő) képviselik magukat a településen. 6 személy felekezet nélkülinek vallotta magát, 127 fő vallási hovatartozásáról pedig nem sikerült adatokat szerezniük a számlálóbiztosoknak.⁷

7 Forrás: <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2>, tabelul 13; utolsó letöltés: 2021.09.01.

A faluban a magyaroknak református és római katolikus temploma, a románoknak ortodox temploma és baptista imaháza működik.

A magyar közösség legnagyobb része református, kisebb hányada katolikus. A református gyülekezetbe tartozó magyar cigányok valójában nem élnek látható vallásos hitéletet, nem veszik ki részüket az egyházi közteherviselésből, egyházi szolgálatokat azonban az emberélet fordulói – keresztelő, esketés, temetés – igényelnek. Mivel sokévi elmaradt járulékkal tartoznak az egyháznak, ezekben az esetekben állandóak a vitás helyzetek, s a tapasztalat szerint az egyháztanácsai rendelkezések betartatásában a lelkész egyedül marad, presbiterei nem szívesen vállalják a feszültséget az erőszakossá váló cigányokkal. A gyülekezet régi lelkésze megtalálta a közös hangot a cigányokkal, nem volt komolyabb összetűzése: *A régi pap, aki elment nyugdíjba, az jól elvolt a cigányokkal, tudta őket, úgy, ahogy kellett, mindenre, most nem tudom, az új tiszteletes hogy barátkozik meg velük...* A cigányok történelmi egyházzal szembeni elégedetlensége anyagi természetű, abból fakad, hogy *a baj az, a reformátusoknál, hogy az egyház szokása pont akkor megszorítani az ember nyakát, amikor a legnagyobb baj van* (visszamenőleges kepefízetés temetés alkalmával). A református temető szélén egy parcellát a cigányok temetkezési helyeként tartanak számon, azaz a szegregáció az utóbbi fél évszázadban nyitott temetőkertben belül is fennáll: *a református temetőben van egy rész. Viszont megvan nekik, hogy innen eddig.*

A helybeliek például cigány hagyományként, elítélő hangnemben beszélnek a reformátusoktól elkülönített temetőben történő halottak napi mulatozásokról, a sírokra locsolt italról, hangszeres zenélésről. Míg egy hagyományápolást szorgalmazó hajdani cigányzenész pozitív kulturális sajátosságként beszélt a cigány muzsikáról – *régen bálókba, temetésekre, ünnepekre hívták a cigány zenekarokat*, a többség szerint nem baj, ha kimaradnak ezek a konfliktusgerjesztő alkalmak, mert ilyenkor elszabadulnak az indulatok a cigány csoportokon belül.

A románok és a kalányosok ortodox vallásúak, s sokan járnak is közülük az istentiszteletekre. A zágoni ortodox gyülekezet régi fatemploma már szűkösnek bizonyult, így a kommunizmus idején épült egy új templom. A vallási elit a reformátusok és a katolikusok között a magyarok köréből, az ortodoxoknál többségében a románok köréből kerül ki, az egyik kalányos adatközlő például arra volt büszke, hogy beválasztották az ortodox tanácsosok közé. *Ezen a felső részen ortodoxok vagyunk. [...] Én egyháztanácsos vagyok nálunk a gyülekezetben.* Az ortodox temetőben a kalányosoknak szintén területileg elkülönített helye van.

Kisegyházak, neoprotestáns gyülekezetek nem tudtak nagy létszámú hívő közösséget verbuválni, *amiben születtünk, abban halunk meg* – mondják a közösségekben. A kívülről érkező hittérítők és prédikátorok egy-egy háznál tartják az összejöveteleket, hivatalos istentiszteletre a környékbeli városokba várják a híveket.

Vannak Zágónba baptisták s jehovisták, de csak magyarok járnak. Voltak a faluvégi cigányok a baptistáknál, de osztán abba hagyták. Én nem mentem, én inkább szombatista vagyok, de még nem vagyok átállva. Ortodox vallás-

sú vagyok, de nem szeretek máshová járni. A szülők reformátusok, engem Brassóban kereszteltek meg, így lettem ortodox.

A Jehova Tanúi neoprotestáns kisegyház is számlál néhány hívőt a magyarok közül, a bekeresztelkedésekre azonban árnyékot vetett, hogy a gyülekezeti terem a szomszédos Nagyborosnyón van, ahol az egyházat már cigány vallásként tartják számon az áttért nagy lélekszámú – több mint 150 fő – cigány közösség miatt.

Szüleim Jehova Tanúi voltak. Hitünk Isten törvénye a Bibliából. [...] Én nem járok most egyhez es [gyülekezetbe], met Borosnyón a cigányok mind ilyenek lettek... de legalább nem rabolnak.

Valamennyi megkérdézett pozitívan értékeli az új egyházba térők magaviseletét, a „hívők” fegyelmét, s arra is utalnak, hogy jobban segítik egymást az azonos felekezethez tartozók, mint a történelmi egyházak berkeiben. *Az olyanoknak munkahelyük is van, persze nem is lopnak, a lelkiismeretük nem engedi meg.* Mindezzel együtt az új egyházak hívei általában társadalmilag elszigetelten élnek a közösségen belül.

2008-ban a buddhisták a település határában országos központot hoztak létre Gyémánt Út Buddhista Elvonulási Központ Zágon néven. A célra megvásárolt 23 hektáros terület a falutól négy kilométerre található, a Kerekerdő nevű dombon. A terület elvonulási központként szolgál, a nyári programok alkalmával a helyszínen biztosított az étkezés és a sátorozás tábori körülmények között. Nagy eseménynek számított az országból összesereglett buddhista hívőknek, hogy 2013 nyarán Láma Ole Nydahl buddhista tanító Mahamudra kurzust tartott.⁸ A buddhisták teljesen kívülállóak, Zágon lakossága csupán tudomást vesz arról, hogy a határában idegen zarándokok időről időre nemzetközi összejöveteleket tartanak.

Gazdasági élet Zágonban

A Háromszéki-havasok lábához simuló községek sorában többezres lélekszámú, magyar többségű, gazdaságilag erős községközpontokat találunk: Zágon, Zabola, Gelence, Ozsdola, Bereck.

A 17. század elején Zágon 281 családdal Háromszék legnagyobb települése volt, meghaladva a mezővárosok lakosságát (Imreh–Pataki 1979: 160, 190). A 19. században terület és erdő szempontjából szintén Zágon volt a legnagyobb falusi település, a természeti adottságok tekintetében messze fölötte állt a régió községközpontjainak.

⁸ Forrás: <http://www.zagon.budism-caledediamant.ro/websites/zagon.budism-caledediamant.ro/program-hu.html>; utolsó letöltés: 2016.09.01. Jelenleg az oldal nem elérhető.

Sor-szám	Település	Szántó (hold)	Rét és kert (hold)	Legelő (hold)	Erdő (hold)	Terméketlen (hold)	Összesen (hold)
1.	Zágón	2692	5605	127	51345	848	58617
2.	Zabola	3258	1033	209	18944	274	23717
3.	Gelence	2179	1589	74	18675	565	23082
4.	Ozsdola	2170	1667	420	15311	483	20051
5.	Bereck	1298	3134	878	18118	794	24222

Kimutatás 1879-ből – Kozma Ferenc adatai (2008 [1879]: 142–144).

Gidófalvi Szonda Tamás sepsiszéki alkirálybíró, Háromszék „híres verscsinálója” 1675 körül Háromszék és Barcaság falvairól terjedelmes gúnyverset költött. Költeményének értékét éppen az abban kiemelt foglalkozások, kipellengérezett közállapotok, erkölcsök, társadalomrajz adja. Zágón esetében például igen korai adatokkal szolgál a lakosság halászattal, vadászattal és zsindelykészítéssel kapcsolatos kötődésére.

„Halász vadász és madarász zsendely metsző Zágón
Szemed jár nagy óhajtással nyest után az ágon
Nem adnál egy kis henyelést sok sz[ent] tanoságon
Patronussid ritkán vagynak csendes társaságon.”⁹

A falu anyagi jólétét elsősorban természeti adottságainak, az épületfát, számfát, tűzifát és takarmányt adó erdeinek köszönhetette. Benkő József az 1721-es *Conscriptio Carolina* adatai alapján a falu bükkerdeit mintegy 2000 sertés hizlalására vélte alkalmasnak (Benkő 1999: 165).

Az erdei haszonvételek mellett az állattartás alapfoglalkozásnak számított, a jelzett forrás a 18. század elején Zágóban 178 igásökör, 248 tehén, 154 mén és kanca, 2811 juh és kecske, 317 sertés, 58 tinó és üsző, 128 méhkas meglétét rögzítette. (A Zágón-patak halászatra ugyan alkalmas volt, de nem valami jelentős hasznot hajtott egy-két lakosnak.) A megtermelt gabona őrlésére 6 molnár és 8 malom állt rendelkezésre, szeszfőzésre ugyanakkor 9 párolókazánt vettek számba (Benkő 1999: 160–165).

A 18. századi levéltári forrásokban a zágoni foglalkozásokra és mesterekre utaló adatok között Szóts Komán és testvére *pellius*, azaz szűcs, Joannes Molnar *molnár* (1716), Nicolaus Bogáti és Georgius Sipos *faber lignarius*, vagyis faragó, ács, Nicolaus Rab *cothurnarius*, azaz csizmadia, Paulus Isák Kovács és Joannes Gusba *faber terrarius*, azaz vályog- vagy téglavető, Stephanus Bogáti *piscator*, azaz halász,

⁹ A patrónusok emlegetése a zágoni Mikes családra történő utalás (Csáki 2006: 218, 222).

Josephus Szabó *sartor*, vagyis szabó, Stephanus Sinka *auriga*, azaz kocsis (1768). A 19. század első feléből Szóts Károly *takács*, Nicolaus Bogáti *kerekes*, Nicolaus Rab *csizmadia*, Kis Ferencz Asztalos *asztalos*, Rab András fia Gyurka *kovácslegény* (1838) kerültek kiemelésre. (Szabó 1947: 10.)

A 19. század közepén a fellendülő erdőkitermelés a zágoniaknak biztos jövedelmet jelentett, Kovászna és Zágon erdőségeiből évente mintegy 200000 szál fenyő- és tölgyfadesztkát szállítottak csak a brassói piacra (Fényes 1840: 78).

A ma hagyományosnak számító foglalkozások, népi mesterségek igazából a 19. században lendültek fel látványosan, amikor Zágonban kádárok, csizmadiák, szabók, szücsök, szitakészítők is nagyban termeltek, sőt egy marosvásárhelyi, vélhetően céhes fazekasmester letelepedésével a fazekasság és agyagipar is meghonosodott (Szöcsné Gazda 2001: 16–17). A század második felében Nagy Fazekas János fazekasmester főleg csempéket és edényeket, káposztás fazekakat készített (Seres 1974–1975: 274).

A kereskedelem fellendüléséhez és a falu fejlődéséhez az is nagyban hozzájárult, hogy a 19. században Zágon hetivásártartási jogot nyert.

A Bartha Károly földbirtokos által 1847-ben létesített üvegcsűr új beruházásként számos munkahelyet teremtett az erdei munkákhoz szokott lakosság számára. A Zágon határában, a Bárkány nevezetű kaszálón lévő huta működését biztosító feladatok – a bükkfa kitermelése, elszállítása, valamint a hamuzsír főzése – jó megélhetési lehetőséget jelentett a zágoniak számára.¹⁰

A vásártartást, az üvegcsűrt, valamint a fával való kereskedést Orbán Balázs is kiemelte Zágon bemutatása során. „E falu lakói nagy kereskedést üznek Brassóba hordott épület és edényfával, deszkával és zszindelylyel; roppant havasaikban a hamuzsír főzést és marhatenyésztést is nagyban üzik. E mellett van Zágonnak egy üvegcsűre is s népes hetivásárai, miért lakói általános jóllétben vannak.” (Orbán 1869.) Ugyanő dicsérte a zágoni közösséget, mint amely a társadalmi felemelkedés lehetőségét az iskoláztatás fellendítésében találta meg: „Bárcsak mindenütt így lehetne a jövő nagyság szellemi tenyészertjét berendezni.” (Orbán 1869.)

A 19. század utolsó harmadára Zágon jelentős kisipari központtá vált. A faluban háziipari termeléssel sokan foglalkoztak, a kender és gyapotszövés általános volt, doboz- és szitakéreg-készítéssel, valamint gyékényszövésével is kenyérkereseti lehetőséget találtak. Erdőségeiben 50 fűrészmalom működött, egy németországi cég pedig szitakéreggyárat készült felállítani (Kozma 2008 [1879]: 261, 296–299).

A század legvégén Zágon nyilvántartásba vett mesterembereinek sorában 3 asztalos, 2 bognár, 3 csizmadia, 1 cipész, 6 korcsmáros, 6 kovács, 1 lakatos, 11 molnár, 2 mészáros, 3 férfiszabó, 2 tímár, 1 temetkezési vállalkozó, 11 vegyes kereskedő és szatócs szerepelt, a falu területén pedig 13 gőzfűrész és fűrészmalom üzemelt (Potsa szerk. 1899: 166–167). A zágoni „mokányok” jólétét mindvégig a juhászat biztosította (Moldovan 1999: 216).

10 A létesítmény végül a Romániával folytatott vámháború idején, 1886-ban csődbe ment (Cserey 2005).

Az 1948-as államosításkor a magánkézben lévő gépeket, berendezéseket elvették a tulajdonosoktól. Állami nyilvántartásba vettek 7 kétköves malmot, Krizbai Benedek dízelmeghajtású motorral felszerelt malmát, valamint Antal Árpád kukoricadarálóját (Moldovan 1998: 218–220).

A kommunizmus idején a település fejlettségi fokát a község területén működő két termelőszövetkezet hangsúlyozta – egy Zágóban, egy pedig Papolcon működött. 1969-ben Zágóban egy agrármérnök, egy állattenyésztő mérnök és egy állatorvos irányításával fejlesztették a mezőgazdaságot és az állatállományt. A település határában a következő növénykultúrákat termesztették: kenyérgabonát 34% területen, takarmánygabonát 10%-on, cukorrépát 9%-on, burgonyát 26%-on, egyéb növényeket a fennmaradó 9%-nyi területen. A falu vagyonát a kollektív gazdaság állatlétszáma is növelte: 715 szarvasmarha, 128 sertés, 2483 juh volt jegyzékbe véve. (Bálinth et al. szerk. 1969: 274.)

A szintén államosított Mikes–Szentkereszty-udvarházban szülészet működött. A település lakosságát árucikkkel 13 kereskedelmi egység látta el, ezen felül 5 szabó, 2 cipész, 1 borbélyműhely és női fodrászat, illetve 3 malom is működött. A két kultúrotthon és egy könyvtár a haladó hagyományok és a szocialista kultúra terjesztését szolgálta. (Bálinth et al. szerk. 1969: 275–276.) A kommunizmus utolsó évtizedeiben a helyi lakosság elsősorban Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy és Brassó ipari telepeire járt dolgozni, az ingázók közül sokan fokozatosan kétlakiakká váltak.

A diktatúra bukása után, a szocializmus terhetől megszabadulva az 1990-es években több kisebb vállalkozás is beindult. A hosszúra nyúlt visszaszolgáltatási eljárás során a földek nagy része visszakerült a korábbi tulajdonosok vagy azok leszármazottainak birtokába – de sokan azóta is elégedetlenek a földosztó bizottságok munkájával.

A '90-es évek második felének gazdasági hullámvölgyében megállt a fejlődés, a népesség fiatalabb korosztálya meglóduzott külföld irányába, ott próbálkozott megélhetés teremtésével, hiszen, amint mondják, *Zágóban nem lehet megélni, Zágóban éhen halsz*. Míg a rendszerváltást követő másfél évtizedben elsősorban és szinte kizárólagosan Magyarország volt a munkamigráció célországa, az utóbbi évtizedben a vállalkozóbb szelleműek nyugatabbra irányultak: Németország, Franciaország, Spanyolország, Olaszország, újabban a skandináv országokban is szerencsét próbálnak.

Elég sokan vannak, akik el vannak menve különböző országokba. Inkább az ilyen harminc év körüliek. Azok, akik most már ott állnak, hogy kéne valamit csinálni. S itthon nem kapják meg a lehetőséget. S akkor ezt választják.

A zágoni emberek 80%-a a mezőgazdaságból és a nyugdíjból él. A településen jelentős tőkét mozgó faipari – fakitermelő és -feldolgozó egységek, gatterek, fűrészüzemek – és mezőgazdasági (burgonya- és cukorrépa-termelő) gazdaságok alakultak, melynek során több nagygazda jelentős állatállományt, több tíz hektáros

területet művelő családi farmokat épített ki. Az alacsonyan képzett falusiaknak – főleg férfiaknak – az évszázadok óta munkát adó erdőkitermelésben veszik hasznát – igaz, a falu körüli domboldalak mára legelőkké váltak a nagymértékű erdőpusztításnak tulajdoníthatóan. A kitermelés mellett az utóbbi évtizedben megindult a visszaerdősítési folyamat is, amelyhez szintén nagy létszámú csoportokra van szükség. A mezőgazdasági tárca célirányos pályázatain az utóbbi években Zágon jó eredménnyel indult – például 2010-ben Kovászna megyéből egyedülként.

A vágterek munkaerő-szükséglete mellett a faluban történő előkészítő vagy feldolgozóipar is felvesz egy kisebb létszámú alkalmazottat. Néhány gatter egyenként 4–10 személyt, nagyobb helyi mezőgazdasági szereplők gépkezelőket, traktoristákat foglalkoztatnak kis számban. Néhány évig működött egy roma vállalkozó által üzemeltetett fűrészüzem, ahová a tulajdonos nem roma munkaerőt alkalmazott. Pár alkalmazott számára akad munka a helyi üzletekben és bárokban is, de jellemző, hogy inkább a család tagjai közül kerülnek ki a pultosok.

A 2000-es évek második felétől a helyben maradt munkavállalókat, főleg a nőket a *Valley of Trousers*nek, Nadrágvölgynek nevezett háromszéki könnyűipar vonzotta be, melyeket a modern rabszolgatartás intézményeiként emlegetnek: az elviselhetőség határát súroló szabályozottság keretei között a minimálbérért annyi túlórárt követelnek, hogy csak a legelszántabbak maradnak huzamosabb ideig egy ilyen állásban.

Állami alkalmazottként a pedagógusok településviszonylatban jól fizetett stabil állásokat tudhatnak magukénak. A kilátástalanság elől mintegy 100 családfenntartó az állami szociális ellátórendszer védőhálója alá menekült, a polgármesteri hivatal alkalmazottjaiként a település takarításán és szépítésén dolgoznak.

Az otthon maradtak a helyi informális munkaerőpiacon próbálnak időszakosan érvényesülni, de leginkább a háztáji gazdálkodás alappilléreként keresik kenyerüket. Építkezéseknél, mezőgazdasági munkálatoknál néhány napra napszámost fogadnak, de a gépek fokozatosan kiszorítják a nagy tömegeket erről a pályáról, s csak a legmegbízhatóbbak kapnak folyamatosan munkát a falusi gazdálkodóknál, azaz, amint mondják, *a cigányok szerre elesnek ettől a jövedelemforrástól is*. 2015-ben a településen a hagyományos mesterségek űzői között kovácsot, pálinkafőzőt, szabót, ácsot, kőművest, asztalost, kályhást, juhászt, seprűkötőt, zenészt azonosítottunk.

A községközpont kiterjedt területe és nagy számú népessége az adminisztratív gondokat is megsokszorozza. Legfőbb problémaként értékelik a helyiek, hogy a falu havasok közé benyúló zsáktelepülés, nincs tranzitforgalma, ami jót tenne a fellendülésnek.

Hatalmas, viszont elmaradottabb, abból kifolyólag, hogy nincsen főút mellett, tehát elég nehéz munkába eljutni az embereknek, s ez eléggé érződik pénzügyi szempontból, hogy innen nehéz elmenni munkába.

A versenyképes korosztály időszakos távolléte miatt sokak szerint Zágon *nem azt a szerepet bírja már, mint ami évtizedekkel ezelőtt rá volt szabva*. Példaként a szom-

szédos Papolcot jelölik, ahol az emberek mentalitása is más, jobban odafigyelnek falustársaikra, a közösség ereje még mindig érvényesül mindennapi döntéseikben.

Papolc hasonlít hezzánk, de Papolcon mégis más emberek vannak. Én elmondom, met... a papolciak stabilabb emberek. Itt nálunk az emberek elromlottak erősen. Mondom én. Itt hanyagok lettek, csak mindegyik, hogy csak nekem. Mán magának semmit! Na ennyi! Ez a kollektivizálás után, van 20 éve, hogy minden elromlott. Szertement. [...] Zágóban most se kispár, semmi. Nem menjen, kérem.¹¹

Megélhetési stratégiák a cigány közösségekben

A legidősebbek visszaemlékezése szerint a 20. század elején Zágóban a mostaninál lényegesen kisebb létszámú magyar cigányság kéregetéssel, házalással, lókupeckedéssel foglalkozott, a munka világa számukra kultúraidegen. Legtöbb visszaemlékező utal arra, hogy a zágoniak dögös cigányok, az elhullott állatokat a teljes cigány közösség fogyasztotta, némelyek a szegényebbek közül napjainkig megeszik.

Gyermekkorunkba 25 tyúkunk volt, s megdöglött. S ennek a nagyapjék, Baliné, s az összes cigányné jött, met, ilyen kasba, jöttek, a tyúkokot mind odaadtuk ingyen, s veszekedtek, hogy melyik vigyen többet, a dögösök. S kutya bajik se vót. Ugye megtépték a döglött tyúkokot, szépen kiboncolták, a belit kidobták, fővő vízbe háromszor főzték meg, s akkor tették, ropogósra sütték zsírba, s kutya bajik se lett.

A jelenleginél szintén jóval kisebb lélekszámú kalányosok teknővájással, seprűkötéssel, fakanálkészítéssel, erdei gyümölcsök és gombák gyűjtésével próbáltak megélhetésre szert tenni. Az iskoláztatás a kommunizmus időszakáig ismeretlen felemelkedési lehetőségnek számított a cigányok körében, azonban a 20. század második felében sem vált általánossá. Megkérdezett interjúalanyaink valamennyien igen kevés iskolával rendelkeznek, az sok esetben arra sem volt elég, hogy írni-olvasni megtanuljanak. Az okok között elsősorban az élet nehézségeit jelölik meg, a nagycsaládot, a megélhetésért folytatott mindennapi küzdelmet, amelyben a kisgyermeknek is ki kellett venniük a részüket.

Én kétszer voltam elsős s egyszer másodikos. De nem tudtam járni azért, mert mi haton vagyunk testvérek. S ezelőtt volt ez a kollektív világ, tetszik tudni. S picik voltak mind az öt testvérem, nem volt, aki rejik ügyeljen, nem volt üdő iskolába menni.

11 A 19. század végén a zágoni szokások között feljegyzésre került a kaláka mint kölcsönös segítségnyújtási forma, amely a legutóbbi időkig előfordult sürgős vagy sok tennivaló esetén (lásd Kovács 1895: 397).

A kollektivizálás előtt sem a magyar cigányoknak, sem a kalányosoknak nem volt földtulajdonuk. *Egy cigányt sem ismerek, melyiknek lenne erdeje vagy földje. A házak is sokkal kisebbek, mint a magyaroké vagy a románoké* – summázza az egyik roszkói cigány lakos. A teljességgel analfabéta és szakképzetlen cigány munkaerőt első ízben a kollektív gazdaság kötötte le, az asszonyok a mezei munkák végzésébe kapcsolódtak be, a férfiak az erdőben csemetét ültettek és kapáltak, továbbá mindenféle olyan igénytelen munkák végzésével látták el őket, amely képzettség nélkül is elvégezhető volt. A munkaerejüket igénybe vevő rendszer hiányossága, hogy csak alkalmi munkásokként számolt velük, s ez a nyugdíjjogosultságtól is megfosztja az egykori kollektivistákat. A cigány csoportok munkavégzési helyszíne nem csak Zágónra korlátozódott, sokszor a szomszédos települések határait is kivezényelték őket. Az idősek jól emlékeznek, hogy a cigányok *kapálni is jöttek, mikor mi gyermekek voltunk*.

A rendszerváltás ezt a jól-rosszul működő rendet forgatta fel, a visszakapott területeken újakezdett egyéni gazdálkodás sok esetben már nem számolt a cigány munkaerővel, a határok megnyitása pedig azok számára is vonzóbb kereti lehetőségekkel kecsegtetett.

A kommunizmus idején a legtöbben a kollektívben voltak. A forradalom után a kollektív felbomlott, most napszámba járogatnak, kinek hogy van szüksége, sok család van kukoricakapálni, krumplikapálni. Jó, hogy vannak segélyesek is, ők is csinálják. A legtöbben az erdőben dolgoznak. Aki elment külföldre, eperszedni, kőművesnek... az erdőn dolgoznak itthon, de kevesen vannak.

A sikertelen kilépések kényszere, illetve az itthon maradottak megélhetési gondjai csakhamar a közrend megingását hozták, megszaporoztak a mezőlopások, amelyeket legtöbb esetben a cigányok számlájára róttak fel a termelő gazdák. Ez vezetett oda, hogy a cigányság hagyományos foglalkozását firtató kutatói kérdésre az a válasz:

A hagyományos foglalkozásuk? A hosszú köröm. Ahol eljárnak, mindenütt rabolnak. Vénikbe van, érti-e. Azoknak nincs szégyenik. Mikor a szégyent osztották, hátul állottak. S mikor a rablást s a kurvaságot, elől.

Cigány adatközlők szerint a múlt rendszerben, az alacsony iskolázottság ellenére, sokkal egyszerűbb volt a családfenntartás és a megélhetés.

Akkor voltak ezek a globálok, ez-az, munkák, na. Itt a faluba, a kollektívbe dolgoztak, ezt-azt, amit a kollektívbe kiadtak, meg kellett csinálják. Így, iskola nélkül nem vesznek fel sehova. Tudja, iskola kell ahhoz.

Bár iskolázottság tekintetében továbbra is előnytelen helyzetben vannak a magyar és a román közösséggel szemben, az utóbbi negyedszázadban a fiatalok meg-

próbáltak igazodni az új kihívásokhoz. Főleg a kalányosok számára jelent nagy segítséget a külföldi kilépés lehetősége, a magyar cigányok fiataljai nagyobb arányban a szülők hagyományos életfelfogását és szemléletét viszik tovább, segélyekre várnak, betakarítás után a határban terményeket gyűjtögetnek.

A cigányok között vannak, akik nagyon rossz helyzetben vannak, főként idősekre gondolok, és vannak, akik jól élnek, mint bárki más, úgy.

Az erdei gyümölcsök és gombák gyűjtése a kalányosoknak lenne kézenfekvőbb jövedelemforrás, mivel a havasok lábánál élnek, ám az utóbbi években alig volt termés, az erdő egy részét kivágták, sok a medve, így leginkább saját szükségletre gyűjtöttek. Néhány, 4-5 család még foglalkozik időszakosan seprűkötéssel és kosárfonással, de a fiatalok azt már szégyellni való szakmaként értékelik, így az utánpótlás néhány évtized múlva megszűnik.

A kalányosokra azért ragadt rájuk ez a jelző, hogy kalányosok, mert ők fakanalat készítettek. Vannak még most is, akik készítenek, nem olyan, nem annyira sokan. Ugyanígy van a seprűkötéssel, az ágseprűkötéssel és a kosárkészítéssel. Ezt tipikusan ők csinálják.

A magyar cigány közösségből alig történik kilépés, tagjai jövedelmüket szekérel és lovakkal folytatott *bellérkedés*ből (üzletelésből), a mezőgazdasági területeken betakarítás után végzett tarlózásból, piaci és utcai-házaló kereskedeleméből teremtik elő. A kalányosok közül

aki nem jár el, az csakugyan szegény is. Vagy van olyan, aki nem jár el külföldre, de eljár napszámba, ide-oda. [...] A szociális segélyesek csak Magyarországra járnak, kukoricát címerezni.

A falusi társadalom a cigányok és a kalányosok munkához való hozzáállását és a dolgozó családokkal szembeni igazságtalanságot a segélyezési rendszer nagyvonalúságában látja.

A baj az, hogy kapnak egy csomó szociálist, ugye sok gyermek, vagy gyermekpénzt, szocsipénzt, hallom itt, mert mindig ide jönnek vásárolni. [...] 142 lej egyszemélyes családnak, 255 lej kétszemélyes családnak, 315 egy háromszemélyes családnak...

Ehhez az szükséges, hogy egy személy a családból ledolgozza a meghatározott napokat a közösség javára, de sok esetben ez is nehezebbre esik a támogatottaknak, sőt vannak, akik a külföldi munkák szüneteiben hazajönnek és ledolgozzák a kvótájukat, majd visszautaznak külföldre. A szociális iroda munkatársai évente két alkalommal végig kell látogassák a támogatott családokat,

kétszer egy évbe kell menni [terepre], fel kell mérni a helyzetet, hogy mi van, változott-e az anyagi helyzetük. A polgármester azt mondta, rendőr nélkül ne menjünk, de én már ismerem őket, volt, hogy egyedül is felmentem.

„Minimális munkával maximális jövedelmet”

Zágonban a románok és a magyarok között egyaránt vannak gyengébb anyagi helyzetű családok, ám valamennyi esetben nem külső tényezőket, hanem az adott családokba tartozó személyek rátermettségét, munkaerőkölcsét, életvitelét jelölik meg a peremre sodródás okaként. Napszámos alkalmazása esetén a pénzben kifejezett fizetség értéke egységes, az emellett nyújtott ellátás azonban jobb lehet a nem cigány napszámosok esetén, s szimbolikus jelentősége van annak is, hogy a magyar/román gazda gyakran *enni ad a cigányoknak*, de ő maga nem ül le velük közösen falatozni.

A munkához való viszonyulás meghatározásakor különbséget tesznek a magyar cigányok és a kalányosok között. Míg előbbieket általában elmarasztalják, a kalányosokat illetően sokan megengedő, elismerő hangnemet használnak. Akad azonban példa ennek fordítottjára is.

Ügyesebbnek nem ügyesebbek, mert az a helyzet, hogy a magyar cigányok annyiba ügyesebbek, hogy ők nem dolgoznak. Tehát ők azt próbálják megcsinálni, hogy ahonnan lehet, onnat, minimális munkával maximális jövedelmet. Viszont ezek nem.

Magyar cigányok • Napszámos munkákra a kollektivista múlttal és helyi magyar kapcsolatokkal rendelkező magyar cigányokat szoktak hívni, a kalányosok köréből a magyar gazdák nem szereznek napszámos segítséget. A magyar cigány családfők közül néhányat gyakrabban foglalkoztatnak, van, akit *ilyen mezőgazdasági munkákra hívják, s megy*. Tény, hogy a magyar cigányok a magyar közösséghez, a kalányosok a román közösséghez kötődnek szorosabban, és ezt fordítva is elmondják: a magyar közösség a magyar cigányokat szívesebben látja, a románok pedig a kalányosokkal vállalnak szorosabb kapcsolatot.

Közbe, még ha hívnak, elmegyünk napszámra. A magyarok. Hát a románok nemigen hívnak. Inkább a magyar bácsik. Ganyézni, ide-oda, küssebb fődecskék vannak, elmenyünk, megcsináljuk nekik, ebből élünk.

A napszámos munkához a falu belső utcáin élő cigányoknak van nagyobb esélye, őket a szomszédok jobban ismerik, több a mindennapi kapcsolat közöttük, mint az elszigetelten, kolóniában élő társaikkal. Ennek ellenére tartja magát az a vélekedés, miszerint *a cigányokkal kicsit s jót* – ha kifejezetten nem szorulnak rá a segítségükre, akkor nem érdemes velük foglalkozni, inkább maguk végzik el a feladatokat, akár hosszabb idő alatt is.

A „lusta” magyar cigányok közül az egyik interjúalany arról beszélt, hogy a kommunizmus idején gyári alkalmazásban szinte egy évtizedet dolgozott Sepsiszentgyörgyön a híres motor- és pumpagyárban, majd Magyarországon szintén évekg hűséges maradt egy stabil munkahelyhez.

Nyolc évet dolgoztam a I.A.M.E-ba. Szabadság alatt elmentem Magyarországra, s találtam egy olyan munkahelyet, ahol dolgoztam hat évet.

A család miatt azonban itthon maradt, majd fokozatosan lecsúszott a szociális munkások közé, társaival a jelenben a községközpont tisztán tartásáért felelnek.

Általános vélekedés, hogy a cigányok nem úgy dolgoznak, mint a magyar ember, nem érdekük a minőségi munka elvégzése, csak a pillanatnyi szükségletekre koncentrálnak, gyakran felrúgják a munkáltatóval kötött szóbeli megállapodást. A Tatárszeg közelében élő iparos szerint

ezek mocskos gazemberek, ezek. Itt laknak a szomszédokba, uram, de ezekkel nem lehet élni. Májna bájó, adjon na, tíz lejt, adjon na, húsz lejt! A cigány egy nap cigány, dolgozik, de másodík nap nem jó el! Az nem jó dolgozni! [...] Arrafelé se jó. Ennyi a cigánybecsület. Őköt előre nem szabad kifizetni!

A cigányok napszámoskodása azért is problematikus, mert azok *reggel nem kelnek korán...*, érkezés után a kávé, pálinka, reggeli, délben a kétfogásos ebéd, este a főtt vacsora elvárt a gazda részéről. Egész napra pedig egy csomag cigaretta, illetve időnként egy-egy pohár ital vagy *egy flakon sör* a járulékos költsége a gazdának, amelynek az értékét a napszámosok nem szeretik beleszámolni a megszegődött bérbbe. Emiatt gyakoriak a szóváltásos kimenetelű munkanapok, így aki teheti, nem gyűjti meg a baját: *tetszik-e tudni, én úgy tartom, hogy a cigány cigány!*

A cigány véleményformálók között akad, aki bevallja, hogy a cigány jelentkezők bizony legtöbbször nem felelnek meg a munkahelyi elvárásoknak, nem tudják kezelni a rájuk bízott gépeket, nem tudnak írni-olvasni.

Olyan embereket vesznek fel, hogy iskolájuk van, értnek a gépekhez, nem, mint mű. Diszkrimináció nincs, hogy te cigán vagy, vagy magyar vagy, ilyen nincs. [...] A cigány nem szeret dolgozni. Ebben van igazság.

A cigányok és magyarok közötti együttműködési példák tehát egyre ritkábbak, melynek a háttérben a hagyományos paraszti gazdálkodás átalakulása, a családi léptékű gazdálkodói magatartás felszámolása, a földterületek időleges (bérbbe vett darabok esetében) vagy végleges (vásárlás általi) tagosítása jelölhető meg.

Kalányosok • A kalányosok *ugyanazt csinálják, mint a magyar cigányok, hogy kimennek külföldre, tehát Olaszország, Spanyolország.* Körükben az együtt élő

nagy család és a rokoni hálózat nagyobb segítséget nyújt a külföldi szerencsepróbához. Valamennyi kívülálló egyetértett abban, hogy a kalányosok jó szakemberek az építkezés területén, több alkalmi építőcsoport alakult a Cartierben, akik házak építését vállalják az alaptól a tetőfedésen keresztül a belső munkálatok elvégzéséig. Hasonló csoportok Nyugat-Európában is sikeresen dolgoznak együtt, az itthoni jelöltek számára akkor nyílik lehetőség, ha valaki a csoport tagjai közül kilép, esetleg bővítenék a csoportot, s ekkor természetes módon elsőbbséget élvez a rokonságból jelentkező munkaerő.

A kalányosok nagyfokú időszakos migrációs gyakorlatából adódóan a családok mintegy 2/3 arányban tartózkodnak itthon, a külföldre távozottak hazatérése teljesen esetleges, arról még a legközelebbi családtagok is csak az indulás előtt szereznek tudomást, ha egyáltalán értesítik őket.

Kalányos adatközlőink legtöbb esetben azt hangsúlyozzák, hogy nem éri meg itthon maradni, még a szociális segély fejében sem, hiszen *odakint* egy nap alatt többet lehet keresni, mint itt egy hónap alatt.

A kommunista korszakban sokkal jobb volt, akkor voltak gyárak. Nem voltak egyenlőtlenségek. Az öregek úgy dolgoznak, ahogy tanulták, de a fiatalok mennek külföldre. A kommunista érában az egészszünknek volt munkája, akkor jobb volt. Nekem nem felel meg, hogy társadalmi segílyt kapjak, inkább kimegyek külföldre.

A rászoruló és a ténylegesen segélyezett között óriási eltérés van. Bár többen is kaphatnának segílyt, a támogatott családoknak gondot okoz a havi meghatározott munkanap teljesítése, annak ellenére, hogy itthon, a faluban tartózkodnak, s nincs munkájuk. A biztos, de rendkívül alacsony jövedelem kötöttségeit a szabadabb étellel, a lehetőségek keresésével cserélik fel.

Nyáron megyünk kapálni, az erdőbe gyümölcsért, málnáért, még gyűjtünk. Volt egy kicsi szociálom, de nem csináltam meg a napokat, azt is levágták, s nem újítottam meg. Oda 8-10 napot kell egy emberre ledolgozni. Az uram azt mondta, ő nem megy, inkább máshova megy és egyebet csinál. Hát amíg mozgunk, egyebet csinálunk...

Társadalmi, gazdasági és szimbolikus törekvések

Valamikor rég, a szocializmus előtt a cigányoknak és a kalányosoknak is volt egy vezetője, képviselője, akin keresztül a közösség vezetése értesíteni tudta a cigányokat döntéseiről, s akin keresztül a cigány közösség a hivatalosságokhoz fordulhatott. Jelenleg ilyen személy a magyar cigányok részéről nincs, az ügyesebbek, akik köréből kikerülhetne ilyen ember, egyéni boldogulással vannak elfoglalva, külföldön dolgoznak, így mindenki saját magát képviseli.

Régen volt egy vezetőnk, aki a telep megbecsült öregje volt. Jelenleg aki tudná képviselni a közösséget a tanácsban, külföldet járja.

Vajdája volt valamikor a közösségnek, de most nincs, én nem üsmerem. Hát ha bajom van nekem, akkor mejünk az elnökhöz. Nincs egy vezető.

A szociális munkások polgármester által kinevezett vezetője mind a kalányos közösséget, mind a magyar cigányokat képviseli, aki itthon és magyarországi munkavállalása idején túrhetően megtanult magyarul, így a magyar cigányok is szót értenek vele.

A múltban volt egy ember, egy cigány képviselő, egy öreg. A gyűléseken. És a kalányosoknál is így. De már nincsenek. Hát velem tartják a kapcsolatot. Én értesítem őket. 80%-át ismerem a közösségnek.

Feladata szerint a polgármester és a szociális munkások között közvetít, pontosan, személyre szabva kiadja az elvégzésre váró feladatokat, jegyzéket vezet a teljesítés menetéről, a segélyezettek kötelezettségeiről és mulasztásairól. Segélyek osztásához kapcsolódó feladatokat azonban nem lát el, javaslatokat tesz, felhívja a szociális iroda munkatársainak a figyelmét a terepen tapasztalt jelenségekre, a megoldás azonban nem tőle érkezik.

Vezető híján a tekintélyt leginkább az összegyűjtött vagyon függvényében határozzák meg. A szorgos, előrelátó, tartalékoló életformát folytató családok nem cigány tradíció szerinti életstílust követnek. Ebben a helyzetben van az iskolai mediátor, aki nem a kalányosok között, hanem a magyarok által lakott utcában él már 30 éve. A kalányosok jelenlegi legbefolyásosabb képviselőjének komolyságát jelzi, hogy az összegyűjtött tőkéből házat épített, autót vásárolt, termőföldbe ruházott be, gyermekének pedig a telepen kívül, központi helyen vásárolt házhelyet, amelyre idővel építeni szeretne.

8 osztályt végeztem, itt a faluban. Azután sofőr voltam a katonaságnál. Akkor nem volt lehetőségem iskolába járni. Kellott menni dolgozni, sofőrként sokat dolgoztam, itt a megyében és Szebenben is voltam, aztán Magyarországon vagy 15 évet. Magyarul is beszélek. Csak sofőr voltam, egy nagy vállalatnál, egyfajta csoportfelelős voltam. Onnan csináltam mindent, amim van, innen az országból semmit, mondhatom, hogy semmit. Meghalt a főnököm, s aztán a gyermekei más ágazatokban kezdtek gondolkodni. 15 évet töltöttem ott, egyetlen patronnál. [...] Tudtam egy kicsi pénzt gyűjteni, hogy itt valamit vásároljak. Mezőgazdasági területet vettem, tudtam egy autót venni, tudtam egy házat építeni, szerényet, de innen semmit sem tudsz csinálni. Vásároltam valami 5 hektár földet.

A magyarok, románok és kalányosok tereinek határán élő vállalkozó magyar család szerint nincs konfliktusos helyzet a közösségek között, a magyar cigányok

magyarnak, a kalányosok románoknak vallják magukat, így lényegében csak két etnikumról lehet beszélni Zágónban.

Hát mi itt lakunk, azt mondhassuk, hogy a határba vagyunk. Tőlünk fennébb még vannak magyar családok, de például már román család ez a szomszédunk. De nekünk soha semmi bajunk nem volt. Sőt, ha bármi van, akkor úgy segítünk, vagy segítnék, vagy... itt voltak a fiam lakodalmán, vagy mi is ott voltunk. Magyar a menyé, magyarul beszélnek...

A magyar cigányok és magyarok között elvétve keresztszülei rendszerre is akad példa: *keresztelőre például magyarokat is hívnak, szomszédot, aki el is szokott menni. Románt nem.* A kalányosok és a románok között gyakoribb ez a szokás, hiszen mindannyian a falu román részén laknak, az ortodox templomba járnak, természetesen az ilyen irányú kapcsolatrendszer építése – főleg a kalányosok részéről.

A kalányosok szorgalma és munkaszeretete oda vezetett, hogy telephelyük látványos fejlődésen ment át, sok az új ház, a régieket felújítják, tehát létezik egy belső készlet az életkörülmények javítására: *az utóbbi tizenöt évbe az úgynevezett Cartier, az nagyon kiépült.* A területi terjeszkedés azonban legtöbb esetben önkényesen elfoglalt, még vissza nem mért magánterületre történt. A magyar és román gazdák az engedély nélkül felhúzott, népes családok által belakott házak láttán tudják, hogy soha nem lesz esélyük természetben visszakapni földtulajdonukat. *Nincs törvényük nekik. Hát ha neki állnának, felít a házaknak le kellene bontani.* A fenyegetések hatására sokan letettek a visszaigénylésről is.

Összefoglalás

A természeti erőforrásokban gazdagnak számító településen az állótöke a magyar és a román közösség kezében összpontosul. A magyarok és a románok nagyjából egyforma társadalmi és gazdasági helyzetben vannak: mindkét csoportnak van értelmiségi rétege, egyháza, templomai, fiatal utánpótlása, gazdasági szereplői, akik mezőgazdasági, kereskedelmi, illetve fakitermelő és -feldolgozó vállalkozásokat működtetnek. Szimbolikus téren a magyarok és a románok igazi riválisai egymásnak, a történelmi tények megalapozottsága által azonban a falubeli magyarok sokkal gazdagabb kulturális örökség birtokosai, s ezt minden adandó alkalommal nyilvánvalóvá is teszik.

Zágónban a hivatalos kimutatás szerint a legutóbbi népszámláláskor nem élt cigány. A mindennapi élet tapasztalata szerint azonban a háromszéki köztudat a faluban egy hatalmas lélekszámú román cigány – kalányos – közösséget tart számon, amely mellett további magyar nyelvű cigány közösség is színesíti az etnikai palettát, bő 30%-os magyar cigány és kalányos népességet eredményezve.

A faluban a cigánykérdés tabutéma. A romák és nem romák viszonyában a különbségtétel nem csak a lakóhely, higiéne, viselet tekintetében áll fenn, hanem

a mindennapi interakciók során a viszonyulások, gesztusok, viselkedésformák szintjén értelmeződik. A társadalmi különbségeket a mindennapok során is érzékeli mind a négy fél – magyarok, magyar cigányok, románok és kalányosok –, ám a lehetőségekhez mérten súrlódásmentesen élnek egymás mellett. A magyar cigányok a magyarokkal, a román cigányok a románokkal ápolnak szorosabb társadalmi, gazdasági, kulturális és vallási viszonyt, már csak a beszélt nyelv azonossága miatt is. A két cigány csoport általában elmarasztalóan beszél a másokról, igazából nincs akkora átjárási felületük, hogy behatóan ismerjék egymás életét, szokásait.

Tereptapasztalataink szerint a magyar cigányok tömbjeit leszakadó, magába forduló, ismeretlen közösségek alkotják, a kalányosok jó része viszont jövőt építő, a Cartier zsúfolt életvilágából kifele törekvő családokból áll, közösségen belüli elfogadottságuk ezért ígéretes példa lehet a háromszéki faluközösségek legújabb kori történetében.

A felhasznált interjúk adatközlői

- B. B. – magyar nő, sz. 1972
- B. E. – magyar nő, sz. 1935
- B. G. – magyar férfi, sz. 1968
- B. M. – kalányos férfi, sz. 1950-es évek
- B. M. O. – cigány férfi, 1990
- B. Ma. – kalányos asszony, sz. 1957
- C. N. – román férfi, sz. 1950-es évek
- F. M. – cigány férfi, sz. 1950-es évek
- G. D. – cigány férfi, sz. 1950-es évek
- K. T. – magyar nő, sz. 1950-es évek
- L. A. – cigány férfi, sz. 1978
- M. C. A. – román férfi, sz. 1961
- M. J. – magyar férfi, sz. 1960-as évek
- M. L. – cigány férfi, sz. 1950
- M. S. – magyar férfi, sz. 1948
- N. É. – magyar nő, sz. 1960-as évek
- R. N. – kalányos férfi, sz. 1960-as évek
- R. P. – kalányos férfi, sz. 1978
- V. I. – magyar férfi, sz. 1938
- V. J. – cigány férfi, sz. 1970

Szakirodalom

Achim, Viorel

2001 *Cigányok a román történelemben*. Osiris Kiadó, Budapest.

Albert Ernő

1998 A cigányok útja Háromszékre és itteni életük. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és a hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 81–93.

Bálinth Gyula – Csíki László – Gajzágó Márton – Harkó József – Jecza Tibor – Kisgyörgy Zoltán – Kónya Ádám – Tompa Ernő (szerk.)

1969 *Kovászna megye*. Sepsiszentgyörgy.

Benkő József

1999 *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe. II. A székelyek földje*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Bokor Gábor

2011 Zágón a legnépesebb község. *Háromszék*. november 29.

Csáki Árpád

2006 „Híres verscsináló” Szonda Tamás gúnyverse Háromszék és Barcaság falva-
iról, 1675. *Acta (Siculica) 2006/2*. Sepsiszentgyörgy, 213–222.

2007 Zágón 1683. évi falutörvénye. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*. Kriza János Néprajzi Társaság – Pro Museum Egyesület – Kovászna Megyei Kulturális Központ, Sepsiszentgyörgy, 65–78.

Cserey Zoltán

2005 Háromszék gazdasági fejlődése a 19. század második felében és a 20. század első éveiben. *Acta (Siculica) 2006/2*. Sepsiszentgyörgy, 137–145.

Fényes Elek

1840 *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. VI. Pest.

Imreh István – Pataki József

1979 A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 146–190.

Kapitány Balázs – Kiss Tamás

2009 Magyar nyelvű roma közösségek Magyarországon és Erdélyben. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. KSH Népeştudományi Kutatóintézet, Budapest, 297–309.

Kiss Tamás

2010 Népesedési folyamatok és a népesedéspolitika lehetőségei Erdélyben. *Pro Minoritate*. (tavasz) 10–32.

Kovács Bálint

1895 A zágoni nép szokásai és babonái. *Ethnographia* VI. 396–398.

Kozma Ferenc

2008 [1879] *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Hasonmás kiadás. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

Moldovan, Nicolae

1998 Instalații tehnice țărănești în bazinul Râului Negru din județul Covasna. *Acta 1998/2*. Sepsiszentgyörgy, 213–224.

1999 Ocupații și meșteșuguri practice de-a lungul timpului pe cuprinsul actualului județ Covasna. *Acta 1999/2*. Sepsiszentgyörgy, 215–228.

Orbán Balázs

1869 *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. III. Háromszék*, Pest. (Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/137.html>; utolsó letöltés: 2021.09.01.)

Potsa József (szerk.)

1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Kiadta Háromszék vármegye közönsége, Sepsiszentgyörgyön.

Pozsony Ferenc

1998 Változások az erdélyi cigány társadalom életében. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és a hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 111–118.

Seres András

1974–1975 Kovászna megye régi fazekas központjai. *Aluta* VI–VII. Sepsiszentgyörgy, 267–305.

Szabó T. Attila

1947 *Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI–XIX. századból*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Szőcsné Gazda Enikő

2001 *Erkölc és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XIX. században*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Varga E. Árpád

é. n. *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. Elérhetőség: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvetn02.pdf>; utolsó letöltés: 2021.09.01.)

În umbra stejarilor Mikes. Spații și aspirații etnice la Zagon

Conform datelor oficiale, la ultimul recensământ în satul Zagon nu a trăit nici un rom. Dacă ne raportăm însă la experiența cotidiană, atunci opinia publică din regiunea Trei Scaune ține cont de o comunitate numeroasă de romi români în sat, pe lângă care ar exista și o comunitate de romi maghiari, care ar diversifica paleta etnică locală, ajungând la o pondere de peste 30% a populației de romi români și maghiari. În sat problema romilor este considerată un tabu. În relația dintre localnici diferențierea dintre romi și non-romi se formulează nu numai ținând cont de casa de locuit, igienă și îmbrăcăminte, dar se interpretează și în traiul de zi cu zi la nivelul relațiilor, gesturilor, atitudinilor. În cotidianul local diferențele sociale sunt percepute de toate cele patru părți – maghiari, romi maghiari, români, romi români –, însă în limita posibilităților ei trăiesc, conviețuiesc fără șicanări.

In the Shade of the Mikes Oak. Ethnical Spaces and Aspirations in Zagon

According to the official data, at the last census there was no Gypsy living in Zagon. However, according to the experience of everyday life, public opinion takes into account a numerous Romanian Gypsy community in the village, also next to them there would be a Hungarian Gypsy community, diversifying the local ethnical palette, resulting a ratio of over 30% of Hungarian and Romanian Gypsy population. In the village the Gypsy question is quite a taboo. In the relations between the locals, the differentiation between Gypsy and non-Gypsy is formulated not only regarding household, hygiene or wearing, but is interpreted within everyday interaction, on the level of relations, gestures and attitudes. In everyday life social differences are perceived by all four parts – Hungarians, Hungarian Gypsies, Romanians, Romanian Gypsies –, but in the given conditions they live, they coexist without conflicts.

Szilágyi Levente

Etnicitás és identitás határ menti rurális vallási közösségekben. Magyar anyanyelvű ortodoxok Szatmárban

Tanulmányomban az Óvári, Vetés és Szamosdara településeken élő román eredetű magyar anyanyelvű népesség magyar–román hibrid identitását célzó kutatás rész-eredményeit ismertetem.¹ A kutatás központi kategóriája az *etnicitás*. Az etnicitást Thomas H. Eriksen nyomán a kulturális különbségek „bennszülött” értelmezéseiben és kommunikációjában (Eriksen 1993) az azonosulás és elhatárolódás szubjektív és szituatív folyamataiba ágyazva látom megragadhatónak, amelyben az etnikai kategóriákat az egyének a maguk és mások jelölésére, az egymással folytatott interakciók során, a körülmények által meghatározott módon alkalmazzák (Feischmidt 2010). Ennek a fogalmi keretnek az alkalmazásával elkerülhető az etnikai keretek túlhangsúlyozása, mert bár kénytelen vagyok a magyar és a román etnikus kategóriákat használni a kutatás tárgyának meghatározásakor, de meggyőződésem szerint ezek jelen esetben nem normatív kategóriák.

A kutatás kiinduló hipotézise: a 19. század végére nyelvében asszimilálódott román etnikus csoport a 20. század folyamán különböző politikai, kulturális és társadalmi tényezők, de főként a lokálisan többségben lévő református magyar lakosság máig tartó elutasító magatartásának hatására a disszimiláció mellett döntött, és egyre erőteljesebben fordul a román többség irányába. A kiválasztott helyszíneken ennek különböző fokozatait láthatjuk. Az egyik fő értelmezési horizontját a kutatásnak az asszimiláció–disszimiláció fogalompár jelentheti. Ám kizárólag az asszimiláció fogalmának társadalomtudományi újraértelmezését követő, depravációs olvasatától megszabadított értelmében.

A hibriditás az asszimiláció rivális fogalmainak egyikeként jelent meg az antropológiában a posztkolonális társadalmakban bekövetkező változások leírására al-

1 A tanulmány alapjául szolgáló terepmunkát a K 120712 számú NKFIH kutatás keretében végeztem. A kutatást a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj Program (MÁEÖ-280794) is támogatta. Jelen tanulmány egy nagyobb terjedelmű elemzés elméleti kereteinek ismertetésére szorítkozik. A terepkutatás során gyűjtött anyag feldolgozása folyamatban van. A szövegnek egy változata *Magyar anyanyelvű románok identitása a romániai Szatmárban* címmel 2019-ben megjelent a Szatmár Megyei Múzeum évkönyvében (Szilágyi L. 2019).

kalmas terminusként (Biczó 2011). Olyan folyamat „átmeneti végeredményét” jeleníti meg, amelyben két egymással huzamos ideig kölcsönhatásban lévő közösség keveredésének következtében egy új csoport jön létre. A hibriditás vizsgálata az erdélyi kisebbségi szociokulturális folyamatok értelmezésében is termékenynek bizonyult. A többségi-kisebbségi csoportok közötti dinamikák vizsgálatában, a kettős kötődések elméletének használatával túl lehetett lépni a nemzeti értelmezési keretek között uralkodóknak számító veszteségnarratíván.

A vallás és az etnikai hovatartozás szoros összefüggésben áll egymással Erdélyben. A reformátusok többnyire magyarok, az ortodoxok és görög katolikusok többségükben románok. A vizsgálni kívánt közösségeket, ennek a kategorizációnak megfelelően nevezi románnak a helyi magyar többség. Románként hivatkoznak rájuk, de nem tekintik őket valóban annak, legalábbis nem úgy, mint az „igazi” románokat. A helyi gyakorlatot vizsgálva, a külső kategorizálás során tehát egyszerre tetten érhető az etnikai csoport kulturális alapokon álló primordialista elképzelése (Geertz 1973) és a kultúra émikus kategóriaként való értelmezése. Ez utóbbin a mindennapi beszédben tematizálódó „saját és idegen” megkülönböztetést értem (Eriksen 1993, Jenkins 2008, Kauffmann ed. 2004, Koziura 2014).

A kutatás során arra kerestem a választ, hogy a politikai és nemzeti retorikán kívül melyek azok szituációk, amelyben az etnicitás releváns tényezővé válik, mint például a hétköznapi találkozások, kognitív sémák, mentális térképek, társadalmi hálózatok és intézményes formák. Szándékosan használtam az andersoni dinamikus etnicitás terminust a szubsztancialista nemzetiség fogalom helyett (Anderson 1991), mert olyan bizonytalan identitású csoportok esetén, mint amilyen a vizsgálat tárgyát képező csoport is, utóbbi az átmenetek megragadására teljesen alkalmatlan: az etnikai csoportokat a társadalomszerveződés önálló szereplőiként definiálja. Esetünkben azonban nem beszélhetünk etnikai csoportról sem kulturális, sem közpolitikai értelemben. A három településen élő román etnikus eredetű közösségek egyrésről településenként eltérő módon szerveződnek, másrésről adott településeken belül sem alkotnak homogén csoportot.

A román nemzetiségű magyar anyanyelvűek számát Erdélyben tizenötezer főre becsülik (Horváth 2008: 10). Ebből mintegy ezerötyszáz fő él Szatmár megyében, legnagyobb számban a kutatási célterületként meghatározott településeken.

A vizsgált közösségeket a 19. század második felére nyelvben már asszimilálódott románok leszármazottai alkotják. Elkülönülésüket, és a szatmári románok többségétől eltérő történeti folyamatokat elősegítette szigetszerű földrajzi helyzetük is. Az első világháborút követő román betelepítési politika eredményeként megjelenő mőcvidéki és máramarosi román közösségekkel való találkozásig nem volt kapcsolatuk román tömbbel. Ekkora azonban már teljességében lezajlott nyelvi asszimilációjuk, magyar ajkú görög katolikusként írnak róluk a korabeli források. A kutatás során ezeket a magyar/román kollektív és egyéni identitásokat meghatározó tényezőket vizsgálom a nyelv, a nemzetiség, nemzetpolitika és az etnicitás fogalmain keresztül.

Több átfogó elemzés is készült már az anyanyelv és nemzetiség (etnikai identitás) összefüggéseinek témakörében Erdély és Szatmár teljes népességére vonatkozó-

an. Varga E. Árpád, Tátrai Patrik, Horváth István vagy Szilágyi N. Sándor munkáiból (Szilágyi N. S. 2002, Tátrai 2010, Varga 2002, Horváth 2008) megismerhetjük a makrotársadalmi asszimilációs, disszimilációs folyamatok történetét, kétnyelvűségi kontextusokat, az etnikailag divergens magyar etnikumúak (azok a csoportok, amelyek magyar anyanyelvűek, de nem magyar etnikumúak) számának módosulásait, konkrét esetelemzés viszont mindeddig kevés született. A román néprajzi szakirodalom ebben a kérdésben néma maradt, a jelenséget kizárólag a magyarországi románok kapcsán tárgyalják (Sandu 2015).

Az etnikai identitások szituatív voltára már Fredrik Barth felhívta figyelmet (Barth 1969, lásd még Okamura 1981), a szatmári magyar ajkú ortodoxok esetében az autoidentifikáció illetve a stigmatizáció állandó konfliktushelyzetet teremt. A református és ortodox közösség házasságokban való összefonódása miatt azonban a nukleális család szintjén sem egyértelműek az etnikus kategóriák. Mivel máig érvényes az a gyakorlat, hogy a különböző nemű gyerekeket az eltérő vallású szülők, a saját felekezetük szerint keresztelik meg, így sok családban már a gyerekek kapcsán is felmerül a magyar–román kérdés.

A terep

A kutatás Óvári, Vetés és Szamosdara falvakat érinti. Magyar anyanyelvű románok nem csak ezeken a településeken élnek, a választásom azért esett pontosan erre a háromra, mert különbözőségükben együttesen modellezik az együttélések lehetséges élettereit és társadalmi kontextusait. Az óvári ortodox templom az egyedüli, ahol a prédikáció nyelve a magyar, ennek oka, hogy nagyon sok itteni „román”, főként az idősek, egyáltalán nem tudnak románul, és a pap tud és hajlandó is magyarul prédikálni. Vetésen sok betelepült román él, az itteni románok ma már inkább kétnyelvűek, mint magyar anyanyelvűek, a templomi liturgia teljes egészében románul zajlik.

A kutatás tágabb keretét a 19. századtól ható asszimilációs folyamatok következményeként értelmezendő identitásváltozások jelentik. A kutatás a felszíni társadalmi gesztikulációk mögötti/alatti, kulturálisan összehangolt, rejtett ellenállások, vagy a párhuzamos különidejű cselekedetek tanulmányozása révén ezekről a társadalmakról lényeges, a változásra/alkalmazkodásra vonatkozó modellértékű következtetéseket kíván megfogalmazni. A hétköznapi etnicitást elemezve az etnikai azonosulást, nyelvhasználatot (Joseph 2004, Fischman ed. 1999), interakciókat vizsgáltam, de – Rogers Brubakert és munkatársait követve – mindvégig szem előtt tartva, hogy a mindennapi tapasztalatok nem az etnikai identitások mentén szerveződnek (Brubaker–Feschmidt–Fox–Grancea 2011, Brubaker 2014), az csupán lehetőség arra, hogy akár etnikus kontextusban is értelmezhető. Hobsbawm figyelmeztet, hogy az átlagemberek a hétköznapiakban nem nemzeti vagy nacionalista keretben gondolkodnak (Hobsbawm 1990), ezért magam is a hétköznapi tevékenységek vizsgálatán keresztül kívántam eljutni az etnicitás vagy a nemzeti identitás megnyilvánulásaihoz.

Kulcskérdések

A kutatás során egyre erőteljesebben fogalmazódott meg annak igénye, hogy néhány kiemelt jelenség mentén próbáljam meg megragadni ezt a sokadik találkozásra is nehezen megragadható problémakört. Ezt néhány jól megfogalmazott, a probléma különböző aspektusaira koncentrálnó kérdésen át láttam célravezetőnek. Az alábbi kérdések közül (1) Melyek az etnikus illetve vallási identitást meghatározó kulcskategóriák? (2) Egyáltalán alkalmazhatóak-e az elemzésben hagyományos antropológiai, szociológiai fogalmak, mint nemzetiség, etnikum, etnikai csoport, kisebbség? (3) Ha nem akkor milyen fogalmakkal tudunk operálni? A kutatás jelenlegi fázisában talán csak a második kérdésre tudok határozott választ adni: a klasszikus kategóriákat alkalmazva e közösségek bizonyosan rejtve maradnak. A bizonytalan identitású közösségeket nem lehet közvetlen módon, direkt kérdésekkel megismerni, meg kellett találnom azokat a tematikákat, amelyekben a feltenni szándékolt kérdések releváns válaszokat eredményezhettek. Ilyenek voltak: a görög-katolikus vagy/és ortodox köztudás avagy a *vallási identitás*, a már említett *hétköznapi etnicitás* illetve a román és magyar nemzetpolitikák lokális hatásai és következményei.

A kutatás alapvetően a jelenre összpontosít, de elengedhetetlen volt az asszimilációs és disszimilációs folyamatok valamint a közösségek identitását befolyásoló globális és lokális politikai, társadalmi és kulturális kontextusok történeti vizsgálata. A magyar ajkú görög katolikusok körében végzett identitásvizsgálatok egyik fő megállapítása, hogy ezek a közösségek az esetek többségében bizonytalan etnikai identitással, de nagyon erős vallási identitással rendelkeznek (lásd bővebben: Telenkó 2014, Keményfi 2004, Oláh 1996, Pilipkó 2009, Györfy 2021). Az etnikai és vallási identitás összefonódása és funkcionális felcserélődése is ismert jelenség (Szilágyi L. 2007).

A *hétköznapi etnicitás* vizsgálatában fontos szerep jut az aszimmetrikus kategóriáknak, mert ebben a kontextusban a magyar és a román bizonyosan nem párhuzamos, egyenértékű kategóriák. A jelölt/jelöletlen megkülönböztetése a kategóriáknak segíthet a tapasztalati aszimmetriák megértésében. A teljes romániai társadalomra vetítve a „román” egy jelöletlen kategória, hiszen a többségi nemzet számára ez teljesen magától értetődő, a kisebbségként értelmezett „magyar” pedig jelölt, hiszen eltér a „normálistól”. A vizsgált helyszíneken a jelöltségi viszony visszájára fordul, itt a „magyar” az alapértelmezett, a jelöletlen kategória és a „román” lesz a jelölt, mint például a magyarországi románok esetében (Miskolczi 2005).

Az alkalmazott kutatási módszer

A kutatás során mindenekelőtt terepmunkára támaszkodtam: résztvevő megfigyeléssel, életút- és narratívinterjúk készítésével, filmezéssel, aprólékos terepfeltárással, kapcsolathálók feltérképezésével, kulturális jelenségek megértésével, társadalmi gyakorlatok megfigyelésével alapoztam meg a kutatást. Egyéni és közösségi, mikro- és mezo-szintű jelenségek feltárására egyaránt törekedtem, ugyanakkor

kombináltam a néprajzi megfigyelést, a szakértői interjúzás és a levéltári kutatás módszereivel. Több interjúformát alkalmaztam, ezekben kerültem az etnicitásra, nemzetiségre vonatkozó konkrét kérdéseket mert bár az etnicitás a kutatás tárgya, de ennek konceptualizálása a beszélgetések során a veszéllyel jár, hogy én magam járulok hozzá az etnicitás újratermelődéséhez (Eriksen 1993). A mai hibrid identitások vizsgálatában és megértésében főként néprajzi módszerekre hagyatkoztam: egyéni és csoportos interjúkat készítettem a közösséghez tartozó személyekkel, (reformátusokkal való) vegyes házasságban élőkkel, az egyház tagjaival (pappal, gyülekezeti vezetőkkel), részt vettem misén, családi, baráti összejöveteleken, illetve a lokális többséghez tartozó reformátusokkal is beszélgettem és készítettem interjúkat. Ez utóbbiak rendkívül tanulságosnak bizonyultak, mert egyrésről ők maguk is a lokális közösség részét képezik, ugyanakkor külső, sok esetben értelmező tekintettel figyelik az ortodox közösséget.

Az anyanyelv az magyar, de a nemzetiségre azt mondja román vagyok, merthogy a vallásom ortodox. De viszont itt nagyon egyszerűen úgy fogalmazták, hogy aki református, az magyar, aki ortodox az román. És tényleg, ha itt most szóba állsz valakivel, hogy milyen vallású nem biztos, hogy azt fogja mondani református, hanem azt hogy magyar, vagy ha ortodox, azt fogja válaszolni román. A vallásból deriválják le a nemzetiséget. És nem tud két szót románul, de ő román. És a statisztikákba úgy fog bekerülni, hogy mivel az került oda a nemzetiséghez, hogy román akkor azt fogják mondani, hogy Óvárban van húsz százalék román – most mondtam egy példát. Ugye több ortodox van, de vannak, akik tudják ezt a különbséget, hogy igen, magyarul tanultam, magyarul tanított meg az anyám, úgy beszéltem vele. Itt alig van néhány olyan család, akik tényleg románok. (Sz. B., Óvári)

Román az nincsen vagy öt család, aki azt mondhatta román. Aki mondja, de több is mondja, az csak katolikus. Nem református. Ő azt mondja, hogy román. Tehát összekeveri az állampolgárságot a vallással. Hát ők úgy tartják, hogy románok, de nem beszélnek románul, há nem is tudnak. Legtöbb nem tud. (Sz. E., Óvári)

A terepkutatás egyértelművé tette, hogy a tanulmányozott településeken vizsgált magyar ajkú ortodoxok nem alkotnak egységes közösséget, még településenként vizsgálva sem beszélhetünk homogén csoportokról, de még az ortodox egyházhoz tartozás sem működik közösségszervezőként. A vizsgált települések történeti, társadalmi, kulturális kontextusai az eredetileg homogén csoportban nagymértékű szétfejlődést eredményeztek. Azaz valamennyi település magyar ortodox közösséget csakis az adott településen meghatározó társadalmi dinamikák által meghatározott kontextusban érdemes vizsgálni, de több eltérő kutatási kérdés megfogalmazása is szükségessé vált. Az egyik fő értelmezési keretét a kutatásnak és a közösségek összehasonlításának az asszimiláció–disszimiláció kérdése jelentheti, melyet azonban feltétlenül ki kell egészítenünk a vallási és nemzeti identitás diskurzusok elem-

zésével és a hétköznapi etnicitás vizsgálatával. Ez utóbbit csakis Óváriban és Vetésen, Szamosdarán ennek, eltérő okok miatt ugyan, de nincs relevanciája. Szamosdarán például saját templom hiányában a román származástudatnak csak halvány emlékezete maradt fenn, melyet olykor már-már folklór-szerű furfangos történetek keretében mutatnak be. Nagy Péter nevű adatközlő saját családtörténetébe ágyazva mesélte el miként került el a falu a görög katolikusok (Szamosdarán nem ortodoxok) segítségével, nevük románosítása által, hogy telepes román családokat telepítettek be a településre. Nagy Péter édesapja nevét Nagyról Mare-ra változtatta, első szülött gyermeküket, Péter bátyját, a még románosabb hangzású Marinescu-ként anyakönyvezték. Ő maga azért lett ismét Nagy, mert a második bécsi döntés következtében Magyarországon született. A szamosdaraiak magyar identitásúak, emellett görög katolikusnak, vagy csak katolikusnak mondják magukat. A nyolcvanas évektől már csak ünnepekkor járt át Óváriból az ortodox pap darai filiájához. A helyi református és katolikus magyarok sem nevezik őket románoknak. Vetés a legnagyobb település a vizsgáltak közül. Községközpont, és vonzó célpontja a Szatmárnémeti felől érkező agglomerációs migrációnak. A betelepülők között nagyobb arányban vannak románok, mint magyarok, ennek eredményeként a román-magyar és román-román kapcsolatoknak újabb dimenziói jelentek meg. Valamennyi település közül talán itt lehetett leginkább vizsgálni a közösség politikai szerep(telenség)ét. A magyar ajkú ortodoxokat (illetőleg Vetésen többen a román görög katolikus egyházhoz csatlakoztak az egyház restaurációja után) nagyon nehezen, de leginkább egyáltalán nem tudják megszólítani sem a román, sem a magyar pártok. Nagyon nagy a generációs szakadék a nyelvhasználatban, az idősek egyáltalán nem vagy rosszul beszélnek románul, a fiatalok pedig ugyanígy vannak a magyar nyelvvel. A középgeneráció az, amelyik kétnyelvű, de gyerekeik szocializációjában már a román a preferált nyelv (Borbély 2001). Az „igazi” (helyi terminus) románok nem tekintik románoknak, az „igazi” magyarok nem tekintik magyarnak e közösség tagjait. Ebből a bizonytalanságból tudatos döntéssel a románság felé közelednek, legtöbbször azért mert a helyi viszonyok közt többségben lévő, de ettől még kisebbségi magyar közösségek sokkal kevésbé befogadók, mint a román társadalom. Míg Vetésen a román identitás térnyerése már jobbra megtörtént, addig Óváriban ez egy napjainkban zajló folyamat. Ez az egyetlen olyan település, ahol az ortodox templomban a mise részben magyarul is zajlik. A liturgiát románul, a prédikációt magyarul tartja a pap, az énekeket pedig felváltva románul és magyarul éneklük. Az itteni magyar ajkú ortodoxok esetében az identitás kérdése annyira bizonytalan, hogy az identitásvizsgálatokat személyenként és szituációnként kell elvégezni. Érezhető az erősödő román preferencia, de ebben nagy felelőssége van a helyi református magyaroknak. Több interjúalanyom is arra vezette vissza románsághoz való közeledésének okát, hogy korábban súlyos etnikus töltetű sérelem érte a református(ok) részéről.

Tudja miért húzok én inkább a románok felé? Magyar ajkú vagyok, az uram is református, Ombodra való. Mikor én férjhez fele mentem, nekem azt mondták, hogy vátrás, meg az oláh kántor lánya, Ombodon. És én ezért úgy meg-

haragudtam, hogy énnekem ez olyan rosszul esett, hogy... Mert ott nincs is csak református templom, és akkor amikor elfele vett a férjem, akkor na, előbb nagyon szerettem, tetszettem, és akkor kérdezi a lesz anyósom, hogy akkor apukád hol dolgozik? Hát mondom apja most jön nyugdíjba, de mondom máskülönben kántor ott minálunk. És akkor aszongya: Hát igen, oszt milyen kántor? Mondom ortodox kántor. Még hátrafele ment, a sajtárt majd leejtette a keziből, és akkor attól fogva hallottam, hogy vót hogy mondta, volt egy tőlem egy évvel fiatalabb húga a férjemnek, és mondja, hogy Te vátrás. Én vátrás? Há mondom miért vagyok én vátrás? Hát azért mert ortodox kántornak a lánya vagy, meg az oláh kántornak. Na, akkor osztán nem kellett több. Az nagyon rosszul esett nekem. Na mondom nem baj. Ha vátrás vagyok, akkor legyen inkább vátrás. De nem vagyok az [kacag]. (V. T., Óvári)

Az ehhez hasonló történetek igen gyakoriak. A közlési szituációban a történet fájdalmát a humor enyhítette, az adatközlő is nevetett mesélése közben, a következmények azonban nem maradtak el. Gyermekeit románul becézi, román iskolába járatta, szavazások alkalmával soha nem szavaz a magyar jelöltekre, román médiát fogyaszt leginkább. A gyermeke román közegben szocializálódott tovább, miután kilépett az óvári közegből.

Az egyházhoz való tartozás jelentősége az identitás alakulásában annak ellenére nyilvánvaló, hogy a vallásosság nem játszik központi szerepet a közösség életében. A templomba járók száma rendkívül alacsony, mégis a kötetlen beszélgetések alkalmával is állandóan visszatért a templom, mint a közösség egyetlen szimbolikus tere, főként olyan narratívumokban, amelyek valamilyen szándékos károkozásról, rongálásról emlékeznek meg (helyi reformátusok betörték a templom ablakát), amit implicite a közösség elleni agresszióként éltek meg. Egy másik jellemző narratívum a templom szépítésének, belső festésének kapcsán fogalmazódott meg. A templomba nem járó gyülekezet pénzt áldoz a templomra. Ennek a narratívumnak a központi gondolata annak az igénynek a megfogalmazása, hogy ismét közösségként léphetnek fel (persze a többségi reformátusokkal szemben). A templombelső megújulása azonban egyúttal óriási lépést jelenthet a románsághoz vezető úton. A megújuló belső stílusában, ikonográfiájában a magyar görög katolikus hagyománytól teljesen eltérő román ortodox templomfestések mintájára készül. Az óvári ortodox templom egyedisége (római katolikus oltár is található benne – bár ez az érintettek szerint továbbra is a helyén marad) megszűnik. A közösség festést támogató tagjai természetesen a templom megszépüléseként értelmezik a változást. A pap pályájának megkoronázásaként tekint rá. A pap közösségen belüli megítélése erősen vitatott, a templomba járók alacsony számát az ő számlájára írják, azt viszont mindenki kiemelte, hogy a magyar nyelv egyházi fennmaradása neki köszönhető. A közösség már kiszemelte az utódját, a választásban fontos szempont volt a magyar nyelv ismerete és magabiztos használatának képessége.

Összefoglalás

Mindig nagyon nehéz egy folyamatban lévő kutatásról megjelentethető szöveg formájában beszámolni. Ilyenkor eredmények helyett még leginkább csak újabb és újabb kérdések merülnek föl. Nem is vállalkoztam többre jelen írásban annál, hogy bemutassam egy rendkívül érdekes vizsgálat elméleti kereteit és a kutatás főbb irányait. A kutatás legfőbb célja egy olyan megalapozott, korszerű néprajzi elemzés megírása, mely tudományos hasznosíthatósága mellett képes érzékenyíteni és ellenállóbbá tenni a szélesebb társadalmat is a magyar-román viszonyt kisajátító etnocentrikus retorikával szemben.

Szakirodalom

Anderson, Benedict

1991 *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.

Barth, Fredrik

1969 Introduction. In: Uő: (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Little, Brown and Company, Boston, 9–38.

Biczó Gábor

2011 Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, intergráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Argumentum Kiadó, Budapest, 19–38.

Biró A. Zoltán – Bodó Julianna

1996 Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban. In: Gagyi József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 15–44.

Borbély Anna

2001 A nyelvcsere folyamata és kutatása. *Nyelvtudományi Közlemények*. (98) 193–215.

Brubaker, Rogers

2004 *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press, Cambridge.

Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana

2011 *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

- Eriksen, Thomas H.
1993 *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. Pluto Press, London.
- Feischmidt Margit
2010 Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In: Uó (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 7–29.
- Fischman, Joshua A. (ed.)
1999 *Handbook of Language and Ethnic Identity*, Oxford University Press, Oxford.
- Geertz Clifford
1973 *The Interpretation of Cultures*. Basic Books, New York.
- Gyórfy Eszter
2021 *Át rajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Székelyföld és Moldova határán*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Hobsbawm, Eric J.
1990 *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Horváth István
2008 *Elemzések a romániai magyarok kétnyelvűségéről*. (Working papers, 8.) ISPMN, Kolozsvár.
- Jenkins, Richard
2008 *Rethinking Ethnicity*. SAGE Publications, Los Angeles.
- Joseph, John E.
2004 *Language and Identity. National, Ethnic, Religious*. Palgrave Macmillan, New York.
- Kauffmann, Eric P. (ed.)
2004 *Rethinking Ethnicity. Majority Groups and Dominant Minorities*. Routledge, London.
- Keményfi Róbert
2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Koziura, Karolina
2014 Everyday Ethnicity in Chernivtsi, Western Ukraine. *Anthropology of East Europe Review* 32. (1) 1–21.
- Miskolczy Ambrus
2005 *Románok a történeti Magyarországon*. (Kisebbségkutatás könyvek.) Lucidus, Budapest.

Okamura, Jonathan Y.

1981 Situational Ethnicity. *Ethnic and Racial Studies* 4. (4) 452–465.

Oláh Sándor

1996 Magyar görög katolikus „románok”. In: Gagyí József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csík-szereda, 113–138.

Pilipkó Erzsébet

2009 *Identitás és hit II. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest.

Sandu, Elena

2015 A románok sorsa Magyarországon. *Barátság*. (4) 8312–8314.

Szilágyi Levente

2007 Etnikai és vallási identitás egy máramarosi faluban. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Lucidus Kiadó, Budapest, 131–138.

2019 Magyar anyanyelvű románok identitása a romániai Szatmárban. In: *Studii și Comunicări XXXV*. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 288–295.

Szilágyi N. Sándor

2002 Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség*. (4) 64–96.

Tátrai Patrik

2010 *Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

Telenkó Bazil Mihály

2014 *Gondolatok a görögkatolikus ruszinság kultúrtörténete kapcsán*. Ruszin identitáselemek a vallási hagyomány és nemzeti kultúra tükrében. In: *Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 276–286.

Varga E. Árpád

2002 Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. *Regio* 13. (1) 171–205.

Etnicitate și identitate în comunități rurale din zona de frontieră româno-maghiară. Ortodocși cu limba maternă maghiară în Sătmar

Lucrarea se focusează asupra formelor hibride locale al identității etnice în trei sate (Vetiș, Oar, Dara) din zona de frontieră româno-maghiară, în vecinătatea municipiului Satu Mare. În aceste sate, o parte din populație are identitate etnică românească, însă limba maternă este maghiara. Ipoteza cheie a lucrării mele de este că etnicitatea nu este o condiție umană rigidă moștenită la naștere, ci mai mult o construcție dinamică a identității care este negociată și renegociată întotdeauna în urma interacțiunilor sociale. Prin urmare, identitatea etnică trebuie analizată prin cercetare intensă de teren. Afilieră religioasă și identitatea etnică sunt fenomene strâns legate în Transilvania. În satele studiate, sunt detectabile diferite faze ale unei procese de disimilare. Lucrarea astfel se concentrează pe o comunitate abia examinată în cercetările etnografice, deoarece acesta nu este compatibil cu setul de idei cu privire la apartenența etnică, atât la români cât și la maghiari.

Ethnicity and Identity of Rural Communities in the Hungarian-Romanian Border Region. Hungarian Speaking Orthodoxes in Satu Mare Region

The paper focuses on the local hybrid forms of ethnic identity of three villages adjacent to the Hungarian-Romanian border in the vicinity of Satu Mare. In these villages, a part of the population is of Romanian ethnic identity, but speak Hungarian as their mother-tongue. The key hypothesis of my work is that ethnicity is not a rigid indelible human condition given from the birth, but a dynamic identity construction which is negotiated time by time. Therefore ethnic identity should be examined through intensive fieldwork. Religious affiliation and ethnic identity are closely intermingling phenomena in Transylvania. In the villages, different phases of adissimilation process is detectable. The paper focuses on a community barely examined in ethnographic works, since they hardly fit into the set of prevalent ideas among Romanians and Hungarians on ethnic affiliation.

Gagy József

Zaj és csend a társadalomban

Amit az alábbiakban kifejtek,¹ az egy általam termékenynek ítélt ötlet. Lehet gondolkozni rajta, és lehet érvelni mellette – de ugyanígy ellene is. Én az előbbire teszlek kísérletet.

Pusztai Bertalan felvetéséből indulok ki, aki szerint a vidéki és a nagyvárosi társadalmi környezetekben azért lehet a digitális technológia használatának gyakoriságát figyelve eltérő viselkedéseket regisztrálni, mert alapvetően más a két társadalmi környezetben a csendhez és zajhoz való viszony. A digitalizált társadalomban – meg a modernitás társadalmában általában, aminek csak a mindeddig leginkább technicizált változata a digitális – a kisméretű, vidéki, falusi jellegű közösségekben mindig van zaj, a nagyvárost meg a csend uralja. Vagyis a kiindulópont az, hogy nem a légtérben jelenlevő zajelemek meglétéről vagy hiányáról beszélünk – mert az nyilvánvaló, hogy a nagyváros egy 24 órás „zajgép”, a vidék csendes, csillagos éjszakáinak mély „egzisztenciális” csendje pedig tagadhatatlan. Dehát nem is fizikailag tapasztalható, hanem társadalmilag artikulált állapotokról van szó ez esetben. Igen sarkítva azt mondhatom, hogy az elsőben az egyén arra szocializálódik, hogy sose legyen egyedül, a rokonok–szomszédok–jó ismerősök hálózatában létezve, transzcendens erőknél alárendelődve mindig hallja-tudja az aktuális eseményeket és jellemző, orientatív, társadalomba beágyazó történeteket, ezekhez mindig viszonyul, kötődik, ezek „zaj-hálózában” telnek mindennapjai. Egyszerre van szó tudásról és gyakorlatról: a zaj-környezet orientáló jellegű, a viselkedést állandóan személyek figyelik és „monitorizálják”, és a szankciók – bár a kétségkívül létező nyers agresszivitáson túli, leginkább morális megfenyítésekről van szó – nem csak várhatóak, hanem elkerülhetetlenül bekövetkeznek. A morális rend szakrálisan megalapozott: „Isten nem ver bottal”, de hogy létezik, hogy ellenőriz („mindent lát”) és büntet, az kétségbevonhatatlan.

A másodikban viszont az egyén tudatos, közösségi létének első pillanataitól arra szocializálódik, hogy a saját aktualitását és történeteit minden más elé helyezze, individualitását maximálisan kifejllessze és megóvja, az aktualitások között válogatva és mások történeteit folyamatosan szűrve maga köré „csend-kerítést” teremtsen,

1 A Sapientia EMTE marosvásárhelyi Kommunikáció és Közkapcsolatok szak Szakkollégiumában ugyanezzel a címmel tartott négy előadás szerkesztett változata. A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében készült.

tartson fenn, működtessen. A viselkedés szocializálására szakosodott intézmények mellett a fizikai, jogi, morális szankciók alkalmazására az erre specializálódott állami intézmények vannak felhatalmazva. Az egyén olyan társas környezetekben tölti napjait, amelyek jelentős mértékben technicizáltak, amelyek nem egy szakrális rendbe illeszkednek, és ahol legnagyobb részben idegenek között van, és amelyek kikövetelik ugyan, például a hatékony termelés és a közlekedés, fogyasztási cikkekhez való hozzáférés érdekében, az együttélés és kooperálás minimális szabályainak betartását, de amelyet a morál mozaikos szerkezete jellemez: nem egyetlen és mindenre kiterjedő morális rend részei.

Mindez az igen nagy vonalakban vázolt kettősség a modernitás hozadéka, már jóval azelőtt kialakult, mielőtt digitális társadalomról beszélhetünk volna. De ma kétségkívül a digitális technika mindennapi, általános használatának korában élünk, innen nézve kell elgondoljuk ezt a helyzetet is. A kérdés, ami a zaj és csend fent meghatározott jelenléteiből kiindulva feltehető: hogyan befolyásolja az így fel-fogott zaj, meg csend a digitális technikai eszközökre való ráutaltságot, az ezek korlátozott, vagy domináló használatát?

A hipotézis: a zajban élők is használják az eszközöket, de csak mértékkel, és ez a mérték nem a hozzáféréstől és a működtetési kompetenciájuktól függ: a sok zaj kevés, további zajkeltő eszköz használatát engedi, a sok zaj a digitális technikai eszközök zaj-keltő funkcióival szemben (részben) immunissá tesz. Nevezzük ezt szociális immunitásnak. A csendben élők számára azonban ezek működtetése hozza el a megváltó új lehetőséget: úgy megőrizni a csend határait, hogy mégis működtessék, kihasználják a kapcsolatok sokaságában rejlő kooperatív, konstruktív lehetőségeket. A csend állandóan követeli, hogy legyen zaj is, mégpedig a legkézenfekvőbb (bekapcsolható-felerősíthető, formázható) gépi zaj, minél több és változatosabb. Nevezzük ezt technikai immunhiánynak.

Úgy gondolom, ki lehet indulni abból a feltevésből, hogy két, a digitális korban együtt élő, digitális eszközhasználatuk motivációit tekintve nem egységes, hanem egymás mellett, párhuzamos társadalmakról beszélhetünk: a zaj társadalma – a csend társadalma.

Digitális technika – kapcsolatok (kölcsonhatások) alakulása

Elismerem, hogy első látásra-hallásra Pusztai Bertalan gondolata, és a nyomában az én problémafelvetésem kétségkívül meglepő, a szokványos fogalomhasználatot kifordító, tagadó. A neten barangolva tengernyi megállapítást, állásfoglalást olvashatunk a kor mindent elnyelő zajáról és a kivételes és igen nehezen létrehozható csendjéről. Az elviselhetőség határain való létre, az „egészséges életmódra”, a ráció diktálta érdekekre hivatkozva születnek a sorozatos felhívások, akárcsak az alábbi:

„Az ember tudatos lény, és mint olyan, képes szabályozni az őt érő ingereket. Mindenkinek megvan a maga módja arra, hogy – ha csak napi fél-egy óra ere-

jéig is, de kilépjén abból a bizonyos rossz cipőből.² Zárjuk el magunkat a külvilágtól! Ha kell, szó szerinti értelemben. És aki teheti, kövesse a híres francia filozófus, Rousseau példáját és néha-néha térjen vissza a természethez!”³

Csak annyit jegyeznek meg ezzel a szöveggel kapcsolatban, hogy szabályozásra, a kilépésre, az elzárkózásra való felszólítás nem egy életformaváltást sürget, hanem a szabadidő másfajta felhasználására, egy sajátos, egyre inkább kultivált (és egyben piacképesebb) fogyasztástípusra, a „sportolásra” és a „csendesebb és natúraközeli jelentétre” vonatkozik. Ez az, amire a „napi fél-egy óra erejéig” a szűk 24 órás szintén időt kell szakítani – szó sincs itt radikális fordulatról, kivonulásról, gyökeres és végleges szakításokról-szakadásokról.

Igaz, hogy digitális társadalom a miénk?

A magyar nyelvű szakirodalomban gyakoribb az információs társadalom megnevezés. De akár az információrobbanás, akár a digitalizáció felől közelítünk, mindenképpen igaz az, hogy a digitális technika mindennapi használata jellemzi napjainkat. A kérdés csak a használat mértéke (napi mérhető időkerete), meg intenzitása (az elmélyültség foka), no meg mindennek napi meg távlati következményei. Mérhető és százalékokban kimutatható módon a digitális technikai környezet ma az ember legmindennapibb, legáltalánosabb „természetes” környezete, az „okos gépek”-kel való együttélés ma már az ember legalapvetőbb életfeltétele.

A méréssel és statisztikák összeállításával azonban közvetlenül csak mennyiségi adatokhoz juthatunk. Pintér Róbert szerint az információs társadalomban az információ meg kapcsolt jelenségei (a kommunikáció, az adatok, az informálás, az adatfeldolgozás, a tudás és a gondolkodás) vannak a központi helyen. Ez azt jelenti, hogy „meghatározzák az emberi kapcsolatokat, a társadalmi átörökítést, (a folyamatosságot), a térbeli kötődését, az intézményeket, a kultúrát” (Pintér 2007: 22). Ezt úgy gondolom, bár igen általános, de senki nem vitatja – azt azonban igen, hogy mit is jelent az, hogy „központi hely”. Pintér Róbert szerint „ha elfogadjuk, hogy a társadalmi lét kulcsmozzanata a kapcsolatok (kölsönhatások) alakulása, akkor az információs társadalom éppen ezen a területen jelenthet lényeges változást: sokkal kisebb költséggel, sokkal egyszerűbben sokkal több ember tud egymással kapcsolatba kerülni” (Pintér 2007: 22). Ezek szerint a központi hely: a társadalmi lét sokszorozott kapcsolatisága mint korjellemző. De ezzel csak egy lépéssel jutottunk tovább, vagyis ahhoz a kérdéshez érkeztünk, hogy a mindenütt megjelent digitális technikának köszönhető, mennyiségileg sokszorozott, meg anyagilag kevesebb erőforrás befektetését igénylő, technikailag egyszerűbben létrejött kapcsolatrengeteg

2 Utalás a Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról c. musical ismert slágerére: „Ha nem bírod már elviselni azt amiben vagy/ lépj ki mint egy rossz cipőből s ringasd el magad.” Ha nem tévedek, ez itt nem egy egészséges életmódra, hanem a kábítószerelésbe való átlépésre utal.

3 Lásd: Agresszió: a dühöngő város, Szigei Ildikó pszichológus írása <http://www.fitt.info/component/k2/item/919-agresszi%C3%B3-a-d%C3%BCh%C3%B6ng%C5%91-v%C3%A1ros?tmpl=component&print=1>

mennyiben teremt minőségi, az ember életét élhetővé (értem ezalatt: a szorongásuktól mentesebbé, biztonságosabbá) tevő mindennapokat, életformát?

Milyen kapcsolatok rengetege ez, hogyan jellemezhetőek, mi az, amit ember létünk fenntartásához hozzáadnak, biztosítanak, és mi az, amit nem?

Kutatási tapasztalataim

A digitális technika használatával, az információs társadalom mindennapjaival vidéki környezetben, vidéki terepkutatásaimon találkoztam. 2008-tól 2018-ig, mintegy 10 évig végeztem ebben a témában megfigyelésen, részvételen, beszélgetéseken alapuló terepmunkát a nyárádmenti Csikfalva község településein. Alkalmam volt a számítógépek, internethasználat, majd okostelefonos mobiltelefon-használat elterjedését látni, a használatot vizsgálni a vidéki családoknál. Legfontosabb megállapításom az volt, hogy a vidéki, középkorú, családfenntartó és státuszörző férfiak azok, akik a legkevésbé használják az infokommunikációs eszközöket – kapcsolatépítésükben, kapcsolattartásukban a face to face helyzeteket (közös munkakörnyezet, baráti társaságok találkozási, kocsma) preferálják, a közvetítetteket pedig hanyagolják. Ha ez így van, akkor ennek mi lehet az oka? Miért hanyagolják a digitális közvetítést, miért nincs oly nagyon és feltétlenül szükségük a gépi környezetre? Nyilvánvaló volt számomra, hogy ezeknek a férfiaknak a mindennapokban nem sokkal több kapcsolatra, hanem kihasználható, működtethető, erőforrássá változtatható kapcsolatokra van igényük, azaz igen fontosak számukra az azonnali, praktikus szempontok. A meglévő és működtethető kapcsolatok „éppen elegendőek”. Ami pedig „technikailag egyszerűbb kapcsolattartás”-ként jelenik meg a szakirodalom szerint, az számukra annak a küszöbnek a meghaladását jelentené, és csak ezután, ezen túl az „egyszerűsítést”, ami a technikai eszközök kezelésének a minimális el-sajátítására, gyakorlására szánt idő, energia. Ennek „befektetésére” azonban tömegesen, mintegy konszenzusban nem hajlandóak. Az pedig, hogy sokkal kisebb költséggel tudnának digitális eszközökkel kapcsolatot teremteni, de nem teszik, véleményem szerint a habitusuk szerinti költség-számítások hagyományos volta a magyarázat: ha valakivel személyesen, vagyis a motorizáció legújabb hullámának eredményeképpen saját autójukkal a helyszínre menve fizikailag is találkozhatnak, az a felfogásuk szerint nem költségtöbbletet, hanem költségmegtakarítást jelent: az „üzleti ügyeket” a „státusfenntartást végző” meg a „közösségfenntartó” gyakorlatokkal, meg – tagadhatatlan – közös italfogyasztással⁴ lehet kombinálni. Ez olyan viselkedés-elegy, amire költeni, amibe beruházni kell, ami megítélésük szerint még mindig (árától függetlenül) a társadalmilag leghasznosabb (férfitársaik által leginkább jóváhagyott, támogatott, azaz erkölcsös) befektetés. Ezek a férfiak (és feleségeik, és

4 Vidéki környezetben, tapasztalatom szerint, a településen belül mozogva megengedik maguknak az alkoholos italok fogyasztását is, hiszen ennek régebben is, ma is szociális kapcsolatfenntartó funkciója volt, van: „ki kinek fizet”.

rokonaik, szomszédjaik) a zajra szocializálódtak. Ott voltak, mielőtt digitálissá vált a világ is: nem bevándorlóik, hanem őshonos kisebbségei a digitális társadalomnak.

A zaj társadalmáról

Először volt az archaikus, premodern, falusi-paraszti világ, a zaj társadalma.

Zajban éltek: sosem voltak egyedül, és nem is akartak egyedül lenni, sőt az egyedüllet mint életérzés egyértelműen a kitiszítottsághoz, a társadalomból való kivettséghez kapcsolódott. Nem vágytak a magányra, de a munkás élet, a feladatok rendje nem is tette lehetővé, hogy magányosak legyenek – ha nem is egy helyen és együtt, de közösségekben: ugyanabban a ritmusban ugyanazt a munkát végezték, ugyanazokra az eredményekre törekedtek: „nyár végén a határ olyan volt, mint egy megterített asztal”. A zajban sose unatkoztak: mindig volt elegendő inger és elegendő cél, feladat ahhoz, hogy ez ne történhessen meg. Amikor megjelent a gép, akkor azért is volt ijesztő, bár nem ez volt az elsődleges ok, mert megjelent a tétlenség perspektívája. A gépnek megadjuk a célt (tervezéskor, gyártáskor) majd beállítjuk a megadott cél végzésére, és mi addig, amíg dolgozik, vagy ha közvetlenül mi irányítjuk, akkor a lerövidült munkaidő után saját belátásunk szerint kell töltsük a több szabadidőt. Ha pedig válogatva a lehetőségekben, egyik sem tűnik ezek közül vonzóknak, akkor várakozunk, hogy teljen az idő. Vagyis semmit teszünk, visszahúzódunk a saját csendünkbe, unatkozunk.

Ez a világ zajos, időnként nyomasztóan az, vagyis súlyos kötelezettségek és kölcsönösségek folyamatosan megújuló, ezeket az egyénre kényszerítő rendszere. A legjellemzőbb sajátossága: a transzcendenshez való igazodás gyakorlása, ez volt a legfontosabb, rendezett, éppen ezért biztonságot adó ismeret, tudás, praktikum. A világban és a túlvilágon támogatók és ellenségek egyszerre léteznek, és az ember legfőbb törekvése, amitől a boldogulása függ, hogy a támogatókat maga mellett, az ellenségeket magától távol tartsa. Erre megvannak az elképzelések és praktikák, nem is túl bonyolultak, ezek alkalmazásával, gyakorlásával elérhető, hogy nem sérül a világ rendje, és teljesülhetnek az emberek és közösségeik alapvető – ami azt jelenti, hogy józan korlátok (vagyis: a „paraszti józanság” korlátai) közé szorított – vágyai.

Ebben a világban megvolt a túléléshez szükséges alapvető – ami ezesetben azt jelenti, hogy a közösség átlagos tagjai által is elsajátítható – ismeret és tudás. Igaz, hogy ebben az átlátható, rendezett világban nem volt tudomány: dehát Émile Durkheim szerint is „a tudomány, és nem a vallás tanította meg arra az embereket, hogy a dolgok bonyolultak és nehezen érthetők” (Durkheim 2004: 37). Igaz, hozzáteszi, és gondolatmenetem számára ez a lényeges, hogy „az emberi szellemnek [...] nincs szüksége kimondottan tudományos kultúrára, anélkül is észreveszi, hogy a tényeknek meghatározott egymásutánjai vannak, állandó rendben ismétlődnek, másfelől azt is megfigyeli, hogy ez a rend gyakran felborul” (Durkheim 2004: 37). Értelmezésem szerint ez a kijelentés arra vonatkozik, az emberi szellem a világ tudományos

vizsgálata, tudomány által kialakított világkép, rendezettség létrehozása előtt is kidolgozta, használta a saját idő-képét, meg az emberi létet az időben, az időhöz kötve irányító sorsszerűség képzetét. Persze, mindezt a transzcendens képzetekkel szoros összefüggésben. A teremtett embernek sorsa kiteljesítéseként együtt kell élnie teremtőjével, és hallgatnia, ismernie kell – hogy aszerint élhessen – annak tanácsait, utasításait. A közösségi embernek együtt kell élnie társaival, hallgatnia kell azok tanácsait, utasításait, alkalmazkodnia kell más-okhoz, hogy önmaga lehessen. Ez a morál alapja: teremtőjével és másokkal egységben, egyikhez is, másikhoz is hűen, velük egy rendben élve lehet csak önmaga.

A szakrális világ: a szent és a profán együttes jelenléte, viszonylagos egyensúlya. A premodern világ összetettsége alapvetően a természeti és természetfeletti dualitását, az ebből adódó következmények egzisztenciális elfogadását jelenti. Émile Durkheim szerint „csak akkor lehetett azt mondani bizonyos tényekről, hogy természetfölöttiek, amikor már megvolt az az érzésünk, hogy a dolgoknak van egy természetes rendjük, vagyis hogy a világ jelenségeit szükségszerű kapcsolatok, úgynevezett törvények kötik egymáshoz” (Durkheim 2004: 36). Azokra a kérdésre kellett, és kell ma is válaszolni, amelyek az embert akkor is, ma is foglalkoztatták: mi van a felismert törvények előtt és a törvényeken túl, mi az oka, hogy léteznek és hatnak? És ha vannak törvények, akkor mi az, amire nem terjednek ki – mi a törvényszerű és mi a kivételes? Miért van az, hogy az emberi sorsban, a társadalmi viselkedésben mindkettő felfedezhető, mindkettő megvalósul? A sorsszerűség tulajdonképpen ezt jelenti: a transzcendens, azaz az emberek által beláthatatlan, uralhatatlan másvilágra figyelés, annak való alárendelődés. Mai, racionális elmével azt mondhatjuk, hogy a másvilág szimbolikus, kulturális megformálása, ezzel érthetővé-értelmessé tétele, és elfogadása. Évezredekken át ezen alapult az emberi lét.

A modern világot a tudományos világkép felvilágosodáskori megformálása alapozza meg: a tudomány képes megadni a magyarázatokat, nincs szükség a transzcendensre, mint magyarázó elvre. Érvényesül a Max Weber által „hallgatólagos előfeltevésnek” nevezett premissza: egy (végtelen) valóság van, nem kettő (profán és szakrális). Az univerzum „központjában”, az elképzelés szerint, ezt a valóságot mérlegelő reflexív emberi elme van, és „a végtelen valóság reflexív megismerése a korlátozott emberi elme által arra a hallgatólagos előfeltevésre alapoz, hogy a tudományos megismerés tárgya a valóság behatárolt szegmentuma, vagyis csak az a rész »lényeges«, »megismerésre méltó« számunkra” (Weber 1998: 31). Olvasva ezt az igen sűrű definíciót, arra kell gondoljak, hogy ez a tudományos világkép ugyanúgy duális, mint az azt megelőző: elismeri, hogy van egy behatárolt, „megismerésre méltó”, és egy határtalan, akár végtelen, „megismerésre váró” valóságsegmentum. Alapvetően optimista, de ugyanakkor egy alapvető önkorlátozás érvényesül benne, és ennek oka az ember kulturális meghatározottsága: csak az létezik számunkra, csak az emberi a világból, aminek képesek vagyunk értelmet és jelentést adni, ez pedig korántsem a teljes valóság. Nem egy megnyugtató álláspont ez, hiszen a biztos tudás jól körülhatárolt szárazföldi birodalma mellett helyet ad az ismeretlen-

nek: a bizonytalan, feltételezett ismeretek és képzetek végtelen óceánjának (vagy a kozmosz véges határain túli, fenyegető káoszának, ha úgy tetszik).

A premodern világ profán–szakrális dualitását inkább jellemzi a bizonyosság, a „tudás”, a vagy–vagy kategorizálás. Émile Durkheim meghatározása szerint a vallás „szent, vagyis elkülönített és tiltott dolgokra vonatkozó hiedelmek és gyakorlatok összefüggő rendszere, amely a híveket az egyháznak nevezett morális közösségbe egyesíti” (Durkheim 2004: 53), vagyis alapvetően kettős funkciója van: világgépet nyújt és közösséget teremt. Ez nem mondható el a tudományról: a tudományos megismerés szintén világgépet nyújt, de nem alakít ki morális egységet. A modern ember igen sokat tud, premodern elődjéhez képest, de a modernitás sokféle (államigazgatási, gazdasági, kulturális, stb.) intézményei, amelyek az emberi társadalom életét szervezik, nem teremtenek morális egységet abban az értelemben, ahogy az a premodern világ vallásossága megtette. A tudományos világgépre alapozott modernitást sokkal inkább a kutatás-keresés, a kételkedés, az „innováció szelleme” jellemzi, a tudományos eredmények technikai alkalmazásával (gépek használatával) együtt – de sokkal inkább a morális egység hiánya is. Az életnek keretet adó közösségek, vagy még inkább modern intézmények vannak – ezek morális egységesítő szerepe azonban igen csekély. Az eredmény a fokozott szorongás és a bizonytalanság: az elsőt a „tudás határain” túli, leselkedő, ismeretlenként kezelt valóságelemek, a másodikat a sorsszerűség homályos körvonalai teremtik meg újra és újra. A modern ember kezébe vette sorsának irányítását – de egyrészt folyamatosan korrekcióra szorul az irány, és éppen ezért, másrészt, folyamatosan elégedetlen az eredménnyel. Ezzel szemben abból, hogy az egyes emberi élet egy általános transzcendens akarata, a mikrokozmosz egy makrokozmosznak rendelődött alá, vagyis ahogy Arthur Imhofnál olvasható: „a világ a keresztény elképzelések szerint a mindenható Isten óvó karjaiban nyugodott”, az következett, hogy ez a világgép „akkor élt őseink számára képes volt lelki értelemben biztonságot nyújtani, olyan stabilitást, melynek segítségével még a legjobban dühöngő járvány, éhínség és háború idején sem zökkentek ki az egyensúlyukból” (Imhof 1992: 14).

Visszatérve a felvezetett fogalmi kettősséghez: kiinduló megállapításként megfogalmazható, hogy azért van csend a mai társadalomban, mert nincs morális közösség. A történész Arthur E. Imhof könyvének hőse, a német paraszt, Johannes Hoos, vagyis azok a Johannes Hoos-ok, akik évszázadokon keresztül a Hoos portát (gazdaságot) vezették, vallásos világgéppel rendelkeztek. Megküzdöttek éhínséggel, gyilkos járványokkal, gyilkos martalócokkal, életük rövid volt és szenvedésekkel teli, sok gyerek született és kevés maradt életben – de olyan világban éltek, amelyik a vallásos világgép dominált, és, ahogy Imhof fogalmaz: miért is kellett volna elkeseredniük a rövid élet szenvedései miatt, amikor az időtlen túlvilági élet kárpótolta őket? Arthur E. Imhof gondolatmenete, kérdései igencsak megfontolandóak, ha a premodern embert akarjuk megérteni: „Az »élet« akkor egy különféle fontos és kevésbé fontos tevékenységekkel kitöltött evilági szakaszból, valamint egy sokkal lényegesebb és hosszabb szakaszból, azaz a túlvilági üdvösség örökkévaló részéből tevődött össze. Mit számított ebben az összehasonlításban, hogy valaki

idelent a földön már tíz vagy húsz, vagy csak ötven, hatvan, vagy akár nyolcvan vagy száz év után lépett le ez élet színteréről? Mit is jelenthet tehát az életkorra vonatkozó együgyű kérdésfeltevésünk⁵? Mi is értendő egyáltalán *megnövekedés*en? [kiemelés az eredetiben – G.J.] A keresztény elképzelésektől való elfordulásunkkal nem választottuk-e el – várható élettartalmunk oly drasztikus kitágulásával egyidejűleg – életfolyamatunk teljességéből a túlvilági, örökkévaló részt? Mit számít földi életünk holmi megduplázódása vagy megháromszorozódása egy elveszett örökkévalósághoz képest?” (Imhof 1992: 16–17.) El kell ismernünk, hogy a kor embere, így Johannes Hoos „számára ez a világvég helyes és koherens volt. Érthető magyarázatokat kínált számára a mindennapi szükségletei szerint. Ily módon összhangban voltak nézetei, normái és cselekedetei, nem voltak »hamisak«. Világképe szilárd volt, és megadta számára a mindennapok biztonságát.” (Imhof 1992: 186.)

Mindez megkérdőjeleződött, majd megfordult a modern világ kiépülésekor. Arthur E. Imhof vizsgálódásainak egy másik konklúziója szerint őseink a generációkon átnyúló biztonságot célozták meg, mert „levonták a következtetést abból a felismerésből, hogy lehetőségeink korlátozottak a pestis, az éhínség és a háború megfékezésére, amikor e csapások egyszer csak betörték kicsiny világukba. Még a jómódúakat sem óvta meg semmi a ragálytól, a rossz termés a nagyobb gazdaságokban is csak rossz termés maradt, a háború pedig nem tett nagy különbséget szegény és gazdag között. [...] Manapság »megéri«, értelme van beruházni egyetlen életünkbe. Akkor magától értetődően más értékeknek volt elsőbbségük, olyan dolgoknak, amelyek túléltek az egyszeri, bizonytalan emberéletet. Példának okáért nem a mindenkori gazda és az ő jóléte volt a döntő fontosságú szempont, hanem magának a gazdaságnak a jó állapota és tekintélye. S nem az akkori, s vagy akkor ott élő család, hanem a családok egymásutánja, a nemzetség. Egyik generáció a másik után csoportosult e centrum köré, az egyik gazda követte a másikat, de nem annyira mint individuum, hanem sokkal inkább mint egy szerep hordozója. A középpontban egyetlen eszme, egyetlen érték állt, és nem egy *Ego*.” (Imhof 1992: 20, kiemelés az eredetiben – G.J.)

Martin Buber szerint, akit Imhof idéz: „miközben a világhoz való viszonyunk darabokra hullott, nem alkot többé egységet az, amit átlátunk. Az »új világvég« végül is azt jelenti, hogy a világnak már nincs bennünk képe.” (Imhof 1992: 20.) Nem érték egyet ezzel az értékeléssel: egy individualizált világban is megképződnek a világ képei, de inkább az eltérésekből, sokféleségből adódnak a gondok: mindenkinek többé-kevésbé saját képe van a világról. Azzal viszont egyetértünk, hogy egyre több az információ, egyre több mindent látunk-hallunk, látunk át, értünk meg. A gépi közvetítettség eleget tesz ennek az igénynek. A gépek azonban nem tudják a közössé tett információk mellé az ítélkezés egységes voltát is biztosítani, a képek közös jelentéseit, értelmezéseit is kialakítani. Ez mindig is az emberek feladata lesz: a tökéletlen és akár irracionális, önáltató, de a csoportok morális egységet erősítő aktivitások végzése, az ezt támogató szimbólumokat, jelentések kidolgozása. A gépi

5 Vagyis a kérdés: mennyi volt akkoriban az átlagéletkor, mennyi most, és büszkék legyünk-e arra, hogy ma jelentősen több?

világ szigorúan racionális, célorientált, információközpontú, teljesítményközpontú, és tömegek számára hozhatja el a mindennapok jólétét. De ez a jólét és „fejlettség” nem hozza magával automatikusan az egységet, biztonságot és boldogságot.

Gépek

Ha a modern társadalom megerősödésének egyik oka, jele a gépek elterjedése, akkor a premodern társadalom időben elnyúló alkonya egyben a géppel való kiegyezésről, valamifajta kompromisszumos együttéléstről is szólt. Ez vonatkozik a számítógépre, mobiltelefonra is, ezt tapasztaltam én is a csikfalvi terepmunkám során. A gép, a technikai környezet városban születik, ott válik dominánssá, onnan terjed ki a vidéki/nem-városi környezetekbe. Alapvető különbség, hogy az adott, ember előtt is létező természeti környezettel együtt kell élni, míg a technikai környezetet előbb ki kell alakítani, meg kell szervezni, hogy majd együtt élhessünk vele/benne (és persze, mivel az együttélés során derülnek ki a hibák, újabb és újabb korrekciókat kell elvégezni) – ez a „való világ mérnökeinek” a feladata. A természeti környezet organikus (élő szervezet), a technikai környezet organizált (ember által teremtett, fenntartott szervezet). A fogalompár Hermann Bausinger találmánya, aki figyelmeztet: a népi világ – technikai világ adott, de talán eltúlzott távolságai mellett közeledés, átmenetek is vannak, és „a biológiában az organizmus (élő szervezet) funkcióinak rendszerét organizációnak nevezik”, tehát a technikai környezetben is kialakulhatnak, létezhetnek, különösen az időben kiterjedő használat során „organikus kapcsolatok” (Bausinger 1995: 22–23). Én úgy gondolom, hogy ezen azt kell érteni, amit a tervező szakemberek, konstruktőr mérnökök „rendeltetésszerű” és „nem rendeltetésszerű” használat együtteseként határoznak meg: megállítható a számítógép úgy is, hogy kihúzzuk a kábeljét a konnektorból, de ez nem ajánlott, viszont vannak, akik megteszik. A gép változást hoz az ember életébe, de a géphez való viszonyulást természetessé az teszi, hogy a mechanikus folyamatok intenciókkal, érzelmekkel telítődnek. A gép az élet része lesz – szó szerint jelenti ez azt, hogy élőlényként kezdjük kezelni: „nem akar működni ez a program a számítógépen”. Hermann Bausinger a technika (gépek jelenléte, mindennapi használata) népi környezetbe való megszokottságának, természetességének jeleként mutatja be a regresszió jelenségét: visszatérés a technika használata közben tapasztalható, újra és újra tetten érhető „mágikus” magatartásmódokhoz, reakciókhoz, „amelyeket a technikai gondolkodásmódtól megfertőzött népies gondolkodás tulajdonképpeni kifejeződésének tekintenek” (Bausinger 1995: 42). Véleménye szerint „a regresszió kiindulópontja legtöbbször nem más, mint a technika csődje, a megzavart, széttört technikai folyamat. Hirtelen világgossá válik: a technika »természetessége« nem azon alapul, hogy a technikát teljes mértékben uraljuk, hanem a megszokás és a kapcsolat eredménye. Bebizonyosodik, hogy nem látjuk át a technikai folyamatot. Egy gyerek megijed, amikor a rádió kapcsolóját először elforgatva zenét hall; majd, miután hozzászokott ehhez, éppúgy megijed, ha az valamilyen okból egyszere csak

elmarad. Mindenki e gyermek helyzetében találja magát, ha egy megszokott folyamat – amelyet alapjában nem ért – valamilyen okból megszakad. Ekkor ugyanis bebizonyosodik, hogy a technika minden természetességével együtt kiszámíthatatlan is lehet – hozzátehetjük: éppúgy mint a természet.” (Bausinger 1995: 42–43.) Kérdés, hogy mit hoz magával a modern világ egyre több gép, a technika egyre sűrűbb szövete? Egyre kiszámíthatóbb világot, amelyben egyre nagyobb pánikot és káoszt okoznak a mégis, kizárhatatlanul megjelenő csődök, megszakadások, netán technikai katasztrófák?

Föld-viszony

Organikus folyamatra legjobb példa: a föld megművelése, ennek érdekében és ennek következtében pedig föld és földművelő nép egybeszervesülése. Éppen csak megemlítem: annak vizsgálata mutatná meg a világok változását, hogy az ipar színre lépésével kezdődő modern társadalomban, lassú, majd fölgyorsuló történelmi folyamatban miképpen változik meg a földhöz való viszony. Csak két momentumot említek, ami 1945 után, a jelenkorban volt tapasztalható vidékünkön, Kelet-Európában: a kollektivizálási folyamat során, a hatósággal való küzdelemben, miközben a szocialista állam átalakították a földtulajdoni és hasznoszerzési viszonyokat, „az emberek megutálták a földet”, majd a dekollektivizáció lendületének kifulladásával, a generációváltás nyomán a föld végleg piaci termék lett, elvesztette szakralitását. A „családi birtok” a premodern korban a nem csak gyakorlatilag a család megélhetését biztosította, hanem szimbolikus jelentésekkel, azzal a szakralitással is telítődött, ami célokat adott, értelmessé tette szüntelen („látástól-vakulásig”) fáradozásaikat. A földet művelték, és közben csak úgy élhettek teljes életet, hogy a föld köldökzsinórján függtek.

Ma már kivételes az az eset, amikor valaki, aki földműves sziget-világban szocializálódott, majd kiszakadt, még mindig visszatér ebbe az archaikus világba, mert ez egojának az éltető táptalaja. Tankó Erika színésznőnek, a Karlovy Vary filmfesztivál nagydíj-nyertes filmjének, az *Ernelláék Farkaséknál* egyik, a Gyimesekben született főszereplőjének a vallomását másolom ide:

„Nekem nagyon fontos az, hogy nyáron hazamenjek. Muszáj kétkezi munkát végezni ahhoz, hogy azt érezzem, hogy »én« vagyok. Kapcsolódnom kell a földhöz, mert szükségem van rá. Lelkiismeret furdalásom van olyankor, amikor olyan előadásokra vesztegetem az időmet, ami középszerű, és ami bennem nem indít meg semmit. Tudom, hogy helyette mennyi hasznosabbat lehetne tenni. Például édesanyám megfeji a tehenet. Ez így persze nagyon sarkosan hangzik. Szüleim nem tudnak meglátogatni, mert nem hiányozhatnak három napot. Az ő munkájuk olyan hivatás, amiből nem lehet napokat hiányozni. Ezt nem érzékelik azok, akik intellektuális munkát végeznek. Sokszor azt érzem, hogy a két világ között szakadok szét. Az egyikből indul-

tam és most a másikhöz van közöm, de még nem tudok lemondani egyikről sem. Én a színházi munkámban is két lábon állok a földön, innen tudok fogalmazni, tehát nem tudok »elszállni«. Mindig belép a praktikum.”

Ez a vallomás is mutatja, mennyire nem egyértelműen lezárt (lezárható?) folyamat a leszakadás. A sikeres színész nő időnként otthagyja a nagyvárost, mások otthagyják az intellektuális munkát, hogy a tudás és technika elvont világából visszalépjenek a földhözragadt, de alapvető támaszt nyújtó praktikum világába. De jellemző, hogy csak „haza”-térnek, csak látogatók, nem maradhatnak sokáig ebben a világban, mert a nagyváros visszahívja őket.

Nagyváros

A munkába állított új és új gépek, gépi környezetek, működtetett technikák sűrű, legjellemzőbb tere: a nagyváros, mai formában: a világvárosok, város-konglomerátumok. Mindez a modern kor nagyvárosával kezdődött, állítja Georg Simmel, akinek 1903-ban jelent meg *A nagyváros és a szellemi élet* című rövid, de korszaknyitó új viszonyulást alapozó tanulmánya. A korabeli Berlin szellemi életére figyelő Simmel azt tapasztalta, hogy az embernek a természettel „saját testi létezéséért folytatott” harcának a legújabb stádiuma van kibontakozóban: „a modern élet legmélyebb problémái az egyénnek abból az igényéből fakadnak, hogy létezése önállóságát és egyediségét megóvja a társadalommal, a történelmi örökséggel, az élet külsődleges kultúrájával és technikájával szemben” (Simmel 1973: 543) – ez a tanulmány kezdőmondata. Kitűnő expozíció, elvezet a mába: az élet külsődleges, digitalizált technikai dominálta korba. A probléma tehát, ahogy én értem: mennyire tud ezt a modern korban megjelenő, a modernitást jellemző igényt érvényesíteni? Mi történik ma az egyénnel, mi történik ma a közösségekkel, mi történik a nagyvárosokban, mi történik a vidéken, kérdezte Georg Simmel, és kérdezem én is. A vidék, a kisvárosok – amelyeket Simmel szerint a „folyamatos megszokások nyugodt egyenletessége” jellemez – működése szembeállítható a modern nagyvárossal, ami állandó kihívásként, „a külső és belső benyomások szakadatlan változása” helyeként szerveződik, és itt állandóan próbára teszi az egyént a „változó képek gyors egymásra torlódása, az éles különbségek abban, amit egyetlen pillantással fölfoghatunk, s a felmerülő benyomások váratlansága” (Simmel 1973: 544). Értelmezésem szerint ez azt jelenti, hogy a nagyváros kétségtelenül zsúfolt (értem ezalatt az adott időegység alatt, adott helyszíneken történő események számát) és intenzíven provokatív, esetenként agresszív. Az erre adott szükséges és folyamatos reakció leginkább a feszülten figyelés, a védekezés. Létezik már erre, ahogy Simmerl felveti, egy genetikailag kódolt biológiai módosulás? Vagy csak kulturálisan kódolt viselkedésmódot ért ezalatt, hogy „védőszerv elgyökértelenedés ellen”? Ahogy írja: „A nagyvárosban élő ember – természetesen ezernyi egyéni módosuláson keresztül – védőszervet hoz létre az elgyökértelenedés ellen, amellyel külső környezetének

áramlatai és diszkrpanciái fenyegetik” (Simmel 1973: 545), ennek következtében blázirt és szenttelen lesz, vagyis, úgy értem: a morális köteleket elhanyagolja, valamint nem utolsó sorban életét a „számoló szellem” dominálja. Erre predesztinálja a tudományos világgkép: „A természettudomány ideálja a világot számoló példává változtatni, s minden részét matematikai formulákban kifejezni – ennek felel meg a gyakorlati életnek a pénzgazdálkodás révén nyert számító pontossága, ezért tölti napjait oly sok ember mérlegeléssel, számolással, számszerű meghatározásokkal, minőségi értékeknek mennyiségekkel való kitöltésével. A pénz lényege (a kalkuláció) révén az élet elemeinek viszonyai közé bekerült a pontosság, biztonság a hasonlóságok és különbözőségek meghatározásában, az egyértelműség a tárgyalásokban és megegyezésekben”. (Simmel 1973: 546–547.)

Ami a fenti idézetből kiemelendő: a nagyvárosi ember napirendjének lényege a kalkuláció, a minőség helyett a mennyiség előtérbe kerülése. A „tárgyalások és megegyezések” a jobb társadalmi pozíciók biztosítását és az individuum elkülönözését, kiemelését egyaránt szolgálják. A nagyvárosi embernek van egy központi, feje fölé tornyosuló, mindennapjait beárnyékoló, mindennap újrakezdhető és újra teljesítendő feladata: a napirend kialakítása. Ez a legfőbb stresszforrás. Azt értem ezalatt, hogy „annyira sokféle és bonyolult” kapcsolatait, kötelezettségeit, fogyasztásra vonatkozó egyre gyarapodó vágyait rendszerezetté, átláthatóvá, hierarchikus-sá kell formálnia. Ez az, amit a premodern embernek nem kellett megküzdnie, hiszen világának már emlegetett, transzcendensen alapozott rendje ezt a terhet levette a válláról. Simmelnél ez olvasható: „A tipikus nagyvárosi ember viszonyai és ügyei általában annyira sokfélék és bonyolultak – mindenekelőtt azért, mert mindenekelőtt oly sok, különböző érdekekkel rendelkező ember viszonyai és cselekedetei rendkívül sokrétű organizmussá kapcsolódnak össze – hogy az ígéretek és teljesítések legnagyobb pontossága híján az egész kibogozhatatlan káosszá válna.” (Simmel 1973: 547.)

Vegyük jobban szemügyre ezt a kijelentést, hiszen napjainkra is vonatkoztatható. Az ügyek és viszonyok sokfélesége és bonyolultsága fennmaradt, sőt még inkább fennáll napjainkban. Az organizáció (értsd: a társadalmi kapcsolatok mai globális rendszere) még több különböző érdekekkel rendelkező ember még összetettebb viszonyait és még sokfélebb cselekedeteit rendeli egymáshoz, fogja össze. Egyre több az ígélet, egyre komplexebb jövőképek, ígélet-rendszerek születnek. Úgy gondolom, hogy a jövőképeket forgalmazó és a múltat ezekben magyarázatként beépítő médiavilág, reklám-univerzum, PR-valóságtermelés állítja elő az ígéretek tengerét, követi-ellenőrzi a maga módján és érdekei mentén a teljesítést, propagálja az eredményeket. A társadalmat kétségtelenül ezek a valóságtermelő szférák dominálják. A kérdés csak az, hogy mennyire sikerül – mennyire tűnik, mutatkozik sikeresnek az egyének szintjén – az ígéretek és teljesítések egybehangolása? A nagyvárosi ember egzisztenciális szorongásának oka, hogy sikerül-e mindig egy vagy több lépéssel a mindent elnyeléssel fenyegető „kibogozhatatlan káosz” előtt járni, azt megelőzni.

A nagyváros fizikailag sűrű tolongásában a szenttelenségnek, a tartózkodásnak, a közömbösségnek Georg Simmel szerint az az eredménye, hogy segítenek megte-

remteni, fenntartani az egyének függetlenségét. A nagyváros tapasztalata megdöbentő: a kialakuló zsúfoltság, testi közelség alkalmakat teremt arra, hogy látható, tapasztalható legyen a szellemi függetlenség, de ezzel együtt a szellemi távolság, vagyis az egyének társadalmi kapcsolatainak, erkölcsi függőségeinek (Durkheim fogalmával: erkölcsi kapcsolatainak) lehető legnagyobb mértékű felfüggesztése – másképpen: az egyének magánya. Ezzel együtt: boldogtalansága, hiszen „semmiképpen sem szükségszerű, hogy az emberi szabadság érzelmi életében jó közérzetként tükröződjék” (Simmel 1973: 554).

Van-e ebből a helyzetből kiút? Georg Simmel javaslata túlmutat a nagyvároson, a századelőn: a személyiséget korlátozó szabályok, intézmények, a „kikristályosodott, személytelenné vált szellem mindent elnyelő tömegével” szemben az egyénnek önmagát folyamatosan színpadra állítva, túlhangsúlyozva, messze hallható zajokat keltve kell megfogalmaznia, vagyis viselkednie: „ahhoz tehát, hogy a személyiség megmeneküljön, rendkívüli egyediséget és különösséget kell felmutatnia: el kell túloznia a tulajdonságait, hogy egyáltalán – saját maga számára is – hallhatóvá váljék” (Simmel 1973: 558). Vagyis igen nagy gondot kell fordítani az ének a nyilvánosságban való megfogalmazására – erre figyel, ezt építi, meg mutatja fel egy életen keresztül. Minél nagyobb a csend, annál motiváltabb, hogy inkább foglaltoskodjék ezzel.

Ez lehet tehát a nagyvárosi ember kórképe: a túl közeli és hatalmas személytelen társadalmi erőket tapasztalva védekeznek, elzárkóznak, megszabadul szenvedélyeitől, a csendbe menekül. Legjellemzőbb környezete: saját csendje. Önmagával egyszemélyes közösségben él, állítja Csányi Vilmos (lásd lennebb). Ugyanakkor egy egzisztenciális készletet érez arra, hogy hallható-látható legyen, megmutatkozzon a maga számára is, és ezért mindent megtesz, hogy látszatokat termeljen, jellegzetesnek és jellemzőnek szánt zajokat keltsen. Száz évnél több, hogy kialakult és egyre intenzívebb lesz ez a korszakos/kóros helyzet. Úgy gondolom, hogy a digitális technika maximálisan hozzájárul az intenzitás fokozásához. Mindenki – vagyis a felnőttek közül is majdnem mindenki – használja már a digitális technikát, vagyis tagja a digitális társadalomnak. Megvannak tehát az új lehetőségek arra, hogy az egyének énjüket, természetesen ennek technikai megformáltságát felhasználva, betartva, a hálózatokban megmutassák, hallhatóvá-láthatóvá tegyék, de ugyanakkor féltékenyen őrizték, elzárkózva építsék individualitásukat.

Egyfajta zaj-szomj jellemzi a digitális kor saját csendjébe zárva élő nagyvárosi emberét. Szó szerint: minden eszközt, vagyis „okos tárgyat” felhasznál arra, hogy belépjen a zajos⁶ nagyvilágba. De belépve is csak üzletel (önmagát promoválja), kereskedik, szolgál. Szomja valójában nem csillapul, hanem folyamatosan újratermelődik. Vele szembeállítható az a vidéki ember, aki – még – szocializációja folytán az erkölcsi kapcsolatok, kötelezettségek zajában él, és a morális szomj jellemzi őt. Az erkölcsi közösségek kényszerei közepette ezek teljesítésére figyel, ebben fogalmazza meg magát, és nem az önfelmutatásra koncentrálna.

6 Mivel ezt a zajt gépek termelik, közvetítik: részben, esetenként nagyrészt gépi zaj ez.

Sűrűség

Végül, mindezek után: azért fordulok újra a modern társadalomtudomány egyik alapító atyjának, Émile Durkheimnek a gondolataihoz, mert a címben feltüntetett fogalmak tisztázásához nyújt példaszzerű mintát. Ő nem társadalmi zajról és csendről, hanem első pillanatban egy legalább ennyire tisztázatlannak/megfoghatatlannak tűnő fogalomról, a társadalmi sűrűségről, mint a társadalmi jelenségek befolyásolásának egyik környezeti eleméről beszél 1895-ben írt, *A szociológia módszertan szabályai* című alapművében. Mindaz, amit mond, és amit nyolc évvel később Georg Simmel is fejteget, azért fontos, mert híre sem volt akkoriban a digitális technikának és információs társadalomnak, de a társadalmi kapcsolatok, modern társadalmi átalakulás problémájának gyökereit kutatták, és véleményem szerint gondolatmenetük ma is útbaigazítást adhat mindazoknak, akik a digitális technika felhasználásának aktuális kérdésein túl a mai társadalmi viszonyok, társadalmi átalakulások általánosabb problémái érdekelnek.

Vagyis: zaj a társadalomban, csend a társadalomban, és sűrűség a társadalomban. A kutató kérdése: mire alkalmasak ezek a fogalmak, amikor nem fizikai jelenségekről, hanem az emberi világ, a human szféra megnyilvánulásairól van szó, ha ezeket kell értelmezni. Jobban mondva: miben vagyunk kompetensek mi társadalomkutatók, mire vannak kidolgozott módszereink, milyen elméleti megértést tudunk megkonstruálni.

Émile Durkheim állítása: „A szociológus fő erőfeszítésének tehát arra kell irányulnia, hogy feltárja a környezet azon tulajdonságait, amelyek hatást gyakorolhatnak a társadalmi jelenségek lefolyására. Mindeddig e tulajdonságoknak két olyan csoportját ismerjük, amelyek kiválóan megfelelnek ennek a feltételnek. Az egyik a társadalmi egységek száma, vagyis – ahogy szintén neveztük – a társadalom volumene, a másik a tömeg koncentrációja, vagyis – ahogy szintén neveztük – a társadalom dinamikus sűrűsége.” (Durkheim 1978: 130.) Vegyük észre: nem mennyiség–minőség kettőségeről beszél, bár a jelző – dinamikus – már ebbe az irányba vezet. És így folytatja: „Ezen az utóbbi kifejezésen nem az aggregátum merőben anyagi sűrűsége értendő, amelynek nem lehet hatása, ha az egyéneket vagy még inkább az egyének csoportjait morális úr választja el egymástól, hanem erkölcsi sűrűség, amelynek az anyagi sűrűség csak kiegészítője és gyakran következménye. A dinamikus sűrűséget – azonos volumen esetén – azoknak az egyéneknek a száma határozza meg, akik nemcsak kereskedelmi, hanem erkölcsi kapcsolatban állnak egymással, vagyis akik nemcsak szolgálatokat tesznek egymásnak, nemcsak versengenek egymással, hanem közösségi életet is élnek.” (Durkheim 1978: 130.) Világos a különbségtétel: a közösségben levők egyaránt élhetnek a sűrű érintkezések ellenére morális úrben (akár egyének között is létezhet ez), és a ritka találkozások ellenére is erkölcsi sűrűségben.

A meghatározó nem a találkozások, fenntartott kapcsolatok száma, hanem a kapcsolatok minősége.

A társadalom tagjai igen gyakori együttlétben, számszerűen igen gyakran és fizikailag találkozásként egymásnak szolgálatokat tesznek, kereskednek, versengenek.

De lehetséges, hogy mindez nem rendelkezik semmiféle, a feleket egyaránt, kikerülhetetlenül kötelező erkölcsiséggel. Ahhoz egy másfajta kapcsolat, elköteleződés szükséges: ezt nevezi Émile Durkheim olyan közösségi életnek, amelyet az erkölcsi sűrűséggel jellemezhetünk. A felek közötti távolság mind a két esetben a lehetséges minimális kell hogy legyen, innen adódik a jellemző sűrűség. A modernitásban a közlekedés feltételeinek javulásával, meg napjainkban a digitális technika közvetítési potenciáljának robbanásszerű sokszorozódásával a fizikai kapcsolatok nyilvánvalóan egyre sűrűbbek lesznek (lehetnek): „a társadalmi tömeg egymástól távol levő pontjai csak akkor léphetnek kapcsolatba egymással, ha a távolság nem jelent akadályt, vagyis megszűnik” – írta Durkheim 1895-ben. Ismerős a megállapítás? A digitális társadalom alapvető jellemzője, hogy a digitális technika segítségével az egyén a világ minden (hálózatba kötött) pontjával és (az adott technika működésétől/működtetéséről függően) minden időpillanatban kapcsolatban állhat.

A sűrűségek szétválaszthatatlanul, mondhatni dialektikus módon együttléteznek, de mégis megkülönböztethetőek: „ami az anyagi sűrűséget illeti – legalábbis, ha ezen nemcsak a népsűrűséget értjük, hanem a közlekedési és kereskedelmi utak fejlődését is – *ez általában* a dinamikus sűrűséggel párhuzamosan fejlődik, és *rendszerint* a dinamikus sűrűség mérésére is szolgálnak.” (Durkheim 1978: 131, kiemelések az eredetiben – G.J.) A közösségi élet morális összeforrottságát, intenzitását mutathatja a találkozások, kapcsolatok anyagi sűrűsége, de ez csak – „általában” és „rendszerint” – a vizsgálatok, értelmezések, megértés kiindulópontja. „Súlyos tévedésekhez vezetne, ha mindig az anyagi koncentráció fokáról ítélnénk meg valamely társadalom erkölcsi koncentrációját. Az utak, vasutak, stb. alkalmasint jobban szolgálhatják az üzleti kapcsolatokat, mint az emberek összeforrottságát, amit ilyenformán csak nagyon tökéletesen fejeznek ki.” – figyelmeztet Durkheim (Durkheim 1978: 131). Egy szócskát, egy rövidítést emelnék ki a figyelmeztetésből: „stb.”. A már létező táviróra, médiaszerkezetekre utalt volna itt Durkheim? Nem tudni. Én azonban bátran gondolhatok mindarra, amit 1895 után, napjainkig, a digitális korszakig az emberi kapcsolatépítés és kapcsolattartás technikai fejlődése produkált. A kérdés nem változott, a kérdés továbbra is ugyanaz, Vörösmarty után szabadon: segítette a „fejlődés” az emberek összeforrottságát, ment-e a technika által (a technikailag lehetséges, sűrített kapcsolatok által) a világ elébb?

Émile Durkheim magyar exegétája, Némedi Dénes szerint a durkheimi terminus, az „erkölcsi kapcsolatok” kidolgozottsága hiányos, a kifejezés „kellőképpen homályos” – de arra alkalmas, hogy jelezze az egyének közötti kommunikációnak és a hiedelmek közösségének egymást feltételező összetartozását (Némedi 1993: 82). Közös hiedelmek csakis kommunikálva, a kommunikációban, közösségekben megformálva és megerősödvé, fennmaradva létezhetnek.

Hogyan is érthetjük ezt? Az etológus Csányi Vilmos szerint emberi közösségekről akkor beszélhetünk, ha teljesül négy feltétel: bizonyíthatóan vannak közös akciók, közös konstrukciók, meg az előbb is említett, kommunikációban megformált és közössé tett hiedelmek, és tapasztalható a közösség tagjainak egymáshoz való hűsége. A közös akciók és a közös konstrukciók (intézmények) valóban szükségese

az eredményes kooperációhoz, de a közös hiedelem adja a közös értelmet, és ami ezen is túl van, az a feltétlen hűség. Értelmezésem szerint ez utóbbi tartós egyetértést és közös áldozatvállalást jelent, és kérdéses, hogy mindennek mennyire közege a közvetített, elsősorban a „kereskedelem, szolgálat, versengés” területeit jellemző, működtető kapcsolatok rendszere. Csányi Vilmos állásfoglalása egyértelmű: körünkben a négy feltétel elemei „a megfelelő szociális tér és a társak állandó hiánya miatt visszacsatolódtak az egyénre: a modern ember az akcióit maga tervezi, nem hangolja egy közösséggel össze, hiedelmeit pedig maga szelektálja. Nem egy közösség kipróbált hiedelmeit veszi át, nem közösséget épít, hanem saját magát igyekszik sikeresen »megalkotni«; ezek miatt természetesen csak saját magához lesz hűséges, másokkal csak egyezkedni képes.” (Csányi–Tóth 2017: 166.) Ezeknek az egyezkedéseknek új, megsokszorozott és sűrű terepe a digitális világ. Vagyis, Csányi gondolatmenetét követve azt mondhatom, hogy nem az emberi csoport morális közösségét, az embertársakhoz való hűséget, hanem az egyre magányosabb, mert individualizáltabb, magába zárkózó egyén önmagához való hűségét építi ez a technikailag közvetített, sűrű és egyre sűrűbb kapcsolatrendszer.

Kérdések

Azt írtam: Émile Durkheim szerint ez a morál alapja: teremtőjével és másokkal egységben, egyikhez is, másikhoz is hűen, velük egy rendben élve lehet az ember csak önmaga. Ez gyökeresen megváltozik az új környezetben, „digitális körünkben”. Ez a környezet egyrészt minden eddiginél több kapcsolatra ad lehetőséget, másrészt ezek a kapcsolatokra – láttuk Georg Simmelnél – alapvetően nem az adott rendbe való feltétlen illeszkedés, hanem a számítás, mérlegelés, a másikkal való versengés jellemző. És semmiképpen nem a hűség, vagyis: ragaszkodás, önzetlen szolidaritás, önmagának (saját javainak, szimbolikus presztízsének) gondolkodás/számítás/mérlegelés nélküli feláldozása egy sajátjának tudott közösség közös akcióiban, közös konstrukcióiban, közös hiedelmekre alapozva, és mindig a közösség érdekében.

És itt elérkeztünk a konklúziók helyett az újabb kérdésekhez. Kérdés ugyanis az, hogy az áttekinthetetlen módon megsokszorozott, technicizált kapcsolatok mennyire teszik erkölcsileg sűrűvé a digitális világ társadalmát: milyen „erkölcsi kapcsolatok” működnek benne?

A tér és időhasználat aktualitását nélkülöző, csupán virtuálisan létező kapcsolatok realitása megkérdőjelezhetetlen, de, ismétlem: lehetséges-e a ragaszkodás, önzetlen szolidaritás, áldozathozatal a virtuális közösségek tagjai között? Vagyis, nem jutottunk többre és messzebbre: azt kellene jól/mélyen ismerni a kérdés eldöntéséhez, hogy milyen közösségekről beszélünk.

Milyenek tehát a virtualitásban, és csupán a virtualitásban létező közösségek?

Milyen kapcsolatok rengetege ez, hogyan jellemezhetőek, mi az, amit ember létünk fenntartásához hozzáadnak, biztosítanak, és mi az, amit nem?

A zaj társadalma és a csend társadalma történelmi okokból alakult ki. A modernitás halad „előre”, érkezik a későmodern, a reflexív modernitás, a posztmodern, a változási tendenciák egyértelműek. A tapasztalható különbségek adottak, és véleményem szerint nem lehet felállítani értékhierarchiát, legfeljebb inkább preferálni lehet egyiket vagy másikat.

Lehet „lépést tartani a technikával”, vagy – időlegesen – „kilépni”, „visszalépni” is. És lehet keresni a „saját közösséget”, amelyhez önmagunkat feladva hűek lehetünk.

De természetesen ez nem úgy sikerül majd, hogy beüjtjük a kérdéseinket/felhívásunkat a Google keresőbe, megnyomjuk az enter, és rátalálunk az első tíz találat között arra, amit keresünk.

Utóirat

Jó az, ha az ember úgy érzi: gondolataival nincs egyedül. Füzi László (irodalomtörténész, szerkesztő) önéletrajzi-szociográfiai jellegű könyve került éppen most a kezembe, ott olvasom, itt idézem. Illusztrálja, árnyalja mindazt, amit mondani szeretnék.

„Évek óta olvasom a huszadik század történetével kapcsolatos könyveket. A történet mellett, vele együtt az foglalkoztat, hogy a század meghatározó történései összefoglalhatóak-e egyetlen könyvben, a század története elmondható-e egyetlen gondolatmenetben.” (Füzi 2010: 9.)

„A rendet gyermekkoromban, nagyapám és nagyanyám élete révén ismertem meg. Nem »gyönyörű képességünk«-ként, miképpen elvontan és némi utópisztikus naivitástól sem mentesen József Attila mondja, s nem is a kaotikusság ellentétéként, ahogyan egyre gyakrabban földereng gondolkodásomban, hanem csupa önmagában, az élet természetes részeként.

Abban, ahogy éltek, csak a hiánya vált volna érzékelhetővé. Akkor nem tagadta semmi, és nem is hangsúlyozta semmi, csupán összefogta az életüket. Az ottani életnek leginkább a munka volt a része, ezért a rend a munka folyománya volt, azt zárta le, abban adott megnyugvást. Nagyapám szombaton délután, három óra lehetett, vagy inkább öt, nem tudom, akkor az időt másképpen kezeltük, mint ma, ezért azt mondom, hogy a munkája után felsöpörte az udvart, talán még föl is locsolta, ekkorra már minden más elrendeződött a házban. Ezzel lezárult egy hét, megnyugvás következett, csak az állatok etetése maradt meg, jöhetett az ünnep, a templomba menetel, s így tovább.

Egész héten dolgoztak, ahogyan vissza tudok emlékezni, reggeltől estig, az ünnepnap a pihenést biztosította számukra. Azt, hogy kipihenték-e magukat, nem tudom, mai eszemmel azt mondom, hogy nem. Az állandó munkát egy napi megállással nem lehet kipihenni. Ez az egy nap a gondolkozás, tervezés lehetőségét biztosította számukra. Arról beszéltek, amire munka mellett nem volt lehetőségük, megtervezték, hogy mit kellene a jövő héten elvégezni, hogyan és milyen sorrendben.

Tudták, hogy az övékén kívül is léteznek világok, nem vagy alig volt kapcsolatuk, valóban a maguk körében éltek, ezért volt fontos, hogy ilyenkor kapcsolatot találhattak a világot alakító erőkkkel. Az ünneplőöltözet, a templomba menetel, az áhítatos éneklés, a mise utáni, ebédig nyúló beszélgetések mind hozzájárultak ahhoz, hogy az ünnep része legyen az életüknek.” (Füzi 2010: 44–45)

„Azok az emberek, akik között éltem, teljes, önmaguk által kiteljesített életet éltek. Megtették azt, amit az életükben megtehettek, életüket pontosan körülhatárolt elvek szerint, becsületben és örökös munkában éltek le, környezetük megbecsülte őket.” (Füzi 2010: 49)

„Nagyon egyszerű világ volt ez, de annak, amit csináltunk, eleget kellett tennie a közösség által kialakított elvárásoknak, a család ezeket az elvárásokat képviselte. Az embereket is a közösség ítélte meg. A megítélés főbb szempontjai a családhoz és a munkához kapcsolódtak, a zárt falusi közösségek kinyílása éppen csak megkezdődött, aztán gyorsult, visszavonhatatlanul, addig azonban, míg ez nem következett be, alapvető normákat szabott tagjai számára.

Az élet minden mozzanata a közösség előtt zajlott. A munka színtere a külső tér volt, mindenki látta, ki hogyan dolgozik, mennyi kedvvel, milyen erővel végzi a munkát, s azt is, mi lesz a munka eredménye, mert már a földről látszott, hogyan készítették elő. De ha azonnal még nem is derült volna ki mindez, akkor kiderült pár hét vagy pár hónap múlva, a termés pontosan jelezte az elvégzett munka mennyiségét és minőségét. Hosszabb időszakok alatt a közösség értékmérő rendszere pontosan, mindenféle torzulástól mentesen »működött«, a faluban a családok és a családokon belül az emberek helyét ennek megfelelően határozták meg.” (Füzi 2010: 102–103.)

„Az állandó családi együttlétekre gondolva vettem észre, hogy szinte soha nem voltam egyedül.

Otthon sem, egyetemistaként a kollégiumban sem, katonaként sem, s azt követően a családomban sem. Otthon szerettem egyedül dolgozni, akkor a magam ritmusa, igénye, lehetősége szerint végeztem a munkát, igaz, valójában akkor sem voltam magamban, valaki valahonnét biztosan figyelt. Vagy a szomszédból, vagy a másik földről, vagy az útról, a közösségi kontroll folyamatosan működött.

Nehéz azt mondanom, főképp a mostani nagy elmagányosodási periódusban, hogy egyedül talán nem is tudnék élni. Mikor ezt leírom, akkor a régóta egyedül élő barátaim jutnak eszembe, s áldásnak érzem, hogy mindig emberek vettek körül.

Közben mégis mintha menekülnék magam elől. Ha egyedül vagyok, akkor bekapcsolom a rádiót, megnézem a telefonomat, érkezett-e valahonnét üzenet, új e-mail. Szinte kényszeresen keresem a külső világgal való kapcsolatot.

Nagyszüleim még sokat voltak önmagukban. Ha a mezőn dolgoztak, »csak« a természet vette őket körül. Ha otthon, a ház körül elrendeztek mindent, visszahúzódtak, legföljebb csöndesen beszélgettek. Nagymamám,

amikor megőzvegyült, hosszú estéket töltött egyedül, imádkozott vagy csak gondolkozott a szerettein.

Korábbi kultúrák emberei is sokat lehettek önmagukban a hosszú estén, mesterséges fény nélkül. Az önismeret kialakulásának fontos időszakai lehettek ezek az esték. Mi mintha menekülnénk az önmagunkkal való kapcsolat elől.” (Füzi 2010: 103)

Szakirodalom

Bausinger, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris-Századvég, Budapest.

Csányi Vilmos

2015 *Íme, az ember. A humánételógus szemével*. Libri Kiadó, Budapest.

Csányi Vilmos – Tóth Balázs

2017 *Hiedelmeink. Az emberi gondolatok építőkövei*. Libri Kiadó, Budapest.

Durkheim, Émile

1978 (1895) A szociológiai módszertan szabályai. In: *Uő: A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 21–160.

2004 *A vallási élet elemi formái*. (Kultúrák keresztútján.) L'Harmattan, Budapest.

Füzi László

2010 *Világok határán. Ikerkönyv*. Kalligram Kiadó, Pozsony.

Imhof, Arthur E.

1992 *Elveszített világok. Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Némedi Dénes

1993 Család, korporáció, állam. A 'tudat' kommunikatív felfogása Durkheimnél. *Szociológiai Szemle* III. (3–4) 81–99.

Pintér Róbert

2007 Útban az információs társadalom megismerése felé. In: *Az információs társadalom. Az elmélettől a gyakorlatig*. Tankönyv Gondolat – Új Mandátum, Budapest, 11–28.

Simmel, Georg

1973 A nagyváros és a szellemi élet. In: *Uő: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 543–559.

Weber, Max

1998 A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: *Uő: Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 7–69.

Zgomot și liniște în societate

Presupunem că în societatea erei digitale în comunitățile mai mici, rurale există întotdeauna zgomot, iar orașul este dominat de liniște. Una dintre aceste comunități se caracterizează prin densitatea relațiilor morale, iar cealaltă prin raritatea acestui tip de relație. Este adevărat că în aceasta din urmă „calculul, cântărirea, competiția” (Georg Simmel) presupune o rețea de relații fizice deosebit de densă, însă relațiile formate pe baza unor obligații morale sunt mai rare de întâlnit. Acesta nu înseamnă că membrii unei sau altei comunități nu ar putea trăi într-un gol moral în pofida contactelor dense (fapt ce poate exista și la nivelul individului), sau să dispună de o condiție morală densă în pofida întâlnirilor, contactelor rare. Nu numărul relațiilor și a contactelor este determinant, ci calitatea relațiilor. Mediul social mai dens este unul mai zgomotos, iar cel rar ar fi mai liniștit. Concluzia autorului: indivizii care trăiesc într-un mediu cu o densitate socială scăzută compensează cu mult zgomot tehnic.

Noise and Silence in Society

We suppose that in the society of the digital era we can always encounter noise in the small, rural communities, while the big city is dominated by silence. One of the societies is characterized by a density of moral relations, while the other shows a rareness of such relations. It is true that within the latter one “calculation, reflection, competition” (Georg Simmel) supposes a dense physical network, but the relations based on moral obligations are quite rare. This does not mean that one or the other community could not live in moral void in spite of dense contacts (a thing that can exist even on the individual level), or to experience moral density in spite of rare encounters. It is not the number of encounters and relations that is determinant, but the quality of these relations. Dense social environment is noisy, while the rare one is silent. The conclusion of the author: individuals living in an environment of rare social density will compensate with technical noises.

Lovas Kiss Antal

A médiaeszközök hatása a rurális térben¹

Az elmúlt harminc évben vidéki kistelepüléseken vizsgálódó kutatóként számos alkalommal találkoztam a televízió hatásával, illetve a mobiltelefonok, a számítógépek, vagy az internet terjedésének különböző megnyilvánulásaival. Ebben az írásban olyan példákat hozok, amelyeket lokális társadalmakra irányuló kutatásaim során az infokommunikációs eszközök használatával kapcsolatban jegyeztem le. Ezek a tapasztalatok kezdetben nem estek a terepkutatás fókuszába, mintegy „melléktermékként” maradtak fent, azonban az ezredfordulóra nyilvánvalóvá vált számomra meghatározó jelentőségük.

Roger Silverstone nézete szerint a média valójában a városok fizikai határain át-lépő és elterjedő urbánus kultúra: „médiapolisz” (Silverstone 2006). Olyan globális, kozmopolita értékeket közvetít, amelyek az egyre gyakoribbá váló médiahasználat révén szerepet gyakorolnak a rurális társadalmakban élők életmódjára, szokásrendszerére, átalakítják a helyiek viselkedését, normáit, szóhasználatát, vagy kifejezőképességét (Jenkins 2004). A médiából származó információkat azonban nem csak folyamatos külső hatásként foghatjuk fel, mert, ha globális jelenséggént tekintjük, láthatóvá válik, hogy a globális médiatartalmak lokális válaszokat váltanak ki és a helyi, egyéni reakciók maguk is visszautalnak a globális médiafolyamatokra, így a vidéki emberek is részei a média kollektív termelésének és fogyasztásának (Meyrowitz, 2005). Az infokommunikációs eszközök elterjedésével az offline jelenségek értelmezéséhez egyre inkább szükségessé vált az online folyamatok feltárása is. Napjainkra az online és offline világok kettősségének nyomán követése nélkül nem válhatnak érthetővé a lokális társadalmakban zajló folyamatok, és csak együttes vizsgálatukkal beszélhetünk a kulturális fogyasztás helyi sajátosságairól és komplexitásáról (Hine 2000).

Ebben a tanulmányban a mindennapi élet megnyilvánulásainak azokat a momentumait illesztettem egymás mellé, amelyek a vidéki társadalmakban élők televízió és az internet használatát jellemzik. A bemutatott példák ugyan lokális társadalmakból származnak, de reprezentatív vizsgálatok nélkül nem állíthatom, hogy valamiféle általánosítható, rurális médiaeszköz-használatot jellemeznének.

1 Ez a tanulmány egy 2020-ban megjelent *Online hatások és offline tapasztalatok* című írásom kibővített változata.

Írásomnak az ad aktualitást, hogy a médiakutatás késő-modern fordulata napjainkra szintén a mindennapi életet átszövő populáris diskurzusokra és kulturális gyakorlatokra fókuszál (Császi 2008: 14).

A ruralitás kérdése

A kérdésnek, hogy beszélhetünk-e egyáltalán az infokommunikációs technológia sajátosan vidéki használatáról, az első nehézsége rögtön a vidék definiálása körül rajzolódik ki. A vidékiség fogalma önmagában is számos kérdést vet fel, amelyre az egyes tudományterületek, hivatalos meghatározások, vagy a közbeszéd eltérő válaszokat adnak, attól függően, hogy milyen nézőpontokból közelítenek. Európában az 1980-as évekre a modernizációs folyamatok előtérbe kerülésével nyilvánvalóvá vált, hogy a vidék fogalmát egyre kevésbé fedik le a korábbi meghatározások. A változások nyomán a kutatók egyre inkább sokdimenziós jelenségként kezdték értelmezni a ruralitást. (Kovách 2012: 19.) A kilencvenes évekre létrejött multidimenzionális vidék fogalom már eleve megkérdőjelezte a ruralitás objektív definiálhatóságát, mert társadalmi terméknek tekintette azt (Mormont 1990, Whatmore 1990). A felismerés, hogy a cselekvőket a saját környezetük inspirálja az egyéni vidékképük kialakítására, nyilvánvalóvá tette, hogy a rurális nem egy kézzelfogható valóság, csupán társadalmilag létrehozott és fenntartott diszkurzív kategória, a társadalmi reprezentáció és identitás terméke (Gray 2000).

A vidék 20. század végi változásának jellemzője, hogy az agrártermelés szerepe vagy jelentősen visszaesett, vagy a növekedő termelés, a gépesítés és a monokultúrás termelési módok révén, csak a vidéken élők egy szűk körének eltartásáról gondoskodott. Az agrárgazdaság lokális társadalmi jelentőségének csökkenésével a vidék már nem volt azonosítható többé csupán a mezőgazdaság és élelmiszertermelés területeként, a termelés helyére a fogyasztás került, és a vidéki területek gazdasága a termeléstől a szolgáltatás irányába mozdult el. A helyi társadalom eseményei árucikké váltak, és a vidék reprezentációja eltávolodott a konkrét földrajzi terektől. (Cloke 1996, 2006.) A javak és a szolgáltatások fogyasztói pedig leginkább a középosztálybeli városiak lettek, akik igényeik és képzeik mentén a saját képükre formálják a vidéket (Csurgó 2013: 35). Az így kialakított vidékkép a kívülálló turisták elvárásaira felépített fiktív és leegyszerűsített világ, amely pozitív és negatív sztereotípiákat egyaránt hordoz. Megtalálható bennük a rurális idill, a természetvédelem, a turizmus vagy éppen a modernizációellenesség egyaránt (Mormont 1987). Ennek a képnak a megformálását segíti elő, hogy az Európai Unió vidékfejlesztésre szánt elosztási rendszerében a lokális értékek tőkeként hasznosítható eszközök lettek. A pályázati rendszer általánossá válásával a lokális látványosságok, a természeti nevezetességek, a helyi kulturális örökség, a vidékreprezentáció részévé válnak, gazdasági szerepet kapnak és így a fejlesztési források elnyerését segítik (Short 1992). A magyar lakosság fogyasztás alapú vidékképe egybeesik a média által forgalmazott turisztikai vidékkonstrukcióval, amelyben fontos helyet foglalnak

el például a természeti tájak, a kirándulóhelyek, a népszokások és a tájjellegű ételek. A városiak kereslete révén kialakuló vidékimázst a vidékiek is elfogadják és magukévá teszik. (Csurgó 2013: 35.) Az így létrejött eszményített vidékkép a populáris kultúra elvárásainak is eleget tesz, ezért ebben a könnyen fogyasztható formában tűnik fel a mindennapok kultúrájában vagy a világhálón (Bell 2006, Kovách 2012: 28). Ugyanakkor, a magyarországi viszonyokat elemezve Kovách Imre a vidékértelmezés összetett jellegét hangsúlyozza. Az idealizált struktúrák mellett jelen vannak a kritikai megközelítések is, amelyek a vidéki élet nehézségére, a vidéken élők életkörülményeinek gyakran kilátástalan jellegére, illetve a modernizáció szükségességére fókuszálnak (Kovách 2012: 54). Ezek a rurális problémák talán azért nincsenek szem előtt a mindennapokban, mert a vidékreprezentáció alkalmas arra, hogy a vidékről alkotott kép elemeit a résztvevők akadály nélkül formálhassák. Például egyes helyzetekben a középosztályok kihagyhatják vidékképükből a számukra zavaró elemeket, a szegénységet, vagy a romákat (Cloke 1996, Csurgó 2013: 35).

A helyiek mindennapi gyakorlatában vidék és város természetes módon összetartozó, egymást kiegészítő komplex struktúraként működik. Még akkor is, ha a vidék és a város percepciót befolyásolja a társadalomtudományokban és a közgondolkodásban uralkodó vidék-város dichotómia (Lajos-Ujhelyi 2016: 137). Természetesen a vidék és a város között van különbség, de a '80-as évek második fele óta már nem elkülönülő struktúrákként, hanem a társadalmi kapcsolatok egy sajátos formájaként értelmezzük, amelyet minden társadalom a saját keretei között konstruál és hasznosít (Mormont 1987: 17). Így a 21. század elején egy pusztán csak adott földrajzi lokalitáshoz (városi vagy rurális térhez) kötődő vizsgálat nem tűnik tartható kutatási gyakorlatnak. A helyszínnél fontosabb, hogy a kutatás az adott kor éppen aktuális problémavilágának feltárására, értelmezésére kínál-e konkrét kutatási lehetőséget (Gupta–Ferguson 1997) George Marcus pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy fontosabb nyomon követni a vizsgálódás tárgyát és a tárgy ki fogja jelölni a kutatás terepét (Marcus 1986, 1995: 108), amely könnyen lehet, hogy felülemelkedik a társadalmilag konstruált városi, vagy vidéki kereteken.

A televízió a lokális tér legjellemzőbb médiuma

A 20. század folyamán terjedtek el a különböző médiumok, amelyek eltérő mértékben formálják a lokális társadalmak lakóinak életvilágát. Magyarországon az újságok és a rádió megjelenése után, a 1960-as évektől kezdtek elszaporodni a televíziókészülékek. A szocializmus politikai elitje számára számos előnnyel járt a televízió elterjedése, amely a sokak számára elérhető olcsó szórakozást bevitte az otthonok terébe, és ezzel családi szintekre szeparálta a társadalmat. A hatalom által létrehozott médiamonopólium országosan egységes tartalmú információkat tudott egy időben széles tömegekhez eljuttatni. A rurális térben megjelenő média szerepe azért sajátos, mert behozta a vidéki társadalmak életvilágába a külvilág híreit, és ezek az információk újraserverték, átértelmezték a vidéki létet. Bár az infokom-

munikációs eszközök a vidéki családok körében lassabban terjedtek, de olyan információáramlást teremtettek, amely jelentősen befolyásolta a rurális társadalmak életvilágát az elmúlt ötven évben (Bausinger 1984, Szijártó 2015). A '70-es években a televízió jelentőségét a falusi társadalmakban még kevés magyar néprajzkutató ismerte fel, de a fontosságáról Gunda Béla már írt (Gunda 1975, 1980).

Az 1980-as évek óta végbement a kereskedelmi televíziózás gyors térnyerése, ami a korábbi keleti blokk országai számára egybeesett az 1989-es rendszerváltást követően a média demokratizálódásával, a populáris kultúra elterjedésével. Nem egyszerűen a médiatartalom változott, hanem a nézők szemléletmódja is. Különösen a kereskedelmi televíziózás gyakorolt korábban nem tapasztalt hatást az életvezetési alternatívákra a rurális társadalmakban is. A kötött műsorrend miatt például a falusi környezetben nem ritkán négy órákig kezdődő szappanopera sorozatok miatt megváltozott az állatok délutáni etetési ideje. A beszélgetőpartnert kereső néprajzos számára is nyilvánvalóvá vált, hogy délutánonként a sorozatok alatt elnéptelenednek a falusi utcák. Az alábbi mondat egy falusi kocsmában hangzott el a kétezres években:

Most kérjenek, mert mindjárt kezdődik a sorozat és akkor nincs kiszolgálás.

Ugyanakkor a sorozatok tartalma, a róluk szóló narratívák nem csak a helyi lakosok mindennapjait határozták meg, de a messziről jött és idegen kutató is barátságosabb színben tűnhetett fel, ha át lehetett beszélni vele a kedvenc sorozat legutóbbi történéseit.

A '90-es évek óta a média nem csak az idegen vagy városi kultúrák megéléséhez segíti hozzá a lokális társadalmakban élőket, a „ruralitás imázsok” termelésében is megnövekedett a média, elsősorban a kereskedelmi televíziózás szerepe. Egy televíziós sorozat vagy műsor helyszíne és témája tömegek vidékképét befolyásolja, nem csak a városokban, hanem rurális térségekben is. (Kovács 2012: 29.) A médiában megjelenő vidékkép nyomán a helyiek számára felértékelődnek és értékhozóvá válnak a róluk konstruált képek is.

A vidékről létező képzetek elsődleges forrása a média, de amíg korábban jellemzően pozitív vagy legalábbis realiztikus, esetleg dokumentatív vidéki összképet mutatott, addig az 1989-es rendszerváltást követően megszorodtak a negatív megjelenítések. A változás oka, hogy a tömegmédia hírműsorai azokat az eseményeket tekintik hírnek, amelyek valamilyen extrém tartalmat, konfliktust, botrányt hoznak. Szereplői gyakran vidéki önkormányzatok, iskolák, roma kisebbség tagjai, vagy korábban a kárpótlás körüli konfliktusok és problémák. (Hack–Kiss 2007.) Ezen a megközelítésen érdemben nem változtattak azok a tartalmak sem, amelyek a ruralitást a nemzeti kultúra egyik forrásaként és őrzőjeként, az értékes tradíciók helyeként mutatják be.

Nyomon követve az elmúlt évek információáramlását, összességében elmondható, hogy a televízió népszerűsége ellenére sem tudott a társadalom közéleti informálásának és demokratikus véleménynyilvánításának politikai intézményrendsze-

reként működni (Habermas 1971). A műsorszórás hiányosságai és költségei miatt, a kínálatnak csak egy része jut el a különböző társadalmi csoportokhoz² és ez lehetőséget teremt a konkrét jelenségektől és történésektől távol élő vidéki emberek manipulációjára. Az a tény, hogy a rurális térben élők számára napjainkig a televízió jelenti a legmeghatározóbb hírforrást, miközben a párhuzamos információkínálat szűkös, rendkívül kiszolgáltatottá teszi a vidéken élők jelentős részét. Ez különösen azért jelent problémát, mert 2010 után a legtöbb településen elérhető közszolgálati média egyértelműen a hatalmon lévő pártok szócsövénévé vált. Ezt nem ismeri el a hatalom, de az Európai Unió vizsgálatok nyomán nyilvánvaló vált, hogy az EU-s és az ellenzéki politikai véleményekkel nem találkozik a lakosság jelentős hányada, különösen a vidéki, és az internetes információkhoz nem hozzáférő lakosság marad tájékozatlan, illetve kap egyoldalúan manipulált információkat.

Az elérhetőség és hozzáférés avagy: *Meleg víz nincs, de szélessávú internet van*

A fejezet alcímében szereplő mondata egy 2011-es terepkutatás során hangzott el, amikor egy kis faluban, a Hajdú-Bihar megyei Újirázon kutató egyetemi hallgatóim a szállásukkal ismerkedve lelkesen újságolták, hogy a kapcsolattartás lehetősége jobb, mint a tisztálkodásé.

Hazánkban az infokommunikációs technológia, mindössze 2-3 évtized alatt széles körben és általánosan elterjedté vált, ám az országos lefedettség eléréséig a rurális térségek félreeső területein gyakran találkozhattunk a mobilszolgáltatás hiányával, vagy az internetcsatlakozás akadozásával és ezzel a perifériához kapcsolódó hiányok sajátosan új dimenziója tűnt fel. A téreőr megléte, vagy hiánya alapvetően új értelmezést adott a fizikai tér használatának és jelentőségének is. 2002-es írotai terepkutatásunk során csak a település széli dombon elterülő temető fejfái között találtunk téreőrt, ide kellett felkaptatnia annak, aki telefonálni akart. Még 2011-ben is meglepetés tárgy lehetett a gyors internet a periférikus helyzetű kistelepülésen, Újirázon. Mára a nagyvárosi központoktól távol eső, eldugott, helyeken is többnyire rendelkezésre áll az internet hozzáférés és ez lassan kioltja a periféria hiányhoz kapcsolódó beidegződéseit, de egyben hat a vidéki emberek életvilágára és szociokulturális praxisaira is. A számítógép, a mobiltelefon és az internetes hozzáférés terjedése és használatuk általánossá válása a mindennapi élet számos területén változásokat indukált, szerepüket és jelentőségüket leginkább akkor érthetjük meg, ha a helyiek életvezetési stratégiáiba ágyazottan vizsgáljuk.

2 Bár elméletben a tévécsatornák szolgáltatói széleskörű médiakínálattal rendelkeznek, de a kis lakosság számú településeken nem éri meg kiépíteni a szolgáltatást.

Beszélhetünk-e nemi és generációs szerepekről?

Az internetkapcsolat kiépítése gazdasági kényszer a rurális térben élő mezőgazdasági vállalkozók számára. Különösen az országos és nemzetközi üzleti szférával kapcsolatban álló szerveződések számára fontos a piaci versenyben a folyamatos és gyors kapcsolattartás az üzleti partnerekkel. Érdekes kérdés lehet, hogy a családi gazdaságokon belül, kik látják el az informatikai teendőket? Beszélhetünk-e egyáltalán jellemző tendenciákról? Az 1989-es rendszerváltozás után létrejött közepes méretű családi gazdaságokban gyakran megfigyelhető volt, hogy női szerepkörre vált a gazdaság adminisztrációjának és könyvelésének ellátása. Többnyire a gazdálkodók feleségei töltötték be ezt a szerepkört. (Lovas Kiss 2007.) Újiráz egyik legjelentősebb családi gazdaságának adminisztrációs ügyeit is a vállalkozó felesége látta el 2011-ben, aki két lánya kezdeményezésére és segítségével optikai kábelen futó internetkapcsolatot építtetett ki a gazdaság számára. A döntés háttérében az a felismerés állt, hogy az üzleti kapcsolatok, a támogatási és az ellenőrzési rendszerekhez csatlakozás, valamint a termelésszervezés szempontjából egyaránt szükség van az informatikai háttér kiépítésére.

A számítástechnikát sok szempontból bele kell vinni a gazdaságba. Tavaszszal, amikor a földeket táblázatba rakjuk, hogy melyik földbe mit szeretnénk, beírjuk, hogy mikor vetettük el. A földalapú támogatást csak interneten lehet intézni már évek óta. A gyerekek szívesen megcsinálják az ilyen táblázatokat. Lemaradunk, ha nincs internet. A fiatal generáció mondja, hogy mire van szükség. (B.K.I., vállalkozó, 2011)

Az elérhetőség megteremtésének természetesen csak egy alternatíváját jelenti az újirázi családi gazdaság példája, ahol „női munkaként” az anya és lányai látták el a kibertérhez kapcsolódó gazdasági feladatokat, miközben a konkrét mezőgazdasági tevékenységet végző, gazdasági döntéshozatalban meghatározó férfi családtagok a gazdaság online felületeinek működtetésében egyáltalán nem vettek részt. A számos életvezetési modell és gyakorlat között ez a forma is csak egy lehetőség, nem általánosítható, nem mondható, hogy az internet és a számítógépek használata, vagy a vállalkozás online elérhetőségének megteremtése és a partnerekkel való kapcsolattartás a családi gazdaságokban valamiféle női munka, vagy fiatal generációkhoz kötődő tevékenység lenne.

Az online hozzáférés mint ajándék és csere tárgy

Az előzőekben említett újirázi családi gazdaság tulajdonosai ingyenes hozzáférést biztosítottak a szélessávú internet szolgáltatásukhoz a falu lakosai számára. Az ajándékozó gesztus értelmezése amellet, hogy az online lehetőségek sajátos felhasználásáról és jelentőségéről szól, egyben számos kérdést is felvet, amely az ajándékozó gazdálkodó család és a lokális társadalom viszonyának meghatározására irányul.

Újirázon az 1989-es rendszerváltozás idején még jól működő termelészövetkezet biztosította a helyiek megélhetését. A tsz felszámolását követően a lakosság döntő többsége munka nélkül maradt, csak néhány gazdaság volt képes nyereségesen termelni, ezek viszont tetemes haszonnal működtek. Az újirázi lokális társadalomban nehezen voltak elválaszthatók a társadalmi és gazdasági orientációk, ezért a helyi sikeres gazdák a lokális társadalom rosszállásával néztek folyamatosan szembe. Kérdésként merülhet fel, hogy ezt a feszült helyzetet próbálták-e oldani, amikor kapitalista utilitarista gazdasági magatartásukat igyekeznek altruista gesztussal ellensúlyozni? Azaz tekinthető-e az ingyenes és szabad internet hozzáférés biztosítása valamiféle engesztelő ajándékként, a lokális társadalom piaci versenyben alul maradt tagjai felé? Esetleg értelmezhető-e a társadalmi felelősségvállalás és szolidaritás sajátos, új megnyilvánulásaként, ha a gazdasági elit ingyenes internet hozzáférést biztosít a helyiek számára? Vagy ez a gesztus voltaképpen az új platformra helyezett kapcsolatok megerősítése, a gondoskodás jele, ami arra utal, hogy a gazdasági elitbe tartozók, már nem a lokális társadalom egyszerű tagjainak, hanem meghatározóinak tekintik magukat? Tovább árnyalja az ajándékozó gesztus értelmezését, hogy 2011-es kutatásunk idején – technikai háttér és alkalmazói tudás hiányában – csak az újiráziak töredéke tudott élni az ingyenes internethozzáférés lehetőségével. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a hozzáférés lehetősége önmagában is elősegítheti az internethasználat széleskörű terjedését.

A számítógép és internethasználat hatással lehet a lokális csereviszonyokra is. Mivel a kistelepüléseken többnyire nincsenek informatikai boltok, vagy számítógépszervizek, gyakori, hogy a felmerülő technikai vagy ismerethiányból fakadó nehézségeiket rokonsági vagy ismeretségi kapcsolataik révén igyekeznek orvosolni a helyiek. Az informatikai ismeret és ezek révén a másoknak nyújtott segítség a pc-k elterjedésével egyre gyakoribb cserealapot jelent, ennek hatására sajátos, új segítő barterek jöhetnek létre. A segítségnyújtás beárazásának meghatározó nehézsége, hogy a felhasználók, gyakran nincsenek tisztában az infokommunikációs rendszerek működésével és a javítások értékével. Így korábban bevált módszerek, például a javításra fordított idő alapján igyekeznek beilleszteni a szívességi csererendszerbe az eddig teljesen ismeretlen tevékenységi kört. Közösségi beárazásuk napjainkban még változó, döntően az határozza meg, hogy a segítséget igénylő életében milyen szerepet tölt be az infokommunikációs eszköz használata. (Ha például valaki interneten tartja a kapcsolatot a máshol élő gyerekével, a kapcsolattartást gátló technikai problémák elhárításával nyújtott ismerősi segítség kifejezetten felértékelődhet és ez magasabb ellenszolgáltatást eredményez a kölcsönösségi viszonyokban.)

Transznacionális kapcsolattartás

A mobilszolgáltatás országok közötti elérhetősége kap hangsúlyt a határon átívelő lakossági mobilitás kapcsán. Az Európai Unió csatlakozást követően az ártándi forgalmi folyosó térségében Romániából Magyarországra áttelepülő, de rend-

szeresen Nagyváradra ingázó lakosok olyan távolságba költöztek, ahonnan még koherens társadalmi mezőt tudtak fenntartani kibocsájtó közegükkel (Hannerz 1998: 240). Ebben jelentős szerepet töltött be a személyes kapcsolatok mellett a telefon és az internethasználat, ezért sok ingázó számára fontos szempont volt, a magyarországi lakóhely megválasztásánál a romániai internet és telefonszolgáltatók elérhetősége is. Arra törekedtek, hogy az átköltözés ellenére a romániai telefontársaságok és internetszolgáltatók jeladóinak körzetében maradjanak, és így ne kelljen a drágább, magyarországi szolgáltatást igénybe venniük. A két ország között ingázó családokon belül különösen az önálló határátlépésre még nem jogosult fiatal generációk körében volt megfigyelhető az online kapcsolattartás fokozott jelentősége. Ezek a gyerekek osztálytársaikkal és barátaikkal iskolaidő után leginkább a virtuális térben tartanak kapcsolatot, így gyakorlatilag jelen vannak a romániai barátaik kommunikációjában is, miközben magyarországi otthonukban tartózkodnak. Az infokommunikációs eszközök használata és a szolgáltatások elérhetősége erősíti a határ menti térség transznacionális jellegét, mert lehetőséget biztosít a felhasználók számára a határ túloldalán élő rokonokkal és barátokkal történő intenzív és folyamatos kapcsolattartásra. Az online kapcsolattartásnak köszönhetően a korábban vagylagosan megélt kulturális közeget újfajta, egymás mellé rendelő formák váltják fel.

Az elérhetőség hiánya

Az elérhetőség felértékelődése és fontossága ugyanakkor felveti a hiány kérdését is. Ha azt feltételezzük, hogy az internetes elérhetőség és kapcsolattartás előnyös pozíciót eredményez, akkor várható, hogy a virtuális elérés hiánya a hátrányokat konzerválja, vagy növeli. A mai vidéki Magyarországra különösen jellemző, hogy a leszakadó csoportok megfosztottak az online világtól. Sokak számára nem áll rendelkezésére sem technikai háttér, sem informatikai ismeret, de vannak, akik idegenkednek is az online technológiák alkalmazásától. Mások a kibertérnek csak egy egészen szűk szegmensét használják, és ehhez alakultak ki a gyakorlataik és a tudásuk (internetes játék, közösségi kapcsolattartás). Ugyanakkor az is jelzi, hogy az online tér a mindennapok részévé vált, hogy azoknak is vannak elképzelései a virtuális világról, akik nem használói. A kibertérre történő utalások a mindennapi kommunikáció részét képezik és ebből a világhálón járatlanok számára is megfogalmazódik valamiféle értelmezés. Például a 2016-os kutatásunk alkalmával, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Panyolán sokan beszéltek nekünk arról, hogy az interneten megtalálható Basilides Ábris *A Szamosháti farsang* című 1965-ben készült, a korabeli panyolai farsangi eseményt dokumentáló filmje. Olyanoktól is, kaptunk erről információt, akik nem online felhasználók:

...hát nézzék meg a számítógépbe benne van az a régi farsang, azt maguk meg tudják ott nézni! (K.Gy., nyugdíjas, 2016)

Vidékreprezentáció a neten

Az internetes reprezentáció hatása olykor meglepi a felhasználókat és ez a meglepés segíti a későbbi tudatos alkalmazást. A korábbiakban említett nagymennyiségű gabonát értékesítő újrírási családi gazdaság tagjai számára az, hogy az internetes felületeken létrehozott megjelenésük valamiféle képet sugall a gazdaságról, csak utólag, tapasztalataik alapján tudatosult:

Mi már évek óta egy budapesti cégnek szoktunk értékesíteni, ők azt hiszik, hogy irodaházzal rendelkezünk. Jött a kamion és itt kereste az irodaházat.
(B.K.I., vállalkozó, 2011)

Ugyanakkor egyre gyakoribb a világháló kínálta reprezentációs lehetőségek tudatos kihasználása, a megjelenés professzionális megtervezése is. Panyolán az évről évre megrendezett hagyományörző farsangi felvonulás online megosztása a helyi elit számára nem csak a történések dokumentálása, hanem marketingtevékenység lehetősége is, amellyel az érdeklődő külvilágot igyekeznek megszólítani. A turistákat vonzó kínálat kommunikálása a virtuális térben a lokalitás áruba bocsátásának tekinthető (Appadurai 2008: 69). Az áruvá válás nem csak anyagi értelemben vett cserét jelent, hanem azt is, hogy olyan cserealapot kínál fel Panyola, amely alkalmassá teszi arra, hogy széleskörű figyelem tárgyává váljon. Ennek érdekében a farsangi felvonulás virtuális újraalkotása is megtörténik. Az esemény „hagyományörző” jelzővel történő felcímkézése egyrészt segíti az üzenet célba jutását, másrészt az interneten tudja igazán betölteni a szerepét, mert a külvilág azonosítani tudja, mit lát a rendezvényhez kapcsolódó online felületeken. A lokális esemény lényegében a virtuális újraalkotásában, az internetre kerülve nyeri el társadalmi jelentőségét, amikor azok, akik nem voltak személyesen jelen, megismerkednek az neten kialakított megjelenítéssel és értékeli azt.

A kutatást és a kutatói szerepet befolyásoló tényezők

Végezetül néhány tereptapasztalat felvillantásán keresztül érdemes szólni arról is, hogy az online tér megjelenése és az internet használata hogyan hat a rurális térben vizsgálódó kutató tevékenységére. A kultúra territoriális felfogásának megkérdőjelezése, az adott helyhez kötött terepfogalom kritikai megközelítése már a 20. század második felében jelen volt, mégis a közép-európai rurális térben vizsgálódó néprajzkutatóknak lényegében a 21. századig alig kellett szembenézniük a terep és a terepkutatás újradefiniálásának szükségességével. Mára azonban nyilvánvaló, hogy a kutató nem láthatja a jelenségek teljességét, ha csak a fizikai térben zajló eseményeket követi nyomon, mert a folyamatok egy része többnyire kizárólag online létező, csak infokommunikációs eszközökkel hozzáférhető térben létezik (Boelstorff 2008). Az online terep nem értékteleníti el a fizikai térben zajló jelenségek fontosságát, de a folyamatok tel-

jességének áttekintéséhez szükségessé teszi a jelenlét mellett a hozzáférést is, sőt bizonyos helyzetekben annak nem lesz jelentősége hogy rurális, vagy urbánus térben van-e a kutató, csak annak, hogy hozzáfér-e az online tartalmakhoz (Mátyus 2015: 36).

A virtuális etnográfiaival foglalkozó szerzők közül többen hangsúlyozzák az offline és az online praxisok komplex vizsgálatának fontosságát, mert fennáll annak a veszélye, hogy különálló feltárásokkal töredékes, illetve téves eredményhez juthatunk (Hine 2000: 39, Hallett–Barber 2014). Az online felületek megjelenése számos változást indukál és kérdéseket vet fel.

Értelmezés tárgya lehet, hogy szükséges-e és megvalósítható-e a terep kutatóra gyakorolt totális hatása, hiszen a közép európai kultúrában kutató antropológus már nem találhat olyan félreeső, zárt testületi jellegű közösséget, és rurális közeget, amely nem kapcsolódna akár szervezeti, akár egyéni szinteken számos szállal a többségi kultúrához.

Egyet érthetünk-e azzal a megközelítéssel, hogy a terepen mozgó kutatóra hatással lehet a saját online jelenléte is, akár folyamatosan reflektálhat a külvilág történéseire, vagy a fizikai terepnek inkább az elmélyedés, az adott kulturális miliőbe való teljes bevonódás helyszínévé kellene válnia.

Azt a korábbi alá-felé rendelt alaphelyzetet, hogy a rurális térben élő adatközlőkhöz látogató kutató „hazaviszi” az urbánus térbe a tapasztalatait és a saját nézetrendszerén keresztül hoz létre egy vidékkonstruktívot, amely jó esetben, ha visszakérül, a kibocsájtó közösség is vállalni tud, mára demokratizálja a közösségi média. A kutató és beszélgető partnere egyaránt láthatják egymást. Sőt a netes felület a szerepek felcserélését is lehetővé teszi, mint ahogyan erre a 2016-os farsangon sor is került, amikor a helyi szokásrekonstrukciót dokumentáló néprajzosok, az egyik panyolai száláshely Facebook oldalán, maguk is a rendezvény reklámjának részévé váltak, amikor az etnográfusi érdeklődés a helyi farsang értékének és autentikus jellegének bizonyosságául jelent meg.

*Tudtátok, hogy Panyolán olyan élénken éltek a farsangi népszokások, hogy a Debreceni Egyetem néprajzosai teljes elragadtatásban gyűjtötték a szokásokat, filmeztek, fotóztak? A Panyolán gyűjtött anyagok máig a Néprajz Tanszék kincsei.*³

Összegzés

A vidék konstruált jellege még nem jelenti, hogy ne lenne értelme az ott élők média-eszköz-használatának jellegzetességeire koncentrálni, hiszen egy vizsgálat tárgyát éppen a mobil-, és az internethasználat azon sajátosságai képezhetik, amelyekben szerepet játszanak a vidékkonstruktív és a reprezentálás során. Ha a ruralitást nem

3 Forrás: <https://www.facebook.com/ketkecske/photos/a.428893923970106.1073741832.428785287314303/476388429220655/?type=3&theater>; utolsó letöltés: 2021.10.26.

egy fizikai térnek, hanem a társadalmi kapcsolatok egy eltérő módjának tekintjük, azaz feltételezzük, hogy a vidéken élő emberek életmódja, felfogása, attitűdje mutat valamiféle eltéréseket a városiakétól, akkor éppen az infokommunikáció lehet az a terület, ahol nyilvánvalóvá válik, hogy vidék és város összetartozó egészet alkot, és csak egymással való viszonyrendszerében értelmezhető (Mormont 1987: 17). Azaz a technológiai háttér kiépítése kapcsán megjelenő periférikus helyzet, vagy az alkalmazás elterjedése során, a segítségnyújtó párhuzamos gyakorlatok, esetleg a technika használatát támogató szolgáltatások hiánya, jelenthet bizonyos vidéki sajátosságot, ám a kibertérbe felcsatlakozva a felhasználók sikeresen függetleníthetik magukat térbeli pozíciójuktól. A geográfiai lokalitás háttérbeszorulásával és az infokommunikációs technológia előtérbe kerülésével a 21. század elején talán az egyik legmeghatározóbb kérdéssé az elérhetőség formája és mértéke vált, mert az információ létrehozása, terjesztése és felhasználása hatással van az egyének gazdasági, politikai és kulturális helyzetére a falvakban épp úgy, mint a városokban.

Szakirodalom

Appadurai, Arjun

2008 Az áruk és az érték politikája. *Replika*. (63) 61–106.

Bausinger, Hermann

1984 Media, Technology and Daily Life. *Media, Culture and Society* 6. (4) 343–351.

Bell, David

2006 Variations on the rural idyll. In: Cloke, Paul – Marsden, Terry – Mooney, Patrick H. (eds.): *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications–Thousand Oaks, London–New Delhi, 149–160.

Boelstorff Tom

2008 *Coming of Age in Second Life. An Anthropologist Explores the Virtual Human*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.

Cloke, Paul

1996 Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies* 13. (4) 367–375.

2006 Conceptualizing rurality. In: Cloke, Paul – Marsden, Terry – Mooney, Patrick H. (eds.): *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications–Thousand Oaks, London–New Delhi, 18–29.

Császi Lajos

2008 Médiakutatás a kulturális fordulat után. *Médiakutató*. (ősz) 1–7.

Csurgó Bernadett

2013 „Vidéken lakni és vidéken élni.” A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék. Argumentum, Budapest.

Gunda Béla

1975 A televízió a magyar folklórban. *Rádió és Televízió Szemle* 7. (4) 51–57.

1980 A televízió a mai magyar faluban és folklórban. In: Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. 1.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont Budapest, 315–323.

Gupta, Akhil – Ferguson, James

1997 Discipline and Practice: „The Field” as Site, Method, and Location in Anthropology. In: Uók (ed.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1–46.

Gray, John

2000 The Common Agricultural Policy and the Re-invention of the Rural in the European Community. *Sociologia Ruralis* 40. (1) 30–50.

Habermas, Jürgen

[1961] 1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Gondolat, Budapest.

Hack József – Kiss László

2007 A médiák faluképe. In: Kovách Imre (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben.* Argumentum Kiadó, Budapest, 277–304.

Hallett, Roland E. – Barber, Kristen

2014 Ethnographic Research in a Cyber Era. *Journal of Contemporary Ethnography* 43 (3) 306–310.

Hannerz, Ulf

1998 Transnational research. In: Bernard, H. Russell (ed.): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology.* AltaMira, London–New Delhi, 235–256.

Hine, Christine

2000 *Virtual Ethnography.* Thousand Oaks–Sage. London–New Delhi.

Jenkins, Henry

2004 *Globalization, Culture and Education in the New Millennium.* University of California Press, Berkeley.

Kovách Imre

2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.

Lajos Veronika – Ujhelyi Nelli

2016 Vidék és város: kölcsönösen összetartozó színterek? Térbeélési gyakorlatok a 21. század elején – egy szatmári példa. *Erdélyi Társadalom* 14. (1) 133–161.

Lovas Kiss Antal

2007 „Itt már nem férfi és női szerepről, hanem pénzről van szó.” A rendszerváltást követően kialakult két sajátos női szerep: a családfenntartó nő és a vállalkozó felesége. In: Ujváry Zoltán (szerk.) *Az Alföld vonzásában*. (Az Arany János Múzeum Közleményei XII.) Arany János Múzeum, Nagykőrös–Debrecen, 193–204.

2020 Online hatások és offline tapasztalatok találkozása a rurális térben. In: Dobák Judit – R. Nagy József (szerk.): *Docendo discimus*. (A Kulturális és Vizualis Antropológiai Tanszék Könyvei, 12.) ME BTK KVAT, Miskolc, 203–212.

Marcus, George E.

1986 Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System. In: Clifford, James – Marcus, George E. (eds.): *Writing Culture*. University of California Press, Berkeley, 165–193.

1995 Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24. 95–117.

Mátyus Imre

2015 Terepcsere. A terep fogalmának átértékelődése a virtuális etnográfiában. *Replika*. (90–91) 27–37.

Meyrowitz, Joshua

2005 A globalitás hajnala. A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság* XXXXVI. (6) 29–36.

Mormont, Marc

1987 Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis* 27. (1) 3–20.

1990 Who is rural? Or, how to be rural: towards a sociology of the rural. In: Mardesen, Terry – Lowe, Philip – Whatmore, Sarah (eds.): *Rural Restructuring. Global processes and their responses*. David Fulton Publishers, London, 21–44.

Silverstone, Roger

2008 [1999] *Miért van szükség a média tanulmányozására?* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szijártó Zsolt

2015 Irányzatok és korszakok a médiaetnográfia kutatásában. *Replika*. (90–91/1–2) 13–25.

Whatmore, Sarah

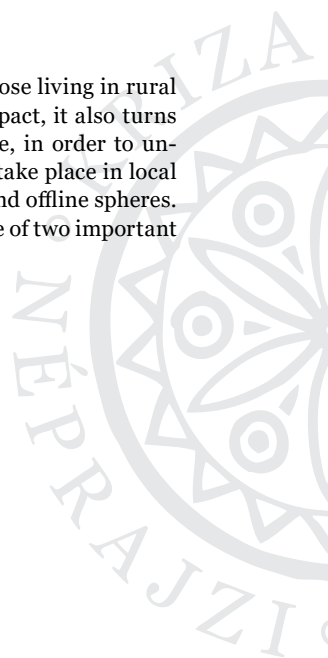
1990 Theories and practices for rural sociology in a 'new' Europe. *Sociologia Ruralis* 30. (3–4) 251–259.

Impactul mass-mediei în spațiul rural

Utilizarea tot mai frecventă a mass-mediei are un impact major asupra modului de gândire și a stilului de viață a celor din mediul rural. Informațiile din mass-media prezintă nu numai influențe exterioare constante, ci stârnesc și răspunsuri locale, formulate tot mai des în spațiului virtual. Astfel că pentru a înțelege procesele sociale ale prezentului, trebuie să fim conștienți de faptul că fenomenele din cadrul societăților locale nu pot fi interpretate fără urmărirea simultană a sferelor online și offline. Bazată pe munca de teren, studiul de față prezintă câteva aspecte ale utilizării a două instrumente informative-comunicaționale importante în mediul rural: televiziunea și internetul.

The Impact of Media in Rural Space

Increasing media use has had an impact on the thinking and lifestyles of those living in rural societies. Information from the media not only has a constant external impact, it also turns into a local response, more and more often in the virtual space. Therefore, in order to understand today's social processes, we need to see that the phenomena that take place in local societies become unknowable without simultaneously tracking the online and offline spheres. The study, based on field experiences, presents some features of the rural use of two important info-communication tools, the Television and the Internet.

Vajda András

A disznótartás és disznóölés alakulása a Maros menti Sáromberkén¹

A témaválasztás indokai, előzmények

A kutatás célja • A jelen kutatás – a disznótartás és a disznóvágás, valamint az ehhez kapcsolódó szokások, ezek időbeli alakulásának bemutatásán és elemzésén keresztül – azt követi nyomon, hogy miképpen működik a helyi közösségekben a kishagyomány a változó gazdasági, kulturális és társadalmi-politikai körülmények között. A megváltozott környezet hatására milyen adaptációs mechanizmusok, milyen gazdálkodói habitusok és életvezetési rutinok lépnek érvénybe.

A tanulmány ezeket figyelembe véve, ezektől vezérelve a disznótartáshoz és a disznóöléshez kapcsolódó hagyományokat, ezek változását és a változást kiváltó gazdasági, társadalmi és kulturális okokat igyekszik azonosítani, adatolni és értelmezni, miközben folyamatosan figyel arra a tágabb kontextusra is, melybe mindez illeszkedik. A kutatás abból a felismerésből indul ki és táplálkozik, hogy az elmúlt közel száz évben folyamatosan változtak a disznótartás körülményei, ahogy változott a disznóvágás lefolyása (az előkészületek, a disznó megölése, perzselése és feldolgozása); változtak az esemény során használt technikák és eszközök; illetve a disznóhús tartósításának, valamint a tárolásnak és a felhasználásnak a módja is változott. De ugyanígy változott az eseményen résztvevő személyek száma és köre, a disznótor megülésének módja, sőt az eseményhez kapcsolódó beszédtemák és beszéd tartalmak is átalakultak.

Mindezek ismeretében a kutatás a disznótartás és disznóölés változó hagyományának három dimenzióját vizsgálja:

1. kulturális dimenzió: a disznótartáshoz és -öléshez kapcsolódó szokások és rutinok, a hozzá kapcsolódó szabályok és hiedelmek, illetve mágikus/ritualizált

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus szülőföldi ösztöndíj programjának támogatásával 2019. június 1. – 2019. december 1. között *A disznótartás és disznóölés alakulása a Maros mentén* címet viselő, valamint a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében végzett kutatások eredményeit összegezi. A tanulmánynak a disznótartásra vonatkozó része a Magyarságkutató Intézet 2020-as évkönyvében (Vajda 2020a) a disznóölést bemutató része pedig a *Korunk* 2020. júliusi, ruralitás-számában (Vajda 2020) megjelent írások enyhén átdolgozott változata.

cselekvések, beszédtemák és beszédhelyzetek, a disznótartás és -ölés praktikájára és múltbeli formáira való emlékezés, a róla való beszélés;

2. társadalmi dimenzió: a disznótartás szerepe a helyi közösségek életében; a disznóölés szereplői (a segítők és a családtagok számának és szerepének alakulása), a falusi mészáros státusa a helyi társadalomban, illetve a mesterség professzionalizálódása, a disznóvágás eseményének kapcsán aktiválódó kapcsolatrendszerek (a család és a szomszédság stb.) alakulása; a disznóölés lebonyolítása;

3. gazdasági dimenzió: a vidéki gazdálkodás átalakulása, a disznótartás, a disznóvágás és -feldolgozás, valamint a disznóhús tárolásának és fogyasztásának alakulása.

A kutatás célja kettős:

1. a disznótartás és a disznóvágás történeti alakulásának vizsgálata statisztikai adatok és archív dokumentumok segítségével; valamint a disznótartás és a disznóvágás recens gyakorlatának és a hozzá kapcsolódó gyakorlatok és hagyományok leírása. A két folyamat összehasonlítása során az válik láthatóvá, hogy a disznóölés és disznófogyasztás hagyománya hogyan kezd elhalványulni, és – miközben vidéki környezetben is egyre inkább kikopik a mindennapi gyakorlatból – hogyan válik a helyi/nemzeti kulturális örökség részévé és turisztikai attrakcióvá.

2. a disznótartás és a disznóvágás tágabb kontextusának, a hozzá kapcsolódó szokások, gesztusok és rutinok dokumentálása, a hagyomány működésének és a helyi társadalomra gyakorolt hatásának, a helyi életvilág és hagyomány átalakulásának és az ezt befolyásoló globális folyamatoknak a leírása. Az elemzés végső soron az erdélyi falusi környezetben élő magyar lakosság gazdasági életének alakulását, a földhöz, a gazdálkodáshoz és az ezzel kapcsolatos hagyományokhoz való viszonyát, teszi láthatóvá – a vidékre jellemző újfajta mentalitások megértéséhez szolgáltat adatokat.

A kutatás módszertana • A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás feltáró jellegű volt. A kutatás során a helyszíni (résztevő) megfigyelések és interjúk, valamint fénykép-dokumentáció készítése mellett, statisztikai adatok és archív dokumentumok vizsgálatára is támaszkodik. A tanulmány amellet, hogy elkészíti a Maros mentére jellemző disznótartás és disznóölés elmúlt közel száz évének leírását, értelmezi az összegyűlt adatokat.

Az adatfelvétel során kvalitatív (interjú, résztvevő megfigyelés) és kvantitatív (statisztikai adatok feldolgozása, tipológia) módszereket egyaránt alkalmazok. A feltárás során a következő fő szempontokat érvényesítettem:

1. A disznótartás és -vágás helyi hagyományának működését vizsgálom: a disznótartással kapcsolatos közösségi és intézményi (állami, uniós) normák alakulása, a disznóvágás eseményének kontextusa, a beszélő közösség és a beszédtemák, a szereplők és feladatköreik, a munkafolyamatok, a gesztusok/gesztikulációk, az eszközök illetve a tér- és időhasználat érdekelnek.

2. A disznótartás gazdasági szerepének bemutatása mellett annak kulturális hatásaira és a disznóvágás tágran értelmezett kulturális, gazdasági és társadalmi kontextusának felvázolására törekszem, ennek során tipológiai szempontokat érvényesítek.

3. Az utóbbi évtizedben a disznó tartás és a disznóvágás ugyanakkor a helyi specialisták új típusait (a „disznókupec” illetve „a falu mészárosa”) is kitermelte (státusukat megerősítette), akiknek nagy szerepe van a disznó tartáshoz és disznóvágáshoz kapcsolódó szokások átalakulására. Ezért a téma feltárása szempontjából elengedhetetlenül fontos ezeknek a személyeknek a vizsgálata.

4. A társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok a hosszú-, közép- és rövidtávú időben jönnek létre, bontakoznak ki. Az elemzés ezért szem előtt tartja a történetiség elvét. A disznó tartáshoz és disznóvágáshoz kapcsolódó rutinoknak az időbeli alakulását is nyomon követem.

5. A kutatás során a helyi média disznóölésről szóló beszámolóinak vizsgálatára is kitérek. Ennek során a tartalomelemzést, osztályozási célokra pedig a tipológiai módszert alkalmazom.

6. A disznó tartáshoz és a disznóvágáshoz kapcsolódó rutinok és a disznóvágáshoz kapcsolódó hagyományok funkciójának vizsgálatánál a kontextuselemzést, az élettörténeti módszert a kvantitatív elemzés (sűrű leírás) módszerét használom.

Elméleti keret

Felbomló horizontok és elsüllyedt parasztkontinens • Románia esetében a 2007-es EU-csatlakozás fordulópontra jelentett nemcsak az állami intézmények és hatóságok szerkezete és működése és a kisemberek mindennapi életvezetése terén egyaránt. Olyan cezúrát, mely egyszerre eredményezte az ismert világ összezsugorodását és a közösségi norma- és hagyományrendszer által működtetett világ horizontjának szétesését. A horizont elmozdulása/felbomlása azzal a következménnyel járt, hogy a hagyomány, amire eddig úgy tekintettek, mint ami a világot szervezi, elveszíti általános érvényességét (Bausinger 1995: 81–83). A hagyományos paraszti környezet átalakulása, a hagyomány feloldódása a falu – mint önálló identitással rendelkező társadalmi szervezet – eltűnését eredményezte. Ahogy Gagyi József találóan megfogalmazta, a mozgási tér kitágulása és az uniós pályázati rendszer által nyújtott nagyobb mértékű pénzforrások elérhetővé válása révén elindult/felgyorsult az infrastrukturális környezet átalakulása, új gazdálkodási és életvezetési stratégiák honosodtak meg és állandósultak, új tárgyvilág épült fel, új kapcsolatok jöttek létre, új vágyak és új interpretációk születtek (vö. Gagyi 2009a). A szerző ezt a helyzetet egy helyen az „elsüllyedt paraszti kontinens” metaforájával írja le. Ez időben és térben igen kiterjedt világ, mely „még mindig megvan, ha nem is ugyanazzal a természeti és társadalmi környezettel, ha nem is ugyanazokkal az emberekkel, mint évszázadokkal ezelőtt, ha építészeti szempontból a »modernizációs hullámok« nyomait (el)viselve is, a helyszín: a falu” (Gagyi szerk. 1999: 29). A falu mint kontextus, mint léttér átvészelt a 20. század faluromboló törekvéseit is, de ennek az volt az ára, hogy miközben „a falu épült, civilizálódott [...] visszafordíthatatlanul át is alakult” (Gagyi 2007: 5). A kérdés csupán az, hogy mi maradt (meg) az átalakulás során a faluból? Milyen társadalmi struktúra, milyen életmodellek és milyen „új mikrokulturális feltételek termelődtek”? (vö. Gagyi 2009b: 145).

A 20. századi paraszti társadalom átalakulását vizsgáló néprajzi kutatások azt mutatják, hogy a 20. század közepén, az úthálózat kiépülése és a közlekedés fejlődése, intézményesülése (vasúthálózat, rendszeres buszjáratok) kihatott a falusi lakosság mobilitására, sok esetben kétlaki életformák kialakulását eredményezte (vö. Gagy 2009b). A 20. század végén lezajlott nagy társadalmi-gazdasági átalakulás pedig a dekollektivizáció, a visszaparasztosodás és a demodernizáció, jegyében zajló folyamatokat eredményezett (lásd Vajda 2019a), melyek régióként eltérő foratókönyvek mentén zajlottak.

A 20. századi változásokhoz hasonlítható a Románia Európai Unióhoz történő csatlakozása nyomán elindult folyamatok eredményei is. A mezőgazdasági tevékenységeknek és az állattartásnak az Európai Unió szabályozásokhoz történő igazításának folyamatában új életvezetési és gazdálkodási stratégiák illetve gyakorlatok, a hagyományostól eltérő fogyasztói magatartások, másfajta kommunikációs és kulturális gyakorlatok alakultak ki, melyek jelentős hatással voltak a helyi közösségek hagyományaira, tárgyi világára, társadalmi rétegződésére, mindennapi életvezetésére, vagy táplálkozástudományára egyaránt. A megváltozott gazdasági és kulturális kontextusban a kishagyomány falusi környezetben is jelentős, a 20. század közepén lezajlott kollektivizációhoz hasonlítható, mértékben veszített normatív funkciójából, tartalma és használatának keretei átalakultak.

Ezeknek a folyamatoknak néprajzi vizsgálatára Erdély vonatkozásában máig csak szórványosan került sor. Az erdélyi néprajzkutatás ugyan jelezte és rögzítette a hagyományos paraszti társadalom és a gazdálkodó falu átalakulásának tényét, de vizsgálaton kívül rekedt annak megválaszolása, hogy mivé alakult az új, európai uniós csatlakozást követő, modernizációs hullám nyomán kialakult vidék. Mennyiben maradtak érvényben a hagyományos paraszti kultúra esetében tapasztalható, a táji tagoltságból adódó különbségek? Vagy az egyes régiókra jellemző mentalitások történeti beágyazottsága annyira erős, hogy képes ellenállni a fogyasztásra berendezkedett globális folyamatok uniformizálásra törekvő hatásainak?

Néphagyományok: normák és megszokások • Az európai etnológiai kutatások az elmúlt száz év során gyakran visszatértek a 19. században, a nemzeti identitások ébredése és a nacionalizmusok kialakulása idején definiált néphagyományok kutatásának kérdéséhez. A kezdeti kutatások ezeknek a hagyományoknak az összegyűjtésére, területi eloszlására, tipológiájára koncentráltak, majd a 20. század második felében, a mindennapi életvezetés kereteinek erőteljes átalakulását követően a hagyomány változására, a hagyományok új környezetbe való áthelyeződésére, illetve a hagyományvesztés, a hagyományból való kivetkőzés formáinak és következményeinek vizsgálatára tevődött át a hangsúly.² Ezek a kutatások a parasztkontinens elsüllyedéséről, a hagyományos, gazdálkodó falu eltűnéséről számolnak be, ahol a hagyományos falu helyét egy detradicionalizált vidék veszi át, melynek mindennapjait a helyi hagyományok és kánonok helyet egyre inkább globális fo-

2 A kérdés vizsgálatához lásd: Vajda 2016, Jakab–Vajda 2018.

lyamatok mentén kialakult, de a helyi közösségek igényeihez alakított stratégiák és világnézeti modellek szervezik.

Ezt nevezi Hermann Bausinger a horizont felbomlásának, mely nemcsak a javak hozzáférése terén hoz változásokat, nem csupán azzal jár, hogy a régi szokások már nem a korábbi funkciójukkal vannak jelen a mindennapokban, hanem azzal a következménnyel is jár, hogy a hagyomány, amire eddig úgy tekintettek, mint az a tudáskészlet és ami a világot szervezi, elveszíti általános érvényességét (vö. Bausinger 1995: 61–72). Mindezzel együtt a horizont szétesése, ami egyszerre jelenti a hagyományos paraszti környezet (a falukép, faluszerkezet és a falut övező táj/világ) átalakulását, a falusi közösségek felbomlását, a gazdasági szerkezet és kooperációformák átalakulását, a hagyományok és azok normatív erejének csökkenését – hol alig észrevehető, hol látványosabb – visszaszorulását, a falu – mint önálló identitással rendelkező társadalmi szervezet – megroppanását nem jelenti feltétlenül a népi kultúra végét (Bausinger 1995: 61–72). Ezzel együtt a hagyományok eltűnésének, visszaszorulásának következtében az egyes kulturális javak területén jelentős változások érzékelhetőek, melynek leírására a kétarcú modernizáció³ fogalma a legalkalmasabb. Ebben az összefüggésben a modernizáció legáltalánosabban a társadalmi változásoknak azon formája, melynek során a különböző agrártársadalmak ipari társadalmakká alakultak át, majd a 20. század végén a posztindusztriálissá váltak (lásd Fejős 1998: 9). Alexander Chayanov a *Paraszti gazdálkodás elmélete* című könyvében (1966) a parasztság eltűnését Kelet-Európában szintén a modernizációval magyarázza, de a nyugati szemlélettől merőben eltérő érvek mentén. Megközelítésében a harmadik világ elmaradottságát nem a modernizáció lassúságával, hanem a modernizáció folyamata során létrejött függőségi viszonyokkal magyarázták. Ennek eredménye a paraszti gazdálkodás fennmaradása. A szerző szerint a paraszti gazdálkodást az különbözteti meg a kapitalista gazdálkodástól, hogy annak vezérelve: a megélhetés egy adott szintjének a hosszú távú fenntartása. A modernizáció pedig szétverte a paraszti gazdálkodás eme kereteit (vö. parasztalanítás). Vagy, ahogy Terry Marsden írja, az önellátásra berendezkedett faluból fogyasztásra berendezkedett vidék lett (Marsden 1999). Kovách Imre pedig a vidéki társadalom átalakulásának 20. századi folyamatát összefoglaló munkájában azt írja, hogy vidéknek nevezzük azt, ahol nincsenek parasztok, csak a parasztság emlékezete, különböző formákban, intézményekben (Kovách 2012).

A falusi élet feltárására irányuló etnográfiai és szociológiai kutatások jelentős része a faluközösségek felbomlásáról, a hagyomány belső koherenciájának meggyengüléséről, a termelési módok elavulásának gyorsuló folyamatairól, a fogyasztá-

3 Értelmezésemben a falusi környezetben lezajlott modernizációt Janus-arcú modernizációnak lehet tekinteni abban az értelemben, hogy miközben elengedhetetlenül szükség volt a vidék modernizációjára, és a jelenből visszatekintve maguk a vidék lakosai is sikerként (szükségesséként) értelmezik ezt a folyamatot, a folyamatot kísérő/kiváltó eseményeket sok esetben számos bosszúságot, keserűséget, szenvedést, és kiábrándulást is eredményezett az elszenvedők számára. Tehát a falusi modernizáció miközben az egyik részről a zsarnokság és a pusztítás eszköze volt, a másik részről éltető és konstruktív erő, a sikeres adaptáció és a túlélés záloga.

si szokások átalakulásáról adtak hírt, anélkül, hogy tüzetesebb vizsgálatnak vetnék alá a falusi közösségek adaptációs készségének és technikáinak működését, melyek révén a közösségek képesek a kívülről jövő (idegen) hatásokat (elképzeléseket, tárgyakat, technikákat, gyakorlatokat stb.) házasítani és szerves módon integrálni a mindennapokba, illetve a mindennapokat szervező, helyi hagyományok rendszerébe. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a disznótartás és a disznóvágás példáján keresztül szemléltesse ezt a folyamatot.

A disznó szerepe a népi/falusi környezetben • A disznó évszázadokon keresztül meghatározó szerepet játszott a magyar parasztság életében, és máig fontos szerepe van a vidéki lakosság éves húsigényeinek kielégítése szempontjából. Ennek ellenére az erdélyi magyar vidékek esetében a disznótartás és -ölés szokása, valamint a disznóhús népi feldolgozásának és felhasználásának rendszeres etnográfiai leírására máig nem került sor.

A disznóölés egyébként is a magyar néprajzi irodalom kevésbé preferált témájának tekinthető. A disznóölést (és a disznótort) a *Magyar Néprajz* VII. kötete az András napi szokások kapcsán említi, mindössze három oldalt szentelve a szokás bemutatásának (lásd Tátrai 1990: 111–113). A II. kötet a sertéstartás bemutatása kapcsán (2001: 749–770), a III. kötet pedig a mészárosok és a hentesipar leírása kapcsán szentel néhány bekezdést a disznóölés kérdésének (Selmeczi-Kovács 1991). Általánosságban azonban megállapítható, hogy a témával kapcsolatos elszórt adatokon, egy-egy település- vagy tájmonográfiában található rövid leíró jellegű bemutatáson kívül alig született alaposabb elemzés a népi/falusi disznóölés kérdésköréről. Kivételnek Bálint Sándornak *A disznótartás és disznótort szegedi hagyományjai* című, 1974-ben megjelent munkája (Bálint 1974) tekinthető, mely máig mintaadó munkának számít. Ehhez hasonló, részletező tanulmány az erdélyi disznóölés hagyományának vonatkozásban máig nem látott napvilágot. Az apróbb közléseket eltekintve csupán dr. Kós Károlynak a *Mezőség néprajza* című két kötetes munkája említhető, melyben a szerző egy-egy fejezetet szentel a disznótartás (Kós 2000 I.:109–117) és a disznóölés (Kós 2000 II.: 170–172) leírásának. Illetve Zsigmond József végzi el a *Magyaró hétköznapijai* címet viselő monográfiában részletes leírását a disznóölés leírásának (Zsigmond 1998).

Pedig az erdélyi vidéki/falusi környezetben a disznóölés az egyik olyan kulturális marker, melyen keresztül a falusi, vidéki környezetnek az elmúlt negyed évszázadban lezajlott átalakulásának mechanizmusa nagyon jól leírható és értelmezhető. A falusi környezetben ugyanis a disznóölés és az ezt követő disznótort a folyamatosan változó gazdasági és politikai keretek és feltételek, illetve ezzel összefüggésben az átalakuló szokások, gyakorlatok és rutinok ellenére, ezekhez igazodva megmarad az egyik legfontosabb családi eseménynek, mely képes a családtagokat összehozni, és – ha csak rövid időre is – a családot hatékony munkaegységgé alakítani. Olyan, máig intenzíven élő szokás, melyet egyszerre jellemez a hagyományhoz való kötődés és az újításra való törekvés. A disznóvágás szokása az elmúlt több mint fél évszázad során mondhatni a kettő erőterében alakult.

A vizsgált település és társadalma • Sáromberke⁴ a Maros középső szakaszának dombok által övezett széles völgyében terül el, a Marosvásárhelyt Szászréggel összekötő 15-ös országút mentén, az előbbtől 14, az utóbbtól pedig 18 km távolságra. Az 1886-ban megépült, Dédát Székelykocsárral összekötő 405-ös vasútvonal szintén érinti a települést. A település műúton és vasúton egyaránt jól megközelíthető, sok szempontból kisebb közlekedési csomópontnak tekinthető. A Marosvásárhelyt Szászréggel összekötő, észak–dél irányban haladó 15-ös országút két kilométer hosszúságban szeli át. Ebből a falu északi felében, a Felszeg elején nyugati irányba ágazik le a 153B megyei út, mely az előbbi a Mezőséget átszelő Szászréggel Kolozsvárral összekötő 16-os országúttal köti össze.

A nagyváros közelsége és már a 20. század elején is nagyban befolyásolta a helyi társadalomból történő időszakos kilépések gyakoriságát, valamint a külvilággal fenntartott kapcsolatok minőségét és intenzitását.

A település a 2006-ban létrehozott Marosvásárhelyi Metropoliszövezet és a Maros Menti LEADER Partnerség elnevezésű fejlesztési kistérség részét képezi.

Területi-adminisztratív szempontból – további hat másik faluval együtt – Nagyerne községhez tartozik. Népesség szempontjából a közepes méretű falvak közé sorolható, fizionómiai szempontból (forma, a belterület szerkezete, textúra) pedig elágazó, alaprajzát tekintve lineáris, utcára szervezett szalagtelkes településnek mondható: a gazdaságok szorosan egymás mellett sorakoznak a települést észak–dél irányban átszelő országút két oldalán.

Nemzetiségi összetételét tekintve a települést a múltban zömében magyarok lakták, és ezt a hangsúlyosan magyar jellegét napjainkban is megőrizte.

Év	összesen	román	magyar	német	egyéb, összesen	zsidó	cigány
1850	618	72	452	0	94	0	94
1880	933	16	752	6	159	0	0
1890	968	11	933	8	16	0	131
1900	1003	17	979	7	0	0	0
1910	1030	43	970	17	0	0	0
1920	1017	28	988	0	1	0	0
1930	1071	65	997	7	2	0	0
1941	1084	29	954	4	97	1	95
1956	1271	23	1248	0	0	0	0
1966	1949	166	1772	11	0	0	0
1977	1816	167	1626	5	18	0	18
1992	1692	159	1459	1	73	0	73
2002	1648	75	1539	0	34	0	33
2011	1712	84	1470	0		0	158

1. táblázat. Sáromberke népességének alakulása nemzetiségekre bontva

4 Dumbrăvioara, Maros megye, Románia

A lakosság foglalkozási szerkezetét alapul vevő funkcionális osztályozás alapján vegyes (komplex) funkciójú településnek nevezhető; az 1960-as évektől az ingázó szakmunkások valamint a szolgáltató-ipari szektorban dolgozók száma fokozatosan emelkedett az agrár szektorban dolgozókkal szemben. Az 1992-es népszámlálási adatok szerint a lakosság már mindössze 12%-a dolgozott az agrár szektorban, de ekkor még az iparosok és ipari munkások is „megmaradtak földművelőnek és állattartónak” (Szabó 1994: 20). Az 1990-es évek második felében, a dezindusztrializáció következtében, mintegy ezzel párhuzamosan egy visszapasztosodási hullám indult el: mivel a környező városok gyárjai sorra zárták be kapuikat az ingázó ipari munkások közül többen is visszakényszerültek az agrár szektorba.

Ha a foglalkoztatottságot nézzük, akkor azt látjuk, hogy az 1992-es népszámlálás adatai szerint a település lakosságának mindössze 27,54%-a volt aktív pénzkereső. A lakosság többi része a következő szerkezetet mutatta: 370 tanuló (21,86%), 289 nyugdíjas (17,08%), 205 háztartásbeli (12,11%), 234 más személy által eltartott (13,84%), 2 állami eltartott és 28 az „egyéb” kategóriába sorolt személy. Továbbá megjelent egy új társadalmi csoport is, a munkanélküliek csoportja, mely összesen 98 személyt számlált, vagyis az aktív lakosság 17,37%-át tette ki, ami jóval az országos átlag fölötti érték. Ebből 52-en egy új állást, 46-on pedig az első munkahelyet keresték.

A 2011-es népszámlálás adatai tükrében a közel 10 év alatt jelentősen (mintegy 286 személlyel) megnőtt az az aktív lakosság száma, elérve a 663 (37,73%) főt, amiből 619 (35,23) volt foglalkoztatott, 44 volt munkanélküli és 1094 (62,26%) az inaktív népesség. A munkanélküliek közül 33 személy volt, aki új állást és 11, aki az első állását kereste. Az inaktív lakosság belső szerkezete pedig a következő képet mutatta: 266 tanuló, 343 nyugdíjas, 129 háztartásbeli 176 más által eltartott, 8 állami eltartott, 96 más módon eltartott (szociális segélyben részesülő, úgynevezett szociális munkás), és 16 egyéb szerepel.⁵

A disznó szerepe a sáromberki közösség életében

A sertésállomány számának alakulása • A disznótartás gyakorlata folyamatosan jelen volt és meghatározó szereppel rendelkezett a sáromberki társadalom életében. A sáromberki társadalomban még napjainkban is a saját gazdaságban megtermelt disznóhús képezi a szükséges táplálék alapját, sőt, még azok is vágnak disznót, akik lemondtak a disznó tartásáról. Ezek a családok szomszédoktól, ismerősöktől, ritkábban a környező települések gazdáitól, vagy a piacról szerzik be a téli disznót (lásd lennebb).

⁵ A település gazdasági-társadalmi szerkezetének részletes értelmezéséhez lásd: Vajda 2019

Az első adatok a település sertésállományára vonatkozóan a 17–18. századból származnak, ezek szerint a település sertésállománya a következő képen alakult:

év	1685	1693	1713	1750
disznók száma	147	164	60	14

2. táblázat. *Sáromberke sertésállománya* (forrás: Szabó 1994: 34)

Az 1869-ben végzett felmérés adatai szerint pedig a településen 130 háztartásban 48 disznó volt található (lásd Vajda 2019b). 1895-ben pedig 684 sertést számoltak össze a településen (Szabó 1994: 34). Az sertésállomány azonban az év során változott. A legtöbb háztartásban csupán a tavasztól a tél beálltáig tartottak disznót. Talán ezzel is magyarázható, hogy az 1911 februárjából származó adatok szerint a településen csupán 60 sertés volt található (lásd Szabó 1994: 34).

Az 1940-ben, dr. Mózes András teológiai tanár által készített felmérés adatai szerint a településen található 257 gazdaságban mintegy 238 disznót és 73 malacot tartottak. Ha alaposabban megnézzük a felmérés adatait, akkor azt is látjuk, hogy ez a 311 sertésféle 131 gazdaságból származik, vagyis csupán a gazdaságoknak nagyjából az 51%-ban tartottak sertésfélét.⁶ A szegényebb réteg (például a helyi cigány közösség tagjai, a Teleki birtokon dolgozó cselédek jelentős része, illetve azok, akik nem rendelkeztek saját földterülettel) nem tartott sertésfélét.

A felmérés tanúsága szerint egy-egy gazdaságban átlagosan 1-2 disznót és/vagy ugyanannyi malacot tartottak, de már ebben az időszakban is akadtak olyan családok, akik piacra, eladásra is tartottak disznókat. Ugyanis a felmérésben több olyan háztartás is előfordul, ahol több mint 4-5 disznó és/vagy malacot is neveltek.⁷ Két gazdaságban pedig 11, illetve 12 malac szerepel.

A háztáji disznó tartás jelentősége a földek kollektivizálását követően sem esett vissza, bár tény, hogy a megváltozott körülmények között nehezebbé vált előteremteni a disznó tartáshoz szükséges gabonát.⁸ Erre a gazdasági helyzetre adott válasznak kell tekintenünk azt az általánossá vált az a gyakorlat, hogy csupán az év egy részében (tavasztól télig) tartottak disznót. Ebben az időszakban a hizlalásra szánt malacot nem a saját gazdaságba termelték meg, hanem a környékbeli piacokról szereztek be.

Az 1989-es rendszerváltást követően jelentős változás következett be a helyi disznó tartásban. A közeli városban sorra létesültek a kisebb-nagyobb magán vágóhidak és húsfeldolgozó üzemek, és ezáltal a környéken jelentősen megnőtt a hízók

6 A felmérés szerint a településen található 238 sertés 119, a 73 malac pedig 21 háztartásból származik. Ugyanakkor a 21 háztartásból 12 esetben a felmérés idején csak malaccal rendelkeztek.

7 A felmérésben 5 gazdaságban 4, 2-ben 7 illetve egy-egyben 5, 9, 10 és 14 disznó szerepel.

8 Az egykori földtulajdonosok a kollektív gazdaságokban már nem saját földterületüket dolgozták meg, hanem a kollektív gazdaságok vezetősége által meghatározott parcellákban kimért, úgynevezett kerthelységeket művelhették a 19. század végi részművelésre emlékeztető feltételek mellett. Egy-egy személy számára kimérhető földparcella nagysága 15 ár terület volt (lásd Vajda 2019).

iránti kereslet. Ennek hatására többen is áttértek az eladásra történő disznótar-tásra. Több gazdaságban is jellemzővé vált a 2-3 malacos koca, illetve a 10-15 hízó tartása. Emellett általánossá vált a gazdák körében, hogy a saját szükséglet mellett eladásra is tartottak 1-2 disznót, melyet rendszerint a helyi cigány közösség tagjai vásárolták meg. Ugyanakkor a rendszerváltást követő időszakban jelent meg a településen az évente kétszeri alkalommal (rendszerint november végén és kora tavasz-szal) történő disznóvágás gyakorlata is.

A 2000-es évek végére a disznótarással kapcsolatban jelentős változás következett be: egyre többen mondtak le a háztáji disznótarásról és tértek át arra a gyakor-latra, hogy vásárlás útján szerezzék be az állatot a téli disznóvágáshoz. Ezek a csa-ládok egy-egy helyi disznótartó gazdától – rendszerint mindig ugyanattól – szerzik be a levágásra szánt disznót.

Ugyanakkor a településen már a 20. század elejétől disznótenyésztés is műkö-dött, a Teleki uradalom keretében, ahol az 1910-es években yorkshirey állomány volt (lásd Mózes é. n. I.). A Teleki birtok 1945-ös kisajátítását követően pedig – bár a birtok részét képező gazdaság jelentős részét felszámolták – a kastélytól északra eső gazdasági épületek egy részében állami disznóhizlaldát telepítettek. Az 1958-ban létrehozott állami gazdaság keretében (IAS)⁹ pedig egy rövid ide-ig szintén működött disznóhizlalda, ahol mintegy 500 hízó sertést tartottak. Az 1980-as években pedig a kollektív gazdaságban, az egyik régebbi istállóban – apróbb átalakítások után –tenyésztettek hízókat. Az 1989-es rendszerváltást kö-vetően többen kezdtek hosszabb vagy rövidebb ideig nagyobb számban disznót tartani, az utóbbi időszakban néhány 20-40 sertést számláló kisebb farm is üze-mel a településen. Ezek állományát elsősorban a marosvásárhelyi vágóhidak vá-sárolják fel.

A disznótarásra – akárcsak a szarvasmarha és a juhtartásra – hatást gyakorolt az ország gazdasági szerkezetének átalakulása (az ipari létesítmények felszámolá-sa és a vidéki gyári munkások elbocsátása) mellett az Európai Unió direktívák mentén szerveződő országos mezőgazdasági támogatási és pályázati rendszerek ki-épülése is. 2018-ban indult például el az az országos program melynek keretében a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium és megyei szervezetein keresztül a kormány a hazai, őshonos (mangalica és báznai) disznófajták tenyésztését és fo-gyasztságát kívánta serkenteni.¹⁰ A programba több sáromberki gazda is bekapcsoló-dott, és rátért a mangalicák tenyésztésre.

9 Intreprinderea Agricolă de Stat

10 A tenyésztők a program keretében három éven keresztül (a 2018–2020 közötti időszakban) ingyen juthatnak legkevesebb két, legtöbb tíz malachoz, amennyiben vállalják, hogy minimum 130 kilóra hizlalják fel őket, és az állomány felét a programban részt vevő húsfeldolgozóknál értékesíti. Azok a tenyésztők, akik mangalica vagy báznai kocákat tartanak, a 10 kilóra nevelt malacok után a kor-mánytól egyedenként 250 lej támogatást kapnak. A programban résztvevőknek azt is vállalniuk kell, hogy csak természetes táplálékkal etethetik az állatokat (lásd: *Népújság*. 2018. jún. 21. <https://www.e-nepujasg.ro/articles/leszallitottak-az-első-malacokat>; utolsó ellenőrzés 2019.11.23.)

A disznótartás helyi gyakorlata(i) • Egészen a 20. század közepéig a településen is jellemző volt a disznók legeltetése,¹¹ de már ekkor elkezdődik a disznótartás *belterjesedése* (lásd Paládi-Kovács 1993: 257–258, 2018: 264). A kollektivizálást követő időszakban az úgynevezett ólas vagy házi disznótartás vált általánossá. Az 1940–50-es években azonban még gyakorlatban volt, hogy a falu gazdáinak disznói a tehenekkel közös legelőn legeltek.

A kollektivizálást követő időszakban a háztáji disznót alapvetően kukoricalisztból¹² készült *moslékkal*¹³ nevelték, de – főleg a malacok esetében – előfordult a száraz liszttel való etetés gyakorlata is. A moslékhoz gyakran öntötték hozzá a háztartásban megmaradt tejet és az ételmaradékot is. Emellett a disznókkal etették fel a káposztalevelet, az apró, főzésre nem alkalmas krumplit,¹⁴ vagy murkot és általában az emberi fogyasztásra nem alkalmaz kerti zöldséget is. Ugyanakkor apróra vágott tököt és takarmányrépát illetve frissen kaszált füvet, csalánt a disznóval szintén etettek.

A gyári munkát vállaló és az ingázó életformát választó családok sok esetben gona mellett/helyett száraz kenyérrrel, kiflivel vagy keksszel, illetve főtt krumplival és ételmaradékkal hizlalták a családi hússzükséget fedezésére nevelt disznót.

Az 1989-es rendszerváltást és a földek visszamérését követően a kukoricaliszt mellett az árpa, takarmánybúza, kisebb részben a zab, szója és bükköny, illetve ezek keverékéből készült liszt vált a disznótartás alapjává, de a krumpli, tök és a különböző zöldségfélék, illetve a *zöld* (frissen kaszált fűfélék) továbbra is részét képezték a disznók takarmányozásának. Azokban a gazdaságokban azonban, ahol több, akár 10-15 disznót is tartottak általánossá vált a disznók száraz liszttel történő hizlalása.

A disznó kicsinyét rendszerint *malac*, *szopós malac* néven emlegetik. Általában 6–10 hetes korában választják el az anyjától, ekkor kerül eladásra. A szopós malacnak rendszerint „lecsípik” a farkasfogát (lásd Paládi-Kovács 1993: 257). Ez rendszerint úgy történik, hogy a gazda bal kézzel a malacot az első lábánál fogva kiemeli a ketrecből és a testét a térde közé szorítja, míg a jobb kezével – egy éles harapófogó vagy csipesz segítségével elcsípi a malac kiálló fogait.

Az ártány malacokat 8-10 hetes korukban (néha később) ki szokták kiherélni. A herélés úgy zajlott, hogy a malacot egy nagyobb lapítón a hátára fordították (nagyobb korban a favágó bakhoz kötötték), miközben a gazda a malacot lefogta, a herélő egy éles késsel (szikével) kivágta, majd a heréket kézzel kifejtette, a vérző sebet pedig csipesszel elszorította és a fertőzés elkerülése érdekében valamilyen seböző tinktúrával kente be. Ezt a műveletet korábban egy-egy helyi mészáros végezte, a

11 Mózes András kéziratban maradt falumonográfiájában név szerint is felsorolja a Teleki uradalom disznópásztorait (lásd Mózes é. n. I.). Berekméri István Andrásé önéletírásában szintén említést tesz a Teleki birtokon dolgozó disznópásztorokról (Berekméri 2008: 26).

12 Ennek oka az volt, hogy a kollektív gazdaság által kiosztott kerthelyiségekben elsősorban a kukorica termesztése bizonyult a leghatékonyabbnak a terméshozam és a művelés szempontjából egyaránt.

13 Alapvetően a moslék elkészítésének két formája volt elterjedt: az úgynevezett főrázás, ami azt jelentette, hogy a kukoricalisztre fővő vizet öntöttek, a másik, esetben a kukoricalisztet csupán langyos vízzel keverték el.

14 Ezt általában megfőzték és úgy etették meg a disznókkal.

20. század második felétől kezdődően rendszerint a helyi állategészségügyi rendelő alkalmazottai végezték. A herélést követően rendszerint *áldomást* ittak, a 20. század második felétől kezdődően a herélő pénzbeli juttatást is kapott. Gyakori volt, hogy a herélő fizetség fejében a gazdától elkérte a kiszedett heréket.

Abban az esetben, amikor piacról vásárolták a malacokat gyakran előfordult, hogy a malacok *nem egy koca alól* származtak. Ezért gyakran összeverekedtek és az is előfordult, hogy egymást véresre marták. Ilyenkor a gazda éles késsel vagy zsillel megvagdosta a malacok orrát, mert azt tartották, hogy a kiserkenő vér szaga elfedi a különböző kocától származó malacok szagának különbségét. Azoknak a süldőknek és hízóknak az esetében, melyek *erősen túrtak* gyakori volt, hogy drót-karikát fűztek az orrukba.

Az elválasztott malacokat rendszerint száraz liszttel és tejjel táplálták, a *süldő*-korúakat és a *hízó* disznót azonban már moslékkal nevelték. A hízót rendszerint napi három alkalommal (reggel 6 órakor, délben egy óra tájt és este 7 órakor) szokták etetni, de gyakori a kétszeri (reggel és este) etetés gyakorlata is, ilyenkor délben valamilyen *zöldet* (füvet, káposztalevelet stb.), tököt vagy száraz lisztet szokás adni a disznónak. Az ingázó életmódot folytató családok esetében ez a vonat- illetve buszjáratok menetrendjéhez igazodott/igazodik.

Hízalásra rendszerint az *ártányt* tartják alkalmasabbnak, mert úgy tartják, hogy a *gönnét*¹⁵ mikor *eléri a bűgás* (azaz az ivarzás) nem eszik, ezért megállhat a hízásban. Emellett az a hiedelem él, hogy az ártány húsa *szárazabb* (vékonyabb a zsírrétege), míg a gönne húsa zsíros szokott lenni. Az idősebb disznót (kocát) nem szívesen vágják le saját használatra, mert úgy tartják, hogy rágós lesz a húsa. Hasonló a helyzet a kandisznóval is, erről ugyanis azt tartják, hogy – ha nem herélik ki idejében – vizeletszagú marad a húsa.

A disznóólak • A disznóólak nemcsak megmaradtak, de napjainkban is használatban maradtak a gazdaságok jelentős részében, sőt az 1980–90-es években nagyon gyakori volt, hogy a régebbi, fából készült ólakat lecserélték, a téglából készületeket pedig átépítik, felújítják, vagy újabb és korszerűbb épületeket építettek.

1869-ben végzett felmérés adatai szerint a település ekkor 130 házat számlált. A felmérés emellett összesen 42 istállóról, 36 juhakolról, 26 csúrról/pajtáról és 64 méhkasról tesz említést. Vagyis ezek szerint a telkek fele rendelkezett ló és szarvasmarha tartására alkalmas épülettel. Ha ehhez hozzávesszük azt is, hogy a településen ekkor a 86 lóféle, a 133 szarvasmarha és a 92 juh/kecske mellett 48 disznót is összeszámoltak, akkor elmondhatjuk, hogy a fent említett épületek mellett az egyes gazdaságokban disznóólaknak is kellett lenniük, vagy a fent említett épületekben disznókat is tartottak. Az egyébként, hogy a tehénistálló egy részét disznópajtaként használták a későbbiekben is jellemző volt a településen.

A Mózes András által végzett felmérés szerint, mely kiterjedt az egyes telkeken található teljes épületállomány leírására is, az 1940-es években a településen 143

15 A nőstény disznó helyi megnevezése. Az anyadisznót pedig *kocának* nevezik.

disznóól volt, azaz a gazdaságok 55,64%-ban volt jelen ez az épület. A felmérésből az derül ki, hogy a gazdasági funkciót betöltő építmények közül a leggyakrabban a nagyállat tartáshoz szükséges istálló és pajta¹⁶ szerepel. A felmérés összesen 166 istállót (122 pajtát¹⁷ és 44 istállót) említ, ami azt jelenti, hogy ez a típusú építmény megtalálható volt a porták 64,56%-án. Emellett a disznóól (143) és a tyúkól (137) is gyakran szerepel a gazdaságokban. Az előbbi a porták 55,64%-án, az utóbbi pedig 53,69%-án szerepel. A disznó- és tyúkólak viszonylag alacsony száma azzal is magyarázható, hogy a 20. század első felében gyakori volt, hogy az apró jószág számára nem építettek külön pajtát vagy ólat. A tyúkok sok esetben a disznópajta padlásán, vagy a *pajta híján* aludtak, a disznókat pedig – mivel csak szezonálisan (kora tavasztól a tél beálltáig) tartották gyakran nevelték az istállóban, annak egy elkerített sarkában.

A kollektív gazdaság megalakulása után, a korszak végére fokozatosan visszaesett a falusi gazdák tulajdonában levő szarvasmarha állomány. Mivel az 1980-as évekre, egy-egy gazdaságban lényegesen kevesebb állat volt, mint a kollektivizálást megelőző időszakban, az istállóban ekként felszabadult helyet disznótartásra használták. Az istálló földjét lebetonozták, a jászlat felszámolták, az istállón belül pedig *ketrecek*et alakítottak ki, külön a hízók, a malacok számára. Az így kialakított *ketrec*ben elsősorban a télen vagy kora tavasszal vásárolt malacokat tartották.

Saját becsléseim szerint a disznóólak száma az 1980-as évekig folyamatosan nőtt, ekkor mintegy 250 gazdaságban, azaz a beépített telkek 62,81%-án volt disznóól, sőt igen jelentős azoknak a gazdaságoknak a száma (főleg ott, ahol két család élt egy udvaron), ahol egy udvaron két disznóól is állt. Ezek rendszerint úgy oszlottak meg, hogy az egyik az egykori tehénistállóban volt kialakítva, a másik pedig a telkek hátsó részén álló hagyományos disznóól volt.

Az 1990-es évektől az építkezési szokások annyiban változtak – már ami a disznóólak építését illeti –, hogy az újonnan épült házak majdnem fele esetében már nem épült a ház mellé disznóól is. Igaz ezek a házak rendszerint a szülők telkéhez közel, annak végében, vagy a szülői házzal átellenben épültek, s mint ilyen nem is volt sem szükséges (és hely hiányában lehetséges sem), az így kialakított új telket is gazdasági épületekkel zsúfolni. A 2002 után épült házak esetében pedig egy teljesen új jelenséget tapasztalhatunk: az új építésű házak mellett már nem szerepel hagyományos gazdasági épület. Vagyis mindent összevetve azt tapasztalhatjuk, hogy a jelenleg meglévő gazdaságok mintegy 10%-ában eleve nem is épült disznótartásra alkalmas épület, s további 15–20%-ban a disznótartást és a disznóólat az elmúlt negyedszázadban felszámolták.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a településen csökkent volna a disznóhús fogyasztás, csak azt, hogy új fogyasztói szokások vannak kialakulóban. A tehető-

16 A felmérés különbséget tesz a pajta és istálló között, de funkcióbeli különbségükre nem tesz utalást. A szöveg logikai szerveződéséből azonban azt véljük kiolvasni, hogy az újabb építésű, magasabb, tágasabb, egyszóval korszerűbb beosztású építmények esetén használja az istálló megnevezést.

17 A településen, akárcsak a székely vidékeken, a pajtát istállót jelent (tehén pajta, ló pajta, disznó pajta)

sebb családok azonban már nem ragaszkodnak ahhoz, hogy saját maguk neveljenek disznót a házi szükségletek számára, hanem – amint fentebb is jeleztük – a szomszédoktól, ismerősöktől, erre specializálódott személyektől veszik meg ezt. Másrészt a fiatalabb generáció nagyon sok esetben csak látszólag mondott le a disznótartásról. Valójában csak annyi történt, hogy annak tartását átköltöztette a szülői házhoz, így szabadulva meg a disznótartással járó kellemetlen szagoktól és a kertvárosi hatást zavaró épületek látványától.

A disznóólak az 1970-es évekig nagyjából a Kós Károly által leírt megoldásokkal és szerkezeti sajátosságokkal rendelkeztek. Ezt a szerző így írja le: „a fából épített vályús ól [...] kb. 2x2 vagy 2x1,5 m alapú és 1,2 m magas falú épület többnyire tölgy- vagy akácából hasított, faragott *lapockákból* gerezdesen összerakott falakból áll, alól két vastag tölgyfa *hosszútalppal*, fent pedig két *hosszúkoszorúval*; utóbbiaknak elől 60–80 cm-re kiugró végeibe csapolt két függőleges rúd (oszlop) támasztja alá. Az így alakított kis tornácféle alatt, a kereszttalp helyén, vagy e fölött van a többnyire deszka *lebbentyűs* (labbancs) kétosztatú tölgyfa-*vályú* (*vállú*) [...] Az ól *hidlását* a két hosszútalpra keresztben fektetett faragott padlók – vagy újabban néhol – fenyődeszkák képezik. Így az állat jóval a föld színe fölött fekszik” (Kós 2000 I.: 113). A korszak vége felé a fából készült vályúk mellett megjelennek a traktor/teherautó gumiabroncsaiból készült vályúk is.

Néhány ilyen alapszerkezetű, fából készült disznóól még ma is található a településen, de az 1970-es évek végétől kezdődően egyre erősödő tendenciává vált a hagyományos ólak beton alapra, téglából épített disznópajtákra való lecserélése, s elmondható, hogy az 1980-as évek végére ez az épülettípus vált uralkodóvá. Ezek rendszerint 5–6 m hosszú és 3–4 m széles alapterülettel rendelkező, 2–2,2 m magas épületek, beton padlózattal, a trágyalé könnyebb kifolyását szolgáló *lefolyóval* és ülepítő gödörrel. Ezek a disznóólak tartósságuk mellett két másik szempontból is változást hoznak: (1) a fából készült disznóólak esetében a trágyalé az ól alá folyt ezért az ólak környéke rendszerint a száraz időben is sáros volt, az ólak környékén a kellemetlen szagok nagyon intenzívek voltak, melyet a legkisebb szellő is bevitt a ház helységekbe. A téglából készült ólak esetében a trágyalevet a lefolyó egy fedett emésztő gödörbe gyűjtötte össze, így a disznóól környéke száraz, és viszonylag szagmentessé vált. (2) A téglaiállók helyét (mivel később már nem volt mód ezen változtatni) gondosan választották meg, s ezáltal elindult egy egyre tudatosabb telekredezés.

Az 1990-es évektől több család intenzív disznótenyésztésre rendezkedett be, ami azt jelentette, hogy egyszerre 15–20 hízót is neveltek, amit a környék vágóhidjai vásároltak fel. Ennek következtében ezekben a gazdaságokban a disznóistállókat megnagyobbították, két-három esetben pedig az ólat önműködő itató-berendezéssel is ellátták.

De az eladás céljára történő disznótartás népszerűvé válása kiváltott egy modernizációs folyamatot is kiváltott. Ugyanis többen félfedel alatt, a telek végébe épített deszkafalu istállóba kezdtek hízókat nevelni. Ezek csak nyári tartást tettek lehetővé.

A téglából épült disznóólak sajátos tartozéka a *kifutó*, amit a 20. század elején használatban lévő *nyári ól* szerkezetének (lásd Kós 2000 I.: 112), hagyományának újjáértelmezett, s mint ilyen egyfajta revival szerkezetként kell értelmeznünk. Ugyanakkor a kifutó megjelenése után megszüntette a malacok szabadon engedésének gyakorlatát.

Ezeket a kifutók – éppen a fentebb tárgyalt okok miatt (az állatok vizelet egyenesen az udvarra folyt ki belőlük, az állatok ürülékének szaga pedig belengte a kifutótól távolabb eső területeket is) az 1990-es évek közepére nagyobb részt elbontották.

A disznó hasznosításának helyi formái • A településen a disznót elsősorban saját használatra, az éves hússzükséglet fedezése céljából tartották és tartják mind a mai napig. Erről Mózes András a következőket írja:

A lakosság a maga hússzükségeltének kielégítésére majorságot tenyészített: tyúkot, libát s rucát, bár az utóbbi kettőhöz nem volt elegendő és alkalmas víz, ha a felszegi Kút utcai kút környékétől eltekintünk.

Télire a családok csaknem kivétel nélkül vágtak disznót, jobbacskát, vagy gyengébbet, ahogy módjuk volt a hízlalásra. A gazdasszony pedig igyekezett úgy gazdálkodni a zsírral, hogy az éven át elég legyen. Ezért volt az, hogy sok háznál „sovány” volt a koszt még nagy dologidőben is. (Mózes é. n. II.: 11).

Emellett azonban már a múlt században is jellemző volt, hogy a gazdaságok egy részében kereskedelmi céllal is – eladásra illetve kiárusításra is – tartottak disznót. Az 1989 előtti időszakban ez a gyakorlat nem volt számottevő, a rendszer-váltást követő időszakban, a gyárak bezárása és a falusi ingázó gyári munkások tömeges elbocsátásának idején a piacra és a vágóhidak számára történő disznótartás sokak számára jelentette az egyetlen viszonylag stabil és biztos bevételi forrást.

Ugyanakkor már a 20. század első felében is jellemző volt egyes gazdaságokban a disznóhússal való kereskedés, a disznó kiárusítás céljából történő vágása. A korabeli feljegyzések és visszaemlékezések adatai szerint ebben az időszakban több mézárszék is működött a településen. Az 1940-es évekig a településen előbb két, majd három mézárszék működéséről is vannak adataink. Az egyik a falu központjában, a másik az *Alszege*n. A harmadik az 1920-as évektől a *Felszege*n működött. Ezekben a mézárszékben ugyan nem vágtak heti rendszerességgel állatokat, de elég gyakran vágtak ahhoz, hogy biztosítsák a rendszeres friss húselvételt a település lakói számára. Erről Mózes András a következőket írja:

Az 1900-as évek elejétől azonban két mézárszék is volt a faluban. Egyik a falu derekán, a Berekméri, vagy Kicsi Miklósé, másik az Alszege n a Mózes Jánosé. Ezek a mézárosok azonban nem minden héten vágtak, és nem mindennap árultak, de elég sokszor vágtak, és árujuk elkelt.

Az 1920-as években a Felszegen Kántor János a György is nyitott apja telkén egy mézsárszéket, melynek homlokzatra máig jól emlékszem, mint ha most is látnám, a koronának leire való becserélése után, fekete táblára fehér krétával, nagy betűkkel ki volt írva: „1 kg marhahús 1 lei”. (Mózes é. n. II.: 11).

Emellett meg kell jegyezni, hogy a faluban szokás volt, hogy, ha valakinek a jószága megbetegedett, azt valamelyik helyi mézsáros levágta, a húst pedig kiárúsították. Ilyen esetben szokásban volt, hogy mindenki megvásárolt legalább egy kevés húst a kárvallottól (Mózes é. n. II.: 11). Ez a szokás a mai napig fennmaradt a településen. A kiárusítás céljából történő disznó- illetve borjúvágás napjainkig élő gyakorlat a településen.

A disznóölés mint esemény és kontextus

A néprajzkutatók egybehangzó véleménye az, hogy a disznóvágás jelentős eseménynek, sőt ünnepnek számít a család életében, hiszen ez biztosította az éves hús fogyasztás alapjául szolgáló készlet legnagyobb részét. Ugyanakkor a disznóvágás során derült ki, hogy mennyire volt sikeres a disznóválasztás és a hizlalás, ekkor válik láthatóvá egy év munkájának eredménye (Zsigmond 1998: 167, Kinda 2017: 55). A 20. század első felében általában családonként egy-egy 120-140 kilós disznót vágtek, de a módosabb gazdáknál, akik a gazdasági munkák végzése során gyakran vettek igénybe idegen munkaerőt is már ekkor előfordult, hogy két hízó is vágtek.¹⁸ Az utóbbi két évtizedben az is gyakori, hogy kora tavasszal, vagy akár nyári időszakban is vágnak disznót. Ez rendszerint azoknál a családoknál fordul elő, ahol évente 2-3 disznó is levágásra kerül.

A disznóölés ideje • A disznóvágásra régebben a fagy beálltát követően került sor, mert úgy tartották, hogy a hideg, fagyos időben könnyebb a disznó feldolgozása, ugyanakkor attól sem kell félni, hogy a füstölésre váró hús megkukacosodik. Ez Sáromberkén – ahogy a környező magyarok lakta vidékeken is – nagyjából az András-napja és Karácsony közötti időszakot jelentette, hogy az ünnepi asztalra már friss hús kerülhessen, de előfordult az is, hogy a két ünnep (Karácsony és Újév) között ölték le a disznót (lásd Kós 2000 II.: 171, Zsigmond 1998: 167).

A disznóölés helyszínei • Amint a későbbi alfejezetek leírásában is látni fogjuk, a disznóvágás általában három-négy különböző helyszínen zajlik. A disznó megszúrására általában a gazdasági udvar végében, a trágyadomb közelében ke-

¹⁸ Hasonló gyakorlatról számol be Kós Károly mezőségi táplálkozási szokások bemutatása kapcsán (Kós 2000 II.: 171) valamint Zsigmond József a magyarói disznóvágás leírása során (Zsigmond 1998: 166).

rül sor, ahol lehetőség van a disznó vérének és a mosása során használt víz lefolyására. A perzselésére és a disznó felszedésére szintén itt kerül sor. A disznó nagyobb darabjainak feldarabolására, a sonka, szalonna fazonírozására, a húсок letisztítására viszont az első udvaron, valamilyen fedett helyen, egy előre előkészített asztalon kerül sor. A sózásra a pincében/kamrában, a feldolgozásra viszont a nyári konyhában kerül sor. Az asszonyok itt végzik a húсок és a zsírnakvaló felszeletelését, a kolbászhus, a májashoz és a véreshez szükséges szervek ledarálását és feltöltését, a zsír kiolvasztását, majd később a fősajt, a gömböc és a kocsonya kifőzését.

Segítők • A disznóvágást a család nem egyedül bonyolítja le, hanem rendszerint kalákában végzik, ahol elsősorban a közeli rokonok és szomszédok szoktak segídeni. Rendszerint 2-3 asszonyt és ugyanannyi férfit szoktak hívni a disznóvágás lebonyolításához. A férfiak (*fogók*) a disznó lefogásánál, perzselésénél, felszedésénél és elszázásánál segítettek, míg az asszonyok a disznó feldolgozását végezték. Szinte minden családban volt egy-egy idősebb asszony, akire a bél, a hólyag és a gyomor kimosása és a bél *hurolása* hárult. Az utóbbi egy-másfél évtizedben azonban fokozatosan visszaszorult ez a gyakorlat és az üzletből vásárolt bél használata vált általánossá.

Hasonló folyamat játszódott le a segítségek esetében is. Ma már gyakori, hogy csupán a disznó a lefogásához hívnak segítséget, aki a szúrás után, az áldomás elkoccintását követően távozik. De az is gyakori, hogy a mészáros maga biztosítja a disznó szúrásához, perzseléséhez és feldolgozásához a segítséget.

A mészáros • A mészáros a disznóvágás egyetlen olyan specialistája, melynek munkájáért pénzbeli fizetség jár. A településen már a 19. század utolsó évtizedében is két ipari engedéllyel rendelkező mészáros (név szerint Mózes János és Vajda György) működött (lásd Vajda 2019b). Mózes András feljegyzései alapján pedig a 20. század első felében 4-5 disznóöléshez is értő ember (id. Berekméri Miklós, Berekméri Miklós Miklósé, Mózes János, Mózes András és Kántor János György) lakott (Mózes é. n. I.). A 20. század második felében a mészáros mesterséget hivatászerűen űzők mellett a településen több olyan személy is volt, aki szintén értett a disznóöléshez. Ez utóbbiak leginkább csak *ellopták* a mesterségbeli tudást. Ennek köszönhetően rendszerint minden családban kikerült egy-egy olyan személy, aki értett a disznóöléshez. Mivel kevés mészáros volt, és a disznóvágás viszonylag rövid időszakra korlátozódott a mészárosnak jó előre kellett szólni a disznóölés szándékáról (Kós 2000 II.: 171).

A mészárosoknak régen a pénzbeli fizetség mellett bőséges kóstolót is kellett adni, ma azonban elsősorban a pénzért történő disznóvágás a jellemző. Ritkán az is előfordul, hogy a mészáros nem pénzt, hanem néhány kilogramm, általa kiválasztott húst (rendszerint combhúst) kér munkájáért cserébe.

A mészáros feladata a disznó felszedése valamint a sózás szokott lenni, de az utóbbi időben az is előfordul, hogy kérésre a hűtőbe szánt húсокat is felszeleteli.

A mészáros szerszámai • Az elmúlt száz év során a mészáros szerszámainak arzenálja bővült/változott. A 20. század első két harmadában a mészáros négy késsel: egy hosszú, vékonyabb pengéjű szűrő késsel (amit csak szúrásra használt); egy-két, a disznó felbontásánál használt rövid és vékony pengéjű késsel; egy, a szalonna fazonírozásához használt (a boncoló késnél hosszabb és szélesebb pengéjű) késsel; illetve egy *kaparó* késsel rendelkezett: emellett a mészáros eszköztárához szekerce, fenőkő, disznófógo kötél és perzselő villa tartozott. A mosásnál használt súrlókefét rendszerint a család biztosította.

A későbbi időszakban – főleg a hivatásos (a közeli húsfeldolgozó üzemekben dolgozó) mészárosok hatására ez a készlet újabb eszközökkel bővült, elsősorban a felbontás során használt kések terén. A boncoló kés mellett megjelent a csontozó kés, az 1980-as években a szerszámok között megjelent a tekerőkaros ventilátoros perzselőgép is.

A kétezres években jelentek meg a mészárosok eszköztárában a gázpalackra szerelhető gázperzselő. Ez a szerszám ugyanakkor egy másik szerszám, a *kaparó* megjelenését is maga után vonta. Ez rendszerint egy kapára emlékeztető, 1,5 méter hosszú fémnyelű eszköz, mellyel a segítő folyamatosan kaparja az állat bőrét ott, ahol a mészáros a lángszóróval éppen perzseli a disznó bőrét, ezáltal siettetve a szőr eltávolításának folyamatát. Rendszerint egy gázpalack tartalmával rendszerint két disznót lehet megperzselni. Ugyanakkor Romániának az Európai Unióhoz való csatlakozását követően a településről többen is a Nyugat-európai húsfeldolgozó üzemekben vállaltak munkát, ahonnan hazahozták az általuk használt késeket. Ezeket itthon a helyi mészárosok vásárolták fel, ezáltal lassan lecserélődött a mészárosok hagyományos eszköztára. Ugyancsak az utóbbi időben, nyugati minták határára jelent meg a disznó elkábításához használt pisztoly is.

Előkészületek • A disznóölésre már hetekkel az esemény előtt elkezdi készülni a család. Be kell szerezni és elő kell készíteni a fűszereket, fekete borsot, piros paprikát és finom sót a kolbászúshoz, rizst, csombort, szegfűszeget, szegfűborsot és szerecsendiót a májashoz, illetve a véreshez, darabos sót a sózáshoz. Ugyanakkor pálinkát kellett vásárolni a mészáros és a segítségük számára, belet a kolbász és a májas részére. Mindez a kommunizmus utolsó két évtizedében komoly kihívás elé állította a családokat. Hiszen a felsoroltak szinte kivétel nélkül hiánycikknek számítottak ebben az időszakban.

Ugyanakkor a disznóvágást megelőző napokban elő kell készíteni a feldolgozásához szükséges edényeket és szerszámokat. A kamrából ki kell venni és el kell mosni a zsír és a besütött hús tárolására használt bödönöket; a pincéből, padlásról, nyári konyhából elő kell venni és át kell mosni a disznó felszedésénél és osztályozásánál használatos kisebb-nagyobb tálat, fazekakat és lábosokat; ki kell készíteni a sózásra használt kádat, meg kell fenni a késeket és a húsróló rostélyát. Meg kell készíteni a kínáláshoz használt pálinkát.¹⁹

19 A kommunizmus időszakában jellemző volt az úgynevezett *köményes* készítése. Ezt általában a kereskedelemben kapható 96°-os alkohol (helyi szóhasználatban *szesz*) desztillált vízzel történő (3:1-hez arányú) hígítással és pergelt köménymagból és karamellizált cukorból készült sziruppal történő ízesítés révén állították elő. A szeszből készített pálinka a rendszerváltást követő időszakban is elterjedt volt és maradt mind a mai napig.

A legtöbb munka azonban disznóvágást megelőző napra jutott. Meg kell pucolni a fokhagymát és a hagymát, meg kell főzni a rizst, le kell őrölni és meg kell dinsztelni a hagymát, ki kell mosni az előre megvásárolt belet, elő kell készíteni forralásra a mosáshoz szükséges vizet, a perzseléshez a szalmát, a disznó felbontásához és darabolásához a rácsot, asztalt és a törlőkendőket.

A szűrés • A disznóvágás rendszerint kora hajnalban (5-6 óra tájt) kezdődött el. Ilyenkor már az egész család talpon volt és várta a mészároszt illetve a segítőt. A gazda rendszerint pálinkával kínálta az érkezőket, de az utóbbi két-három évtizedben szokássá vált, hogy a munkálatok elkezdése előtt elsőként a háziasszony kínálja kávéval a vendégeket. A kávé elfogyasztása alatt rendszerint megbeszélik a disznó kivezetésének és megsűrésának részleteit, illetve az időjárás és az elmúlt napok eseményei kerülnek említésre.

Mivel a szűrésre általában korán reggel, a félhomály került sor, gyakori volt, hogy valamilyen *hosszabbító* segítségével vittek áramot és fényforrást a szűrés helyszínéhez. Az utóbbi másfél évtizedben – részben annak köszönhetően, hogy az újabb technológiák alkalmazásának köszönhetően lényegesen lerövidült a perzselés és a felszedés, illetve feldolgozás ideje (lásd lentebb) a disznó szűrésére később, 7-8 óra tájéka kerül sor.

A disznót rendszerint a gazda, vagy a mészáros vezeti ki az ólból. A *disznófogó* kötelet rendszerint még az ólban a disznó bal első lábára hurkolják, és annál fogva vezetik ki az udvarra.

Néha előfordul, hogy a disznó megmakacsolja magát és nem hajlandó kimenni az ólból. Ilyenkor a két fogó a két fülénél és a farkánál fogva próbálja kivonszolni az udvarra. Ez elsősorban a nagyobb testű, 160–200 kilogrammot nyomó egyedek esetében jelent gondot.

A disznó megsűrésa úgy történik, hogy a mészáros vagy egy erősebb fogó a disznó mellső bal lábára erősített kötelet a disznó hasa alatt áthúzza, majd hirtelen nagy erővel megrándítja, miközben a másik segítség a disznót a farkától megemelve a bal oldalára dönti az állatot. Mikor az állat a földre került a két fogó a disznó mögé állva elkapja a disznó bal első és hátsó lábát és maga felé húzza felemeli, miközben bal kézzel és a testük teljes súlyával a disznót jó erősen a földhöz szorítja. A mészáros fél térdre ereszkedve bal kézzel felemeli a disznó jobb lábát, jobb lábával hátrafele szíti az állat orrát, miközben jobb kézzel a *szűrőkést* az állat két első lába között, a gége mögötti részbe nyomja, élével a disznó hasa felé tartva és igyekezve eltalálni az ütőeret. A mészáros miután megsúrta az állatot bal kézzel a disznó jobb lábát fel-le mozgatva igyekszik kipumpálni a vért, ezáltal felgyorsítva a kivéreztetés folyamatát.

Ha a szűrés nem sikerül, akkor a műveletet megismétli. Néha az is előfordul, hogy a szűrés rosszul sikerül és a mészáros kése a gégét vágja át, ilyenkor – mivel a vér a tüdőbe is bejut az állat jellegzetes hörgő hangot ad ki. Ilyenkor a segítség rendszerint különböző humoros megjegyzéseket tesznek a szűrésre és a mészáros célzó képességére, illetve célzóvíz (pálinka, bor) fogyasztását javasolják. Ezek és az ehhez hasonló ugratási helyzetek szerves részét képezik a disznóvágás eseményé-

nek. Amikor az állat kimúlt a gazda pálinkával kínálja a mézáróst és a segítségeket. Sok mézáros csak ekkor, a szúrást követően fogad el először italt a háziaktól.

Az Európai Unióhoz való csatlakozást követően, 2009-ben, Romániában is rendelettel szabályozták az állatok leölésének módját.²⁰ A rendelet kimondja, hogy a disznót megszúrása előtt el kell kábítani, ami történhet szén-dioxid koncentráció használatával, elektromos árammal, vagy pisztoly alkalmazásával is. Mivel a településen több olyan mézáros is található, aki az év nagyobb részében Nyugat-Európában, elsősorban Németországban dolgozik vendégmunkásként, és használja ezeket a módszereket és technikákat, az eljárás viszonylag gyorsan megjelent a településen, de nem vált általánossá. Összességében az állapítható meg, hogy bár mindenki tudatában van annak, hogy melyek a disznó leszúrásának körülményeit érintő érvényben lévő szabályok, a disznóölés ezek megkerülésével/figyelmen kívül hagyásával történik.

A disznó vérét (legalábbis egy részét) általában *kifogják*, ez képezi a *gömböc* és a *véres hurka* egyik fontos alapanyagát. A vért rendszerint egy 3-5 literes laposabb edénybe, kisebb tálba veszik meg. A tálat az egyik segítség, vagy a család már ébren lévő, nagyobb gyermeke szokta a vérsugár alá tartani. Néha az is előfordul, hogy a vért csupán azért fogják ki, hogy nem ömöljön az udvarra, amit később fel kellene tisztítani. Régen az is előfordult, hogy a mézáros a disznó véreből egy csészébe felfogott egy keveset, megsózta, majd megitta azt. A vér kifogása során erre a korábbi gyakorlatra utaló megjegyzések, történetek gyakran említésre kerülnek.

A disznó megszúrására rendszerint az udvar végében, a trágyadomb közelében kerül sor.

Perzselés • A perzselés képezi a gyermeknép számára a disznóvágás eseményének leglátványosabb részét. Ilyenkor már a család minden tagja ébren van, és a gyermekek kíváncsian állják körbe a mézáróst.

A kimúlt állatot régen létrára tették és a perzselés helyszínére húzták. Ez által az udvar olyan részét képezte, ahol nem voltak a közelben épületek, így nem kellett tartani attól, hogy a tűz átterjed valamelyik épületre.

Régen a perzselés szalmával történt, és elég nagy szakértelmet és türelmet igényelt, ugyanis a perzselés elég hosszú folyamatot jelentett. A segítségek az előre oda-készített szalmabálákat kibontották és a szalmát az állatra szórtak, ügyelve, hogy a szalma egyenletesen beborítsa az állat egész testét. A két lába közé pedig egy-egy nagyobb csavarék szalmát helyeztek, majd az egészet meggyújtották. A perzselést a mézáros felügyelte. Egy speciálisan görbített *perzselővilla* segítségével igazgatta az állat testén az izzó szalmapogácsákat, hogy mindenhol egyenletesen piruljon meg az állat bőre. Ha a szalma elégett egy kopott seprűvel leseprik az állat testéről a pernyét és egy kaparó kés segítségével ellenőrzik, hogy mindenhol jól leégett-e a disznó szőre és kellőképpen megpirult-e a bőre. Ha a mézáros úgy ítéli meg, az egész folyamatot megismétlik. Miután a disznó egyik oldalát megperzselték hóval

20 A szabályozás a 1099/2009/CE számú Uniói rendelet alapján készült. A rendelet magyar nyelven az alábbi linken olvasható: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R1099&from=RO>; utolsó ellenőrzés 2019.11.20.)

dörzsölték be, mert úgy tartották, hogy ettől megpuhul az állat bőre, majd a disznót a másik oldalára fordították és az egész folyamatot megismételték. Perzselés közben a mészáros sorra lehúzza az állat lábáról a megsült körmöket, a *papucsokat* és a kutyának dobta. Úgyszintén a perzselés közben vágja le a disznó farkának végét is.

Az 1980-as években a településen is elterjedt a hasábfával működő, tekerőkaros ventilátoros perzselőgép (Zsigmond 1998: 168), de nem szorította ki végleg a szalmával történő perzselés gyakorlatát. Azok a mészárosok, aki nem éltek ezzel a technikai újítással, azzal érveltek, hogy az új eszközzel nem lehet olyan jól leégetni az állat szőrét, és a bőre sem puhul meg kellőképpen. Ugyanakkor a településen sokan azt tartották, hogy a szalmával perzselés disznó szalonnájának más az íze.

Az utóbbi két évtizedben azonban a szalmával történő perzselést teljesen kiszorította a gázpalackra szerelt *perzselők*. Ezek előnye, hogy – a nagyobb a hőerőnek köszönhetően – gyorsabb és könnyebben vele a perzselés, ugyanakkor a láng irányja és ereje is jobban kontrollálható. Ugyanakkor a gázperzselők elterjedéséhez az is hozzájárult, hogy egyre kevesebb család foglalkozik földműveléssel és állattenyésztéssel, így kevés az a gazdaság, ahol kéznél van a szalma.

A mosás • Miután az állat bőre szép pirosra sült, kezdődhet a mosás. Az egyik segítő egy fűles edényből langyos vizet tölt a disznóra, miközben a mészáros egy *surlókefe* segítségével tisztára mossa az állatot. A mosáshoz a vizet a másik segítő biztosítja, aki folyamatosan hordja a konyhából meleg vizet egy előre odakészített teknőbe. Miután a mészáros lemosta az disznót egy kaparó késsel végigkaparja az állat bőrét, amíg szép sárga nem lesz az egész teste.

Mosás közben, miután az állat egyik oldalával elkészülnek, a disznó alá egy deszkából készült rácsot tesznek, melyet előtte alaposan lemosnak. Erre csak a mészáros szokott felállni. Mielőtt a mészáros feláll a rácsra, alaposan lemossa a vértől és a sártól a csizmáját.

A mosás utolsó fázisában a mészáros általában levág egy-egy darabot a fülek hegyéből és megkóstolja, illetve a disznó körül sürgölődő segítőknek és a gyermekeknek is ad belőle. Ez képezi a gyermekek számára a disznóvágás egyik legizgalmasabb momentumát. Régebben akadt olyan mészáros is, aki a disznó orrának hegyét vágta le kóstolás céljából. Az utóbbi időben elterjedt szokássá vált, hogy addig nem esznek a disznóból (a fülből sem), amíg a helyi állatorvos be nem vizsgálja a disznó húsát.

A disznó felbontásának/felszedésének megkezdése előtt, azért, hogy *jobban vágjon a kés* a gazda ismét pálinkával kínálja a mészarost és a segítőkét.

A disznó felbontása • Sáromberkén régebben az *orjára bontás* volt jellemző, de volt olyan mészáros is, aki *karajra bontotta* az állatot,²¹ és a disznóvágás gyakorlatában ez a kettősség ma is jelen van a településen. Sőt, napjainkban több mészáros előre megkérdi a családtól, hogy melyik bontási technikát preferálja.

21 A kétféle felszedés technikája közti különbségről lásd Kinda 2017: 55–56. Az orjára bontás leírásához lásd Kisbán–Pócs 1977).

A felbontásra előkészített disznót a hátára fektetik és kétoldalt erre a célra előkészített hasábfával kitámasztják. Azért, hogy a támasztékfák ne csússzanak el, és ezáltal minél stabilabban álljon a disznó, a hasábfák oldalába két-két szeget szokás ütni. Az így elkészített támasztékokat elteszik, és több évig használatban maradnak.

A mészáros az egyik segítővel hozzálát a disznó felbontásához, miközben a háziak a disznó közelébe hordják a darabok szortírozásához szükséges edényeket. A mészáros a felbontást a lábakkal kezdi. Először kivágja a körmök közötti bőrt és a talp puha részt, majd ezt követően leveszi a bokákat. A mészáros a bontó késsel az ízületek illeszkedésénél körbevágja a lábat, majd határozott mozdulattal letöri a boka részt. A bokák után kerül sor a négy sonka levételre.²² Először a két első sonkát veszik le, majd ezt követően a hátsókat. A mészáros határozott mozdulattal a hónaljtól indulva körbevágja a sonkát, majd a forgóból kifordítja és kivágja. A kiemelt sonkáról és a sonka helyén összegyűlt vért előre odakészített *véres kendővel* itatja fel. A kiemelt sonkákat egy előre elkészített és arosszal (újabbban az üzletben vásárolt nejlonnal) leterített állványra helyezik.

Miután a sonkákat levették a disznót a hasára fordítják, és két oldalt kitámasztják. A mészáros ezt követően veszi fel az *orját*. Erre két módszert is alkalmaznak. Az egyik eljárás megegyezik a felső Maros mentén is gyakorolt eljárással, melyről Zsigmond József készített alapos leírást:

„[a mészáros] késsel a szájszöglettől kiindulva a fültő mögött félkör alakot kanyarít fel a *marja* hegyéig mindkét oldalon, olyanformán, hogy a két vágás végződése között a marján kb. három ujjnyi (5–6 cm) szélesség maradjon az orja részére. Majd késsel a gerincoszlop mellett, az oldalbordák végénél elülről kezdve végighasít a faroktőig, minekutána megmutatkozik a szalonna vastagsága [...]. Hasonlóan végighasítja a másik oldalon is és a farok alatt, a végbél fölött körbeviszi a kést. Éles fejszével a szájból kiindulva figyelmesen végigcsapkodva *megereszt*i, azaz kivágja a mellkast az oldalbordák végénél mindkét oldalon. Majd a faroknál fogva megemelik és hátulról előre haladva veszik fel az orját.” (Zsigmond 1998: 169.)²³

Egy másik eljárás szerint a mészáros először eltávolítja a disznó fejét, melyet miután a kibuggyanó vértől egy vederben megtisztítanak, kampóra akasztva, vagy az orr részétől fogva felkötik a létrára, hogy kicsepegjen belőle a vér. Ezt követően a mészáros a tarjánál óvatosan lefejtja a szalonnát az izomról, majd leveszi a húsos részt is. Általában innen szokták kivenni a *tokánynak* való húst is. Amikor a tokányhúst a mészáros kivágja, az asszonyok nekiállnak a tokány elkészítésének. Általában mire a mészáros végez a disznó feldarabolásával, a tokány is elkészül. Az orja kivétele ezt követően nagyjából megegyezik a fent jelzett módszerrel.

22 Ritkán az is előfordul, hogy a bokákat a sonkán hagyják és csak később, a feldarabolás során választják le a sonkáról.

23 Kiemelés az eredetiben.

Miután a bordákat levágják a gerincről és kiemelik az orját, láthatóvá válnak a disznó belső szervei. Először a lépet veszik le a gyomor faláról, majd a nyelvet és vele együtt a tüdőt és a szívet. A mészáros késével a nyelv közepét átszúrja, majd az egyik segítő az így keletkezett résbe dugja egy-két ujját és, ahogy halad a mészáros a nyelvnek, tüdőnek és szívnak a többi szervről történő lefejtésével, fokozatosan mind magasabbra emeli, mígnem a mészárosnak sikerül a szerveket teljesen megszabadítani. Ezt követően az egészet egy vízzel tele edény fölé tartják. A mészáros felhasítja a szívburkot és kiengedi belőle a vért, majd kivágja a szívből és a tüdőből a fogyasztásra nem alkalmas részeket. Ezt követően az egészet hideg vízbe helyezik.

Miután a véres törlővel felitatják a hasüregben (a tüdő és a szív alatt) összegyűlt véres folyadékot, kerül sor a gyomorrész kivételére. Először a veséket és a májat veszik ki, ügyelve, hogy úgy távolítsák el róla az epét, hogy az epevezeték ne sérüljön meg, majd a húgyhólyag kivétele következik. A máj és a vese a tüdő és a szív mellé kerül, a hólyagot pedig egy golyóstoll szárral felfújják, miközben folyamatosan masszírozzák, hogy a hidegben nehogy túl hamar megmeredjen, majd a kellő méretre felfújt hólyagot cérnával elkötik és felakasztják száradni.

A gyomorrészt a belekkel együtt óvatosan kiemelik a hasüregből és egy teknőbe helyezték, manapság – mivel már a vékonybelet sem mossák ki – az egészet egy nejlonzsákba, vagy talicskába teszik, és a trágyadombra dobják, vagy kiviszik a hátra, ahol a kóbor kutyák eszik meg. A gyomorrész kiemelését követően veszik ki a hájat, amit egy lapítóra szoktak kiteríteni. Régen ebből készült a hájas tészta, ma általában a *zsírnakvalóhoz* szokták tenni és kiolvasztják.

Az utóbbi egy-másfél évtizedben ezt követően kerül sor a kötelező Trichinella-vizsgálat²⁴ számára szükséges húsminta kivágására. A vizsgálatot a helyi állatorvosi rendelőben végzik, a vizsgálathoz szükséges mintát a disznó hasi részéből (a rekeszizom közepén található V alakú harántcsíktolt izomrész) vágják ki.

Ezt követően kerül sor az oldalasok, a lapocka, a hosszúpecsenye és az nyúlja felszedésére, ami a következőképpen zajlik:

„A következőkben a mészáros fejszével elvágja a hátsó keresztcsont közepét [...]. Majd a *haspecsenyét* körüljárva, késsel bevágja körbe mindkét felől az *oldalások* végénél, ugyanúgy kétoldalt a *hosszúpecsenye* mellett, ezzel előkészítve a két *oldal* felszedését. Elülről hátrafelé haladva [a bordákat] elválasztja a szalonnától, az első oldalborda mögé lyukat szúr és annál fogva emelve veszi fel mindkét oldalast a hátsó keresztcsontokkal együtt. Utána a szalonnáról leválasztva felveszi a két *hosszúpecsenyét*, a két első *lapockát*, majd a *haspecsenyét*, amelyből kivágja a V alakú *nyúlját* a porcos részekig.” (Zsigmond 1998: 170.)²⁵

24 Az Európai Unióhoz való csatlakozást követően Romániában is kötelezővé vált a házi használatra levágott állatok esetében is a hús bevizsgálatása a trichinellosis (fonalóckór) veszély megelőzése érdekében.

25 Kiemelés az eredetiben.

Ezt követően a rácson csak a szalonna és az álla (*tokája*) marad a disznónak. Miután a mészáros az alsó álkapcsot eltávolítja, levágja a tokaszalonnát, majd a szalonnát táblákra szeleteli. Ez képezi a disznó felszedésének utolsó mozzanatát. Ilyenkor a gazda ismét pálinkával, esetleg borral szokta kínálni a mészárost és a segítőt.

A 20. század elején-közepén még szokás volt, hogy a tisztán maradt szalonnarészt csupán kettőbe hasították, úgy vitték fel a padlásra és tették fel a rúdra füstölni. A kémények elterjedése és a kisebb méretű füstölők megjelenését követően a szalonna felszedésének ez a módja kiment a gyakorlatból. Ma már csak az idősebb emberek emlékeznek rá.

Feldarabolás tartósítás, feldolgozás és tárolás • A disznó felszedését követően az eresz alatt és/vagy a nyári konyhában felállított asztalnál végzik el az aprólékosabb munkákat (vö. Kinda 2017: 57). Itt kerül sor a sonka fazonírozására, a felesleges húscsapatoktól történő megtisztítására. A mészáros a gazda kérésének megfelelően a sonkát kicsire vagy nagyra veszi, attól függően, hogy a család mennyi kolbászt akar tölteni. Régebben szokás volt mind a négy sonkát megtartani, ma általában csupán a két első sonkát, esetleg csupán az egyik hátsó sonkát veszik meg, a többit pedig kicsontolják, az így nyert húst pedig tisztítás után mélyhűtőben tárolják. A kicsontolásra kerülő sonkáról a csülköt leválasztják, ezeket szintén a füstre teszik.

Az orját szintén kisebb darabokra vágják, minden második csigolyánál bevágják, így kerül a füstre, bár az utóbbi időben az is gyakori, hogy füst nélkül teszik be a mélyhűtőbe. Az orját levesbe szokták főzni, esetleg krumplipürével és paradicsomszósszal fogyasztják.

Régen a lapockákat nem csontozták ki, hanem hagytak rajta egy kevés húst és a füstre tették. Később töltelékes káposztába vagy levesbe főzve fogyasztották. Az oldalas *megcsapdosására*, a fej és az álkapocs kicsontozására²⁶ és megtisztítására, a bokák felhasítására a szalonnatáblák méretre történő kiszabására és fazonírozására, illetve a nagyobb húsdarabok megtisztítására a bőr leválasztására a szalonnarétegről szintén itt kerül sor.

Ezt követően kerül sor a disznó darabjainak besózására. Régebben egy-egy nagyobb kádban vagy cseberbe (például a szapulókádban), az utóbbi időben az üzletben vásárolható nagyobb (40-50 literes) műanyagkádkba. Először a szalonna kerül elsózásra. Ez úgy történik, hogy egy réteg sót szórnak a kád aljára, erre helyezik el az első réteg szalonnát, bőrös részével lefelé, majd a következő réteg szalonnát a bőrös részével felfele. A szalonna után kerülnek besózásra a húсок és a csontos részek (az orja, az oldalas, a nyúlja, a lapockák, a csülkők és a sonkák). Az így elsózott darabok egy-két hétig állnak a sóban, majd rendre bekerülnek a füstölőbe. Először a húсок, sonkák és csülkők, azt követően a csontos részek, legvégül pedig a szalonna.

²⁶ A fejből kivesszik a szemeket és az agyat, ez utóbbit beleteszik a tojásrántottába, vagy agylevest főznek belőle.

A fejet, az abálni való szalonnát, a bokákat, a fület a farokrészt és a bőrcafatokat külön edénybe szokták elsózni, ugyanis ezeket korábban kiveszik a sóból. A fejből és az állból főzik a *fősajtot*, a bokákból, a fülből, a farokból és a bőrből pedig *koszonyát* készítenek. Régen a vér egy részéből, a gégeből és a véres húsból *gömböcöt* készítettek, melyet a gyomorba tölthettek. A gömböcöt lassú tűzön megfőzték, majd a fősajttal együtt a füstre tették. A gömböcöt a töltelékes káposztába, vagy levesbe főzve fogyasztották. Az 1990-es években a gömböc készítése kiment gyakorlatból.

Mialatt a férfiak a disznó füstre kerülő részeinek besózásával foglalatalkodtak, az asszonyok a nyári konyhában kockára vágják a sonka kicsontozása és a szalonna-fazonírozása során levágott zsiradékdarabokat (ezt nevezik zsírakvalónak) és elkezdik a zsírolvasztást. A zsírszalonna olvasztásának mellékterméke a *tepertyű*. A megpirult és összezsugorodott szalonnadarabkákat egy nagyobb tálba teszik és sóval megszórják, az így elkészült étel több heten keresztül eláll, rendszerint reggeli és vacsora során kerül az asztalra. Amikor a *tepertyű meglágyul*, azaz veszít ropogosságából rendszerint ledarálják és az így keletkezett krémes masszát *tepertyűs pogácsa*, illetve *tepertyűkrém*²⁷ készítésére használják. A zsírt egy nagyobb edénybe, *báldogba* szűrik le és lehűtik. Rendszerint a kamrában tárolják.

Ezt követi a *kolbásznak* való hús leórlése. Régen kézi darálóval, manapság elektromos meghajtású őrlogéppel. A leórlott húst sóval, borssal, fokhagymával és pirospaprikával ízesítik, majd az egészet *összegyűrják*, majd a disznó vékony belébe töltik. Az 1990-es évek közepére a disznó belének kitisztítása és felhasználása kiment a gyakorlatból, azt követően csak az üzletben kapható bélbe töltöttek kolbászt.

A *májashoz* a máj egy részét,²⁸ a veséket és a tüdőt használják alapanyagként, emellett dinsztelt hagymát, főtt rizst és egy kevés zsiradékot is őrölnek hozzá. A májas alapanyagait rendszerint apróbb szemű rostélyon őrlik le, és kétszer is ledarálják, hogy minél pépesebb legyen. Régen a májast a vastag bélbe töltötték és fel is füstölték, azonban ez már a 20. század második közepén sem volt már általánosan elterjedt megoldás.

A *vérest* nem minden családban készítették. Sokan ugyanis úgy tartják, hogy vért enni bűn, ugyanis ez az egyedüli étel, aminek fogyasztását az Isten megtiltotta. A véres alapanyaga a szűrés során kifogott vér mellett a szűrt seb körül levágott véres tokarész, a szív és a húskok letisztítása során eltávolított véres húscafatok, ehhez még kevés zsiradékot, főt rizst és dinsztelt hagymát is kevernek. Sóval, borssal és *csomborttal*²⁹ ízesítik, ez utóbbi adja a véres jellegzetes ízet.

Az utóbbi két-három évtizedben szokássá vált a *csavart hús* készítése is. A kiterített rekeszizomra sóval, borssal fűszerezett őrölt húst kennek, majd az egészet felgöngyölik, és vastag cérnával összekötözik. Az így keletkezett henger alakú húst felfüstölik, majd egy nagyobb fazékban megfőzik.

27 A leórlott tepertőhöz főt tojás sárgáját és mustárt kevernek.

28 Azért nem az egészet, mert akkor túl keserű lesz a májas.

29 A borsikafű helyi neve.

A füstölés régen a házak padlásán történt. Erről a gyakorlatra Mózes András a következőképpen emlékezik vissza:

A lakóházépítésben a XIX. század közepéig a magas tetejű, szalmával, ritkábban náddal fődött házakat építették. Ezeknek kémény helyett, a tető fölé emelkedő cserénye volt, ahová az első és a hátsó ház meg a pitvar tűzhelyének füstje torkollott. Ez igen alkalmas volt a disznóhús füstölésére, nyári eltartására. De épültek rendjével olyan házak is, melyeken sem kémény, sem cserény nem volt. A füst a teljes padlást betöltötte. Ezek voltak, ha gazdája ügyes és élelmes, a közfüstölők. (Mózes é. n. I.)

A 20. század második felére azonban a ház padlásán történő füstölés gyakorlata megszűnt. Helyette fából, kisebb számban téglából készült füstölők jelentek meg. Azonban sem a 20. század második felében, sem az utóbbi két évtizedben nem rendelkezett minden gazdaság füstölővel. Ezért ezek egyfajta közfüstölökként is működnek, melyekben nemcsak a saját, hanem a szomszédok és a rokonok disznóit is megfüstölték. Az utóbbi néhány évben a környéken olyan szolgáltatás is megjelent, ahol a disznó részeit nem csupán megfüstölik, de a disznó teljes feldolgozását (kicsontozás, a húсок feldarabolása, kolbász és szalámi feltöltése stb.) is vállalják. Ilyen jellegű szolgáltatás az elmúlt évtől a településen is megjelent. Az utóbbi évtizedekben – a média hatására is – a füstölt hús fogyasztása visszaszorult, a disznóhús egyre kisebb része kerül füstölésre.

A füstöléssel történő tartósítás mellett régebben lesütéssel vagy *besütéssel* próbálták tartósítani a disznó húsát. Az eltevésre szánt húst nagyjából tenyérnyi nagyságú és két ujjnyi vastag darabokra vágták és megsütötték, sütés után egy-egy nagyobb bödönbe helyezték, majd forró zsírt öntöttek rá. Hasonlóképpen a kolbászt is nagyjából 10 centiméteres darabokra vágták, megsütötték, majd bödönbe, vagy nagyobb befőttes üvegekbe helyezték, amit szintén zsírral öntöttek fel. Az utóbbi két évtizedben – részben a média hatására – a településen is elterjedt az a nézet, hogy a zsírral való főzés és a besütött hús fogyasztása káros hatással van az egészségre, ezért a besütés gyakorlata erőteljesen visszaszorult, helyét a mélyfagyasztásnak adta át.

A településen a század közepéig működött jégverem,³⁰ melyet élelmiszerek tartósítására használtak. Az elektromos áram bevezetését (1960-as évek) követően a településen is megjelentek az első – Fram, majd később az Arctic nevű – hűtőszekrények, de csak az 1989-es rendszerváltást követően terjedtek el általánosan a háztartásokban. A nagyobb kapacitású fagyasztó úrtartalommal rendelkező kombinált hűtőszekrények és a különböző méretű fagyasztó ládák pedig csak az utóbbi évtizedben terjedtek el. Ez utóbbiak jelentős hatással voltak a disznó feldolgozásának és a disznóhús tartósításának módjára. Hatásukra teljesen átalakult a disznóhús tartósításának és fogyasztásának szokása. Megszűnt a húсок lesütésének szokása,

30 Községi jégverem volt az állami iskola csemetés kertjének a végénél, de volt még jégverem az udvari kertben és a Kút utcában is (Mózes é. n. I.)

visszaszorult a füstölt csontok és húsok fogyasztása, illetve az elmaradt a csontos részek és a húsok besózása. Ugyanakkor lehetővé vált a melegebb évszakokban is a disznóölés megejtése.

A disznótor • A disznótor megülése korábban sem nem volt általánosan elterjedt szokás a településen, bár néhány család esetében előfordult, hogy a disznóvágás napján összehívták a rokonokat és közeli ismerősöket a disznó torának megülésére. Néha a helyi előjárókat (papot, tanítót, falufelölést stb.) is meghívták az eseményre. Ilyenkor rendszerint előételként májast, vérest, főételként pedig sült kolbászt, tokányt és sültet, köretnek krumplipürét, savanyóságnak pedig savanyú *káposztacikát*, melléje pedig pálinkát és házi bort szolgáltak fel.

Ugyanakkor minden háznál szokás volt a disznó felszedését és a húsok elsózását követően a mészáros és a disznóvágásnál segítő személyeket tokánnyal megvendégetni. A tokány elfogyasztása még a 20. század második felében is a késő éjszakába nyúló esemény volt, melynek keretében a napi események és a disznószúrás körüli események megbeszélése mellett különböző igaz történetek (világháborús eseményekkel, disznóöléssel kapcsolatos stb. történetek) előadására került sor.

Az utóbbi időben a tokány elfogyasztása viszonylag rövid időt vesz igénybe. Az étel elfogyasztása után a mészáros és a disznófogásnál segédkező férfiak elköszönnek, házigazda és az asszonyok pedig folytatják a disznó feldolgozását: ekkor kerül sor a véres, májas és a kolbász feltöltésére.

Gazdasági és kulturális átalakulások

A disznótartás szokásának átalakulása • Az elmúlt évszázad során a disznótartás terén három nagyobb fordulópontot lehet azonosítani. (1) A földek kollektivizálása következtében a disznótartás terén is jelentősebb változásokra került sor. Mivel jelentősen lecsökkent az egyes családok művelése alatt álló földek nagysága, megcsappant az éves gabonakészlet is, aminek következtében az egyes háztartásokban visszaesett a hízó sertések száma. Ugyanakkor a disznótartás terén is jelentős átalakulás állt be. Megszűnt a disznók legeltetésének gyakorlata és elterjedt a száraz kenyérrel, főtt krumplival és ételmaradékkal történő tartása. (2) Az 1989-es rendszerváltást követően a disznótartás szerepe ismét megnőtt a közösségben. A saját hússzükséglet kielégítése mellett a gazdaságok nagyobb részében eladásra is kezdtek sertést tartani. (3) Végül, az elmúlt egy-másfél évtizedben, a föld köldökzsinórjáról történő leválás (lásd Gagy J. 2009b: 141) következtében az állattartás, és ezen belül a disznótartás jelentősége csökkent, egyre több háztartás esetében a disznótartás teljes visszaszorulásának lehetünk tanúi a Maros mente településein, és ez a tendencia még hangsúlyosabban érvényesül a Marosvásárhely agglomerációjához tartozó településeken.

A disznótartás terén végbement változások a gazdasági épületek alakulása terén is nyomon követhető. A 20. század első felében a településen a fából készült

(sok esetben improvizált) disznóólak voltak jellemzőek, melyek körül, mivel nem volt megoldva a trágyalé lefolyása, jellegzetes szagok uralkodtak. A disznótartáshoz kapcsolódó intenzív szagok még az 1990-es években is jelen voltak az egyes gazdaságokban, meglétüket tudomásul vették, és azok számára is elfogadott jelenség volt, akik esetleg a saját udvarukon már nem tartottak disznót. Azonban már az 1989-es rendszerváltást megelőző években elkezdődött a szagok minél hatékonyabb izolálására való törekvés. Ezekhez az első lépést a disznóólak modernizálása, valamint a gazdasági udvarnak az elkerítése, az *első udvarról* történő leválasztása jelentette. A 20. század utolsó évtizedeiben tehát az épületállomány terén egy modernizációs folyamat zajlott le. A fából készült disznóólak kikoptak a használatból és szinte teljesen eltűntek az egyes gazdaságok épületállományából. Nagyobb részüket lebontották, helyükre téglából készült ólak épültek.

Az utóbbi évtizedben jelentősen átalakultak a településen az életvezetési stratégiák és gyakorlatok. A disznótartás visszaszorulása a település épületállományának alakulására is kihatott: 2002 után az új építésű házak esetében – két kivételtől eltekintve – már nem jellemző a disznóól építése. Vagyis azt tapasztalhatjuk, hogy a jelenleg meglévő gazdaságok mintegy 10%-ában eleve nem épült disznótartásra alkalmas épület, és további 15–20%-ában az elmúlt negyedszázadban felszámolták a disznóólat.

A disznóölés átalakulása • A disznótartáshoz és a disznóöléshez való közösségi viszonyulás esetében a legizgalmasabb az, hogy miközben egyre több háztartás esetében szűnik meg a mezőgazdálkodás, mint alap- vagy kiegészítő foglalkozás, a disznóölésnek, mint a család éves hússzükségletét biztosító társadalmi gyakorlat továbbra is jelentős szerepet játszik a település életében.

A disznóölés, mint társadalmi gyakorlat utóbbi száz éves történetében legalább két jelentős fordulópont azonosítható, melyek elsősorban külső – (társadalom) politikai, gazdasági modernizációs – hatások nyomására alakultak: (1) az egyik egy modernizációs fordulatot jelent és a disznóölés és a disznó feldolgozása során használt technológia és technikai eszközök terén végbement változás, (2) a második viszont egy kulturális és attitűdbeli változást jelent, és elsősorban a téli disznó beszerzésének módjának³¹ átalakulására vonatkozik.

Ha a disznóölés szokásának elmúlt negyedszázad során lezajlott átalakulását nézzük, azt látjuk, hogy számos készítmény, gesztus, rutin és rítus megváltozott, vagy kikopt a gyakorlatból. Változtak a munkafolyamat menete és időtartama, a feldolgozás technikája, a tartósítás a tárolás és a fogyasztás módja. A szokások és technikák változása a rítusok egyszerűsödéséhez és az esemény lerövidüléséhez vezetett. Ugyanakkor az eseményhez (szokáshoz) kapcsolódó narratív bázisa is összezsugorodott.

31 A saját gazdaságban megtermelt disznót egyre több család esetében váltja le a vásárlás útján beszerzett.

A 1989-es rendszerváltás után az üzletekben számos addig elérhetetlen fűszer és fűszerkeverék vált kaphatóvá. A kábeltévé és az internet-szolgáltatás megjelenését követően pedig addig ismeretlen (távoli és egzotikus) receptek is beáramoltak a helyi világba. Mindez együtt a disznóhúsból készült készítmények ízvilágának változását eredményezte.

A mészáros mesterség egyre inkább profitorientált szakmává vált. A mészárosok igyekeztek egy szezonban minél több disznót levágni, ezért – ha úgy adódott – egy nap akár két disznószúrást is vállalnak. Igyekeznek az állatot minél rövidebb idő alatt feldolgozni. Ennek az volt a következménye, hogy a mészáros és a segítők már nem ülnek össze a háziakkal késő éjszakáig beszélgetni, borozgatni.

A disznóvágásban érintett személyek között új szereplő is megjelent, az állatorvos, az ő hatáskörébe tartozik a hús ellenőrzése.

A frissen vágott disznóhús bevizsgálását előíró egészségügyi szabályozás következtében a disznó megperzselése és lemosása után már nem kerülhet sor a fülek megkóstolására, mely évtizedeken keresztül kiemelt rítusa, rituális momentuma volt a disznóvágásnak, ugyanis a vizsgálat elvégzéséhez szükséges húsminta kivételére csak a munkafolyamat későbbi szakaszában kerülhet sor. Addigra viszont ezek a darabok már kihűlnek, a helyi elképzelés szerint azonban a fül csak a perzselés után (azaz melegen) az igazi. A mészáros és a segítők megvendégelésére szánt tokány elkészítésének és felszolgálásának időpontja szintén későbbre tevődik emiatt.

A perzselés ideje az újabb technológiák (gázperzselő) bevezetésének köszönhetően lényegesen lerövidült. A disznóhús tárolása terén szintén több változás következett be: kikopott gyakorlatból a húсок és a kolbász lesütése, ezeket ugyanis az elmúlt két évtizedben inkább mélyhűtőben tárolják. Másrészt a disznó részeiből egyre kevesebbet füstölnek fel, ami azt eredményezte, hogy a disznó egyre kisebb részét kell besózni is. Mindez a disznóölés folyamatának jelentős lerövidüléséhez vezetett. Az elektromos húsőrő gépek és kolbásztöltők elterjedésével pedig a feldolgozás is hatékonyabbá, gyorsabbá vált.

Korábban bevett gyakorlat volt, hogy a mészáros *elcsent* a *zsrinakvaló*ról lefejtett bőrből,³² ez ma már teljesen elfogadhatatlan gesztusnak számít.

A mészáros, vagy a disznóvágás körül sürgölődő gyerekek ugratása, a disznóvágással kapcsolatos igaztörténetek³³ felelevenítése is egyre ritkábban válik a disznóvágások beszédtemájává.

A 20. század során gyakorlatban volt a mészáros és a segítők mellett a szomszédoknak, rokonoknak is kóstolót adni a frissen vágott disznóból. Ez rendszerint egy kisebb szál kolbászt, vérest, májast, tőpörtyűt jelentett. A kóstoló küldésének szo-

32 Korábban, a háznál, vagy a művelődési házban megült lakodalom esetében szintén gyakorlatban volt, hogy a főzéshez segítségül hívott asszonyok *elloptak* egy keveset a sültekből.

33 Ezek a történetek a disznószúrást elvétő, ügyetlen mészárosokról illetve a városi disznóölésekről szólnak. Például: a sikertelen szúrás után a mészáros gázslagot nyom a disznó szájába, amitől az megfullad, majd mikor elkezdik perzselni, felrobban. A mészáros rosszul szúrja meg a disznót, ezért ameddig a mészáros és a fogók bemennek a konyhába egy pohár pálinkára, elkőborol, ezért aztán fél napig kell keresni. A kimúltnak hitt disznó, mikor ráteszik a parazsát, felugrik és parázssal a hátán befut a kazalba, ami ezért porig ég stb.

kása mára szintén kikopott a gyakorlatból. Csupán a gazdasszony munkáját segítő asszonyoknak szokás kóstolót vinni.

A településen újra megjelentek olyan vállalkozó szellemű fiatalok, akik kiárusítás céljából vágnak évente több alkalommal disznót. Ezek azonban már elsősorban nem magát a friss húst, hanem a disznóhúsból készített „hagyományos” termékeket forgalmazzák. Termékeiket a közösségi médiában népszerűsítik. Ugyanakkor eladás mellett feldolgozást³⁴ és füstölést is vállalnak.

A disznóölés fesztivalizációja és médiareprezentációi • Napjainkban a disznóvágásról és a disznótorról a helyi és a regionális médiában egyre gyakrabban jelennek meg – főleg a disznóölés időszakának beálltát követően – hosszabb-rövidebb beszámolók, tudósítások. Ezekben a disznóölés szokása és a disznótor megülése 'hagyományos' (azaz különleges, egzotikus) családi esemény, esetenként pedig közösségi ünnepként vagy turistacsalogató eseményként (fesztivál és vagy vásári rendezvény) jelenik meg. Ezekre a tudósításokra a hagyományok eltűnése által kiváltott nosztalgikus hangvétel, a múlt idealizálása és a hagyományápolás fontosságának hangsúlyozása jellemző. A „hagyományos” disznóölés és disznótor a vidéki fesztiválok kedvelt témája lett, bekerült a falu- és örökségturizmusra alapozó vendégházak és panziók karácsonyi és szilveszteri programkínálatába. Vagyis elindult a disznóölés örökségesítésének folyamata, melynek révén a korábban egy helyi kultúrába illeszkedő, a helyi feltételekhez és normarendszerekhez igazodó kishagyomány bekerül egy tőle idegen, globális folyamatok, ízlések és elvárások által alakított környezetbe: megtörténik a disznóölés fesztivalizációja.

Összegzés

A disznóölés helyi gyakorlatának vizsgálata során az válik láthatóvá, hogy az elmúlt száz év során hogyan változtak meg a településen a fogyasztói magatartások. A sáromberki helyi társadalmat szinte a 20. század végéig az önellátásra való termelés által meghatározott mentalitás jellemezte. Még azokat is, akiknek anyagi helyzete megengedte volna a piacról való élest.

Ennek okát abban láthatjuk, hogy a kommunizmus idején az élelmiszerek jelentős részéhez a falusi lakosság hozzáférése korlátozott volt. A kenyeret jegyre, „városi bulletinre” adták. A hentesáru ellátás akadozott, bizonytalan volt az érkezésének ideje és óriási sorokat kellett kiállni érte. Az 1989-es rendszerváltást követően az üzletek kínálata kibővült ugyan, de a falu táplálkozási szokásai lassan változtak. Továbbra is a háztáji gazdaságban termelték meg az élelemszükséglet jelentős részét. Ennek a gyakorlatnak a fennmaradásának ugyanakkor anyagi okai is vannak: a falusi lakosság jelentős része a hagyományos paraszti gondolkodás mentén vezette

³⁴ Ez a gyakorlat azt jelenti, hogy a mézárós pénzbeli ellenszolgáltatás fejében vállalja, hogy a gazda tulajdonában levő disznót levágja, feldolgozza, besózza, felfüstöli stb.

háztartását: önellátásra rendezkedett be, illetve a „*hasán spórolt*”. Ezt a fogyasztói magatartást számos normatív funkcióval rendelkező íratlan szabály alakította. A disznót csak télen, karácsony tájékán vágták le, ezzel szemben az 1990-es évektől rendszeressé vált az évi két, sőt több alkalommal történő disznóölés is. A kolbászt csak akkor kezdték meg, amikor „a megszólalt a rigó” (azaz csak tavasszal). Húst elsősorban csak vasárnap és ünnepnapokon fogyasztottak. A kemény fizikai munka és a mezei munkák idején elsősorban szalonnát fogyasztottak.

A nyugati életminták elterjedése, a falu–város migráció irányának megváltozása eredményez ezen a téren változásokat. Egyre gyakoribb, hogy a falusi háztáji gazdaságot, sőt a veteményest is felszámolják. A 21. század elején azonban már egyre több család hagy fel a gazdálkodó életformával, a ló és szarvasmarha tartás után a disznó és a baromfitartásról is egyre többen lemondanak. Az ilyen háztartások vagy a szomszédoktól, ismerősöktől vásárolnak disznót, vagy a nagy bevásárló központokból szerzik be a családi fogyasztásra szükséges húsmennyiséget. Ebből következően az ételkészítések a rendszerváltást követően egyre nagyobb arányát képezik a családi költségeknek.

Ma a disznóölés szokása egy átmeneti állapotban van, amelyre elsősorban a *hezitálás* jellemző. A megváltozott környezet sok szempontból nem alkalmas a korábbi rítusok és az azok által közölt tartalmak kommunikálására, de az adaptáció, az új helyzethez való alkalmazkodás nem történt még meg.

Szakirodalom

Bausinger, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég Kiadó, Budapest.

Bálint Sándor

1974 A disznótartás és disznótor szegedi hagyományai. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1972-73/1. 111–130.

Berekméri István Andrásé

2007 *Minden poklokon keresztül*. Sajtó alá rendezte Vajda András. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Chayanov, Alexander V.

1986 (1966) *The Theory of Peasant Economy*. University of Wisconsin Press, Madison.

Fejős Zoltán

1998 Modernizáció és néprajz. In: Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 7–19.

Gagyfi József

2007 *Földosztók, önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.

2009a Ankét a kisebbségkutatás helyzetéről. *Regio* 20. (3) 30–33.

2009b *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Gagyfi József (szerk.)

1999 *Ismerős terepen. Válogatás csíkszeredai antropológiai írásokból.* KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Krizsa Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–28.

Kinda István

2017 *Hagyományos népi mesterségek Háromszéken és Erdővidéken.* Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Kisbán Eszter – Pócs Éva

1977 *disznóölés* címszó In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 1. A–E.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 590–591.

Kós Károly

2000 *A Mezőség néprajza 1–2.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.

Kovács Imre

2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változása.* Argumentum Kiadó, Budapest.

Marsden, Terry

1999 Rural Futures: The Consumption Countryside and its Regulation. *Sociologia Ruralis* 39. (4) 501–526.

Mózes András

é. n. *Adatok Sáromberke történetéhez I–IV.* Kézirat. Sáromberki Református Egyházközség Levéltára. Jelzet: 466, 467, 468, 469.

Paládi-Kovács Attila

1993 Népi disznótartás szútoron. *Névtani Értesítő.* 253–259.

2018 *Magyar népkutatás a 20. században.* (Documentatio Ethnographica, 32.) L'Harmattan, Budapest.

Paládi-Kovács Attila (főszerk.)

2001 *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Selmeczi-Kovács Attila

1991 Mészáros- és hentesipar. In: Domokos Ottó (főszerk.): *Magyar Néprajz III. Kézművesség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 214–220.

Szabó Miklós

1994 Sáromberke rövid története. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberki Egyházközség, Sáromberke, 5–64.

Tátrai Zsuzsanna

1990 Jeles napok-ünnepi szokások. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Folklor 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 102–264.

Vajda András

2016 Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt–Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. (Kriza Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 21–58.

2019a Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 11–29.

2019b *Változó létformák vidéken. Egy Maros menti falu gazdasági-kulturális szerkezetének átalakulása*. L'Harmattan, Kriza János Néprajzi Társaság, Budapest–Kolozsvár.

2020a A disznótartás szerepének átalakulása a Maros mentén. In: *Magyarságkutató Intézet Évkönyve*. 571–594.

2020b A disznóölés gyakorlatának átalakulása a Maros megyei Sáromberkén. *Korunk XXXI. (4)* 38–53.

Zsigmond József

1998 Disznóölés In: Palkó Attila – Zsigmond József: *Magyaró hétköznapjai*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 166–176.

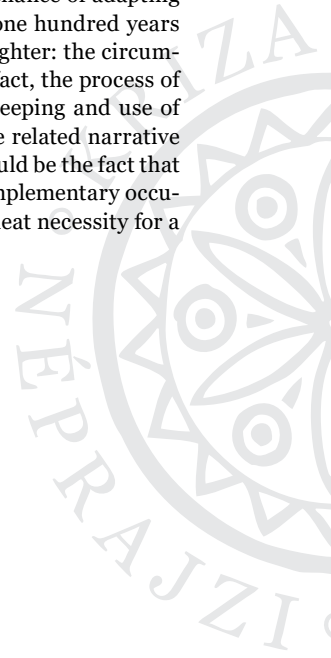
Creșterea și tăierea porcului la Dumbrăveni, județul Mureș

Timp de secole, porcul a jucat un rol determinant în viața țăranimii maghiare, dar și astăzi are un rol important în satisfacerea necesității de carne a gospodăriilor rurale. Studiul de față prezintă schimbările survenite în obiceiul creșterii și a tăierii porcului, adică modul în care funcționează această tradiție în comunitățile locale, în condițiile economice, culturale, social-politice contemporane. Se referă la formarea și consolidarea unor mecanisme de adaptare, obiceiuri și rutine existențiale. În ultimii aproximativ o sută de ani s-au schimbat în mod constant circumstanțele creșterii porcului, dar și relația societăților locale față de acest obicei. S-a schimbat procesul de sacrificare al porcului, tehnicile și instrumentele utilizate, dar și modalitățile de conservare, depozitare și utilizare a cărnii de porc, respectiv numărul participanților la acest eveniment, masa servită, chiar și tematicile și conținuturile narative legate de acesta. Cel mai interesant aspect al atitudinii comunitare ar fi faptul că deși în tot mai multe gospo-

dării se renunță la agricultură ca ocupație de bază și complementară, tăierea porcului – ca practică socială asigurând necesitatea anuală de carne a unei familii – continuă să joace un rol important în viața localității.

The Raising and Slaughtering of Pigs at Dumbrăveni, Mureș County

For centuries pigs had been playing a determining role in the life of Hungarian peasantry, and even today it might have an important role in satisfying the necessity for meat for rural households. The present study deals with the changes that occurred within the custom of raising and slaughtering pigs, that is the way how this tradition functions within contemporary economic, cultural and socio-political contexts. It refers to the formation and sustenance of adapting mechanisms, customs and existential routines. In the last approximately one hundred years lots of things have been constantly changing regarding pig raising and slaughter: the circumstances of farming, but also the relation of the local societies towards this fact, the process of slaughtering, the techniques and tools in use, the ways of conservation, keeping and use of pork, the number of attendees to the slaughter, the dinner served, even the related narrative themes and contents. The most interesting aspect of community attitude would be the fact that even if more and more households would give up agriculture as main or complementary occupation, the slaughtering of pigs – as a social practice assuring the annual meat necessity for a family – continues to play an important role in the life of the village.

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes

A „svájci villa” típusú építkezés divatjának hatása hatása Kalotaszegen¹

Az 1890-es évek óta egy nagyon lényeges változás történt Kalotaszeg paraszti építkezésében, amit olyan természetességgel nyugtázunk, hogy szinte gond nélkül elmegyünk mellette és nem firtatjuk az eredetét, olyannyira a helyi népművészet „szerves” részének érezzük. Ez a változás az oromfalas nyeregvetős épületek megjelenése² és az ezeken a polgári minták nyomán kialakuló, úgynevezett „svájci villa” hatást mutató, fa épületdekoráció változatainak elterjedése. Érdekes módon a népi építészeti irodalom keveset foglalkozik vele, Kalotaszeg esetében nem is nagyon nevesítik.³ Pedig ez az a stílus, amely kb. az 1890-es évektől kezdődően terjedt, 1904 táján a Malonyay vállalkozás művészei már jól dokumentálták a megjelenését (Malonyay 1907), és onnantól kezdve egyre jellegadóbban meghatározta Kalotaszeg népi építészetének képét. Legcifrább példái a két világháború között, az 1920-as, 30-as években készültek. (16–27. képek) Kalotaszeg mindegyik kistáján rá lehet bukanni még a 2000-es években is ezekre a hol jobb, hol rosszabb állapotban megőrzött, karbantartott, vagy pusztuló épületekre: például Inaktelkén, Zsobokon, Valkón, Nagypetriben és sokféle másutt Kalotaszeg falvaiban és tágabb térségében, a magyar vidéket körbe ölelő színromán településeken is. Az 1950-es, 60-as években terjedő háztípusokon is érezhető még – ugyan kisebb léptékben, rengeteg stílusbizonytalansággal és egyszerűsödő ornamentikával – az utóélete. (29–33. képek) A rendszerváltozás óta eltelt legutóbbi mintegy két-három évtizedben pedig a kalotaszegi regionális identitás revivaljének részeként egy-egy településen, egy-egy fafaragó mester működésének köszönhetően újabb példái születtek privát és közösségi használatra egyaránt. A mai alkotók és a megrendelők, valamint a kalotaszegi

1 A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében készült.

2 Az építészeti morfológiai részletkérdések elemzése nem célja ennek a dolgozatnak. Az oromfalas nyeregvetős háztípusról bővebben lásd Miklósi-Sikes 1999: 79–84. Az Egeresen született műemléki ügyekkel foglalkozó építész otthonosan mozog Kalotaszeg tágabb vidékén. Adattárral kiegészített tanulmánya a házfejlődés árnyalt elemzését adja a szocialista títustervegig.

3 Furu Árpád *Kalotaszeg népi építésze* című könyve (Furu 2020) figyelemre méltó terepmunka alapján akkurátusan leírja az ilyen típusú épületdíszítés előfordulását, formai változatait, de nem jár utána a történetének, nem is említi a „svájci villa” kifejezést, nem nevesíti, csak általánosan különböző összefüggésekben polgári hatásról beszél.

népművészet szerelmesei is, mint a vidék saját, elidegeníthetetlen hagyományos örökségére tekintenek a cifrán faragott deszkaoromzatokra. (34–40. képek)

Jelen dolgozatunkban azt a kérdést igyekszünk megvilágítani, hogy mit is jelent és honnan származik ez a gyakran csak mellékesen említett „városi”, „polgári” hatás, azaz honnan eredeztethető a „svájci villa” típusú építkezés elterjedése Kalotaszegen. Nem tartjuk feladatunknak a faragott és fűrészelt deszkaoromfalak, fedéldíszek, tornácok funkcionális és dekoratív elemeinek, formai változatainak és ornamentikájának a morfológiai leírását és lajstromozó feltérképezését, ezt a munkát a népi építészet mérnök kutatóinak alapos felmérései elvégzik. A cikk viszonylag gazdag képanyagában (40 fotó) sem vonultatjuk föl a lehetséges formai variációk teljes tárházát.

Azt a tévedést viszont el kívánjuk oszlatni, amely mind laikus, mind szakmai körökben fel-felbukkan, hogy a „svájci villa” típusú építkezést a szecesszió stílus-korszakához sorolják és általában szecessziós hatásként értékelik a faragott épületdíszek használatát. Miközben maga a „svájci villa” típusú épületdekoráció jóval a szecessziót megelőzően, a 19. század közepétől alakul ki és terjed Európában és az Európán kívüli nyugati típusú kultúrákban a 19. század második felében és a századfordulón. Részévé válik a korabeli monarchiák hivatalos reprezentatív és főúri, valamint nagypolgári privát építészetének és a szecesszió művészei részben ezzel szemben is foglalnak állást és keresik a maguk útját a más jellegű – nem egyszer középkori gyökerű – vernakuláris faépítészet ács, és asztalos munkáinak felfedezésével és újraértelmezésével.

A tanulmányunkban tárgyalt, nyeregvetős, cserepes, deszkaoromfalas háztípus módos újításként már megjelent Gyarmathy Zsiga és felesége Hóry Etelka működésének idejében. Azonban Jankó János – a fiatal és korszakalkotó néprajztudós, Kalotaszeg első néprajzi monográfiájának írója (Jankó 1892) és a Millenniumi Kiállítás néprajzi falujának kurátora –, nem ezt találta a vidékre jellemzőnek. Nem is a még régebbi taposott zsupszalmatetőset,⁴ hanem az időben a kettő közé esőt, az akkoriban legelterjedtebbnek számító boronafalú, faszindelyes, négy oldalról ferde tetősíkú háztípust választotta Bánffyhunadról, hogy az Ezredéves Országos Kiállításon, mint Kalotaszeg reprezentáns épülettípusát szerepeltesse.

Gyarmathy Zsigmond és feleségének a háziipart ösztönző tevékenységét itt részletesen nem tárgyaljuk, csak röviden megemlítyük, hogy Gyarmathy Zsiga közbenjárására és felügyeletével 1879-től működött néhány évig az állami támogatással fölállított bánffyhunyadi gyermekjátékkészítő tanműhely osztrák-német tanító személyzettel.⁵ A famunka és a háziipari termékekkel kereskedés a tanműhely megszűnte után is fontos kiegészítő jövedelmet jelentett egyes falvak gazdasági kiüt-

4 „Hogy a legrégebbi rendű tetőt se hagyjuk el [...] Zsuppos a teteje, mind a négy oldalra egyaránt hajlik s kémény sincsen rajta, ott megyen ki a füst, ahol nyílást talál.” (Malonyay 1907: 108–109.)

5 Schönhut Vilmos (a magyarul nem tudó) szakoktatót, egy korábbi osztrák játékszergvár tulajdonosát hívták el Bánffyhunadra, kollégája, Hithig Ferenc pedig a faesztergályozást oktatta. A tanműhelyben tanuló tanoncok mellett Schönhuték az elemi fiúiskola tanulóit is oktatták a rajz és famunka alapismereteire.

keresésében.⁶ A mezőgazdaságnak a talajminőség, a klíma és a birtokviszonyok korlátokat szabtak, ezért a kézműves tevékenységeknek, a mozgékony „magát forgató” gazdasági mentalitásnak hagyományosan mély gyökerei vannak a vidéken. Az 1870-ben megnyitott és Kalotaszeget keresztülszelő Nagyvárad–Kolozsvár közötti vasút egyrészt kihúzta a talajt a korábbi hagyományos pénzszerzési lehetőség, a szekerezés alól. Másrészt új típusú mobilitással járó lehetőségeket, új piacokat, kapcsolatokat, társadalmi érintkezéseket nyitott meg.

Gyarmathyné Hóry Etelka nyilvános színre lépése a kalotaszegi tájat és népet középpontba állító népies irodalmával már az 1870-es évek közepére tehető, de számára az igazi áttörést az 1885-ös Országos Háziipari Kiállításon az általa berendezett kalotaszegi szoba sikere hozta,⁷ amelytől datálható a varrottas ügyének látványos felkarolása, a háziipari tevékenység kiépítése, piacának megteremtése, amely folyamat egyben Kalotaszeg ismertté válását is meghozta.⁸ Az általuk kifejtett tevékenységnek és más korabeli korabeli, fontos tisztségeket betöltő helyi előkelőségek kapcsolatrendszerének, „lobby” munkájának⁹ is köszönhető egyrészt az, hogy a monarchia legfelsőbb társadalmi köreiből a kalotaszegi népművészet ismertté vált.

Másrészt, a meginduló sikertörténet kiemelkedő része volt az (amiről szintén nem szokott szó esni), hogy 1895-ben Ferencz József a teljes vezérkarával 5 napot Bánffyhunyon töltött a „nagy hadgyakorlat” alkalmával, amelynek helyszíne az Erdélyben fontos stratégiai jelentőséggel bíró Körös–Almás–Nádas–Szamos vízválasztója volt.¹⁰ A királylátogatás alkalmával megpezsdült az egész vidék, kicsinosították Bánffyhunyat, a ház előtti kiskertek kisajátításával széles kövezett utat

6 A fafaragó háziipar megalakulásának és továbbélésének témájáról lásd Sebestyén Kálmán több írását (pl. Sebestyén 1994, 1998b), a bútorkészítéssel és népies-polgári bútordívatokkal kapcsolatos problematikáról lásd Szojka 1998. Az egyéb régebbi nagy múltú hagyományos, az erdőkieléssel, fűrészmalmokkal, fafuvarozással, faépítkezéssel, famunkával kapcsolatos tevékenységekről, a zsindegy, faedény- és szerszámkészítő falvakról, a faragott kapukról, fejfákról, kályhacsempe nyomódúccokról, a szerelmi ajándékként adományozott díszesen faragott, festett tárgyakról, a monumentálisabb ácsmunkákról, templomi művészetről és bútorművészetről szóló kiterjedt történeti, művészettörténeti és néprajzi irodalmat itt nem idézzük. E területek felsorolása is érzékelteti a famunka kiemelt jelentőségét a vidék falvainak életében a 19. század utolsó negyedében életre hívott és felülről kezdeményezett háziipar korszakát megelőzően is.

7 Lásd a számos korabeli publicisztikából pl. Herich 1885, Gyarmathy 1885.

8 Itt most nem részletezzük a Gyarmathy házaspár tevékenységéhez kötődő korszakot, ennek különböző vonatkozásairól már többen írtak, pl. Kresz 1968, 1973, Olosz 1994, Tőkés 1989. (Hála, 1998, Sebestyén 1998a.) A budapesti Néprajzi Múzeum *Kalotaszeg – a népművészet felfedezése* című nagy reprezentatív kiállításához kapcsolódó konferencia publikált előadásai számos aspektusát tárgyalják a kérdéskörnek (*Néprajzi Értesítő* LXXX. 1998). A korszakról való tájékozódásban Hála József korabeli publicisztika gyűjteménye nagy segítségére van a téma iránt érdeklődőknek (Hála 2006). A Kalotaszeg ismertté válásának e korszakát továbbá részletesen tárgyalja a szerzők megjelenés alatt álló új kötetének *Kalotaszeg, a magyar népművészet emblematikus tája, mint identitás-regió* című fejezete (Balogh–Fülemile 2021).

9 Mint Gyarmathy Zsiga bátyja, a kalotaszentkirályi birtokos Gyarmathy Miklós; a Bánffyhunyon udvarházat tartó Barcsay Domokos; a Kalotaszegen a 15. századtól a legjelentősebb világi földesúrnak számító Bánffyak közül a nagy tiszteletnek örvendő „remetei tekintetes” gróf Bánffy Miklós; a királynő udvarhölgye gróf Kornis Miklósné, szül. báró Vécsey Mária és mások.

10 *A Vasárnapi Ujság* több száma is hosszan tudósít, számos képpel illusztrálva, a király és a tábor-
kar bánffyhunyadi és kolozsvári látogatásáról. 1895. 42. évf. 38. sz. 618–630; 39. sz. 649; 40. sz. 659–660; 41. sz. 672–673; 43. sz. 709.

alakítottak ki a vasútállomás és a városka központja között, a „Király” utcát. Ferencz József Barcsay Domokos kastélyában kapott lakrészt. A kastély parkjában (a Rákóczi-fa közelében, mely egy „óriási százados fenyő, mely alatt Rákóczy György, miután Gyalunál megsebesült, utoljára ebédelt”)¹¹ ezalkalommal egy nagy, 150 személyes sátorban a király részvételével zajlottak a több órás közös díszebédek. A kastély az alkalomra megújult, bejárati homlokzatához egy teraszos fatornyot építettek, a korabeli svájci stílusban, amelyet a népnyelv úgy kommentált, „hogy Barcsay azért építtetett egy tornyot a házára, hogy a király arra felmegy és onnan fog lenézni a népeire, már mint az itt lakókra, mert a kit magával hoz, azt úgy is ismeri” (Gyarmathy 1895a: 622). (9. kép) Habsburg József főherceg pedig Gyarmathyék házában kapott volna elhelyezést, ha fiának váratlan, tragikus halála nem akadályozta volna meg a látogatást. Az akkorra elismert író nemcsak háziasszonyi szerepben készült a nagy eseményre, hanem igen nagy megtiszteltetést jelentett számára az, hogy a *Vasárnapi Ujság* a Kalotaszeget bemutató írásainak is jelentős teret szentelt (Gyarmathy 1895a, 1895b). A lap Gyarmathynét személy szerint, hosszan méltatta a vidék notabilitásai között, a férje, sógora Miklós, Kolozsmegye alispánja, Gróf Bély Ákos Kolozsmegye főispánja és Barcsay Domokos, országgyűlési képviselő mellett (y. d. 1895).

Erre az alkalomra készítette el Gyarmathyné 1895 májusában – a sikeres kolozsvári fényképész vállalkozó Dunky fivérek felkérve –, egy valóságos bánffyhungyadi lakodalom eseménysorozatának fotóit (Gyarmathy 1895b).¹² A fényképsorozatnak nemcsak fotótörténeti, hanem néprajz tudománytörténeti jelentősége is van. Lényegében ez az első dokumentatív fotósorozat, amely nem műtermi körülmények között, hanem szabad térben készített, nem (vagy csak részben) beállított eseményfotói egy valóságos, nem „etnográfiai-turisztikai kirakatként” megrendezett eseménynek, amelynek ikonikus képei mélyen beleivódtak a Kalotaszeg és a magyar népművészet iránt érdeklődők retinájába.¹³

A lakodalom fotóinak leírásában olvasható, hogy „Bánffyhungyadon, a bírón kívül legmódosabb gazda” a fiait kiházasító Pócs Márton udvarán „szemben egymással két csinos ház van, a szebbik új épület, s arra van szánva, hogy a két fiú abba vigye a feleségét”. A gazdafűknek szép és módos feleséget választottak, gazdag kelengyével, olyat, aki „odailik a kőgrádcicos nagy házba” (Gyarmathy 1896: 63, 64). A nyeregtes, cseréppel fedett ház, amely Gyarmathyékkel átellenben az út túloldalán állt, jól látható azon a fotón, amelyen a vőlegényes háztól indulnak a legények

11 *Vasárnapi Ujság* 1895. 42. évf. 38. sz. 630.

12 Valamint a házasulandók családját bemutatja, a lakodalmat részletesen leírja és a fotókat magyarázza a *Bánffy-hungyadi lakodalom* című írásában (Gyarmathy 1896: 63–69).

13 A fotósorozatot nemcsak a *Vasárnapi Ujság* közölte Gyarmathyné írásának az illusztrációjaként, hanem egy évvel később Gyarmathyné újra felhasználta azokat a *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából* című könyvében is. Az Izabella főhercegasszony (Habsburg Frigyes főherceg felesége) ajánlásával megjelent könyv apropója az Erzsébet királyné által a lányának, Mária Valéria főhercegnőnek az esküvőjére rendelt és Gyarmathyné közvetítésével elkészített kalotaszegi kelengye bemutatása volt. Izabella főhercegasszony, aki közismert pártfogója volt a kalotaszegi varrottasnak, többek között az 1896-os Ezredévi Országos Kiállítás Háziipar-Osztályának fővédnöke is volt.

vendég- és ajándékgyűjtőbe (Gyarmathy 1896: 71). (10. kép) A magas, nagy tömegű, utcára kétablakos ház homlokzata már a „svájci villa” hatását mutatja. A többi utcaképről is kítűnik (Gyarmathy 1896: 73, 75, 77, 81, 82), hogy alig van még két-három ilyen új divatú „modizós” ház, és a lakóépületek többsége még az a négy oldalra hajló zsindeletetű típus – a Pócsék telkén álló másik régebbi házzal együtt –, amely szakasztott olyan, mint amit a Millenniumi faluban Jankó János kiállított. (11. kép) (A 12. képen lásd a „modizós” házak egy példáját.)¹⁴

Majd egy évtizeddel később Malonyayék gödöllői művészcsapatából Medgyaszay István építész gyűjtötte a népi építkezésre vonatkozó adatokat, imponáló részletességgel. (A 13. képen látható ház azé debateszt épült, amikor Malonyay Dezső A magyar nép művészete I. Kalotaszeg kötete megjelent.) A leírásokból és a rajzokból jól adatható a ház építésének és fejlődésének folyamata. Érdemes egy-két megállapítást kiemelni: „Általában a kalotaszegi magyar pazarul díszíti háza külsejét s a legszegényebbnél is ritkán marad parasztja a tetőnek, az oromfalnak, illetve a ház homlokának, az ablaknak, a tornácnak...” „Az alapjában fából készült kalotaszegi ház oromfala, az úgynevezett tűzfal is fából van, deszkából. A deszkázásba formás kivágásokat fűrészelnek, részint, hogy a konyha nyílt tűzhelyéről a hiuba tóduló füst ott kijuthasson (mert kémény nincs), részint, hogy világosság szűrődhessen be a padlásra. E kettős szükség révén termett azután az oromfal díszítés [...] Jut azonban még egyéb díszítés is a ház homlokára. A tető csúcsvégződésén egy vízszintes, két alsó részén pedig függélyes osztással háromszögű mezőket szerkesztenek, ezeket bedeszkázzák s a deszkázást formás kifűrészeléssel díszítik. Jellemzi harmónia érzésüket, hogy míg az oromfalon negatív formákat alkalmaznak, e mezőkre rendszeren pozitív formák kerülnek.” (Malonyay 1907: 119.) „Néha az udvar felé, középen kiszélesedik a tornác s a fölibe eresztett fióktető éppen olyan függőleges oromban végződik, mint a ház teteje...” (Malonyay 1907: 108.) „A háromszögű mezők díszítésének népies jellege nem megbízható, számos idegen svejcies forma akad közöttük; az elterjedt lombfűrészelési minták, a nép kezén forgó árjegyzékek sok idegen motívumot csempésznek a faluba.” (Malonyay 1907: 120.)

Malonyayék az ilyen új típusú cifra házak közül többet is megörökítettek (Malonyay 1907: 117–119/141–147. képek), pl. Bogártelkén, Jákótelkén, Darócon, Nagymáson, Körösfőn (a művészek házigazdájának, Korpos Györgynek a lakóháza is közéjük tartozik) (Malonyay 1907: 118/144. kép),¹⁵ s mind közül a legszembeötlőbb svájci hatásra árulkodó ház akkoriban Kis Lőrinc ezermester háza volt Kettesden (Malonyay 1907: 119/146. kép). (14. kép) Az „eretlen városi befolyás” (Malonyay 1907: 108) hatását mutató oromzatok, fűrészelt áttört csipkeszerű desz-

¹⁴ Ezúton is köszönjük Buzás Fekete Máriaának, hogy az édesapja, Fekete Károly által az 1960-as és 70-es években készített színes diaposzítívok digitalizált változatát a rendelkezésünkre bocsátotta.

¹⁵ A gödöllőiek körösfői tevékenységéről és a Korpos családról és házáról lásd G. Szabó 1998. Szintén ő hívta fel a figyelmünket, amit ezúttal köszönünk, hogy az 1907-ben Pécsen rendezett Országos Kiállítás Jánszky Béla és Tátray Lajos tervezte házipari pavilonjának 3 parasztházból „összerakott” épülettömbjének az egyik szárnya egy-az-egyben a körösfői Korpos ház másolata a kapuval együtt (forrás: <https://en.mandadb.hu/tart/mcitem/508159>; utolsó letöltés 2020.11.19.)

kafedél díszítések, házvégdíszek változatairól számos rajzot közöl Malonyayék népművészet kötete (Malonyay 1907: 130–134). Ebből szemléltetésként a polgári hatás illusztrálására egy képet hozunk (15. kép) (Malonyay 1907: 132/174. kép).

Érdeemes tehát átgondolni, hogy mi is ez az un. „svájci villa” hatás. A „Schweizer Holzstyl” terjedése alapvetően a népi építészeti faemlékek iránt meginduló korabeli európai romantikus érdeklődésből fakadt. A 19. század 40-es éveitől jelentek meg építészeti szakmunkák, ipariskolai oktató tankönyvek, amelyek a svájci, fekete-erdei, tyroli faépítészet megoldásait terjesztették (Graffenried-Stürler 1844, Eisenlohr 1853, Hochstetter 1857, Varin 1861, Holz 1876, Gottgetreu 1882). Ezek közül kiemelkedik Ernst Gladbach (1812–1896) építész, a Zürichi Politechnikum professzorának a svájci kantonok faépítkezésének történelmi-néprajzi nevezetességeit bemutató alpmunkája, amely gyakorló építész, oktatói, művészi és kutatói szempontokat egyaránt érvényesítő, kiterjedt terepmunkára támaszkodott (Gladbach 1868; műről elemzést lásd Stegmann 2012). Gladbach *Der Schweizer Holzstyl...* munkáját a magyar képzésben is használták.¹⁶ (1. kép)¹⁷

Ugyanebben az időben sikeres svájci vállalatok is alakultak, amelyek (a két szobástól a sokszobás, egészen hotel méretig) készítettek faépületet úgy, hogy minden darabját előre legyártották, összeállították, majd szétszedték és a kívánt helyre szállították.¹⁸ A korabeli nagy kiállítások segítettek a népszerűsítésben. Az 1867-es párizsi világkiállításon, ahol több svájci épületet is felállítottak, cikkeznek arról, hogy Svájc, ami a chalet hazája, „nem tartotta meg magának a monopóliumát. A dívatot az összes olyan arisztokratikus üdülőhelyen elterjesztette, mint Saint-Germain, Ville-d’Avray, és mások és az út Enghien-les-Bains és Montmorency között hosszan nem más, mint a svájci építészet bemutatója. A Champ de Mars [a világkiállítás helyszíne] is kínál néhány nagyon sikeres modellt.” (Cosset 1867: 422.) (2. kép)

A svájci ház ideálisan ötvözte a történelmi gyökereket, a néprajzi-népművészeti kuriózumot, az ornamentális és a kézművesség dicséretét, mondhatni a kor házi ipari érdeklődésének optimális megtestesüléseként. Dívatjának hatása elsöprő volt. Egy 1913-ban Amerikában megjelent könyv már a svájci villa univerzális elterjedtségéről beszél, és konkrét példáit elemzi Staten Islandtól San Franciscoig (Dana 1913).¹⁹ Ha szerkezetében, tömegében, építéstechnikájában nem is követték teljesen az alpesi „chalet” hagyomány minden részletét, de a formai díszítőelemek, a fűrészelt mintás deszkaoromzatok, korlátok, faragott oszlopok és gerendavégek könnyen átvehetőek voltak és megjelentek más építési hagyományhoz tartozó vidékek faépületein is.

16 Egy példánya a „Fő és székvárosi iparrajziskola” pecsétjével ellátva a Magyar Képzőművészeti Egyetem és a Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium Könyvtára és a Schola Graphidis Művészeti Gyűjtemény rajzoktatás-módszertani könyveinek digitális gyűjteményében található (forrás: <https://scholagraphidis.omeka.net/collections/show/36>; utolsó letöltés: 2021.03.18.)

17 Gladbach, Ernst (1812–1896), and F. Wirtz. Lith. Anstalt Darmstadt, „Stuetz-Constructionen der Lauben und Vordaecher,” Schola Graphidis Art Collection, (forrás: <https://scholagraphidis.omeka.net/items/show/7587>; utolsó letöltés: 2021.03.18.)

18 Híres cégek a genfi székhelyű, 1855-ben alapított Fabrique de chalets suisses J. & L. Ody, vagy a Fabrique de chalets Suisses Spring Frères (lásd bővebben Dana 1913: 21–28).

19 A könyv képanyaga felerészét Gladbach (1868) illusztrációinak újraközléséből áll.

Tanulságos átlapozgatni a 19. század második fele iparkiallításairól és világkiállításairól szóló tudósítások képanyagát, különös tekintettel a pavilonok építészetre. Leszámítva a vas és üveg csarnokok csodaszámba menő technikai bravúrait, a kiállítási pavilonok többnyire fából készült ács- és asztalosremekek voltak – a műfaj ideiglenességéből következően –, könnyen felépíthetők és szétbonthatók. A külső és belső térben megjelenő oszlop és gerendavégi díszítések, az erkélyek, tornácok, lépcsők korlátai, a homlokzatok, timpanonok áttört deszkaoromzatainak geometrikus és növényi ornamentikája – a kor eklektikus építészetének díszítetttségi igénye szerint – gazdagon tobzódott a faragott részletekben. Ez a stílus végigsöpört Európán. Megtalálható a francia és németajkú területeken, Skandináviában, az orosz cári birodalomban, az angliai és újvilági viktoriánus tengerparti fürdőhelyek pavilon és villaépítészetében – legyen az Brighton, vagy Cape May. De nem kell ilyen messzire menni. Az Osztrák–Magyar Monarchia virágkorának fürdőépületei, a parkok zenepavilonjai, a vadászházak, hegyvidéki és tóparti villák, csónakházak, városszéli nyaralók, szanatóriumok, de még a középületek és vasútállomások teraszai, erkélyei, félig fedett peronjai és városi passage-i is tükrözték ezt a „napfényes” dekorativitást: mindazon épületek tehát, amelyek valamilyen módon az utazás, pihenés, nyaralás, fürdőzés, szórakozás – egyre popularizálódó, de még mindig fényűzést, kiváltságos presztízst kifejező, státuszszimbólumnak számító – fogalmának körébe tartoztak.

A stílus kialakulása tehát jól nyomon követhető azokon a kiállításokon, ahol a magyar kiállítók, s velük a háziipar és Kalotaszeg is megjelent. (3. kép)²⁰ Ezek közül is hazai hatását tekintve kiemelkedik az Ezredéves Országos Kiállítás. Külföldi és belföldi előkelőségek sora tette látogatását, az uralkodó maga tizenhárom alkalommal tisztelte meg jelenlétével az eseményt. De a kiállítás valójában a társadalom minden rétegét megmozgatta. A vendégek elhelyezésére szolgáló, jól átgondolt infrastruktúra, szolgáltatások és a kiállítás szórakoztató negyede nemcsak a székesfőváros közönségét vonzotta, hanem vidékről érkező látogatók tömegeit hozta Budapestre. A Gizella úton a kiállítás látogatóinak elszállásolására felépített barakktelep sokágyas hálóbarakkjait, konyháját és egészségügyi szolgálatát látva nem csodálkozhatunk azon, hogy a hathónapos nyitva tartás alatt a kiállításnak közel hat millió látogatója volt. Tehát vidékről nemcsak azok jutottak el, akik felépítették a pavilonokat, kiszolgáló személyzetként ott dolgoztak, vagy pl. a néprajzi falu kiállítási programjának voltak szereplői és saját vidékük ünneplő viseletébe öltözve teljesítettek szolgálatot, hanem ennél jóval nagyobb tömegek látogattak el a fővárosba, hogy az ország-világra szóló látványosság élményével gazdagodjanak. Itt most nincsen helye, hogy a kiállítás építészetében (520 ezer négyzetméternyi területen 240 pavilon) részletezően rámutassunk azokra az elemekre, amelyek a fent leírt villaépítési stílusnak megfelelnek, néhány jellegzetes példát említünk csak, ilyen volt

20 A 3. képen az 1873-as bécsi világkiállítás svájci kaszinójának faépülete látható, de jellemző példaként lehetett volna hozni a tyrolói, voralbergi ház képét is (Sonzogno 1873: 189). A bécsi világkiállításán jelentős számban szerepeltek regionális karakterű faépületek, ami felerősítette a vernakuláris faépítéssel iránti tudományos és közérdeklődést.

Frigyes főherceg uradalmának pavilonja (5. kép), a sörkóstoló (6. kép), a tejgazdaság és a borászati pavilon.²¹

Kétségtelen, hogy a Millenniumi kiállítás táján és a 19. század utolsó évtizedeiben monarchia szerte kiépülő fürdőhelyek építészete nyomán – amely Tátralomnictól, a Margitszigeten át a szabadkai palicsi (4. kép),²² homoródi, vagy háromszéki előpataki fürdőig²³ (7–8. képek) országszerte, ugyan hol jobban, hol kevésbé provinciálisabb léptékben, de egységes volt –, megszorodtak a hasonló épületdíszek. Bizonyos vidékeken – a homlokzati stukkódíszekhez hasonlóan polgári hatásra – a „svájcias” faragott oromzat feltűnt paraszti közegben is,²⁴ amelynek a legdíszesebb, legkarakteresebb variánsa a tágabb Kalotaszeg magyar és román falvaiban teljesedett ki. (15–28. képek)

Biztosan kijelenthető, hogy a „svájci villa” típusú építkezés hatása a Kárpát-medencében sehol másutt nem csapódott le a parasztság körében annyira erőteljesen, meghatározóan és egyedien, mint Kalotaszegen. A csipkeszerűen faragott deszkaoromzatok és tornácok indás-virágos díszítőbetétjei, a cifrabokor-szarufák, a homlokzatra applikált figurális díszítő elemek (pávafarok, pávatest, emberalak, angyal, Ádám-Éva), mind-mind a díszítőkedv játékos tobzódását és a kalotaszegi férfiak faragó-tudását dicsérik. Az, hogy a lakóház reprezentativitása ennyire előtérbe kerül, az az általános tradicionális értékrend logikája ellen is vall, mert nagy általánosságban elmondható, hogy egy működő parasztgazdaságban a gazdasági épületekre

-
- 21 Lásd: „Millenniumi kiállítás: Frigyes főherceg őfenségének pavilonja (főhercegi uradalom). A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.10.052 (forrás: <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/46025/search/154005>); „Millenniumi kiállítás: Sörkóstoló pavilonja. A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.080 (forrás: <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45872/search/154005>); „Millenniumi kiállítás: A Tejgazdaság pavilonja. A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.141 (forrás: <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45931/search/154005>); „Millenniumi kiállítás: Borászati pavilon. A felvétel 1896-ban készült.” Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.046 (forrás: <https://xn--fotk-sqa.hu/picture.php?/45853/search/154005>).
- 22 Hartmann Raffael gyáros 1890-ben épült villája ma a fürdőhely postájának szerepét tölti be (Vajdasági Magyar Digitális Adattár <http://adattar.vmmi.org/?ShowObject=telepules&id=138>; utolsó letöltés 2021.02.26.) A svájci típusú polgári villák mellett nagyszabású középületek is épültek Palicscon (Komor Marcell és Jakab Dezső tervezésében), melyek a magyar szecessziós építészeti élvonalába tartoznak.
- 23 Jellemző példaként lásd Hány Gyula rajzát a kisebb homoródi és Nagy Lázár rajzát a nagyobb jelentőségű előpataki fürdőről In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VII. Kötete* (1901) 341. és 363. old. Előpatak leírása szerint a kies völgykatlanban, 624 m magasan fekvő fürdő parkjában „vannak a József főherceg- és Diana-források. Mellette vannak a gróf Nemes-féle meleg fürdők. A felső részben hasonló gonddal ápolt parkban buzog föl a svájci-forrás. E két parkot majdnem egy kilométernyi, hárs- és gesztenyefákkal beültetett, s két oldalról szép villákkal, csinos lakóházakkal, vendéglőkkel, s árúcsarnokokkal szegélyezett széles sétaút köti össze egymással...A villákban, bérházakban és vendéglőkben mintegy 600 jól felszerelt kényelmes szoba van a vendégek számára.” (1901: 365.)
- 24 Barabás-Gilyén könyvében a következő mondat utal a jelenségre: „...a harmincas évekig elég gyakori az eklektikus „svájci villák stílusát követő, faragott, sokszor íves, díszítő elemként használt gerendákból, lécrácsokból és csipkeszerűen áttört mintázatú deszkákból készülő orom és tornác”. Példaként egy bagyi (Pest megye) parasztház képét közlik, aláírása: „városi nyaralót („svájci villát”) utánzó oromdísz”. (Barabás-Gilyén 1987: 301.) Az oromzat – a tetőcsúcsdísz latin keresztje kivételével – akár Kalotaszegen is lehetne.

több figyelem és pénz jutott, előbbre való volt, mint a lakóház és általában a személyes komfort megteremtése. A lakóház nagysága, díszítettsége, reprezentativitása, mint presztízsszempont, tehát ennek a kései, egyre tobzódóbb korszaknak a velejárója, hasonlóképpen ahhoz, ami az öltözködésről megállapítható.²⁵

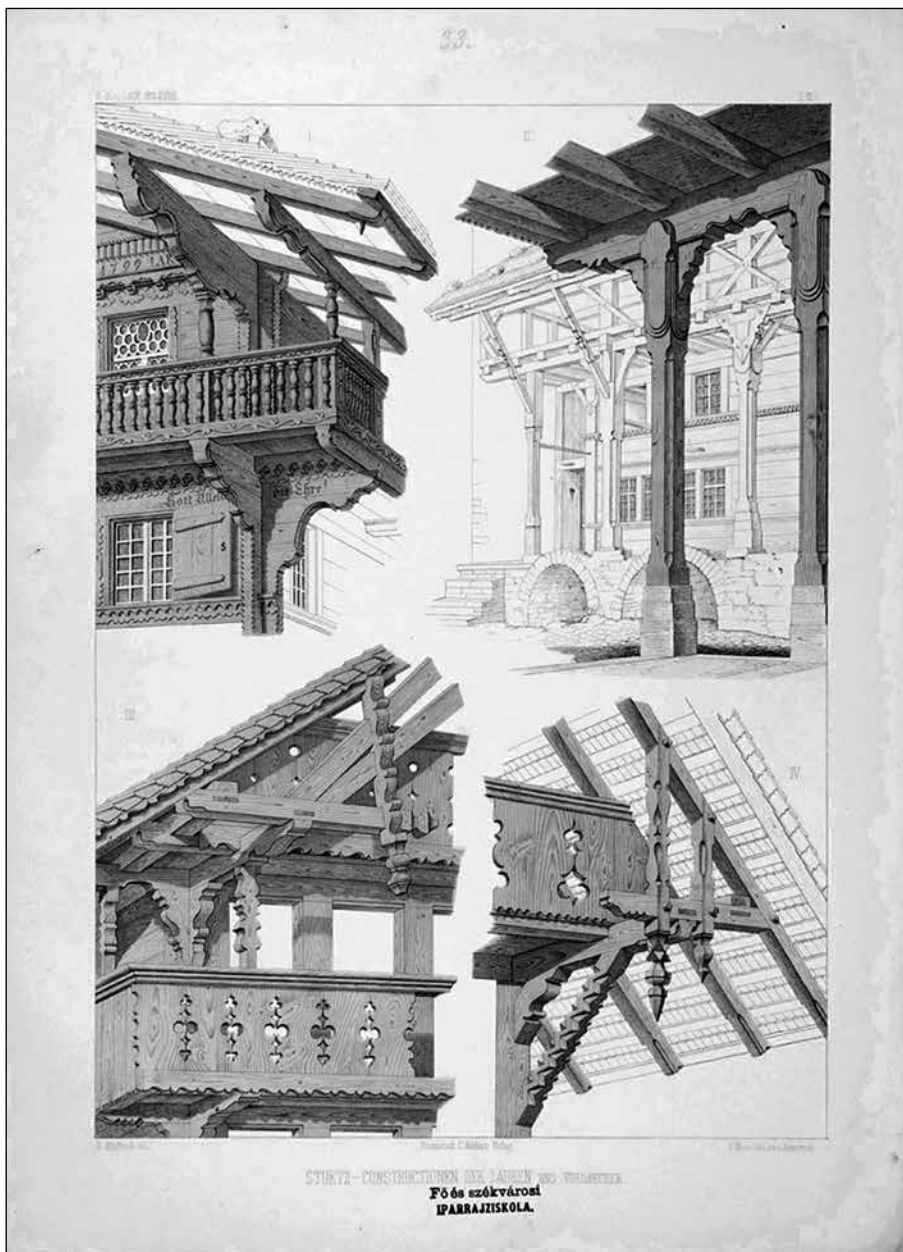
Az, hogy ez a „svájci villa típusú” faépítészet itt virágzott ki paraszti közegben ilyen erőteljesen a stílus európai megjelenése után több évtizedes késéssel, abban bizonyára nemcsak a vidék nagymúltú famegmunkálási hagyományai játszottak szerepet. A bánffyhungyadi fafaragó tanműhely öröksége,²⁶ általában a Gyarmathyék kezdeményezte háziipari tevékenység nem-paraszti piacának visszahatása a helyi ízlésre; a kalotaszegieknak (a vasút révén) megnövekedett mobilitása, „világlátottsága” és az arra épülő rugalmas jövedelemszerzési stratégiái – köztük a monarchia és Románia fürdőhelyeire történő üzleti körútjai –;²⁷ a híressé vált vidék kiemelt megjelenése a korszak nagy kiállításain; s mindezen tényezők összessége nyomán a kalotaszegi embereknek a szétsugárzó erőteljes polgári hatások befogadására és adaptációjára való kulturális nyitottsága, mind egy-egy tényezője az összetett képletnek. A „svájci villa” jegyeket mutató reprezentatív lakóépület tehát voltaképpen egy újabb polgári hatás, amit a táj hatalmas alkotó kedvvel a maga képére formált, a „magáévá lényegített”. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az Alföld felől (a részes aratni járókkal) érkező új stílusú daloknak is megteremtette a vidék a mol-harmóniás kíséretű, sajátos díszítésű kalotaszegi változatát, amit összetéveszthetetlenül egyedien kalotaszeginek érzünk.

25 Ezzel kapcsolatban Gyarmathyné így fogalmaz: „Festői öltözéküket, szépségüket annyiszor hallják dicsérni, hogy már egészen meg is szokták. Kalotaszeg magyar népe nagyon ruhás, egykissé pompakedvelő, és a szegény is csak úgy öltözködik, mint a vagyonos. Nagy szorgalmával megszerzi magának a dús »ünneplő«-t és tulipános ládjában is csaknem annyi a varrottas fehérnemű, mint az első gazdánál. Tiszta szobája falát kancsók, tálak ékesítik. Általában ha megmíveli kevés földjét, elhagyja otthonát és pár óra dúsabb termő vidékre megy aratni, kapálni, téltre valót szerezni.” (Gyarmathy 1901: 180.)

26 Miklósi-Sikes a 19–20. század fordulójától elterjedő oromfalas, nyeregteretős háztípus fejlődésének bemutatásakor teret szentel a díszítések tárgyalására is. Az 1900 és 1930 közötti időszakot a kalotaszegi ház „leglátványosabb” formai átalakulásának tartja és szintén kapcsolatot lát „a vidék fafaragó gyakorlatát egyengető osztrák-tiroli mesterek [...] és a különböző kereskedelmi kapcsolatok útján »importált» motívumok, valamint az építkezéseken megjelenő ornamentika között” (Miklósi-Sikes 1999: 84). Azt is megemlíti, hogy „bevett szokás volt, hogy az egyes falvak saját mintakönyvből dolgoztak, a házat építő legények ezeket a mintakönyveket egymásnak adva, egyazon motívumgyűjteményt használtak” (Miklósi-Sikes 1999: 82).

27 Az ekkor 4600 főnyi járásszékhely Bánffyhungyad, amely „kereskedelmi és forgalmi piacza a Kolozsvártól nyugatra eső részeknek” magyar népéről azt írja Gyarmathyné, hogy „modizóbb”, „rátartóssabb a vidék többi népénél; s míg a vidéki mezei munkával, fahordással foglalkozik, a bánffy-hungyadi kifejlett kereskedői hajlammal nagy földet bejár: Brassó felé be Oláhországig, Nagy-Várad felé ki az ország minden részébe jön-megy, vásárol, elad. A gyermek a piros csizma helyett már harisnyát, fűzős cipőt kap...” (Gyarmathy 1901: 179.) Jankó János ezt írja: „A nőket bámulatosan kifejlett kereskedelmi szellem jellemzi.” (Jankó 1895: 619.) Malonyay így summázta a bánffyhungyadiak mozgékonyágát: „A kapzsi kereskedői szellem, sajnos szintén elég fogékony talajra talált, e különben is szivesen piacos természetű népnél, bár menti őket a szükség, a megélhetés nehézsége. Kivált az asszony-nép – ha leánya nincsen, akire testálja – könnyen válik meg ősi szép holmijától, néhány garas haszonért, alkuszik ügyesen, de a ládafenekéről is elékeresi a régi varrottast, mihelyt vevő jelentkezik; van olyan »kereskedőasszony«, kivált Körösfőn, aki a Balaton vidékére, sőt Pozsonyig, sőt német földre is eljár házalni kalotaszegi varrottással, nem is szólva azokról, akik esztendőnkint kétszer megfordulnak a falu fehér népének modernebb munkájával Budapesten.” (Malonyay 1907: 42.)

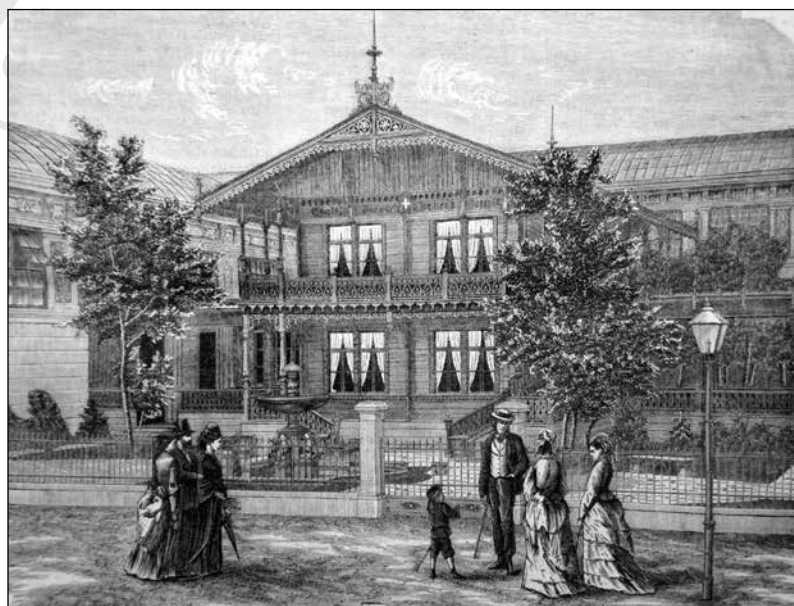
Képek

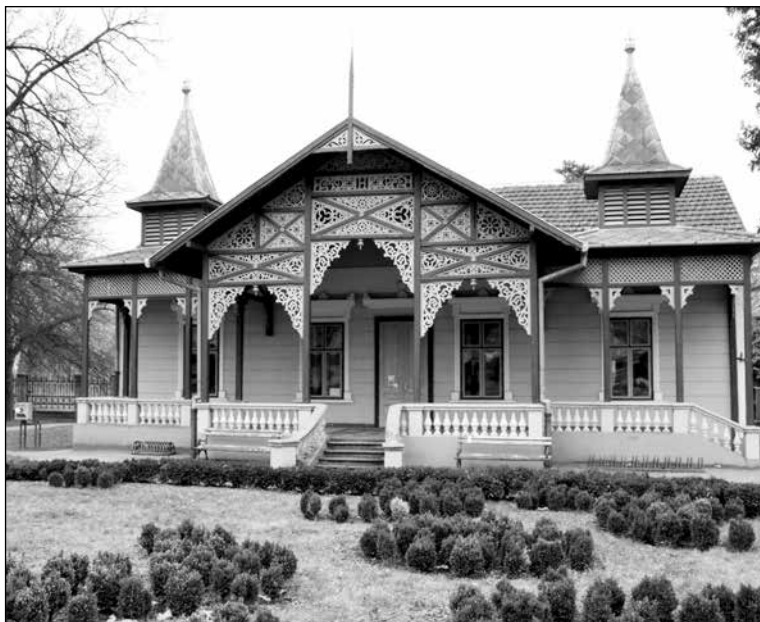
1. Ernst Gladbach 1868-ban megjelent munkájának egy lapja
(lásd a 17. jegyzetet)

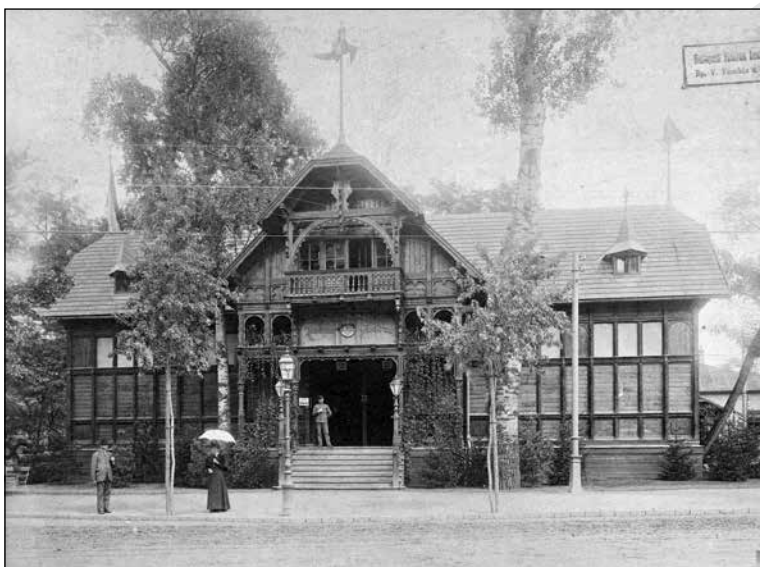
2. Svájci villa az 1867-es párizsi világkiállításon („Chalet de la Blanchisserie”) (Cosset 1867 II.: 422)

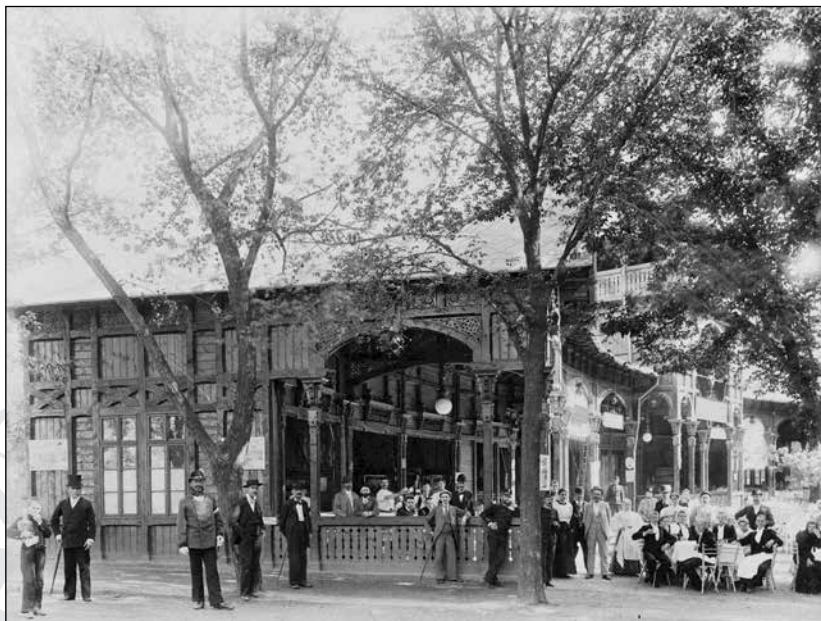
3. A svájci kaszinó épülete az 1873-as bécsi világkiállításon (Sonzogno 1873: 459)

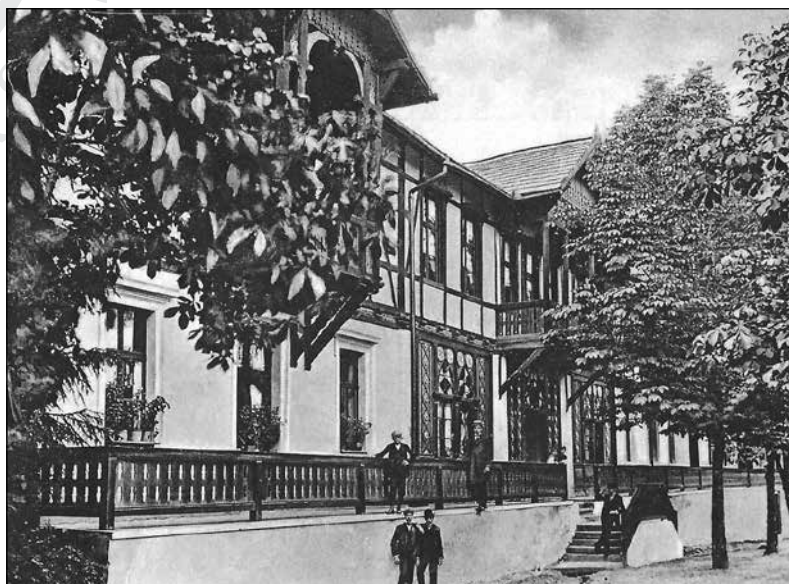
4. Hartmann Raffael gyáriparos 1890-ben épített „svájci” villája a Szabadka melletti palicsi tónál a 19. század második felében híressé váló fürdőhelyen

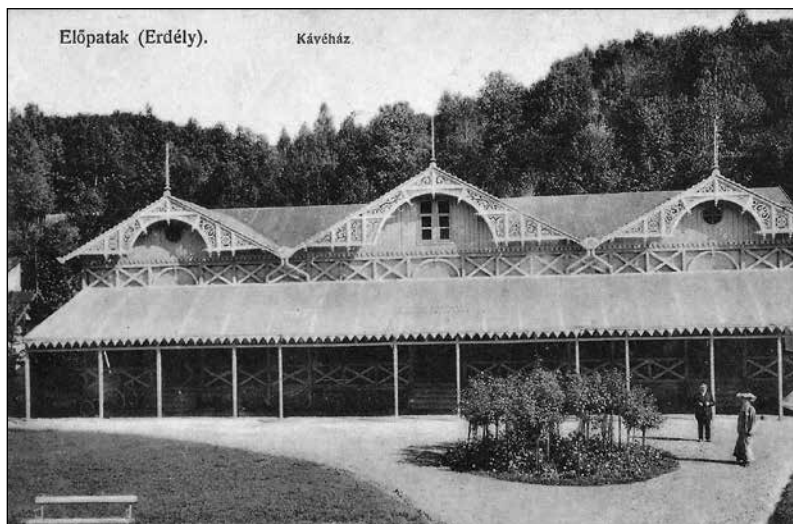
5. Habsburg Frigyes főherceg pavilonja az Ezredéves Országos Kiállításon a Városligetben 1896-ban (Klősz György felvétele) (lásd a 20. jegyzetet)

6. Sörköstoló pavilon az Ezredéves Országos Kiállításon a Városligetben 1896-ban
(Klősz György felvétele) (lásd a 20. jegyzetet)

7. A Reindt-villa a székelyföldi Előpatak Fürdőn.
(A képeslap 1907-ben készült Sepsiszentgyörgyön.)

8. Az előpataki fürdő kávéháza. (Képeslap az 1910-es évekből.)

9. A bánffyújvárosi Barcsay kastély fatornya, amelyet az 1895-ös királylátogatás és hadgyakorlat alkalmából toldottak hozzá az épülethez. Ferencz József a hadgyakorlat idején itt szállt meg (Vasárnapi Ujság 1895. 42. évf. 38. sz. 627.)

10–11. Bánffyhungyadi lakodalom jelenetei. A Dunky fivérek fotói a Vasárnapi Ujság királylátogatást ünneplő számában jelentek meg. („A legénység indulása vendég- és ajándékgyűjtőbe”; „A vendégekkel és ajándékokkal zeneszó mellett a lakodalmas házhoz vonuló legények” 1895. 42. évf. 38. sz. 628. és 625.) A két fotón a vőlegényes ház udvara látható, melyen két ház állt: a 10. képen baloldalt az új nyeregretetős, deszkaoromzatos „kőgrádicsos” ház, a 11. képen jobboldalt a régi ház.

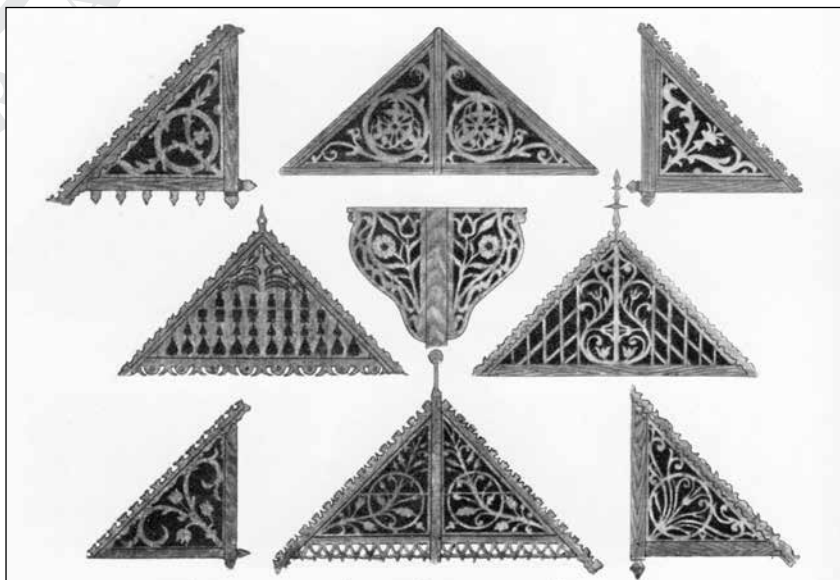
12. A Bethlendi család 1890-ben épült és 1982-ben lebontott háza Bánffyhunadon. Ezt az emeletes házat Gyarmathyné és a Bánffyhunadra látogató király már láthatta. (Fekete Károly felvétele, 1973 körül)

13. 1907-ben épített ház Nyárszón (FÁ felvétele, 2004)

14. Kis Lőrinc ezermester háza Ketesden, amit a Malonyay kötet, mint a városi hatás rossz ízlésű példáját említi (Malonyay 1907: 119)

15. A deszkaoromzatok sablon után készült fűrészelt fedéldeiszeiből példák Magyarókerke, Zsobok és Ketesd falvakból (Malonyay 1907: 132)

16–17. Egy módos gazda 1937-ben épült házának oromzati díszje Zentelkén.
A ház még eredeti állapotában áll (FÁ felvétele, 2015)

18. Egy 1926-ban épült zentelki ház, amelynek fedéldíszét meghagyták, de e cserepet palára, és az utcafronti két ablakot egy háromosztatú ablakra cserélték. Ez a háromkaréjos megoldás összetett módon egyesíti a lépcsős háromszögű és a félköríves formát (FÁ felvétele, 2015)

19. 1928-ban épült ház Nyárszón a háromkaréjos forma egy másik változatával. A deszkaoromzaton megjelenik a kiterjesztett pávafarok motívum (FÁ felvétele, 2004)

20. 1928-ban épült ház Inaktelkén a pávafarok motívummal
(FÁ felvétele, 2015)

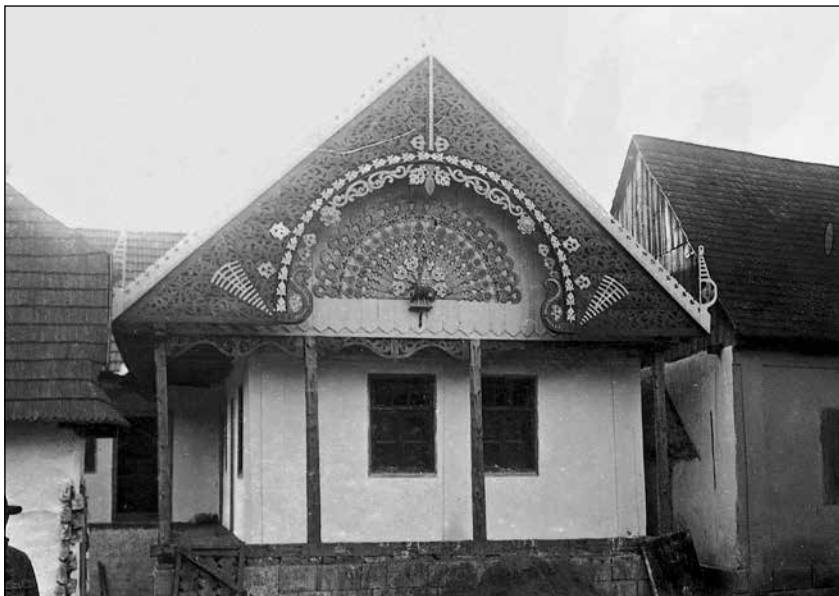
21. 1934-ben épült ház Darócon, Az oromzaton nemcsak a pávafarok motívum, hanem a félköríves fedéldísz két oldalán egy-egy stilizált pávatestet idéző növényi motívum is megjelenik (FÁ felvétele, 2015)

22. Egy 1930-as években épült kajántói házban a szembenéző két stilizált páva már inkább zoomorf, mint növényi forma (BB felvétele, 2003)

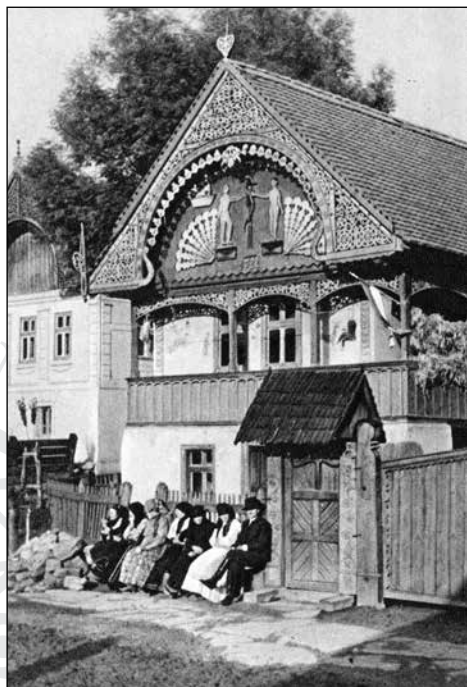
23. A pávas oromzat egy variánsa Győrvasárhelyen egy 1933-ban épült házban

24. A plasztikus pávatesttel kiegészült oromzat egy festett, színes változata Bánffyhunyardon Galloway skót fotósnak az 1930-as években készült felvételén (lásd Tötszegi–Pávai 2010). A ház kis tömegéhez, egyszínű meszelt falához képest a túldíszített oromzat szervesetlenül hat, szinte agyonnyomja az épületet.

25. A naturalisztikusabb pávatestű díszes oromzat egy háromablakos homlokzatot imitáló, városias hatást mutató stukkódíszes homlokzaton Andránházán (FÁ felvétele, 1985)

26. Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal kiadványa 1941-ben jelent meg az erdélyi utazások népszerűsítésére. Egyik fotóján (OMIH 1941: 11) egy az 1930-as években épült előtornácos ház, amelynek homlokzatán Ádám és Éva megkísértésének jelenete látható a felezett pávafarok díszítés között. A tető tömege és a hangsúlyos oromzat itt harmonikus egységet alkot a ház tömegével.

27. Az előbbihez megszólalásig hasonló Ádám-Éva jelenet egy magyarvalkói, még ma is álló házon (FÁ felvétele, 1996)

28. Csipkés fedéldísz egy 1940-ben épült, szerényebb, de harmonikus tömegalakítású deritei román házon (FÁ felvétele, 2003)

29. Egy 1948-ban épült nyárszai ház (FÁ felvétele, 2004)

30. Egy 1954-ben épült ház Nyárszón, ahol a fedéldísz hagyományos módon, mind az utcai homlokzaton, mind a tornác udvari homlokzatán megjelenik (FÁ felvétele, 2004)

31. Nyárszó fő utcája a jellegzetes az 1950-es és 60-as években épített, illetve „modifikált” házakkal, amelynek az utcai homlokfalát megmagasították és kiszélesítették. A tetőt metsző homlokfal oldala a kiskapuk fedélszékére emlékeztető díszítést kapott. A faragás lényegesen szerényebb, de még minden házon ott van.

32–33. Az 1950-as, 60-as évek lakóházainak jellegzetes díszítése Nyárszón (FÁ felvétele, 2018)

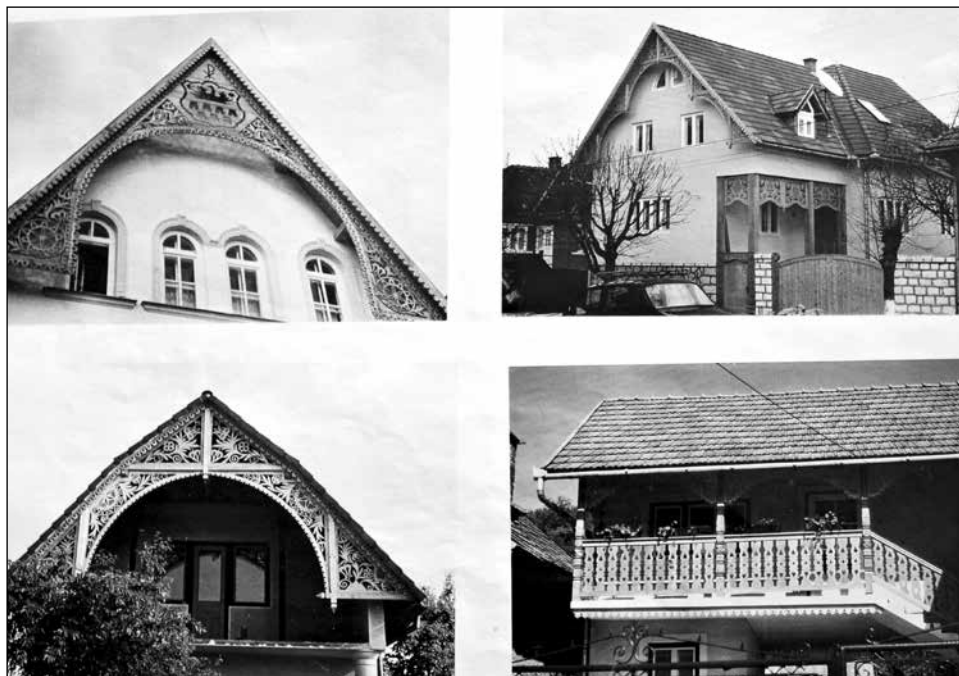
34. Nyárszón több asztalos és fafaragó is dolgozik, aki megélhetésként, vagy csak hobbiból, önkifejezésként foglalkozik famunkával. A házaikon, melléképületeiken, vagy a közösségnek felajánlott adományaikon meg-megmutatják tudásukat. A képen egy 2007-ben emelt bolt és vendégszállás még vakolatlan épületének elkészült tetőzete a ház gazdájának munkája. (FÁ felvétele, Nyárszó, 2018)

35. A nyárszai református templom nyugati bejáratához konfirmációs adományként készült az előtető a 2000-es évek elején

36–37. Megújul a református egyház telkén álló kántori lak Nyárszón.
A falu lakói és a 2. Népművészeti Kaláka Tábor önkéntes résztvevői
együtt dolgoznak. A „cifrabokor-koszorú” teljesen a 20-as évekbeli eredeti
mintájára készült (FÁ felvétele, 2007)

38. Gál Potyó István zsoboki fajaragómester nagyobb megbízatásokat is vállal. Ez a lap az ő munkáit bemutató mintakönyvből való. Legfelül, bal oldalt a rendszerváltozás után, az 1990-es évek közepén épült Zsoboki Református Gyermekotthon épületének homlokzati díszje Erdély címerével. A többi, magán célra készített munka. Neki köszönhetően Zsobokon új reneszánszát éli a faragott épületdíszítés (Zsobok, 2018)

39–40. A zsoboki Művelődési Ház 2015-ben készült Gál-Potyó István készítette terasza és kocsibeállója (FÁ felvétele, 2018)

Szakirodalom

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBE

1901 *Magyarország VII. kötete. Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek.* Magyar Királyi Államnyomda, Budapest.

Balogh Balázs – Fülemlile Ágnes

2021 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek a társadalom, tájszerkezet és identitás változásairól.* (Életmód és tradíció, 18.) BTK Néprajztudományi Intézet – Proprint Kiadó, Budapest. (megjelenés alatt)

Barabás Jenő – Gilyén Nándor

1987 *Magyar népi építészet.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

Cosset, Victor

1867 *Chalet de la Blanchisserie.* In: Ducuing, François (éd.): *L'Exposition universelle de 1867 illustrée: publication internationale autorisée par la Commission impériale.* II. Paris, 422.

Dana, William. S. B

1913 *The Swiss Chalet Book. A minute analysis and reproduction of the chalets of Switzerland, obtained by a special visit to that country, its architects and its chalet homes.* Comstock, New York.

Ducuing, François

1867 *L'Exposition universelle de 1867 illustrée : publication internationale autorisée par la Commission impériale.* Paris.

Eisenlohr, J. F.

1853 *Die Holzbauten des Schwarzwaldes.* Veith, Karlsruhe.

Furu Árpád

2020 *Kalotaszeg népi építésze.* Exit Kiadó, Budapest.

Gladbach, Ernst

1868 *Der Schweizer Holzstyl in seinen cantonalen und constructiven Verschiedenheiten vergleichend dargestellt mit Holzbauten Deutschlands.* Carl Koehler's Verlag, Darmstadt.

Gottgetreu, R.

1882 *Lehrbuch der Hochbau-Konstruktionen. Zweiter Theil. Die Arbeiten des Zimmermannes (Holz-Konstruktionen).* Ernst & Korn, Berlin.

Graffenried, C. A. von – Stürler, L. R.

1844 *Architecture Suisse ou choix des maisons rustiques des alpes du canton de Berne.* Bourgdorfer, Bern.

Gyarmathy Zsigáné

1885 *Kalotaszegi szoba a kiállításon.* *Magyar Bazár* XX. (10) 74.

- 1895a A királyváró nép. *Vasárnapi Ujság* 42. (38) 622.
- 1895b Kalotaszegi lakodalom. *Vasárnapi Ujság* 42. (38) 625–626, valamint képek a 628–629. oldalakon.
- 1896 *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából. Részlet Mária Valéria Főhercezegasszony Ö cs. és kir. Fenségének kelengyéből.* Franklin-Társulat, Budapest.
- Hála József
- 1998 Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 13–43.
- 2006 *Kalotaszeg vázolata. Régi íráások és képek Kalotaszegről.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Herich Károly
- 1885 A házi-ipar a budapesti országos kiállításon. *Közgazdasági Értesítő* IV. (21) 751–758.
- Hochstetter, J.
- 1857 *Schweizerische Architektur. Erste Abtheilung: Holzbauten des Berner Oberlandes.* Veith, Karlsruhe.
- Holz, F.
- 1876 *Holz-Architektur. Eine Sammlung praktischer Beispiele.* Scholtze, Leipzig.
- Jankó János
- 1892 *Kalotaszeg magyar népe.* Athenaeum Társaság, Budapest.
- 1895 Kalotaszeg. *Vasárnapi Ujság* 42. (38) 619–622.
- Kresz Mária
- 1968 A magyar népművészet felfedezése. (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára). *Ethnographia* LXXIX. (1) 1–35.
- Kresz Mária – Szabolcsi Hedvig
- 1973 *A népművészet felfedezése: tanulmányok a népművészetről és iparművészetről 1875–1899.* (Documentatio Ethnographica, 4.) MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, MTA Néprajzi Kutató Csoport, Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- Malonyay Dezső
- 1907 *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete.* Franklin Társulat, Budapest.
- Miklósi-Sikes Csaba
- 1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben.* (Az 1999. március 21–27-én Tusnádon megrendezett konferencia anyaga.) Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 57–118.

Olosz Katalin

1994 Eredmények és feladatok Kalotaszeg néprajzi kutatásában. *Néprajzi Hírek* XXIII. (3–4) 33–51.

OMIH (Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal)

1941 *Erdély északi része és a székelyföld*. Pallas, Budapest.

Sebestyén Kálmán

1994 Kalotaszeg vándor háziiparosai. *Honismeret*. (6) 55–58.

1998a Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka élete és munkássága. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 43–63.

1998b Gyarmathy Zsigmond és a kalotaszegi fafaragó háziipar. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 97–116.

Stegmann, Knut

2012 Analysing Historical Timber Structures – A Case Study on Ernst Gladbach (1812–1896) and His Research on the »Swiss Style«. In: Carvais, Robert et al. (hrsg.): *Nuts & Bolts of Construction History. Culture, Technology and Society*. 1. Picard, Paris, 3–10.

Sonzogno Edoardo

1873 *L'Esposizione Universale di Vienna del 1873 Illustrata. Volume Primo*. Edoardo Sonzogno, Milano.

Szabó Zoltán, G.

1998 Korpos György Pál lakóháza Körösfőn. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 117–132.

Szojka Emese

1998 Példák a népi-népies elemek megjelenéséhez és elterjedéséhez az enteriőrökben. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 53–95.

Tőkés Irén

1989 Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. (Személyes visszaemlékezés.) *Ethnographia* C. 218–231.

Tötszegi Tekla – Pávai István

2010 *Zene, tánc, hagyomány. Denis Galloway romániai fotói 1926–1932*. Hagymányok Háza, Budapest.

Varin, A.-E.

1861 *L'architecture pittoresque en Suisse ou choix de constructions rustiques prises dans toutes les parties de la Suisse*. Morel, Paris.

y. d.

1895 Arczképek Kolozs megyéből. *Vasárnapi Ujság* 42. (38) 622–624.

Influența arhitecturii vilelor elvețiene în regiunea Călata

În anii 1890 în zona Călata, odată cu apariția caselor de locuit cu acoperiș cu pantă și zid de frontispiciu, a început răspândirea decorațiunilor de lemn sculptate, zimțate, prezentând influențe ale așa-numitului stil arhitectural al vilelor elvețiene, dezvoltat pe baza unor modele burghezești. Cele mai decorative exemple ale acestor frontispicii zimțate au fost realizate în perioada interbelică. În fiecare parte a regiunii Călătei vom întâlni variante ale acestui stil arhitectural, considerat parte organică a artei populare locale. În ultimele decenii, după schimbările din 1989, datorită activității unor meșteri populari în unele localități, regăsim noi exemple ale acestui stil, drept parte al procesului de revival al identității regionale, exemple ce deserveșc atât scopuri private, cât și comunitare. Interesant că literatura etnografică nu prea se ocupă de acest subiect, ba chiar nici nu prea utilizează concret denumirea influenței „vilei elvețiene”. Studiul urmărește elucidarea întrebării: care ar fi rădăcinile acestei influențe „urbane”, „burgheze” de regulă rar amintite în zona Călătei. Trecând peste limitele regionale ale arhitecturii populare, ce înseamnă, de unde provine moda arhitecturii în stil elvețian al vilelor în Europa secolului al XIX-lea, iar dintre comunitățile țărănești de ce tocmai în zona Călătei a devenit atât de determinantă această influență? Totuși studiul nu își propune descrierea morfologică exhaustivă a tuturor variantelor de formă, și nici o listare a acestora. Materialul vizual, adică cele 40 de fotografii, prezintă antecedentele burghezești, apoi exemple din zona Călătei din anii 1890 până astăzi, aranjate în ordine cronologică.

The Influence of „Swiss Villa” Style Architecture in Kalotaszeg (Călata Region)

In 1890s Kalotaszeg, along with the appearance of gable roofs, houses decorated with fretwork, evocative of so-called “Swiss villas” and influenced by bourgeois designs, began to spread. The most distinctive examples of the interlaced gable ends were made between the two world wars. Variations of this architectural style, considered an integral part of local folk art, can be found in all the sub-regions of Kalotaszeg. In the last decades since the regime change, as part of the expression of Kalotaszeg’s regional identity, new examples have emerged in some settlements for both private and community use. Interestingly, there is little mention of it in the literature on folk architecture, and the term “Swiss villa” effect is practically unknown. This study seeks to shed light on the question of what, beyond the narrow regional framework of folk architecture, this fashion of “Swiss villa”-style architecture means in Europe in the 19th century, where it comes from, and why its influence within the peasantry became so significant particularly in Kalotaszeg. At the same time, this treatise is not intended to provide an exhaustive morphological description and complete mapping of the full range of formal variants. The rich imagery included in the article, consisting of 40 photographs, presents typical examples from the villages of Kalotaszeg from the 1890s to the present, arranged in chronological order, as well as bourgeois antecedents.

Szerzők

Balogh Balázs – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet,
Budapest, igazgató
balogh.balazs@abtk.hu

Biczó Gábor – Debreceni Egyetem, Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar,
tanszékvezető egyetemi tanár, tudományos dékánhelyettes
gavrilbenedictus@gmail.com

Fülemile Ágnes – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet,
Budapest, tudományos főmunkatárs, osztályvezető
fulemile.agnes@abtk.hu

Gagy József – Sapientia EMTE, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék,
Marosvásárhely, egyetemi tanár
gagy.jozsef@ms.sapientia.ro

Hartel Tibor – BBTE, Környezettudományi Intézet, Kolozsvár, egyetemi docens
rudolf.hartel@ubbcluj.ro

Jakab Albert Zsolt – a KJNT elnöke; Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár,
tudományos főmunkatárs
jalbertzsolt@yahoo.com

Kinda István – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, muzeológus
kindaistvan.sznm@gmail.com

Lovas Kiss Antal – Debreceni Egyetem, GYGYK Társadalomtudományi Tanszék,
Hajdúböszörmény, habil., egyetemi docens
lovaskiss@gmail.com

Markó Bálint – BBTE, Magyar Biológiai és Ökológiai Intézet, Kolozsvár, egyetemi
tanár
marko.balint @ubbcluj.ro

Megyesi Gergely Boldizsár – Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, tu-
dományos főmunkatárs
megyesi.boldizsar@tk.hu

Oláh Sándor – társadalomkutató
issigyo@yahoo.com

Peti Lehel – a KJNT alelnöke; Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, tudományos főmunkatárs
petilehel@yahoo.com

Szabó Á. Töhötöm – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, intézetigazgató, egyetemi docens
arpad.szabo@ubbcluj.ro

Szilágyi Levente – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, tudományos munkatárs
szilagyi.levente@abtk.hu

Vajda András – a KJNT alelnöke; Sapientia EMTE, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, Marosvásárhely, adjunktus
vajdandras@ms.sapientia.ro

Néprajzi Múzeum
Museum of Ethnography

Míg a hagyományos falusi társadalomban az egyén élete a közösség szeme előtt, a közösség jóváhagyásával zajlott, addig mára elolvadt a hagyomány életszervező és életútmodelleket termelő ereje. A 21. századra a vidéki közösségek esetében is a globalizációs és modernizációs folyamatok, illetve az információs és kommunikációs technológia, valamint az okos eszközök széleskörű elterjedése határozzák meg a mindennapi rutinokat, a (gazdasági) élet szervezése során érvényesülő gyakorlatokat és stratégiákat. Amit ma vidéknek tekintünk, olyan sajátos táji-természeti, illetve gazdasági és társadalmi adottságokkal, valamint évszázadok alatt kialakult kulturális jellemzőkkel rendelkező térbeli egység, ahol már nincsenek parasztok, csak a parasztság emlékezete, különböző formákban, intézményekben.

A kötet a vidékiség e tágan értelmezett témakörében született tanulmányokból közöl válogatást.

ISBN 978-615-5682-16-2

ISBN 978-606-9015-24-7

